

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ФРОЛОВ Микола Олександрович

УДК: 94:323(477)"1920/1930"

**ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
1920–1930-х рр.: ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ
ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Кульчицький Станіслав Владиславович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2011

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б)** – Всесоюзна комуністична партія більшовиків
- ВЛКСМ** – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВУАН** – Всеукраїнська Академія Наук
- ВУЦВК** – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВЦВК** – Всеросійський центральний виконавчий комітет
- ВЧК** – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією
- ГУЛАГ** – Головне управління виправно-трудових таборів
- ДПУ** – Державне політичне управління
- Істпарт** – Комісія з історії Жовтневої революції і РКП(б)
- КДБ** – Комітет державної безпеки
- Комбід** – комітети бідноти
- Комнезами, КНС** – комітети незаможних селян
- КП(б)У** – Комуністична партія більшовиків України
- ЛКСМУ** – Ленінська комуністична спілка молоді України
- МТС** – машинно-тракторні станції
- НК РСІ** – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- ОДПУ** – Об'єднане державне політичне управління
- Раднарком** – Рада Народних Комісарів
- РКП(б)** – Російська комуністична партія більшовиків
- РКСМ** – Російська комуністична спілка молоді
- РСДРП(б)** – Російська соціал-демократична робітничая партія більшовиків
- РСІ** – Робітничо-селянська інспекція
- РСФРР** – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УКП** – Українська комуністична партія
- УКП-боротьбистів** – Українська комуністична партія-боротьбистів
- УНР** – Українська Народна Республіка

УПЛСР-борбистів – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів-борбистів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України

ЧК – Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ДжЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Джерельна база.....	22
1.2. Стан наукової розробки проблеми.....	32
1.3. Теоретичні засади дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ.....	63
2.1. Трансформація поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави.....	63
2.2. Більшовицький режим в Україні наприкінці 1917 – початку 1918 рр.....	71
2.3. Українська СРР 1919 р. як знаряддя більшовизації України.....	90
2.4. «Незалежна» Українська СРР у 1920 р.	111
2.5. Особливості формування однопартійної диктатури в Україні.....	128
РОЗДІЛ 3. ВЛАДНИЙ ТАНДЕМ «ПАРТІЯ-РАДИ» В 1920–1930-Х РР.	149
3.1. Складові елементи політичної системи УСРР, їх взаємодія та ієрархія	149
3.2. Комуністична партія в системі владних структур.....	158
3.3. Ради та їх місце в політичній системі радянської України.....	207
РОЗДІЛ 4. ОРГАНИ НАСИЛЛЯ ТА ПРИМУСУ.....	230
4.1. НК (ЧК) – ДПУ – ОДПУ.....	230
4.2. Міліція, прокуратура, суд, ГУЛАГ.....	246
4.3. Терор як інструмент управління.....	273
РОЗДІЛ 5. СИСТЕМА ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ.....	286
5.1. Пропаганда і агітація.....	286
5.2. Освіта як знаряддя ідеологічного контролю.....	302
5.3. Контроль літературно-мистецької і наукової еліти.....	312
РОЗДІЛ 6. «ПОЗАДЕРЖАВНІ» ФОРМУВАННЯ, СПІЛКИ ТА ОБ'ЄДНАННЯ.....	328

6.1. Профспілки у системі комуністичної влади в УСРР	328
6.2. Структури та механізми контролю щодо селянства.....	349
6.3. Комсомол та інші масові добровільні об'єднання.....	370
ВИСНОВКИ	391
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	398

ВСТУП

Актуальність проблеми. Історія радянської доби продовжує залишатися надзвичайно актуальною для суспільно-політичного розвитку України, як незалежної, європейської держави. Суспільство постійно повертається до подій, що відбувалися в СРСР і в Україні після жовтня 1917 року. Ставлення до них віддзеркалює не тільки світогляд і ментальність окремих прошарків населення, соціальних груп і окремих діячів політики, культури та науки, але в багатьох випадках формує суспільно-політичну атмосферу. Історія радянської доби, трактування окремих подій і фактів цього періоду продовжує залишатись важливим сегментом ідеологічного механізму ключових політичних партій і рухів в Україні. Буде доречним згадати запеклу політичну дискусію, яка мала місце під час президентства В. Ющенка навколо оцінки причин і наслідків голодомору 1932-1933 рр. в Україні або ставлення до історичної постаті С. Бандери та боротьби ОУН-УПА за незалежність України. Не менший відгук у суспільстві мали події, пов'язані із встановленням і знищенням пам'ятника Сталіну в м. Запоріжжя.

І до сьогодні у частини українського суспільства та політикуму імператив незалежної держави поступається ностальгічним настроям по радянській системі. Складне переплетення нових засад, пов'язаних з утвердженням демократичних принципів суспільного життя і залишків тоталітарного минулого є нежиттєвоздатним симбіозом, джерелом перманентної політичної кризи, що ускладнює процес державного будівництва.

На початку ХХІ ст. прагнення до демократичних взірців облаштування українського суспільно-політичного життя наштовхується на інерцію методів управління, механізмів прийняття владних рішень на різних рівнях, що декларуються як демократичні, але насправді є продовженням засад радянської системи.

Одним із найбільш складних питань історії радянського періоду залишається проблема виникнення, формування та функціонування

політичної системи в Україні в 1920-х – 1930-х рр. Ця складність має глибоке коріння. Політична система радянської України не мала окремих, самостійний зміст. Оскільки Україна в складі СРСР не мала реальної незалежності, так і політична система республіки була частиною політичної системи СРСР. Але умови й обставини виникнення комуністичної держави в Україні, її особливості були настільки ексклюзивними, що можна говорити про неї, як про феномен, який потребує окремого дослідження. Політична система 1920-х – 1930-х рр. сформувала та налагодила такі механізми панування, які дозволили більшовицькій владі тримати під контролем народ України до 1991 року, придушувати будь-який супротив цій владі з боку опонентів, розпоряджатись природними, людськими і матеріальними ресурсами заради реалізації проектів побудови утопічного суспільства.

Політична система, як поняття, має багатоаспектний характер. З одного боку її можна розглядати як сукупність державних і недержавних інституцій та норм, у межах яких відбувається політичне життя конкретного суспільства. Але такий підхід дослідження для тієї системи, яка сформувалась у СРСР і Україні в 1920-х – 1930-х рр. був би дуже спрощеним, оскільки він не враховує владний аспект, тобто саму сутність радянської влади, яка створила систему державного примусу та насилля, як засіб управління суспільством. Окрім того, політичну систему СРСР і радянської України необхідно розглядати ще в одному аспекті – як систему владного розподілу всіх цінностей суспільства, його продукту виробництва та регулятора соціальних благ. Тобто, тільки багатоаспектне дослідження політичної системи радянської доби може мати об'єктивний результат. Отже, політична система пропонується розглядатись нами в історичному контексті. Це система, що постійно змінюється, особливо під час революційних перетворень.

Необхідність наукового осмислення витоків і еволюції політичної системи радянської України досліджуваного періоду диктується нагальними суспільними потребами, зокрема, інтересами становлення незалежної Української держави, необхідністю збереження в умовах інформаційних війн

досягнень демократичних свобод, прищеплення громадянам, і особливо молодому поколінню, неприйняття тоталітаризму у будь-яких проявах і формах.

Науково-теоретична актуальність дослідження зумовлена тим фактом, що у вітчизняній історіографії бракує комплексного, синтетичного аналізу з історичної системи координат структур та механізмів політичної моделі радянської України 1920–1930-х рр.

З одного боку, історіографія та джерельна база, з якою працювали дослідники в СРСР і УРСР, формувались на засадах апологетики радянської влади, а з іншого боку, після 1991 року наукові інтереси вітчизняних істориків були далекі від детального вивчення засад і механізмів комуністичної держави. Цілком природна ідеалізація і глорифікація радянською історичною наукою більшовицького режиму змінилася на початковому етапі незалежності України перенесенням акцентів у бік вивчення суто національних спроб формування державності, зокрема періоду визвольних змагань. Логіка такої уваги до державотворчих процесів доби Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії не викликає сумнівів. Однак на сьогодні відчувається диспропорція щодо глибини і масштабу аналізу різних сюжетів новітньої історії України довоєнної доби.

Разом з тим, залишалася нечисленна група істориків, яка продовжувала вважати радянське суспільство та комуністичну державу і її інституції важливим напрямком своєї роботи. Це – С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал, М.С. Дорошко, Р.Я. Пиріг, В.М. Даниленко, В.В. Іваненко, Г.В. Касьянов, Г.Г. Ефіменко, О.С.Рубльов, В.В.Ченцов та інші.

Традиційно вивчалася ця тема й за кордоном. Але відірвані від джерел та архівів дослідники з української діаспори були позбавлені можливості створення об'єктивних синтетичних робіт з історії радянської доби, хоча суттєво просунулись у справі розширення методологічних засад дослідження.

У цьому контексті багатоаспектне дослідження феномену політичного устрою радянської України 20–30-х рр., зважаючи на суспільну та

громадсько-політичну значущість проблеми, є нагальним завданням вітчизняної історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконувалась як частина науково-дослідної теми історичного факультету Запорізького національного університету “Модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст.” (номер державної реєстрації 0103У000731). Особистий внесок автора полягав у вивченні радянського варіанту модернізаційних процесів стосовно політичної системи України 20–30-х рр. XX ст.

Об'єктом дисертаційного дослідження є політична система радянської України 1920 –1930-х рр.

Предметом дослідження виступають системоутворюючі складові політичного ладу та механізми їх функціонування у контексті генези політичної системи Радянської України 20–30-х рр. XX ст.

Мета дослідження – на основі здобутків історичної науки, залучення архівних джерел та інших документальних матеріалів об'єктивно і в комплексі здійснити історичний аналіз формування, функціонування й еволюції політичної системи радянської України, як складової частини політичної системи СРСР 1920-х – 1930-х рр.

Для досягнення означеної мети в дисертаційному дослідженні висуваються наступні **науково-дослідницькі завдання**:

– проаналізувати стан розробки проблеми в історіографії, охарактеризувати джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;

– визначити особливості виникнення та утвердження радянської форми державності в Україні;

– конкретизувати головні етапи формування та еволюції політичної системи радянської України, простежити і проаналізувати її особливості;

– охарактеризувати роль КП(б)У в політичній системі, особливості функціонування, взаємодію та ієрархію її керівних органів (політбюро, оргбюро, секретаріат ЦК КП(б)У, місцеві партійні комітети);

- дослідити специфіку діяльності органів примусу і насилля у межах тоталітарної системи радянської України;
- показати значення рад усіх рівнів та їх виконкомів у політичній структурі Української СРР;
- розкрити механізми партійно-радянського владного контролю на селі та дослідити органи його реалізації (сільради, комнезами, партійні та комсомольські осередки, політвідділи МТС, колгоспи та радгоспи);
- з’ясувати місце профспілок у державному механізмі контролю над працездатним населенням;
- дослідити ідеологічну складову забезпечення існування та панування комуністичної влади в радянській Україні;
- висвітлити особливості стосунків та взаємодії між керівництвом СРСР і УСРР–УРСР, механізми розробки та реалізації політичних рішень;
- розкрити якісний і кількісний стан складових політичної системи республіки, важелі та механізми їх впливу на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси;
- охарактеризувати роль і місце номенклатурної еліти радянської України у формуванні та функціонуванні політичної системи;
- відповісти на питання реального змісту стосунків між комуністичною владою і суспільством у радянській Україні в 1918–1938 рр. у межах функціонуючої політичної системи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з початку 1918 р. і до початку 1938 р. Вибір саме такої періодизації дослідження пов’язаний із перебігом подій комуністичної революції, що, як будь-яка соціальна революція, не була одномоментною подією. Комуністичні перетворення були започатковані верхівкою більшовиків на чолі з В. Леніним навесні 1918 р., коли розпочалась масова націоналізація промислових підприємств, банківських установ, транспорту, зв’язку, знищувалися ринкові засади. Комуністична держава намагалась створити важелі та механізми контролю за виробленою продукцією та її розподілом як в промисловому, так і в аграрному секторах. Будь-який супротив або публічне опонування

комуністичному штурму слугували підставами для «червоного» терору з боку радянської влади.

Верхньою хронологічною межею дослідження є 1938 р. Цей період був не тільки позначений конституційним завершенням упровадження комуністичного ладу, проведенням виборів у вищі та місцеві органи радянської влади на нових засадах, але і добою Великого терору.

Більшовицька еліта, що перемогла всі інші політичні сили у боротьбі за владу на теренах колишньої Російської імперії, сформувала складну політичну систему, яка за своїм реальним змістом значно відрізнялась від публічно проголошеної Конституції в усіх її редакціях. Ця політична система у період з весни 1918 до початку 1938 р. пройшла в Україні складний шлях формування та еволюції.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію радянської України відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу.

Методологічною основою роботи є сукупність загальнонаукових (аналітичного і синтетичного, індуктивного і дедуктивного), спеціально-історичних (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, ретроспективного) та міждисциплінарних (персоналогічного, статистичного) методів, що базуються на залученні базових принципів наукового пізнання (історизму, багатofакторності, всебічності, системності, об'єктивності, аксіологічного підходу).

Вони виступають своєрідними нормативно-постулативними вимогами до дослідження і забезпечують вірогідність його результатів.

Принцип історизму вимагає розглядати матеріал у логічній і хронологічній послідовності, з урахуванням взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх його складових елементів. Його залучення дало змогу визначити історичну еволюцію, генезу та характерні особливості систем і механізмів тоталітарної влади в радянській Україні упродовж періоду 1917-1938 рр. у зв'язку з суспільно-політичними процесами в Росії.

Застосування принципу наукової *об'єктивності*, з одного боку, орієнтує на соціально-політичну незаангажованість в процесі дослідження, а

з іншого – передбачає всебічний аналіз процесів, подій і фактів. Досягти об'єктивності можливо лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, зіставляє їхню аргументацію, і доводить оптимальні версії. При розгляді основних проблем теми нами враховано результати інших історичних досліджень, зіставлено концепції різних історіографічних шкіл, опрацьовано та проаналізовано значний масив документів і архівних джерел, матеріали періодичної преси.

Принцип *багатофакторності* передбачає вивчення всього комплексу факторів (суб'єктивних та об'єктивних, внутрішніх та зовнішніх, геополітичних та регіональних, економічних, політичних, військових та соціокультурних) на розвиток предмета дослідження. У контексті проблематики вказаний принцип застосовувався при розгляді функціонування її владних органів крізь призму не тільки політичної історії, але й соціально-антропологічного підходу, що означає з'ясування впливу діяльності інституцій влади на долю конкретних людей та верств населення.

Залучення принципу *системності* дозволило розглядати формування і діяльність органів влади та номенклатурної еліти під кутом зору цілісної політичної системи радянської України, що дозволило виявити ієрархію та взаємозв'язки між ними. З іншого боку, сама політична структура УСРР/УРСР досліджується як частина більш широкого феномену тоталітарної системи радянської держави.

Аксіологічний підхід включає в себе певне ставлення автора до предмету дослідження, що виражається в оціночних судженнях. Так, ми виходили із сучасного загальноєвропейського засудження тоталітарного устрою будь-яких різновидів, визнання пріоритетними цінностей життя, демократичних прав і свобод людини над суспільними інтересами і потребами.

Під *порівняльно-історичним* методом розуміється науковий метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється спільне і особливе в історичних явищах, досягається пізнання різноманітних історичних ступенів розвитку одного й того ж явища, або двох різних явищ, які співіснують.

Можна виокремити два рівні застосування порівняльно-історичного методу. Синхронне порівняння і співставлення застосовані при визначенні специфіки діяльності органів влади та особливостей формування і функціонування номенклатурної еліти на рівні УСРР/УРСР і СРСР. Діахронний підхід у порівнянні залучений для з'ясування еволюції тоталітарної системи радянської України у період 1920-х і 1930-х рр., механізмів реалізації політичних рішень в рамках двох названих субперіодів.

Персонологічний підхід, який передбачає дослідження історичних явищ та процесів крізь призму життя й творчості окремих представників епохи, посідає важливе місце в структурі дисертаційного дослідження. У цілому різноманітність поглядів на висвітлення ролі особи в історії є неодмінною складовою історичних реконструкцій, свідченням чого є численні дискусії про співвідношення біоісторіографії та культурології, які тривають у зарубіжній та українській історіографії упродовж останніх десятиліть. У роботі досліджено цілісні портрети провідних діячів компартійно-радянської еліти, реконструйовано життєвий, професійний і творчий шлях, визначено вплив суспільно-політичних, ідеологічних, культурних та інших чинників на формування їх особистостей та кар'єри.

Під *міждисциплінарним* підходом розуміється розгляд складного об'єкта за допомогою різних наук на основі єдиної мети. В основі міждисциплінарного підходу лежать об'єктивно-структурні підстави – наявність у самій дійсності особливих структурних зв'язків, що не враховуються в канонічній класифікації наук, а також історико-наукові підстави – в історичному процесі розвитку людського пізнання фундаментальні канонічні науки досягли досить високого рівня розвитку, що характеризується оформленням чітких меж між ними і досить розгалуженої диференціації усередині кожної з них.

Застосування міждисциплінарного підходу дозволило поряд з історичним ракурсом розглядати предмет дослідження під кутом зору різних галузей гуманітарного знання: політологічної (при вивченні структурних елементів партійно-політичної системи радянської України), соціологічної

(при дослідженні номенклатурної еліти як специфічної соціальної групи з властивими їй кількісними та якісними показниками, висвітленні детермінації соціальних та демографічних змін у житті суспільства з еволюцією політичної структури), юридичної (при аналізі конституційних та законодавчих актів, порівнянні декларативно правових норм з реальними наслідками їх упровадження в умовах радянської державності).

При написанні роботи залучено концепції модернізації, тоталітаризму і політичної еліти як теоретичний інструментарій дослідження.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше у вітчизняній історіографії феномен сутності та механізмів функціонування політичної системи радянської України 20–30-х рр. ХХ ст. став предметом комплексного й синтетичного історичного аналізу.

Обґрунтовано положення, що політична система радянської України являла собою не продукт інтелектуальної та практичної діяльності верхівки КП(б)У, була «експортована» з ленінської Росії, насаджена шляхом військово-чекістського вторгнення із-за кордону України

Доведено, що основою для всіх трансформацій політичної системи була вертикаль ієрархічно підпорядкованих тандемів «партійний комітет – виконком ради», в якому контрольовані ради стали справжньою «школою комунізму» для багатьох тисяч громадян.

Визначено, що реальний зміст політичної системи, її складові, механізми функціонування зовсім не відповідали положенням республіканських Конституцій 1919, 1925 і 1937 рр.

Показано розбіжність між продекларованою у Конституції політичною системою і діючими інституціями влади, які здійснювали державне управління, не маючи легального статусу, законодавчих повноважень і будь-якого обсягу відповідальності перед суспільством.

Дістала подальшого розвитку теза про декларативно проголошену диктатуру пролетаріату, яка не стала основою для політичної системи СРСР і союзних республік, у т. ч. і радянської України, як не стала основою цієї системи так звана влада рад.

Доведено, що опозиційність багатьох керівників і функціонерів КП(б)У базувалась на бажанні більш органічно адаптувати політичну систему російського винаходу до умов радянської України.

На конкретних фактах проілюстровано, що створена у 1920-х – 1930-х рр. тоталітарним режимом система агітаційно-пропагандистського контролю дозволила політичній еліті суттєво впливати на свідомість окремої особистості та всього суспільства.

З'ясовано, що «позапартійний» і «позадержавний» статус профспілок і комсомолу, самодіяльних спілок суперечив їх реальній ролі «передавального пасу» від більшовицької партії до суспільства.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Фактичний матеріал і узагальнення дисертації можуть бути використані при створенні узагальнюючих та спеціальних курсів з новітньої історії України у вищих навчальних закладах, вдосконаленні підручників з історії України, у системі післядипломної педагогічної освіти.

Комплексний характер роботи поглиблює існуючу концепцію історії України радянської доби, може стати базою для спеціальних досліджень у галузі історії і політології.

Дослідження орієнтує керівників органів державної влади та самоврядування, політичних партій, громадських рухів та організацій на використання здобутків та прорахунків історичного досвіду формування системи політичної влади та прийняття управлінських рішень.

Актуалізований джерельний масив та його наукова інтерпретація системно унаочнюють факти злочинів тоталітарної системи проти громадян, що сприяє розвінчанню стереотипів і ліквідації деформацій історичної пам'яті української нації.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійній постановці і вирішенні всього комплексу завдань дисертаційного дослідження.

Достовірність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його положень, застосуванням комплексу загальнонаукових і спеціальних методів,

підпорядкованих меті та завданню роботи, репрезентативною джерельною базою.

Апробація результатів дисертації здійснена під час їхнього обговорення на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету. Висновки і результати дисертаційного дослідження були використані в навчальному процесі в Запорізькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, Класичному приватному університеті.

Основні положення і результати дослідження знайшли відображення у доповідях і повідомленнях на наукових конференціях, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Політична еліта України ХХ – початку ХХІ ст.» (м. Запоріжжя, 15-16 травня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів» (м. Запоріжжя, 12 грудня 2008 р.), V Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», присвяченій проблемам історії державної влади і місцевого самоврядування (м. Дніпропетровськ, 27 листопада 2009 р.), V міжнародній конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (м. Ніжин, 26-28 листопада 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. ХІХ – ХХ ст.). Історія – історіографія – політологія» (м. Житомир, 12-13 грудня 2009 р.); науковій конференції «Україна незалежна: виклики, уроки, перспективи» (м. Київ, 13-15 жовтня 2011 р.); IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 3 монографії, 26 статей автора у фахових виданнях, 1 навчальний посібник.

Монографії:

1. Фролов М. О. Компартиійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування / М. О. Фролов. — Запоріжжя : Прем'єр, 2003. — 448 с.

2. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. / М. О. Фролов. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — 800 с.

3. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування / М. О. Фролов. — Запоріжжя: КПУ, 2011. — 828 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

4. Фролов М. О. І. М. Майський у політичній еліті СРСР (30-50 роки ХХ століття): незвичайний шлях колишнього меншовика / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. XIV. — С. 159–168.

5. Фролов М. О. Колишні меншовики у політичній еліті СРСР та Радянської України в 20–30-ті роки ХХ століття / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. 8. — С. 35–40.

6. Фролов М. О. Колишній меншовик у політичній еліті СРСР. Маловідомі факти з біографії сталінського прокурора А. Я. Вишинського / М. О. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 2002. — № 2. — С. 281–293.

7. Фролов М. О. Розлам більшовицької еліти: особливості боротьби проти прихильників Л. Троцького в Україні 20-х років ХХ століття / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. XV. — С. 70–79.

8. Фролов М. О. Георгій Федорович Лапчинський у політичній еліті України 20-30-х років минулого століття: невідомі сторінки життя добре відомого опозиціонера / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. 9. — С. 29–35.

9. Фролов М. О. Наближений до еліти: політична діяльність та особиста доля В.М. Горожанина (Кудельського) / М. О. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 2003. — № 1. — С. 312–319.

10. Фролов М. О. Більшовицька еліта України в 1937-1938 рр.: трагедія загибелі / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. 10. — С. 53–62.

11. Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта України та особливості пошуку оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою радянської республіки в 20–30-х роках ХХ століття / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. ХVІ. — С. 185–197.

12. Фролов М. О. П. П. Любченко і С. О.Єфремов: історія стосунків представників двох еліт України 20-х років ХХ століття / М. О. Фролов // Бористен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. — Дніпропетровськ, 2003. — Вип. 7(145). — С. 9–14.

13. Фролов М. О. Панас Петрович Любченко: особливості компарти́но-радянської кар'єри колишнього боротьбиста (1917-1937 рр.) / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. 11. — С. 19–31.

14. Фролов М. О. Василь Михайлович Еллан-Блакитний: особливості еволюції світогляду та політична діяльність / М. О. Фролов // Бористен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. — Дніпропетровськ, 2003. — Вип. 8 (146). — С. 9–14.

15. Фролов М. О. Компарти́но-державна номенклатура в Україні в роки колективізації сільського господарства / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. ХVІІ. — С. 138–150.

16. Фролов М. О. Роль і місце М. В. Фрунзе в політичній еліті УРСР у 1920-1924 рр.: нові факти та спостереження / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини.— Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. 12. — С. 23–41.

17. Фролов М. О. Механізм компартійно-радянської номенклатури і доля людини: політична біографія одного із керівників України у 1920-х – 1930-х рр. М. М. Попова / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2006. — Вип. XX. — С. 215–223.

18. Фролов М. О. Трансформація поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави (1914–1921 рр.) / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. XXI. — С. 144–156.

19. Фролов М. О. Номенклатурна еліта України та соціально-політичні джерела її формування у 1920-1930-х рр. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2008. — Вип. XXIII. — С. 181–190.

20. Фролов М. О. Між комуністичною утопією і реальністю: радянська політична система в умовах громадянської війни 1917-1921 років / М. О. Фролов // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2008. — Вип. 1. — С. 85–91.

21. Фролов М. О. Утвердження радянської державності крізь призму комуністичних експериментів (20–30-і роки ХХ ст.) / М. О. Фролов // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць: Історія. Політологія. Філософія. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 80–93.

22. Фролов М. О. Запорізький край в адміністративно-територіальних реформах більшовицької влади 1920-1930-х рр. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 63–67.

23. Фролов М.О. Політична система УСРР в 1920-1930-х роках / М.О.Фролов // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Ізмаїл, 2009. — Вип. 27. — С. 12-18

24. Фролов М.О. Встановлення компартійно-радянської влади в Україні (1919–1920 рр.) / М. О. Фролов // Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал. — 2010. — № 3. — С.32–37.

25. Фролов М.О. Органи прокуратури як елемент системи насилля та примусу в Україні 20–30-х рр. ст. / М. О. Фролов // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Вип. 39. — С. 95–103.

26. Фролов М. О. Політична система УСРР 1920–1930-х рр.: взаємодія та ієрархія елементів / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2009. — Вип. XXVII. — С.192–197.

27. Фролов М. О. Органи держбезпеки у політичній системі Радянської України 20–30-х рр. XX ст. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С.191–204.

28. Фролов М. О. Комсомол у політичній системі радянської України 1920–1930-х рр. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Вип. XXIX. — С.122–130.

29. Фролов М. О. Сталін і Україна: особливості стосунків між кремлівським диктатором, українським народом, керівництвом УСРР і КП(Б)У в 1920-х рр. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2011. — Вип. XXX. — С.104–110.

Навчально-методичні праці:

30. Фролов М. О. Політична система Радянської України 1920–1930-х рр.: особливості формування та еволюції: навчальний посібник для

студентів вищих навчальних закладів / М. О. Фролов. — Запоріжжя : Просвіта, 2011. — 264 с.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена поставленими метою, завданнями, комплексним характером роботи. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, 20 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (886 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 480 с., з них основного тексту 397 с.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база

Труднощі визначення джерел для створення комплексного дослідження політичної системи радянської України 1920-х – 1930-х рр. пов'язані із реальною сутністю політичної системи СРСР і союзних республік, яка не відповідає продекларованій і затвердженій законодавчій базі, засадам Конституції. Тому пошук і виявлення реального змісту політичної системи комуністичної держави завжди пов'язаний із дослідженням конкретних процесів у партійно-радянському будівництві, особливостями формування та еволюції політичного режиму більшовицької влади в Україні, починаючи від кінця 1917 і до початку 1938 рр. Диктаторська влада верхівки більшовицької партії не знайшла свого віддзеркалення не тільки в Конституції СРСР і союзних республік, але і у законодавчих актах, нормативних документах, тому що існувала офіційна заборона для будь-яких радянських, профспілкових, комсомольських, чекістських і військових інстанцій посилатись на партійні рішення, як на керівні документи. Прихованими від суспільства були і механізми відпрацювання та затвердження політичних рішень. Тому визначення реального змісту політичної системи УСРР у межах СРСР у 1918-1938 рр. потребує вивчення та залучення широкого кола різноманітних джерел.

Частина використаних у дисертації документів опублікована в офіційних джерелах та археографічних збірниках, інша частина залишається неопублікованою.

З *неопублікованих* джерел в дисертації використані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Російського державного архіву соціально-

політичної історії (м. Москва) (РДАСПІ), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО).

У фондах ЦДАГО України найважливіші відомості для дослідження проблематики були виявлені серед протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У в 1919-1938 рр. і в матеріалах до них (Ф.1, Оп.6), а також у протоколах засідань оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У (Ф.1, Оп.7). Ці матеріали розкривають широке коло питань, таких як: якісний і кількісний склад політбюро ЦК, розподіл обов'язків між його членами і кандидатами у члени; затвердження кандидатур у члени ВУЦВК та у склад раднаркому; склад делегацій на загальносоюзні з'їзди рад, щодо впровадження рішень партійних з'їздів з національного питання, реорганізацію наркоматів, бюджетні права союзних республік, кадрові питання, затвердження привілеїв тощо. Це надало можливість дослідити процес формування і функціонування політичної системи УСРР, з'ясувати принципи функціонування створених більшовицькою елітою механізмів влади. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У 1920-х – 1930-х рр. містять значний обсяг інформації щодо реального змісту стосунків між Кремлем і більшовицькими керівниками УСРР, а протоколи оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У містять документи, які дають змогу дослідити процес формування і становлення механізму номенклатури, інших важелів влади. Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У, які містили рішення секретності найвищого рівня, зібрані в «Окрему папку», доступ до якої дає змогу краще зрозуміти засади секретності у вищих ешелонах більшовицької влади республіки, з'ясувати перелік питань і рішень, прихованих верхівкою КП(б)У від суспільства (Ф.1, Оп.16).

Матеріали фонду 1 ЦДАГО використано також з метою висвітлення партійно-політичної діяльності і кадрових ротацій представників партійної номенклатури, зокрема Х.Раковського, Г.Гринька, Д.Мануїльського, Л.Кагановича, Е.Квірінга, О.Шумського, М.Фрунзе, М.Скрипника, М.Попова, П.Любченка, В.Чубаря.

Багато змістовних документів, необхідних для розкриття змісту та завдань дослідження, були виявлені в фонді документів відділів ЦК КП(б)У

(Ф.1., Оп.20). Опрацьовані архівні матеріали дали змогу дослідити еволюцію структури партійно-радянського апарату в період від 1918 до 1938 рр., реконструювати перебіг подій, пов'язаних із самоліквідацією партій У КП-боротьбистів і У ПЛСР-борбистів у 1920 році та У КП у 1924-1925 рр., переходу частини їх членів до лав КП(б)У. Документи цього фонду формують об'єктивну уяву про зміст роботи партійних комітетів від ЦК КП(б)У і до первинних організацій, напрямки діяльності, механізми так званого партійного керівництва радами, профспілками, органами держбезпеки, армією, правоохоронною системою, комсомолом і громадськими організаціями.

Ознайомлення з матеріалами з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії має неабиякий науковий інтерес (Ф.1, Оп.1). Вони віддзеркалюють місцеву українську специфіку, реалізації стратегічного курсу верхівки більшовицької партії як ленінської, так і сталінської доби. Окремі документи, такі як наприклад, пленум ЦК КП(б)У в листопаді 1933 року та самогубство члена політбюро ЦК М.О. Скрипника і пленум у серпні 1937 року та самогубство члена політбюро ЦК і голови Раднаркому УСРР П.П. Любченка вражають шекспірівським драматизмом реальних історичних подій.

Дослідження колекції документів про видатних діячів радянської України мало за мету розширення обсягу історичних знань щодо джерел формування номенклатурної еліти республіки, національного, соціального складу цієї еліти, її рівня освіти і культури (Ф.39, Оп.4). Роль і місце персоналій, таких як П. Любченко, Г. Лапчинський, К. Тараненко, А. Буценко, П. Слинько, Є. Терлецький, М.М. Попов, Д.З. Мануїльський, О.Я. Шумський, Г.Ф. Гринько, М.М. Кіллерог у процесі партійно-політичної боротьби допомагають визначити матеріали Ф. 39 (Колекція документів про визначних партійних і державних діячів України). Документи фонду (довідкові картки, біографічні довідки, реєстраційні бланки членів ВКП(б), анкети, копії паспортів, свідоцтв про народження, смерть, спогади рідних, соратників про діячів містять інформацію в основному про членів і кандидатів у члени політбюро ЦК Компартії України, членів ЦК, державних

діячів перших років радянської влади. За своїм характером матеріали фонду, як правило, мають біографічний характер і містять статті, промови діячів та спогади про них.

Документи з'їздів, конференцій, пленумів, бюро та секретаріату ЦК ЛКСМУ містять не тільки базові засади діяльності цієї масової організації молоді, але й розширити нашу уяву про характер стосунків між верхівкою КП(б)У та керівником ЛКСМУ. Ці стосунки мали для багатьох керівників комсомолу трагічні наслідки, хоча їхня відданість ідеології комунізму не викликає сумніву (Ф.7, Оп.1).

Необхідність висвітлення українських особливостей боротьби за владу в комуністичній державі між прихильниками та супротивниками Й.В. Сталіна сформувала зацікавленість у дослідженні фонду Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У. Ознайомлення зі стенографічними звітами, постановами та резолюціями цієї суворої партійної інстанції, а також з особовими справами опозиціонерів, дозволило виявити низку цікавих документів щодо їх діяльності в Україні (Ф.22, Оп.1, 2).

Враховуючи гострий характер боротьби за владу в Україні в 1917-1920 рр., необхідним було дослідження фондів ЦК і місцевих організацій УКП-боротьбистів (Ф.43), єврейських політичних партій та організацій (Ф.41), ЦК і губернських комітетів УКП (Ф.8), Чернігівського губернського комітету УПЛСР-борьбистів (Ф.16).

Матеріали Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України) містять інформацію щодо засідань виконавчого комітету III Інтернаціонала і представників Коммуністичної партії боротьбистів, вітальні телеграми В.Блакитного, Х.Раковського В.Леніну, виступи Шумського, Любченка на V конференції КП(б)У, які дозволяють детально дослідити перебіг подій, пов'язаних із самоліквідацією УПК-борьбистів у 1923 р.

Архівні матеріали, сконцентровані в ЦДАГО України, дозволяють сформувати основу джерельної бази дослідження політичної системи радянської України 1920-х – 1930-х рр.

Автору було важливим додати до архівних матеріалів ЦК КП(б)У документи з архіву ЦК РКП(б)-ВКП(б), які зараз у Москві зібрані в фондах Російського Державного архіву соціально-політичної історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПРС і Центральний архів ВЛКСМ). Було досліджено аналітичні та статистичні матеріали ЦК РКП(б)-ВКП(б) за період 1922-1937 рр. щодо України (Ф.17, Оп.7), а також особистого фонду одного із представників політичної еліти СРСР Л.З. Мехліса (Ф.386). Це дало змогу отримати раніше невідомі дані про кількісний склад вихідців із інших політичних партій у ВКП(б) і КП(б)У в 1936 році, їх соціальний стан, займані посади у партійно-державному апараті, рівень освіти, розподіл за належністю до колишніх партій, участь в опозиціях і фракціях. Також це дозволило простежити динаміку прийому до ВКП(б) – КП(б)У нових членів, а також вихідців із різних політичних партій протягом 1920–1930-х років, до 1937 року включно. Важливими для розуміння особливостей формування і розвитку партійно-радянського апарату УСРР є дані щодо участі вихідців із інших партій у 1932 і 1933 роках у роботі більшовицьких комітетів міст і сільських районів. Велика кількість матеріалів присвячена якісним показникам складу парткомів усіх рівнів.

Треба підкреслити, що аналітична та статистична інформація в ЦК РКП(б)-ВКП(б) у 1920-х – 1930-х рр. щодо України використовувалась керівниками СРСР у значних обсягах і була різноманітною. Це свідчить про те, що керівництво СРСР було добре обізнано із реальним станом справ в УСРР і КП(б)У.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України сконцентровані документи та матеріали, дослідження яких необхідне для розкриття проблематики політичної системи республіки в 1920-х – 1930-х рр. Це, у першу чергу, документи ВУЦВК (Ф.1., Оп.1, 2), а також Раднаркому УСРР (Ф.2., Оп.1, 2, 7, 9). Також використані документи та матеріали з особистого фонду Д.З. Мануїльського (Ф.4669) і аналітичні довідки щодо реалізації верхівкою КП(б)У в 1920-х рр. в УСРР політики

коренізації. Важливим для дослідження було використання документів із фондів Всеукраїнському.

Низку цікавих документів було знайдено в Державному архіві Запорізької області. Ці документи, у першу чергу, дають змогу детальніше вивчити соціальний і національний рівень партійців та місцевого партійно-радянського керівництва, визначити їх кількісні та якісні показники. Декілька документів висвітлюють процес формування та становлення номенклатурного механізму висування, призначення і звільнення керівних кадрів на місцевому рівні (Ф.1, Оп.1). Важливе значення мають використані документи і матеріали, присвячені боротьбі ЦК КП(б)У проти опозиції.

Опрацювання архівних джерел мало суттєві складнощі, пов'язані з упорядкуванням документів і матеріалів, необхідністю критичного аналізу, їх класифікації за рівнем важливості, актуальності та змістовності. Багато важливих подій і фактів вітчизняної історії 1920-х – 1930-х рр. не знайшли свого віддзеркалення в архівних фондах. Наприклад, малодослідженим залишається питання про розмежування компетенції та функцій між політбюро, оргбюро та секретаріатом ЦК КП(б), ВУЦВК і Раднаркомом УСРР.

Але, при всій їх важливості, архівні джерела становлять лише частину загального документального комплексу. Іншу велику групу становлять *опубліковані* джерела різних типів.

У радянський період історії дослідники зобов'язані були розпочинати розробку будь-якої історичної проблематики з аналізу спадщини класиків марксизму-ленінізму. До середини 1950-х рр. до класиків, окрім К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна належав і Й. Сталін. У багатьох випадках це мало штучний характер, тому що так були директивно сформульовані вимоги до наукових розробок, особливо в сфері суспільних дисциплін. Але зараз, коли ці засади ритуально-методологічного змісту відійшли в минуле, спостерігається інша неісторична тенденція: дослідники проблематики радянської доби не аналізують і використовують як джерело праці та епістолярну спадщину В.І. Леніна і Й.В. Сталіна. Намагаючись уникнути

цього, в дослідженні використані зібрання творів Леніна і Сталіна видані ще в СРСР, а також нові документи, які були опубліковані за останні два десятиріччя [383; 406; 221; 222; 333].

Окрім творів і листів Леніна та Сталіна, для розкриття дослідницьких завдань роботи вважали за необхідне широке використання вже опублікованої літературної спадщини Л.Д. Троцького, М.І. Бухаріна, Я.М. Свердлов, Г.О. Зинов'єва, М.І. Калініна, О.І. Рикова, М.П. Томського [403; 352; 225; 224; 227; 271; 232; 228; 413; 309; 173; 176]. Детально були проаналізовані опубліковані роботи, виступи, листи, нотатки керівників радянської України 1920-х – 1930-х рр. Х.Г. Раковського, Д.З. Мануїльського, Г.І. Петровського, В.Я. Чубаря, М.В. Фрунзе, Е.Й. Квірінга, М.О. Скрипника, П.П. Любченка, С.В. Косіора та інших [285; 187; 179; 217; 234; 330; 210; 175; 351; 332; 284; 211; 313; 481; 667; 190; 236; 218; 189]. Більшість із цього дослідницького масиву документів і матеріалів стало доступним для істориків лише в два останні десятиріччя. Тому є актуальним не тільки опрацювання цієї спадщини, але й активне її використання в історичних дослідженнях радянської доби.

Потреба легітимації радянської влади, вимоги офіційної ідеології зумовили значну кількість виданих за часів Радянського Союзу археографічних збірників, які мали демонструвати “триумфальное шествие Советской власти”, у тому числі в Україні [353; 268; 358]; давати зразки звитяги партійних революціонерів у боротьбі з “контрреволюцією” і “ворогами народу” [390].

Після розпаду СРСР в Російській Федерації була проведена величезна робота щодо публікації різноманітних документів радянської доби. Більшість із цих публікацій була підготовлена та видана за участю академіка і відомого політика горбачовського періоду О.М. Яковлева. На наш погляд, вітчизняні дослідники ще недостатньо використовують сучасні російські публікації документів для дослідження проблематики історії України ХХ століття [408; 355; 395; 321; 384; 306; 280; 387; 359; 385; 378; 403; 362; 308; 407; 882].

Поряд з археографічними збірниками, що містять різновидові джерела, відповідно до типолого-видової класифікації в опублікованому джерельному масиві можна виділити такі групи: актові та діловодні документи, наративні, статистичні.

Актові та діловодні документи (законодавчі державні акти, постанови, накази, інструкції, звіти центральних владних структур тощо).

Матеріали і стенограми з'їздів, пленумів, конференцій комуністичної партії СРСР та України дають підґрунтя для аналізу обговорення найважливіших проблем державного будівництва, ставлення центральних органів радянської влади до українських соціально-політичних та економічних проблем, зіставлення різних політичних поглядів, еволюції політичних позицій, проявам “закулісної” боротьби за владу упродовж досліджуваного періоду тощо.

Важливим джерелом законодавчих актів є “Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины” – офіційне видання, в якому систематично публікувалися законодавчі і урядові акти, зокрема декрети і постанови Всеросійських з'їздів рад, ВЦВК, РНК РСФСР, Ради робітничо-селянської оборони, постанови, накази, інструкції наркоматів, кодекси законів та інші акти.

Серед *наративних* джерел виділяється кілька жанрових підвидів: спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії.

Частина з них належить представникам більшовицької еліти, інша частина їх політичним опонентам. Серед найбільш змістовних та інформативних мемуарів більшовицьких керівників треба згадати свідчення Є.Б. Бош, В.П. Затонського, Г.І. Петровського, Г.Ф. Лапчинського, М.С. Хрущова, В.М. Молотова, Л.М. Кагановича, К.Є. Ворошилова, Р.Я. Терехова, О.В. Мільчакова, а також спогади про представників номенклатурної еліти України 1920-х – 1930-х рр. їх родичів і близьких друзів [269; 183; 285; 286; 304; 305; 326; 327; 299; 738; 732; 392; 330].

Мемуари їх політичних опонентів відрізняються не тільки критичним ухилом авторів стосовно комуністичного режиму, але й різноманіттям їх

політичних уподобань, поглядів і переконань. Більшість мемуаристів із табору опонентів більшовицькій владі взялись за написання спогадів саме з метою викриття сутності політичної системи СРСР і УСРР, її складових частин, механізмів і важелів панування верхівки більшовицької партії. Серед авторів антибільшовицького табору переважна більшість написала спогади опинившись за кордоном СРСР, в еміграції, розуміючи, що вони є об'єктом полювання з боку спецслужб Сталіна. Ці роботи містять велику кількість ексклюзивних фактів, але потребують критичної перевірки наданої мемуаристами інформації [279; 315; 274; 517; 276; 263; 298; 371; 335; 267; 289; 334; 311; 312; 266; 281].

Цікаві свідчення містяться в спогадах і мемуарах людей, які не обіймали високих посад в апараті радянської влади, але мали можливість брати активну участь у суспільно-політичному житті республіки, спілкувались із великим колом відомих й авторитетних діячів, включаючи союзних і республіканських можновладців. Їх особисте враження від зустрічей, розмов, подій періоду 1920-х – 1930-х рр. дає змогу краще зрозуміти особливості стосунків між більшовицькою владою та суспільством [275; 288; 296; 316; 302; 322; 277; 283; 273; 278].

Попри класичні вади, що властиві апріорі цій групі джерел (суб'єктивізм, тенденційний добір та інтерпретація матеріалу, свідоме замовчування окремих сюжетів, значний вплив на зміст та характер викладу темпераменту та емоційного стану автора мемуарів, пряме та приховане виправдання ним власних дій, заповнення вимислом прогалин у пам'яті тощо), вони здатні передати “дух” епохи, показують особисті мотиви, якими керувалися особистості, допомагають відтворити певні причинно-наслідкові зв'язки подій.

За критерієм походження (авторства) виділяється кілька підгруп нарративних джерел:

Лідерів більшовицької партії, очільників різних структур КП(б)У та її органів на місцях, учасників революційної боротьби, представників центральної та регіональної політичної номенклатури, керівників органів

державної влади радянської України (Є. Бош, В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Артема (Ф.А. Сергєєва), Л. Кагановича, Е. Квірінга, С. Косіора, А. Луначарського, Я. Свердлова, Л. Троцького, М. Фрунзе, М. Хрущова).

Учасників національної революції 1917-1920 рр., діячів українського національного руху в еміграції (В. Винниченка, І. Мазепи, П. Скоропадського, М. Стахіва).

У дисертації залучено твори *політичних ідеологів* (П. Кропоткін), *фундаторів комуністичної ідеології* (В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса) [192-203; 221; 222].

Серед *статистичних* джерел найбільшу цінність становлять партійні переписи, статистичні довідки, що засвідчують динаміку чисельності компартії, її якісні показники [63; 256; 246].

Періодична преса відіграє важливу роль у структурі джерельного масиву дослідження. Преса – багатопланове і унікальне історичне джерело як за змістом, так і за формою подачі відомостей, засіб інформування суспільства про програми політичних партій, діяльність органів державної влади, громадських, просвітницьких організацій.

Їй властиві оперативність обігу інформації та хронологічна адекватність висвітлення подій, акцентуалізація певних соціально-політичних та культурних процесів. Якщо для періоду 1917–1920 рр. преса виявила свою демократичну сутність, то з генезою тоталітарної системи вона стає рупором і інструментом втілення в життя моноідеології.

Автором дисертації було використано періодичні видання 1917–1938 рр. Серед них – україномовна та російськомовна преса місцевого, регіонального, загальноукраїнського та загальноросійського рівнів.

Важливим джерелом виступає журнал “Літопис революції”, що видавався Істпартком ЦК КП(б)У. У ньому публікувалися документальні матеріали, дослідницькі статті, спогади з історії виникнення й діяльності КП(б)У, історії революційного руху і громадянської війни 1918-1920, біографічні матеріали про героїв революції. Статті і спогади В. Затонського,

Г.Лапчинського, А.Буценка дають цінний документальний і наративний матеріал про Донецько-Криворізьку республіку, боротьбу за Київ у 1918 р., перший період радянської влади на Україні, другий Всеукраїнський з'їзд рад тощо.

Отже, джерельна база дослідження представлена різнотипними за своїм походженням матеріалами і відповідно може бути документальною основою для досягнення мети даного дослідження та вирішення конкретних дослідницьких завдань. Інформативний потенціал джерел дозволив автору вирішити поставлені завдання дослідження.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Політична система комуністичної держави завжди викликала неабияку зацікавленість вітчизняних і закордонних дослідників, політиків і громадських діячів, творчої та інтелектуальної еліти, соціально активних громадян. Період 1920-х – 1930-х рр., як період формування засад цієї системи, визначення складових частин, умов їх функціонування завжди знаходився в епіцентрі наукового та суспільно-політичного інтересу. Але реалізація цього інтересу за радянської доби мала надзвичайні складнощі, які зводили нанівець будь-які спроби вітчизняних дослідників розібратись у реальному, а не декларативному, офіційному змісті комуністичної державності. Політична система СРСР і радянської України ретельно охороняла свої секрети, орієнтуючи суспільство на затвержені тексти Конституцій Радянського Союзу і УСРР (після 1937 р. – УРСР). А приховувати керманічам більшовицької партії було що: після жовтня 1917 року суспільство отримало замість проголошених свобод, прав і рівності трудящих тотальне домінування комуністичної держави, яка ціною мільйонних людських втрат намагалась довести до завершення грандіозний соціальний експеримент своїх вождів. Тому будь-яке дослідження політичної системи СРСР та радянської України в період до 1991 року відразу потрапляло під жорсткий контроль державних інституцій, які опікувались

ідеологічним забезпеченням існування тоталітарного режиму. Цей контроль включав у себе і спеціальні структури в партійному апараті всіх рівнів, відповідні підрозділи держбезпеки, цензуру, видавничу політику, первинні партійні організації та секретних агентів ОДПУ-НКВС у наукових і творчих установах, закладах освіти та культури. З початку 1930-х рр. справами історичної науки опікувався безпосередньо Сталін. «Батько всіх народів» був зацікавлений, у першу чергу, у тому, щоб історики своїми працями обслуговували офіційну точку зору, а не опікувались пошуком історичної, наукової об'єктивності фактів і висновків [557; 409; 756].

Сучасний рівень історичних знань про засади формування та функціонування політичної системи СРСР і радянської України дозволяє стверджувати, що історіографія дослідження політичної системи комуністичної держави створена в 1920-х – 1950-х рр. немає наукової цінності, тому що дослідники і автори були обмежені партійними постулатами та сталінським курсом історії більшовицької партії. Хоча фактологічна сторона цих досліджень має певну актуальність [741; 598; 731; 179; 211;]. Тільки після XX з'їзду КПРС у 1956 році, з'явилися декілька досліджень, які дещо розширили знання про умови формування та функціонування політичної системи комуністичної держави. Серед цих робіт, на наш погляд, треба виділити роботу С.І. Якубовської, яка вперше висвітлила складні внутрішні протиріччя в стосунках між партійно-радянським центром у Москві та керівництвом союзних республік під час утворення СРСР у 1922-1923 рр. [854; 454; 755; 555; 698; 733; 526].

У 1950-х – 1980-х рр. дослідники продовжували нашоуватись на реальну протидію інституцій ідеологічного контролю, у разі будь-яких спроб збільшити обсяг наукових знань щодо історії виникнення, існування та функціонування політичної системи власної держави. Невідповідність партійним настановам на практиці означала неможливість не тільки публікації досліджень, а й їх здійснення. За цих умов вітчизняні дослідники означеної проблематики створювали роботи цікаві з точки зору накопичення знань, фактів, подій, їх більш глибокого висвітлення [425; 496; 845; 482].

Була проведена величезна робота з метою видання документів і матеріалів радянської доби. Більшість цих документальних публікацій продовжують викликати зацікавленість дослідників, які активно ними користуються. Немає сумніву, що за умов партійних завдань та ідеологічного тиску на представників історичної науки ці збірки документів і матеріалів мали тенденційний, упереджений зміст, але публікація архівних документів навіть за таких умов мала великий позитив. Підтвердженням цього є видання двохтомної збірки «Ленін про Україну», яка містила велику кількість цікавих і нових документів [353; 401; 351; 390; 404; 357; 379; 381; 382; 139].

Певним поштовхом для дослідників була обережна з боку влади дискусія про нібито переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу. Великі зусилля докладались для підтвердження самого факту існування диктатури пролетаріату, що було продуманою фальсифікацією, тому що марксова теза виявилась на практиці звичайною утопією. Так само як залишилась нереалізованою ленінська теоретична конструкція про владу рад, як про основу політичної системи комунізованого суспільства. Але поставлене перед дослідниками ідеологічне завдання в 1960-х – 1980-х рр. спричинило видання тенденціозних досліджень політичної системи СРСР і радянської України [795; 426; 578].

Великою проблемою для істориків радянської доби, які намагались розібратись у складній політичній системі СРСР і союзних республік виявилась наявність значної кількості заборонених та нерозроблених наукових фактів і подій, «білих плям» і «чорних дірок» в історіографії та джерельній базі, викреслені та затавровані прізвища політичних діячів, які в 1920-х – 1930-х рр. обіймали ключові посади в партійно-радянському апараті, органах держбезпеки, у профспілках і комсомолі. Дослідники не мали доступу до більшості фондів ЦК КПРС і ЦК КПУ, союзного та республіканського Раднаркомів, ВУЦВК, наркоматів. Обмеженим був доступ до місцевих архівів і повністю закритими були архіви КДБ. Як велика державна таємниця охоронялись механізми розробки та затвердження політичних рішень партійною елітою, документи і матеріали пов'язані з

негативними або катастрофічними наслідками цих рішень. Але навіть за цих умов такі дослідники як Р.О. Медведєв, А.Д. Сахаров і О.І. Солженицин створювали наукові та публіцистичні розробки, які опонували історичному й пропагандистському офіціозу щодо дослідження періоду панування більшовицького режиму. Їх роботи, поширені в самвидаві, суттєво впливали на настрої частини інтелігенції в СРСР та в світі, стимулюючи подальший неформальний пошук відповідей на складні історичні і суспільно-політичні питання [654; 317; 529; 653].

Колишній громадянин СРСР, а потім емігрант М.С. Восленський видав у 1980 році у ФРН книжку, матеріали для якої він зібрав і узагальнював ще до своєї еміграції. Його праця «Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза» швидко стала бестселером для істориків, політологів, філософів, журналістів, соціологів. Зміст книги, висновки автора, його аргументація свідчили про те, що в середовищі радянських дослідників сформувалось критичне ставлення до сталінської схеми історії, заперечувалось існування в СРСР диктатури пролетаріату, влади рад, демократії та свободи. Радянське суспільство М.С. Восленський вважав глибоко елітарним, де процвітала експлуатація людини державою, де партійно-радянські чиновники, верхівка КДБ, армії, профспілок і комсомолу мали різноманітні матеріальні привілеї, тоді як робітники і селяни, заради яких нібито і відбулась соціальна революція, потерпали від злиднів і зловживань влади. Хоча не можна погодитись з усією аргументацією та висновками М.С. Восленського, але треба підкреслити новаторське значення його роботи для свого часу [475]. В Україні свою концепцію аналізу політичної історії та політичної системи СРСР і УРСР запропонував Ю. Бадзьо, висновки якого багато в чому співпадали з поглядами М. Восленського.

Політика демократизації суспільно-політичного життя та гласності, проголошена в 1985 році новим керівником КПРС М.С. Горбачовим суттєво вплинула на інтенсифікацію досліджень політичної системи СРСР і союзних республік, визначення складових частин цієї системи, формулювання

чинників, що впливали на її еволюцію. У період із 1985 і до 1991 рр. була опублікована велика кількість досліджень вітчизняних істориків, присвячених цій проблематиці. Ці праці містили різні точки зору, у них з'явилися негативні оцінки стосовно тих фактів і подій, які впродовж багатьох років залишались поза критикою радянських дослідників. Багато істориків намагались порівнювати політичні системи комуністичної держави за Леніна та Сталіна, визначати складові політичної системи радянської доби, досліджувати чинники і механізми функціонування інституцій влади. Предметом дослідження стали верхівка більшовицької партії, органи державної безпеки СРСР і союзних республік, «білі плями» періоду 1920-х – 1950-х рр., заборонені раніше персоналії: Л.Д. Троцький, М.І. Бухарін, Г.О. Зинов'єв, Л.Б. Каменєв, О.І. Риков, М.П. Томський та інші. Поступово, але досить швидко, поширювалась джерельна база досліджень: лібералізувався доступ до закритих раніше архівних фондів, у наукових і періодичних виданнях публікувались спогади та документи, пов'язані з політичною елітою Радянського Союзу та союзних республік. Історична наука перетворилась на вагомий чинник суспільно-політичного життя та стала знаряддям політичної боротьби. В Україні, Росії, Молдові, Грузії, Вірменії, прибалтійських республіках ставлення особистості до гострих питань 1920-х – 1950-х рр. визначало її місце в суспільно-політичних процесах. Серед авторів, які досліджували проблематику політичної системи СРСР і союзних республік, засад її формування та функціонування, визначення механізмів тоталітарної влади наприкінці 1980-х – на початку 1990 рр. треба назвати: С.В. Кульчицького, Г.В. Касьянова, В.М. Даниленка, М.С. Держалюка, Ю.О. Курносова, Ю.І. Шаповала, Л.М. Маймескулова, А.І. Рогожина, В.В. Сташиса, Р.Я. Пирога, В.П. Макаренка, І.В. Павлову, Д.А. Волкогонова, В.Ю. Мельниченка, С.В. Леонова, Т.П. Коржихіну, Є.Г. Гімпельсона [513; 516; 617; 622; 640; 648; 716; 836-838; 706; 474; 631; 585].

Позитивно оцінюючи дослідження кінця 1980-х – початку 1990-х рр., треба зауважити, що багатьом історикам не вдалось подолати політичну

кон'юнктуру, яка сформувалась в умовах швидкоплинного перебігу подій часів горбачовської Перебудови. Критика сталінізму, протиставлення ленінського та сталінського періодів існування комуністичної держави, з метою певної ідеалізації першого і демонізації другого, мали публіцистично-ритуальний характер. У багатьох історичних дослідженнях цього періоду відсутня ретельність у виявленні причинно-наслідкових зв'язків, ґрунтовна робота в архівах, довірливість до сенсаційних свідчень тенденційних мемуаристів. Вітчизняні дослідники виявили певну схильність до ідеалізації таких представників верхівки КП(б)У як М.О. Скрипник, Г.Ф. Гринько, О.Я. Шумський, П.П. Любченко, Х.Г. Раковський, С.В. Косіор. Пізніше ці недоліки були усунуті комплексними дослідженнями керівного складу КП(б)У і радянської України 1920-х – 1930-х рр., здійсненими М.С. Дорошком, С.В. Кульчицьким, Л.М. Новохатьком та іншими авторами [521; 522; 612; 618; 817; 818].

Паралельно й одночасно з радянською історіографією дослідження політичної системи СРСР і радянських республік формувалась історіографія діаспори, яку представляли дослідники, які вимушено опинились за кордоном. Вони належали до різних національностей, мали різний життєвий шлях, але їх об'єднувало бажання розібратись, дослідити все, що відбулось з їх Батьківщиною після жовтня 1917 року. Роботи, в яких аналізувалась політична система СРСР і союзних республік, досліджувались складові цієї системи, особливо більшовицька партія, як рушійна сила всіх процесів, мали значне місце в загальному обсязі досліджень істориків і публіцистів діаспори. Серед них виділялись праці С.П. Мельгунова, М.О. Бердяєва, О. Субтельного, І. Бокало, А. Височенка, А.Г. Авторханова, І. Майстренка, Б.І. Ніколаєвського, М.Я. Геллера, О.М. Некрича, М.В. Валентинова, Є. Пастернака, Г. Костюка, Ф. Пігідо, Б. Кравченка, Є. Борецького, М. Стахова, І. Негаєвського [656; 433; 784; 275; 643; 272; 589; 592; 444].

Дослідники, що належали до української діаспори мали за радянської доби велику перевагу над істориками, які жили та працювали за умов СРСР і УРСР – вони були вільні в своїй творчості, науковому пошуку. Але їх

можливості були обмежені досить вузькою джерельною базою та відсутністю безпосереднього соціального досвіду проживання в умовах Комуністичної держави. Праці дослідників із діаспори мали на собі відбиток ідеологічного протистояння СРСР із західним світом, особливо за умов «холодної війни», яка формувала певні шаблони, стереотипи в ставленні до комуністичної держави емігрантів із союзних республік Радянського Союзу. У цих працях досить часто критичне ставлення до політики більшовицької партії, особливостей формування та функціонування політичної системи СРСР і УРСР, механізмів висування та затвердження політичних рішень не базувалось на ґрунтовній дослідницькій базі, архівних джерелах, опублікованих документах і матеріалах, а декларувалось без наукової аргументації. Усе ж таки видання досліджень істориків діаспори наприкінці 1980-х – упродовж 1990 рр. у СРСР і в Україні збагатили вітчизняних дослідників як новим для них методичним інструментарієм, так і раніше малодослідженими або невідомими сюжетами та фактами історії 1920-х – 1930-х рр.

Дослідники вітчизняної історії радянської доби із діаспори зазнали на собі суттєвий вплив західної історіографії. Історики Сполучених штатів Америки, Великої Британії, Франції, Німеччини, Японії, Італії систематично та цілеспрямовано вивчали політичну систему СРСР, її складові, специфіку й особливості. У результаті цього утворена була чимала історіографія, яка мала як наукову, так і практичну складову. Праці західних фахівців з історії радянської доби використовували у своїй діяльності політики, журналісти, дипломати, військові фахівці та професійні розвідники, державні службовці й аналітичні підрозділи бізнес-структур, фірм, корпорацій. Джерельна база цих досліджень була досить широкою за рахунок документів, матеріалів і спогадів дипломатів, журналістів, розвідників із різних країн, які в 1920-х – 1930-х рр. або працювали в СРСР і радянській Україні, або мали свої джерела інформації в Радянському Союзі. Велику кількість цікавих свідчень надали західним дослідникам колишні радянські дипломати, розвідники, державні службовці, політичні діячі різного рівня, які з різних обставин не

повернулись у СРСР, засудили комуністичний режим, опублікували спогади та документи, в яких торкались багатьох особливостей функціонування партійно-державного механізму влади в СРСР. Інформація західних дипломатів і розвідників, як й особисті свідчення колишніх радянських функціонерів і чекістів, мали один суттєвий для дослідників історичних подій у СРСР спільний недолік – наведені факти вимагали всебічної перевірки, оскільки дуже часто виявлялись недостовірними або вигаданими. Закритість радянського суспільства породжувала велику кількість легенд і пліток, особливо щодо діяльності й умов існування політичної еліти СРСР, особисто Леніна, Троцького, Сталіна, Зинов'єва та інших комуністичних можновладців. Багато досліджень представників західної історіографії продуктивно використовуються сучасними вітчизняними дослідниками політичної системи СРСР і союзних республік радянської доби. Серед найбільш ґрунтовних і об'єктивних досліджень, створених закордонними істориками треба виділити праці Р. Пайпса, Н. Верта, Е. Карра, Е. Маудслея, Р. Такера, М. Левіна, Й. Баберовскі, М. Малі, П. Грегорі, Е. Морена, В. Максвелла, Д. Лейна, Дж. Боффи, М. Джиласа, Дж. Хоскінга [467; 567; 862; 863; 793; 628; 652; 501; 674; 864; 629; 447; 517; 827].

Окремі закордонні історики спеціально досліджували політичні та соціально-економічні процеси в 1920-х – 1930-х рр. у радянській Україні. Р. Конквест і Дж. Мейс у своїх роботах ретельно вивчили чинники та наслідки для України голодомору 1932-1933 рр. Вони розкрили конкретні механізми затвердження та реалізації політичних рішень щодо України з боку Сталіна та сталінців, дослідили особливості існування та функціонування верхівки КП(б)У. Предметом їхнього дослідження було суспільство повністю кероване та підконтрольне тоталітарній державі [579; 580; 655]. Л. Шапіро детально розглянув на основі доступної для нього джерельної бази, практично без архівів, історію РКП(б)-ВКП(б)-КПРС і її складової – КП(б)У [835]. Італійський дослідник А. Граціозі зробив спеціальне дослідження політики більшовиків щодо українського селянства під час революції та громадянської війни [499; 500]. Ф. Конт дослідив

революційну, державну та дипломатичну діяльність одного з ключових керівників радянської України в 1919-1923 рр. Х.Г. Раковського. Ця робота значно розширила нашу уяву про внутрішні чинники більшовицької влади [582]. Ш. Мерль взяв участь у науково-політичній дискусії щодо голодомору в Україні в 1932-1933 рр. [662]. Оригінальне дослідження радянського періоду історії Донбасу здійснив американський дослідник японського походження Г. Куромія. Ця праця не тільки детально аналізує владу та суспільство в Донбасі в 1920-х – 1930-х рр. і пізніше, але й визначає головні напрямки політики Кремля щодо України [624].

Не дивлячись на різноманітність праць, що формують західну історіографію Радянського Союзу, жодна з них не була присвячена спеціально дослідженню політичної системи радянської України, її складових, еволюції цієї системи в межах СРСР, визначенню особливостей і механізмів республіканської влади. Хоча безумовно дослідники із США, Великої Британії, Італії, Німеччини, Франції за радянської доби завжди мали інтерес до історії України та українців. Особливий статус і значення УРСР у межах СРСР, велика кількість українців і вихідців з України в складі центрального керівництва в Москві стимулювали дослідницький інтерес.

Інтенсивне та багатовекторне дослідження політичної системи СРСР і радянської України розпочалось з кінця 1980-х рр. Пріоритет у дослідженні 1920-х – 1930-х рр. належить С.В. Кульчицькому, який своїми працями здійснив справжній прорив у справі комплексного вивчення означеної проблематики. Він аргументовано довів, що основою політичної системи радянської України в 1918-1938 рр. була централізована ієрархія тандемів партійних комітетів КП(б)У всіх рівнів і відповідних виконкомів рад. Останні виконували великий обсяг розпорядчих функцій у соціально-економічній сфері, безпосередньо контактували з населенням у практичній площині вирішення питань життєзабезпечення, розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, республіканської і місцевої інфраструктури. Партійні комітети всіх рівнів – від села до ЦК КП(б)У – реалізовували стратегічні рішення політичної еліти СРСР, здійснювали селекцію та призначення

керівних кадрів, згідно із затвердженою номенклатурою, забезпечували ідеологічний контроль, роботу з агітації та пропаганди, керівництво органами насилля і примусу: органами держбезпеки, армією, прокуратурою та судами, ГУЛАГом, тимчасовими надзвичайними органами. С.В. Кульчицький підкреслив підпорядкованість діяльності та рішень верхівки КП(б)У кремлівським можновладцям, які на чолі з Леніним, а пізніше й одноосібно Сталіним, сконцентрували у своїх руках усі важелі тоталітарної влади. Праці С.В. Кульчицького щодо становлення й еволюції політичної системи радянської України окреслили методологічний і фактологічний базис для створення комплексних досліджень. Запропонований дослідником погляд на фундаментальні засади існування та розвитку України радянської доби, як на суспільно-політичну модель, що постійно змінювалась, адаптувалась, еволюціонувала, є не тільки продуктивним, але й історично об'єктивним. С.В. Кульчицький розглядає всі структурні елементи політичної системи СРСР і радянської України у взаємодії, визначає основні механізми панування більшовицької влади [600-619].

Вагомим у розробку проблематики формування та функціонування політичної системи УСРР у 1920-х – 1930-х рр. є внесок Ю.І. Шаповала. Його праці містять велику кількість раніше невідомих фактів, малодосліджених тем. Наприклад, тема цензури, як державної інституції, що здійснювала суворий контроль у сфері наукових досліджень, літератури, театрального мистецтва, охороняла секрети комуністичної держави від суспільства. Ю.І. Шаповал детально дослідив механізми та наслідки насилля, політичного терору, як головного засобу панування більшовицької влади в Україні. Доступ до архівних джерел органів держбезпеки УСРР 1920-х – 1930-х рр. дав можливість досліднику в співавторстві з іншими істориками створити сучасну уяву про ДПУ-НКВС республіки, її керівників. Політична біографія очільника ДПУ-НКВС УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У 1930-х рр. В.А. Балицького є одним із небагатьох прикладів актуальних досліджень верхівки КП(б)У міжвоєнного періоду на персональному рівні [648; 836-841].

Новаторськими є дослідження М.С. Дорошка, який всебічно проаналізував номенклатурну еліту УСРР у 1920-х – 1930-х рр., визначив її персональний і якісний склад, механізми висування в керівний прошарок КП(б)У та вилучення. І хоча М.С. Дорошко заперечує проти використання в роботах з історії України радянської доби поняття «еліта» і наполягає на понятті «номенклатура», це не змінює мети, предмету його досліджень – верхівка КП(б)У та механізми більшовицького панування в Україні. Дослідження М.С. Дорошка містять велику кількість нових, раніше невідомих для вітчизняних істориків фактів і подій, що робить його роботи актуальними для широкого кола дослідників [521; 522].

Окремі, але важливі питання становлення та функціонування політичної системи радянської України в 1918-1938 рр. дослідили в своїх працях Г.Г. Єфіменко [533], О.М. Бриндак [448], Г.В. Касьянов [568], О.М. Мовчан [671], О.П. Реєнт [745], І.Г. Білас [441], В.В. Ченцов [830], В.І. Прилуцький [735], В.А. Греченко [503], М.Ю. Виговський [468]. Ці роботи створені на методологічній основі вільній від ідеологічних стереотипів радянської доби із залученням великого обсягу джерел, включаючи раніше недоступні для дослідників архівні фонди України та Російської Федерації.

Різні періоди формування та становлення системи та механізмів комуністичної влади в УСРР у 1920-х – 1930-х рр. були розглянуті в дисертаційних дослідженнях І.Б. Автушенка, С.В. Білошицького, Я.Й. Малика, Л.М. Марценюк, В.Г. Москаленка, Я.М. Остапенка, Н.В. Черної, Є.П. Юрійчук, В.Я. Томахіва [866-873]. Та обставина, що згадані дисертації мають рівень здобуття ступеня кандидата наук, свідчить про брак у пострадянській Україні ґрунтовних, комплексних досліджень політичної системи республіки в складі СРСР.

Узагальнюючий характер щодо дослідження проблематики виникнення, формування та функціонування політичної системи радянської України, механізмів більшовицької влади, визначення складових частин цієї політичної системи та їх особливостей мають відповідні розділи тематичних

колективних досліджень, виконаних переважно колективом дослідників Інституту історії України НАНУ на чолі з С.В. Кульчицьким [723; 801; 886; 725].

Дослідниками Російської Федерації за останні двадцять років проведена велика робота щодо вивчення проблематики політичної системи СРСР, визначення складових цієї системи, дослідження механізмів і важелів влади. Періоду 1920-х – 1930-х рр. у цих дослідженнях приділяється значна увага, тому що російські дослідники поставили собі за мету проаналізувати весь еволюційний шлях політичної системи СРСР від витоків до руйнації. Практично всі вагомні роботи російських істориків двох останніх десятиріч мають дискусійний, науково і суспільно-політичний характер одночасно. Зацікавленість до особистостей Леніна, Сталіна, Троцького, Хрущова, Молотова, Кагановича та інших компартійно-радянських діячів 1920-х – 1950-х рр. та наслідків їх панування стимулює бажання дослідників проаналізувати глибинні чинники формування та функціонування комуністичної влади. Праці сучасних російських істориків викликають зрозумілий науковий інтерес і у вітчизняних дослідників, враховуючи ту об'єктивну обставину, що Україна за радянської доби зі статусом союзної республіки входила до складу СРСР і її політична система була складовою частиною політичної системи Радянського Союзу. Треба підкреслити, що російські дослідники радянської доби практично не розглядають української тематики, концентруючись на тих фактах, подіях і процесах, які мали місце в Москві та безпосередньо на території Російської Федерації. Аналогічним є підхід і стосовно історії радянської доби інших союзних республік.

Суттєвим внеском у сучасну російську історіографію 1920-х – 1930-х рр. можна вважати роботи Є.Г. Гімпельсона. Цей історик створив низку досліджень, які безпосередньо аналізують процес виникнення та формування політичної системи радянської доби. Автор детально дослідив соціальний склад, освітній і культурний рівень більшовицької еліти та працівників нового апарату влади. Він багато уваги приділив визначенню складових політичної системи комуністичної держави, механізмів їх функціонування та

взаємодії. Є.Г. Гімпельсон неодноразово підкреслював, що в більшовицькій Росії ніколи не було диктатури пролетаріату, влади рад, соціальної рівності та законності. Він зробив висновок про те, що головними засобами панування більшовицької еліти в СРСР були насилля, примус та ідеологічне зомбування суспільства. Однопартійна політична система створювала широке поле для зловживання владою, репресій проти будь-якої опозиції, опонентів або просто незадоволених умовами існування [482-487].

О.В. Хлевнюк спирається у своїх дослідженнях на ґрунтовну джерельну базу архівних фондів політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК більшовицької партії, відділів ЦК, особливих «папок», особистих фондів Й.В. Сталіна, В.М. Молотова, Л.М. Кагановича та інших можновладців. Предметом його наробок є механізми комуністичної влади, визначення сутності та змісту, структури політичної системи СРСР. О.В. Хлевнюк дослідив особливості формування режиму одноосібної влади Сталіна в 1930-х рр., специфіку стосунків і взаємодії складових частин політичної системи за умов тоталітаризму та монопартійності [824; 825].

Новаторський зміст мають роботи І.В. Павлової. Вона досліджує еволюцію владної структури комуністичної держави в 1920-х – 1930-х рр., особливо виділяючи реформування партійно-радянського апарату, утворення ієрархічно упорядкованої вертикалі партійних комітетів від ЦК партії і до місцевих партійних осередків на рівні міста, містечка або села. Окрему увагу дослідниця приділяє процесу уніфікації діяльності партійних структур, створенню централізованої системи контролю за всіма державними інституціями з боку влади. Зростаюча секретність діяльності партійно-радянського апарату всіх рівнів, органів держбезпеки свідчила про специфіку стосунків між комуністичною владою та суспільством. І.В. Павлова переконливо показує яким чином і за допомогою яких важелів Сталін врешті-решт створив режим своєї одноосібної влади [701-796].

Механізм номенклатури, як засіб добору, висунення, призначення та звільнення керівних партійних, радянських, комсомольських, адміністративно-господарських, профспілкових, військових і чекістських

кадрів став предметом досліджень Т.П. Коржихіної. Вона вивчала це питання на базі архівних фондів щодо СРСР у цілому, а також стосовно російських областей. Також Т.П. Коржихіна детально розглядає в своїх працях структуру політичної системи Радянського Союзу, його владні інституції, історію їх виникнення, формування та становлення [583-585].

Окрім Т.П. Коржихіної проблематикою більшовицької номенклатури 1920-х – 1930-х рр. плідно займались у Російській Федерації В.О. Сисоєв [790], Ю.П. Свириденко і В.П. Пашин [710], Д.Г. Сельцер [759], В.Г. Сіроткін [766], О.Б. Коновалов [581], В.П. Мохов [677; 678].

Дослідження В.П. Мохова викликають зацікавленість із точки зору нових методологічних підходів. Російський дослідник підтримує точку зору про те, що радянське суспільство було за своєю структурою елітарним, тобто верхівка більшовицької партії утворила окрему соціальну групу, яка здійснювала панування у величезній країні у власних, корпоративних інтересах. В.П. Мохов аргументовано доводить, що за радянської доби елітарність була властива не тільки московським можновладцям, але й партійно-радянській верхівці союзних республік і великих регіонів РСФРР [679].

Після усунення ідеологічного тиску на дослідників, ліквідації цензури, відкриття доступу до різноманітних архівних фондів, публікації документів і спогадів, пов'язаних із діяльністю влади в радянський період, російськими істориками було створено змістовні та ґрунтовні роботи для більш глибокого розуміння проблематики політичної системи СРСР і союзних республік. Тут треба згадати роботи Г.Л. Олеха, В.В. Нікуліна, С.В. Леонова, І.М. Ільїної, В.М. Курицина, Ю.М. Жукова, Є.О. Осокіної [692; 686; 630; 552; 621; 536; 696]. Кожна з цих робіт присвячена конкретним складовим, механізмам, інституціям політичної системи СРСР у 1920-х – 1930-х рр. Але для сучасної російської історіографії, як для вітчизняної, української, бракує узагальнюючих, синтезуючих досліджень. Політична система радянської доби за два післяреволюційних десятиріччя пройшла шлях серйозної

еволюції, який потребує комплексного підходу під час її розгляду дослідниками.

За останні два десятиріччя і в Україні, і в Російській Федерації, як і в країнах Європи, США та Канади створено цілу низку змістовних робіт щодо історії радянського періоду, які мають допоміжний, біографічний, довідниковий характер. Ці роботи продукують різну наукову якість, створені з різною метою, але безумовно потребують використання в розробці тематики політичної системи 1920-х – 1930-х рр. Сучасна довідниково-допоміжна література спирається на широку джерельну базу, включаючи досліджені архівні фонди, що визначає її наукову ґрунтовність і достовірність. Але не меншу зацікавленість викликають довідники, статистичні збірки, які були опубліковані ЦК КП(б)У в 1920-х рр. і розкривали кількісний та якісний склад партії, рад, комсомолу, напрямки і методи роботи партійних комітетів, виконкомів рад. У 1930-х рр. публікація такого довідникового, аналітичного матеріалу була згорнута, видані були лише окремі збірки для роботи партійних комітетів, які мали малодостовірну інформацію [875; 885; 881; 883; 884; 246; 251; 254; 878; 879; 877].

Отже, наявність достатньої джерельної бази для всебічного дослідження проблеми формування та функціонування політичної системи радянської України 1920-х – 1930-х рр., визначення особливостей складових цієї системи, механізмів і важелів влади не викликає сумніву. Але малодослідженість цієї проблеми відразу визначає дискусійний характер запропонованого дисертаційного дослідження. Вважаємо таку наукову дискусію актуальною, тому що настав час концептуального визначення системних засад радянської доби.

1.3. Теоретичні засади дослідження

Вирішуючи поставлені в дисертації завдання, ми зверталися до трьох історико-політологічних концепцій – *модернізації, тоталітаризму і теорії еліт*.

Зокрема, модернізаційна теорія відкриває можливість визначити місце подій і процесів, які розглядаються в дисертації, в загальноцивілізаційному контексті розвитку людства.

Витоки цієї теорії простежуються у працях мислителів XVII-XVIII ст., а свого оформлення вона дістала в XIX ст. в працях Г. Спенсера, О. Конта, Г. Мена, Ф. Тенніса, Е. Дюркгейма. В завершеному вигляді теорія модернізації одержала визнання в 50–60-ті рр. XX ст. в працях М. Леві, Е. Хагена, Т. Парсонса, Н. Смелзера, Д. Лернера, А. Аптекера, Ш. Ейзенштейна.

Сучасні історики, які працюють в рамках цієї теорії, розглядають XIX – початок XX ст. (а у Східній Європі всю першу половину XX ст.) як період розпаду традиційного (аграрно-ремісничого) суспільства і становлення модерного (індустріального) суспільства. У свою чергу двоєдиний процес розпаду старого і формування нового суспільства розглядається як *модернізація* – прискореного перетворення усіх сторін життя суспільства – економіки, соціальної структури, культурно-освітньої, ідеологічної сфери, повсякденної сфери у відповідності з *модерними* (новими, переважно, західноєвропейськими) зразками.

Ці перетворення розпочалися в Західній Європі ще в другій половині XVIII ст. і покотилися просторами Європи і Північної Америки, досягнувши в XIX ст. також України. Модернізація відбувалися різними шляхами – як еволюційними, реформаторськими, так і революційними, насильницькими.

У ході модернізації суспільство вступило в стан *соціальної мобілізації*, яка формувала нові суспільні верстви, *нові еліти*. Факторами *соціальної мобілізації* називають скасування кріпацтва, індустріалізацію, урбанізацію, поширення шкільництва, вищої освіти, преси.

Одним з наслідків модернізаційних процесів є пробудження національного життя, національні рухи, *національна мобілізація*, в процесі якої етнос (народ), який населяє залежну країну, починає формувати нову інтелектуальну еліту і усвідомлювати себе як *нація*. Для узагальнюючої

оцінки цих процесів використовується термін *національне відродження*. Національне відродження своєю метою має створення національної держави.

В умовах царської Росії (і її складової – Наддніпрянської України) процес переходу від аграрно-ремісничого суспільства до індустріального в XIX ст. не закінчився. На відміну від Західної Європи, США, у Східній Європі на початку XX ст. модернізація ще була початковим явищем. Модернізоване суспільство – це зазвичай урбанізоване й освічене суспільство. Це загальноприйнята серед істориків точка зору. А в царській Росії (у т.ч. і Україні) величезна більшість населення наприкінці XIX – на початку XX ст. були сільськими жителями, освітній рівень яких був надзвичайно низьким. По-суті, у перші десятиліття XX ст. значна частина населення все ще вийшла з стадії аграрно-ремісничої цивілізації, і перебувала в стадії переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства.

Царська Росія помітно відставала від західних країн, які вже пройшли стадію індустріалізації. Але її керівні верхи розуміли, що від рівня розвитку важкої промисловості (добування вугілля, виплавка металів, машинобудування, шляхи сполучення) залежав рівень її воєнного потенціалу і її майбутнє як імперії. Вона змушена весь час наздоганяти Захід, тому той тип модернізації, який реалізувався в Росії, називався наздоганяючим. Якщо елементи модерної цивілізації на Заході виростили поступово на базі тривалого розвитку усіх сфер життя, то в Росії самодержавна влада насаджувала лише ті елементи модерного життя, які служили зміцненню імперії (важка промисловість, залізничний транспорт, військове виробництво), прагнучи при цьому зберегти традиційну, напівкріпосницьку політичну систему. Прагнення правлячих верхів Російської імперії вести дозовану модернізацію, бути одночасно і модерними, і традиційно-архаїчними викликало незадоволення в суспільстві, і, врешті-решт, першу російську революцію.

Українська революція почалася в умовах краху царизму, наслідком якого була демократична Лютнева революція в Росії, яка відкривала перспективу модернізації цієї країни на засадах ринкової економіки,

інтегрованої у світове господарство. Але демократія в Росії не прижилася. До влади прийшли більшовики, які мали свою програму модернізаційної перебудови Росії, яку планувалося здійснити на засадах одержавленої економіки, ліквідації приватної власності і однопартійної диктатури (тоталітарної політичної системи).

Модернізація в СРСР набула особливих рис, що стало зрозуміло вже сучасникам подій. Відомий російський філософ Микола Бердяєв, спостерігаючи наприкінці 1930-х років з еміграції за створенням великої промисловості в СРСР, у своїй книзі «Истоки и смысл русского коммунизма» [433] виділяє декілька характерних рис сталінської модернізації СРСР, які потім були розкриті і обґрунтовані в працях зарубіжних і російських авторів.

Перш за все, він констатує цілком новий (у порівнянні з відомими з історії Західної Європи, де розвиток відбувався на ринкових засадах і його мотивація була пов'язана з приватним інтересом) тип модернізації в Росії, який «проходить під знаком комунізму»: «Росія країна індустріально відстала. Необхідно будь-яким чином її індустріалізувати. На Заході це відбувалося під знаком капіталізму – так і повинно бути за Марксом. Але в Росії індустріалізація повинна проходити під знаком комунізму» [433, с.119]. Але комунізм заперечує приватну власність і матеріальну зацікавленість. Ринкові механізми в умовах комуністичного режиму не діють. Які ж мотиви мають спонукати в цих умовах людей до праці, до створення новітньої індустрії? «При комуністичному режимі, – пише М.Бердяєв (і це друга характерна риса більшовицької модернізації), – це можна зробити, лише створивши ентузіазм індустріалізації, перетворивши її з прози в поезію, із тверезої реальності в містику, створивши міф про п'ятирічку».

Разом з тим філософ прекрасно розуміє (і про це переконливо свідчили ті факти, які проникали на Захід з Радянського Союзу), що «міфом про п'ятирічку», яким би зовні привабливим він не був, справа не обмежується. Ентузіазм п'ятирічки тільки «один бік медалі». В основі цього позірною ентузіазму – страх за власне життя, який панував в СРСР в умовах масового терору. І це третя характерна риса радянської модернізації, яка відрізняє її від

відповідних аналогів в західних країнах: «...Все це відбувається не тільки за допомогою ентузіазму, поезії, містики і міфології, але і шляхом терору і Г.П.У. Народ перебуває у стані кріпака по відношенню до держави. Комуністичний лад перехідного періоду є лад кріпацтва».

Для М. Бердяєва цілком очевидно, що все це відбувається всупереч вченню Маркса, який будував свою теорію на підставі класичної політекономії. Участь в процесі модернізації більшовицької держави з її апаратом примусу створювало можливість прискореної індустріалізації шляхом концентрації зусиль суспільства на вузьких ділянках. Бердяєв, добре знаючи історію Росії попередніх століть, її «наздоганяючий» у порівнянні з Заходом характер розвитку, підкреслює, що і умовах комуністичного режиму модернізація можлива, відбувається у відповідності з планами держави і під її контролем, ігноруючи ринкові закони: «Всупереч Марксу і буржуазній політичній економії, я думаю, що промисловий розвиток цілком можливий і при комунізмі. І при старому режимі капіталістична промисловість у Росії розвивалася примусом уряду. Невідворотні економічні закони – вигадка буржуазної політичної економії. Таких законів не існує. Марксизм розтрощив ці закони, хоча й не до кінця».

Цікавими є думки М. Бердяєва щодо мотивації до праці в СРСР у 1930-х рр.: «Для індустріалізації Росії під комуністичним режимом потрібна нова мотивація праці, нова психічна структура, потрібно, щоб з'явилася нова колективна людина. Для створення цієї нової психічної структури і нової людини російський комунізм зробив величезне зусилля. Психологічно він зробив більше завоювань, ніж економічно. З'явилося нове покоління молоді, що виявилось здатним з ентузіазмом віддатися здійсненню п'ятирічного плану, яке розуміє завдання економічного розвитку не як особистий інтерес, а як соціальне служіння» [433, с.119].

М.О. Бердяєв досить точно охарактеризував причини, які спонукали Леніна і все більшовицьке керівництво переглянути тезу Маркса про відмирання держави під час просування до комунізму. Він звернув увагу на те, що більшовизм увібрав у себе не тільки могутню революційну силу, але й

тенденцію відновлення великодержавних традицій і поглядів під червоними прапорами та комуністичними гаслами. Бердяєв писав з цього приводу: «Як це не парадоксально звучить, але більшовизм є третє пришестя російської великодержавності, російського імперіалізму... Більшовизм виступає за сильну, централізовану державу. Відбулось об'єднання волі до соціальної правди з волею до державної могутності, і друга воля виявилась сильнішою. Більшовизм увійшов в російське життя, як найвищого рівня мілітаризована сила. Але колишня російська держава завжди була мілітаризованою. Проблема влади була головною у Леніна і в усіх, хто йшов разом із ним. Це відрізняло більшовиків від усіх інших революціонерів. І вони створили поліцейську державу, яка засобами управління дуже нагадує колишню російську державу» [433, с.99].

Це надзвичайно глибока думка, сформульована в 30-х рр. ХХ ст., досить органічно вплітається в модернізаційну концепцію Росії, яка одержала обґрунтування у дослідженнях багатьох сучасних зарубіжних і російських істориків (Дж. Боффа, А. Шубін, В. Козловський, А. Уткін, В. Федотова, В. Мілецький).

В руслі модернізаційної теорії досліджували в останні десятиліття історію України Я. Грицак, Б.Кравченко, Г.Турченко та ін.

Розглядаючи особливості модернізації СРСР, усі автори так чи інакше вказують на більшовицьку державу, *тоталітарний* режим, який був її промотором.

У силу історично сформованих обставин пріоритет у вивченні проблем *тоталітаризму* належить західним дослідникам. Перші теорії тоталітарного суспільства виникають ще в 20-ті роки ХХ ст., коли перші критики фашизму (Г.Амендола, Л.Вассо, Ф.Турати, Г.Хеллер) намагалися виявити особливості цієї нової та винятково небезпечної форми панування. Класична теорія тоталітаризму склалася на Заході під безпосереднім впливом праць М.Бердяєва, К.Поппера, Б.Кроче, А.Дж.Тойнбі, С.Франка, в яких відомі філософи намагалися переосмислити трагічні події європейської історії

першої половини ХХ ст. в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства.

Перші спроби класифікації тоталітарних режимів були здійснені П. Дракером, вони призвели до появи упродовж низки робіт К. Фрідріха та відомого політолога з Гарвардського університету З. Бжезинського, в яких дається визначення тоталітарних режимів на основі шести критеріїв. У літературі немарксистського спрямування ці критерії отримали назву “тоталітарного синдрому” й принесли авторам широке визнання у наукових колах Заходу. Ці критерії зводяться до наступного:

1) офіційна ідеологія, яка охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування, підтримується усіма громадянами суспільства та ґрунтується на категоричному неприйнятті існуючих у старому світі порядків і згуртуванні в ім'я побудови нового світу, якщо буде така необхідність – навіть шляхом насилля;

2) єдина масова партія, яка очолюється, як правило, однією людиною, диктатором і вбирає в себе відносно невелику частину населення (до 10%). Ця партія організована за олігархічним принципом і, як правило, або стоїть над бюрократичною державною організацією, або повністю з нею злита;

3) система терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію і здійснює контроль над нею в інтересах її вождів, який спрямований не тільки проти “ворогів” режиму, але також і проти довільно вибраних у структурі суспільства класів, груп, прошарків, окремих громадян;

4) технологічно обумовлений майже повний контроль партії над усіма засобами масової інформації: пресою, радіо, кіно;

5) повний контроль партії над збройними силами держави;

6) централізоване керівництво всією економікою; бюрократична координація її раніше незалежних складових частин.

Після смерті Й. Сталіна і особливо після ХХ з'їзду КПРС “тоталітарний синдром” був підданий серйозному випробуванню на концептуальну міцність. Одним із перших західних політологів, хто зрозумів неадекватність пояснення радянського суспільства з позицій незмінної

тоталітарної моделі був З. Бжезинський, який виклав цю думку в статті “Тоталітаризм і раціональність”.

В 1930–1945 р. здійснюються численні спроби виявити структурну й функціональну спільність тоталітарних диктатур шляхом порівняння більшовизму й фашизму (В.Гуріан, М.Лернер, Т.Кон, К.Хаес, Ф.Брокеней, С.Нойман, Дж.Оруэлл, К.Р.Поппер). У період 60-х рр. з’являються дотепер класичні праці Х.Арендт, К.Й.Фрідріха, З.Бжезинського, Д.Л. Тулмина, Т.Буххайма, Р.Левенталя, Р.Арона та ін., оформлюється “ортодоксальна (тоталітаріанська) школа радянологів”.

Французький політолог Ален Безансон виділив чотири типи інтерпретації суті радянського режиму і його відносини з минулим: радянський, троцькістський, голлістський і слов’янофільський.

До “радянського” типу відноситься ортодоксальна “марксистсько-ленінська” вітчизняна література, що заперечувала тоталітарний характер радянського режиму й виводила сталінізм з деяких “перегинів” і “недоліків”, що базуються на особливостях особистості Сталіна та його оточення. Троцькісти (ліві соціалісти) вважали радянський режим перекручуванням справжнього соціалізму, а сталінську диктатуру порівнювали з термідоріанським переворотом (Т.Кліфф, Л.Троцький, Й.Дейчер, В.Серж і ін.). Голлісти (праві соціалісти) вважали, що замість соціалістичної реальності в СРСР під маскою соціалізму ховається російська специфіка. Слов’янофіли, розуміючи суть Росії, як країни апокаліптичної і месіанської, стверджували, що внаслідок антиномічності російської “національної душі”, стало можливим утвердження марксизму як ідеї не російського походження в російській країні росіянами ж методами керування й володарювання, заснованими на всемогутності примусу (Н.А.Бердяєв, Н.О.Лосський та ін.).

Важливим досягненням є розуміння тоталітаризму як ідеологічного режиму (Р.Арон, А.Безансон, А.Солженіцин), за якого тоталітаризм у вузькому змісті слова являє собою політичний результат і втілення в громадське життя ідеології, що хронологічно й історично є первинною.

Велике значення має звернення до дослідження психологічних “коренів” тоталітаризму. С.Кук вважав, що тоталітарні устремління споконвічно властиві людині, оскільки за своєю незмінною природою вона має якості гордості, жадібності, амбіційності, самозакоханості та прагнення до влади. Х.Арендт і Р.Деніелс виводять джерела тоталітаризму із загальних умов людського життя в сучасному масовому суспільстві, а тоталітарну свідомість Х.Арендт визначила як “колективну шизофренію”, указавши на її роздвоєність.

Серед основних рис, що сьогодні історико-політологічна наука виділяє, характеризуючи тоталітаризм як історичний феномен, варто виділити такі: патерналізм, надцентралізація влади і сувора ієрархія для її носіїв; ігнорування конституційно-правових норм. федералізму; використання насильства в великих масштабах, фізичне знищення не тільки представників опозиції, але і надуманих ворогів режиму, непрогнозованість, жорсткий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної людини зокрема; тотальна політизація суспільства з метою мобілізації його для досягнення “світлої” ідеї та мети, побудови “нового ладу”, прагнення експортувати свої ідеали і цінності назовні; в соціально-економічному вимірі характерним є руйнування старої і створення нової соціальної структури суспільства, тотальне регулювання та управління з єдиного центру всіх економічних процесів, використання позаекономічних методів і засобів організації виробництва. Домінуюче значення у функціонуванні тоталітаризму мають ідеологія і терор [872].

Тоталітарні системи відносяться не до утворень, що саморозвиваються, які ґрунтуються на природно-історичних механізмах еволюції (приватний інтерес, вільний індивід, приватна власність, нерівність), а до мобілізаційних. Мобілізаційні системи функціонують за рахунок використання ресурсів страху й примусу. Вони навіть можуть досягати певних успіхів у рішенні стратегічних завдань (наприклад, у проведенні індустріалізації, структурної перебудови, прориву в космос тощо).

Однак ресурси страху й примуси недостатньо довговічні й вимагають постійного зовнішнього стимулювання. Для цього правляча еліта формує “образи ворога” (внутрішнього й зовнішнього) для концентрації соціальної енергії мас при вирішенні конкретних завдань.

Звичайно, не можна обмежувати ресурси тоталітарних режимів тільки примусом і страхом у чистому виді. Крім того, тоталітарний тип влади апелює й до цінностей (або класових, або національних). Однак мобілізаційні системи повинні формувати й власну соціальну базу, на яку могли б опертися. Тому можна виділити й третій ресурс, що використовують тоталітарні режими – винагорода індивідів, груп або цілих соціальних класів символічними або статусними ознаками відмінності (підвищення статусу, надання економічних або матеріальних переваг певним категоріям або населенню в цілому).

Як зазначалося вище, у дослідженні використовується концепт “політичної еліти”, який має свою історичну еволюцію і трактування.

Аналіз різноманітних концепцій елітності, які існували від античності до сучасності, засвідчує їхню велику кількість і діаметральну протилежність за змістом. Їхні узагальнення і спроба класифікації дають можливість зробити висновок, що за різноманітними концепціями еліти існують два розуміння цього феномену. Одна частина його дослідників вважає елітою осіб, які мають формальну владу в суспільних інститутах (адміністративних, економічних, регіональних і місцевих управлінських тощо). Інша – групу людей, які мають певні особисті якості, що виділяють їх у суспільстві (професійна кваліфікація, моральний авторитет, видатні результати діяльності в будь-якій сфері, престиж, походження тощо), а також виконують специфічні функції в процесі самоорганізації цього суспільства як системи.

У XIX столітті нерівність між людьми в суспільстві, існування політичної, культурної та інтелектуальної еліти з різних позицій намагались пояснити Ф. Ніцше, Р. Уільямс, Е. Богардус, Л. Гумплович, Г. Джильберт, Ю. Скіннер, З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Маркс і Ф. Енгельс та інші. Їхні погляди та полеміка стали основою, на якій у XX столітті дуже швидко виникає і

розповсюджується нова теорія – теорія еліт. Багато в чому бурхливий розвиток теорії еліт став реакцією західного суспільства на революційні події 1917 року в Росії та на розуміння політиками й моральними авторитетами Заходу того, що в нових історичних, економічних і науково-технічних умовах управління будь-якою державою на основі аристократичного правління стає не ефективним. Крім того, нова теорія – теорія еліт – з самого початку створювалась її засновниками – італійцями В. Парето і Г. Моска та німцем Р. Міхельсом – як альтернатива марксизму.

Найбільш відомими та популярними серед прихильників теорії еліт є погляди і висновки В. Парето (1848–1923). Він вважав, що нерівність між людьми в будь-якому суспільстві генетично запрограмована. Еліту, за В. Парето, складають люди з вищих прошарків суспільства, а маси – з нижчих. Еліта більш освічена, розумна, енергійна, активна, зорієнтована на успіх і прибутки та планує їх досягнення; а маса більш інертна, менш освічена, живе емоціями і забобонами, а не прагматичним прорахунком досягнення власних інтересів. В. Парето вивів тезу про неоднорідність еліти і стверджував, як і у свій час Н. Макіавеллі, що кожна еліта в будь-якому суспільстві має два типи людей влади: «лисиці» і «леви». Під «лисицями» він розумів пануючих демагогів, які цинічно маніпулюють положеннями ідеології, у яку самі не вірять. У свою чергу, «лев» при владі має прямолінійну і сильну волю, наполегливість, жорсткість по відношенню до своїх опонентів та опозиції. «Лисиці» і «леви» без кінця змінюють один одного при владі у залежності від настроїв у суспільстві. Як приклад щодо «левів» і «лисиць» у межах однієї політичної еліти в колишньому СРСР можна розглядати постаті та діяльність Й.В. Сталіна («лев») – М.С. Хрущова («лисиця») – Л.І. Брежнєва та Ю.В. Андропова («леви») – М.С. Горбачова («лисиця») [818, с.17].

В. Парето вважав, що еліта знаходиться в постійній зміні та деградації і не може відновлюватись. Одночасно маса народжує і формує індивідів, здатних нею управляти. Тому, якщо будь-яка політична еліта не буде знищувати або відмовлятися від тієї своєї частини, яка вже деградувала, і не

буде залучати до себе геніїв і здатних людей з маси, вона загине. При цьому можлива революція і кривава громадянська війна. (Якщо під цим кутом зору розглядати біографії В.І. Леніна, Л.Д. Троцького, Й.В. Сталіна, Л.Б. Каменєва, Г.О. Зінов'єва, Ф.Е. Дзержинського – вождів більшовизму, які готували і здійснили в Росії соціалістичну революцію, то з цим не можна не погодитись).

У зв'язку з цим В. Парето дійшов висновку, що для соціальної рівноваги еліта повинна бути відкритою, постійно поповнюватись кращими представниками маси або тими, хто здатний повести їх за собою проти пануючої еліти. Тобто, порушення соціальної системи відбувається завжди, коли відбувається концентрація здібних і нереалізованих представників маси та паралельна концентрація деградованих і скомпрометованих з різних причин представників правлячої еліти [818, с.17].

Теорія еліт В. Парето була суттєво доповнена Г. Москою (р. ж. 1852–1941), який вивів ідею існування у будь-якому сучасному суспільстві двох класів: керівників (меншість) і тих, ким керують (більшість); а також німцем Р. Міхельсом (1876–1936), який стверджував, що більшість людей ніколи не була і не буде здатна до управлінської діяльності. Для дослідників радянських часів в Україні цікавою може бути думка Р. Міхельса, що навіть у тому випадку, коли незадоволеним масам народу вдається позбавити пануючий клас влади, то дуже швидко в середовищі самих мас обов'язково з'явиться нова організована меншість, яка візьме на себе функції управління суспільством, поступово перетворюючись в еліту. Р. Міхельс вважав, що маси не здатні до самоуправління і життя без держави.

Окремо треба зупинитись на поглядах щодо ролі та місця в історії України політичної еліти Дмитра Донцова (1883–1973). Йому належить велика кількість праць, присвячених проблемам українського державотворення та розвитку національної ідеї. У цих працях він приділив значну увагу питанню формування, діяльності й еволюції політичної еліти України в різні періоди її існування. Д. Донцов своєрідно розвинув концепцію, яка вже була сформована відомими італійськими мислителями

Гастано Моска та Вільфредо Парето. Він вважав, що без елітарної меншості суспільство деградує та гине, тому наполягав на необхідності появи та виховання політичної еліти як необхідної умови майбутньої незалежності України. Особливе місце в концептуальній характеристиці національної еліти Дмитра Донцова займає так звана теорія «трьох рис»: мудрість, мужність та благородство [818, с.19].

Деякі дослідники творчої спадщини Д. Донцова вважають, що багато ідей щодо ролі та місця національної еліти він запозичив у свого попередника В'ячеслава Липинського. Але є сенс вважати, що Д. Донцов пішов своїм шляхом у цьому питанні. На відміну від В. Липинського, він виділив політичну еліту в окрему соціальну групу.

Можна виявляти спільне у поглядах супротивників тієї влади в УСРР, яка існувала у період 1919–1991 рр. у вигляді диктатури однієї політичної сили – більшовизму. Як безпосередньо в Україні, так і за кордоном ці погляди сходились на тому, що правляча в Україні політична еліта, яка керувала УСРР, не може вирішити національне питання та забезпечити розвиток української держави як незалежної і суверенної. Таку ж думку мають сучасні критики політичної еліти УСРР 20-30-х років минулого століття, які роблять свої категоричні висновки без ґрунтовної аргументації на основі глибокого аналізу історичних умов і подій.

У сучасній політологічній науці немає єдиного підходу до визначення поняття «політична еліта». Анатолій Пахарєв, наприклад, виділяє два підходи до визначення цього поняття. Він підкреслює в одній зі своїх статей з цього приводу щодо першого підходу: «Одна частина науковців вважає, що політична еліта – це досить значний шар суспільства, у руках якого сконцентровані великі економічні, фінансові, військові, наукові, інформаційні, політичні, ідеологічні, культурні та інші важелі, за допомогою яких ця частина суспільства впливає на владні структури, на важливі політичні рішення, загалом на політичну ситуацію в державі. Дехто називає цю групу «правлячим класом». Така загальнодержавна еліта, як правило, складається з декількох еліт: фінансової олігархії, промислових магнатів,

голів майнових кланів, військової верхівки, дипломатів, володарів інформаційних засобів, чиновного істеблішменту, відомих учених та діячів мистецтва. Ця еліта тримає під своїм контролем усі державні структури, рекрутує зі своїх рядів представників усіх органів влади, аж до найвищих державних посад» [818, с.19].

Другий підхід до визначення поняття «політична еліта» А. Пахарєв характеризує так: «Частина політологів відносить до політичної еліти суспільства лише владні структури як загальнодержавні, так і місцеві органи управління. А це означає, що політичну еліту становлять чиновники президентської адміністрації, члени уряду та всі їх служби, парламентарії з усіма своїми радниками, вищі чини військових та каральних органів, чиновна бюрократія на місцях. Цей підхід більш характерний для новостворених держав, для перехідних політичних періодів, для держав із ще нестійкою та несформованою політичною системою. Така політична еліта в політології отримала назву «формальна» [818, с.19].

Якщо коротко дати характеристику властивостей, притаманних політичним елітам найбільш розвинутих країн Європи і світу ХХ століття, то можна виділити наступні:

еліти виникають як наслідок формування та зміцнення суспільно-політичних структур, у яких представники еліти займають ключові посади, а отже, безпосередньо впливають на весь механізм внутрішньої та зовнішньої політики;

еліти поповнюють свій склад людьми, необхідними з точки зору їхньої корисності й ефективності в управлінні суспільством;

еліти зацікавлені у формуванні та використанні механізмів управління по вертикалі, що посилює їхню владу на місцях;

сучасні політичні еліти вимушені приховувати консервативні погляди на свою винятковість в управлінні суспільством і виявляти більш ліберальний елемент та мотивацію. Вони намагаються адаптуватись і встановити контроль над структурами громадського життя, використати диференціацію будь-якого суспільства. Політичні еліти країн Європи й

Америци в ХХ столітті, у порівнянні зі своїми попередниками, змушені були йти на відкритість, розширення всіляких контактів, активну пропагандистську діяльність (ця властивість яскраво проявилась у діяльності політичних еліт СРСР, фашистських Німеччини та Італії, США часів Ф.Д. Рузвельта і Франції у період правління Шарля де Голля);

еліта не любить маси через великі складнощі, які ті створюють у суспільстві, а також через те, що вимушена загравати з масами. Певна річ, політичні еліти не ведуть відкритих наступів на маси, а здійснюють політику розчленування мас, протиставлення одних груп іншим (прикладом такої політики можуть бути дії політичної еліти СРСР і УСРР у 20-30-ті рр. ХХ століття стосовно селянства).

У радянській історіографії поняття «політична еліта» не вживалося стосовно обмеженої групи більшовицьких діячів. Це було не тільки наслідком лицемірства офіційної ідеології, але й бажанням приховати реальну природу елітаризму в СРСР. Демагогічне твердження про єдність народу та влади було одним із головних постулатів у пропагандистській роботі партійно-державного апарату.

Ми вважаємо, що політична еліта наявна в будь-якому суспільстві, яке існувало в історії людства, тобто в соціалістичному (чи комуністичному) суспільстві також. Політичну еліту утворює окрема соціальна група, представники якої беруть участь у плануванні, формулюванні, прийнятті та реалізації політичних рішень, мають у своєму розпорядженні необхідні важелі влади і владні повноваження. Ця група здійснює контроль за розвитком економіки, соціальної та гуманітарної сфер суспільства, засобів масової інформації, зовнішньої та внутрішньої політики, армією й правоохоронною системою, впливає на формування відповідної їй засадам ідеології.

Отже, використання концепцій модернізації, тоталітаризму і політичної еліти як теоретичного інструментарію дослідження дозволяє структурувати масив фактологічного матеріалу з проблеми, сприяє глибшій інтерпретації

феномену політичної системи радянської України 20–30-х рр. ХХ ст. з широкої загальноісторичної перспективи.

* *
*

Отже, джерельна база дослідження є достатньою для всебічного розкриття визначених науково-дослідницьких завдань. Вона складається із неопублікованих і опублікованих джерел, актових і діловодних документів, наративних джерел всіх підвидів, періодичної преси та різноманітних статистичних джерел, більшість з яких була опублікована у 1920-х 1930-х рр. Особливу зацікавленість викликають протоколи і матеріали засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У, аналіз яких дає можливість зрозуміти сутність важелів і механізмів, які використовувались більшовицькою верхівкою для забезпечення свого панування в Україні. Не менше значення має ознайомлення із директивними, циркулярними та іншими розпорядчими документами ЦК КП(б)У, Раднаркому УСРР, ВУЦВК, Всеукраїнського ревкому. Для розуміння особливостей формування політичної системи УСРР і РСФРР у 1917-1922 рр., у зв'язку з тим, що базові засади цих систем були «експортовані» більшовицькою верхівкою із радянської Росії в Україну, має аналіз публікацій документів, які були здійснені за два останніх десятиріччя в Російській Федерації.

Вирішуючи поставлені в дисертації завдання, ми зверталися до трьох історико-політологічних концепцій – модернізації, тоталітаризму і теорії еліт. Таке поєднання трьох концепцій пов'язане із необхідністю та актуальністю дослідження політичної системи радянської України 1920-х-1930-х рр. на сучасних теоретичних засадах. Це поєднання не є штучним, бо воно безпосередньо пов'язано із реальним змістом і сутністю політичної системи України радянської доби.

Проблематика політичної системи СРСР і союзних республік, засад її формування та функціонування, визначення механізмів тоталітарної влади досліджувалась в працях вітчизняних і закордонних істориків, розглядалась дослідниками діаспори у другій половині ХХ століття неодноразово. Серед

вітчизняних дослідників цієї проблеми треба виділити праці С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала, В. М. Даниленка, М. С. Дорошка, Г. В. Касьянова, В. В. Ченцова, Р. Я. Пирога, В. А. Греченка, Г. Г. Єфіменка, М. Ю. Виговського, В. В. Іваненка, В. С. Лозицького, О. М. Мовчан, В. М. Нікольського. Але відсутність комплексного дослідження політичної системи радянської України 1920-х-1930-х рр. є актуальною проблемою.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Трансформація поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави

Більшовики на чолі з В.І. Леніним утворили свою партію на початку ХХ століття з метою здійснення революції і побудови комуністичного суспільства. Ідеологічною основою партії був марксизм – система поглядів, сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом, яка передбачала формування безкласового суспільства, що функціонує на засадах самоврядування (без держави у її класичному розумінні). Маркс і Енгельс розглядали перспективу пролетарської революції тільки у всесвітньому масштабі, тому вони не досліджували можливість її реалізації в окремо взятій країні. Російська імперія з її переважно селянським населенням мала згідно з теорією Маркса-Енгельса значно менше шансів на здійснення комуністичної революції, ніж Німеччина, Франція, Австро-Угорщина або європейські країни. Тому до початку Першої світової війни пролетарська революція Леніну в Росії здавалася також подією віддаленого майбутнього.

Але світова війна зробила реальною перспективу революційних потрясінь. Тому керівництво більшовицької партії почало обговорювати не тільки перспективи революційних подій у Росії та Європі, але й питання можливого державного устрою після перемоги революції в Росії, яка ще недозріла до соціалізму і у якій пролетаріат становив незначну частку населення. Сьогодні можна на основі опублікованих документів стверджувати, що Ленін та його оточення вперше ґрунтовно почали дискутувати ці питання в 1915 році.

Саме восени цього року відбувся обмін листами з приводу перспектив світової пролетарської революції між В.І. Леніним, М.І. Бухаріним і Г.О. Зінов'євим. Із листів Бухаріна Леніну стає зрозумілим, що більшовицьке керівництво продовжувало розглядати можливу перемогу комуністичної

революції в Росії тільки в разі її підтримки європейським пролетаріатом, і в першу чергу – пролетаріатом Німеччини. Найбільше зацікавлення викликає та обставина, що Ленін і Бухарін обговорювали першочергові заходи, які необхідно було реалізувати більшовицькій партії після захоплення влади в Росії. Вони співпадали з програмою-мінімумом РСДРП(б): встановлення демократичної республіки, 8-годинний робочий день, конфіскація поміщицького землеволодіння [309, с.167].

На відміну від Маркса і Енгельса, Ленін, Бухарін, Зінов'єв не заперечували у 1915 році збереження держави в Росії в разі захоплення влади більшовиками. Вони називали цю державу демократичною республікою. Але зміст цього поняття, його розуміння у них було різним. Ленін заперечував необхідність збереження парламенту у звичному для Європи того часу розумінні. Він виступав за домінування тимчасового революційного уряду, який після захоплення влади повинен був реалізувати програму-мінімум РСДРП(б). Ленін виступав проти скликання Установчих зборів, вважаючи, що формулювання нових державних засад у вигляді Конституції повинен здійснювати революційний уряд. Диктаторський підхід Леніна Бухарін м'яко критикував, але їхні розбіжності не мали принципового характеру [309, с.169].

Звертають увагу дві думки, висловлені Бухаріним у листі Леніну від 26 серпня – 27 вересня 1915 року. «Соціальна революція Заходу знищує національно-державні кордони, – пише Бухарін, – І ми її повинні підтримати в цьому. Навіщо ми будемо утримувати жорстким кордоном державну «Росію»? Для чого це потрібно? Навпаки, ми будемо намагатись централізувати, консолідувати – з усіх питань – всю Європу (як перший етап). А коли це так, то навіщо треба утримувати «локальні особливості» і залишати владу в буржуазії, яка завтра (тому що лібералізм = імперіалізм) буде більш небезпечною, ніж гнилий царизм для Заходу... Селян зробило залежними через індустріалізацію сільського господарства... Вони проти нас не підуть, а точніше, будуть індиферентні. А якщо навіть і пішли проти – ми б змогли усім європ. загальною їх приборкати. Російський імперіалізм ми б

придушили своїм соціалізмом остаточно. Ще: від нас, можливо, відділився б Сибір. Ну, і хай йому Господь! Визнаю, я в усій цій побудові не бачу «ні граму анархізму!» [309, с.168].

Отже, керівництво більшовицької партії ще до 1917 року розглядало кордони між державами як фікцію і вважало, що їх можна змінювати революційним шляхом, щоб зробити перспективу світової революції реальною.

Дискусія 1915 року між Леніним, Бухаріним і Зінов'євим свідчила також про те, що включена у 1903 році до програми партії марксозна теза про диктатуру пролетаріату як основу політичної системи пролетарської держави після перемоги світової комуністичної революції, до певного часу ідеологами більшовизму теоретично не розроблялась. Хоча ця тема знайшла розгляд у працях лідерів меншовизму Г.В. Плеханова та О.С. Мартинова. Плеханов вважав, що після соціальної революції необхідно ліквідувати сучасну систему політичного представництва, замінивши її прямим народним правлінням. А О.С. Мартинов підкреслював, що диктатура пролетаріату буде можливою тоді, коли пролетаріат, як класовий ворог буржуазії, отримає можливість висловлювати загальнонаціональні, загальнонародні інтереси, тобто тоді, коли «комуністичне гасло стане загальнонаціональним гаслом» [813, с.120].

У другій половині 1916 року М.І. Бухарін продовжував розробку теоретичних засад державності після перемоги комуністичної революції, приділивши особливу увагу тезі про необхідність встановлення диктатури пролетаріату. Він опублікував з цього питання низку статей. Леніну зміст статей не сподобався. Він вбачав у поглядах Бухаріна відхід від марксизму. У грудні 1916 року в статті «Інтернаціонал Молоді» Ленін піддав гострій критиці позицію Бухаріна й обіцяв написати окрему роботу про ставлення марксизму до держави. Пізніше він визнав помилковість своєї критики [192, т.30, с.213-216].

Восени 1916 року і на початку 1917 року, як свідчить Н.К. Крупська, Ленін посилено працював над розробкою теми про марксизм і державу. 4(17)

лютого 1917 року Ленін повідомляв О.М. Коллонтай, що майже підготував матеріал з питання про ставлення марксизму до держави. Записи були зібрані в зошиті під назвою «Марксизм про державу». У ньому були зібрані цитати з творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також виписки з книг і статей К. Каутського, А. Паннекука і Е. Бернштейна з критичними зауваженнями, висновками та узагальненнями Леніна [192, т.30, с.119-125].

Початок революції в Росії на деякий час призупинив теоретичні пошуки революціонерів. Ленін повернувся на Батьківщину і включився безпосередньо в процес політичної боротьби. Лише після липневих подій 1917 року у Петрограді він написав книгу «Держава і революція».

Але ще до цієї книги Ленін висловив свій погляд на державний устрій у Росії після перемоги пролетарської революції в таких статтях як «Листи з далека», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Про двовладдя», «Завдання пролетаріату в нашій революції. (Проект платформи пролетарської партії)», «Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату» [192, т.31, с.33-46, 53-56, 140-143, 145-180, 185-199].

У радянській історичній літературі найбільш ретельно було проаналізовано з позиції офіційної ідеології ленінську роботу «Про завдання пролетаріату в даній революції», яка увійшла в історію як «Квітневі тези».

Шлях до визначення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як головної складової майбутнього державного устрою і влади був у Леніна та більшовиків довгим. Під час першої російської революції вони не оцінили позитивно цю форму самоорганізації революційного народу. Наприклад, у резолюції Петербурзької федеративної ради РСДРП, яка об'єднувала більшовиків і меншовиків, що була затверджена 27 жовтня 1905 року, висловлювалось негативне ставлення до діяльності Рад. Соціал-демократи бачили у радах конкурента для партії у боротьбі за вплив на маси. Лише Л.Д. Троцький мав протилежну точку зору [525, с.61].

Навесні 1906 р. в проекті резолюції до IV (Об'єднавчого) з'їзду партії Ленін вперше назвав ради робітничих депутатів «зародком нової революційної влади», а РСДРП закликав взяти участь у їх діяльності «з

метою розширення та поглиблення впливу соціал-демократії на пролетаріат і пролетаріату на хід і результат демократичної революції» [525, с.61].

Але було б помилкою вважати, що після першої російської революції Ленін і керівництво більшовиків вважали ради основою державного механізму майбутньої революційно-демократичної диктатури. Дискусія з цього приводу серед більшовицького загалу не проходила і верхівка партії поновила обговорення цієї проблематики під час Першої світової війни [192, т.27, с.48].

Лише навесні 1917 року Ленін визначається, що формою держави «диктатури пролетаріату та бідного селянства» повинна бути не парламентська республіка, а «республіка Рад знизу доверху». Республіка рад, вважав Ленін, наповнювала реальним змістом марксову тезу про диктатуру пролетаріату, як форму нової державності для Росії. Відомо, що цей висновок, сформульований ще в «Квітневих тезах», вплітався в ленінську теорію мирного розвитку революції, її переростання із буржуазно-демократичної в комуністичну. Але він не знайшов спочатку розуміння та підтримки навіть серед керівництва РСДРП(б). VII (квітнева) загальноросійська конференція більшовиків не підтримала ленінську тезу про майбутню республіку рад. Багато делегатів конференції розглядали ради, як тимчасову форму самоорганізації мас для захоплення влади. Але Ленін стояв на своїх позиціях непорушно [631, с.31].

У травні 1917 р. Ленін опублікував статтю «Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату». Ця праця Леніна побудована у формі відповідей на запитання. Ключовим є розгляд четвертого питання: «Якого державного устрою хочуть тепер?» Відповідаючи на нього, Ленін пише, що більшовики є прихильниками «республіки Рад робітничих, солдатських та ін. депутатів. Знищення постійної армії та поліції; заміни їх поголовно озброєним народом; не тільки виборності, але й змінюваності чиновників, плати їм не вище плати досвідченому робітникові» [192, т.31, с.189].

Як зазначалося вище, після липневих подій 1917 року Ленін написав книгу «Держава і революція». Ця праця виявилась найбільш його

конкретною і змістовною концепцією трансформації держави після захоплення влади більшовиками. До яких головних висновків дійшов Ленін цій праці?

По-перше, він наполягав на тому, щоб після пролетарської революції стара державна «машина» була знищена, а замість неї був створений новий державний апарат, у першу чергу, з метою пригнічення супротиву експлуататорських елементів у самому широкому розумінні цього слова. Разом з тим Ленін підкреслював необхідність існування держави на весь перехідний період від капіталізму до комунізму [192, т.33, с.17-18, 86-87].

По-друге, Ленін принципово заперечував парламентаризм, розподіл гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову, Він заперечував кадрову армію, поліцію, чиновництво, податкову систему. Диктатура пролетаріату в його уяві повинна була об'єднати функції законодавчої, виконавчої та судової влади в одних революційних руках [192, т.33, с.11-14, 26-29, 40-42, 44-48].

Третій висновок Леніна полягав у необхідності якнайшвидшого зламу економічної бази старої влади. Націоналізація та одержавлення засобів виробництва, залежний і підпорядкований більшовицькій владі стан селянства, недовіра до нього, як до політичної сили, контрольований державою процес розподілу продуктів виробництва – це перший ленінський набір рекомендацій у цій сфері [192, т.33, с.87-90]. Ленін не думав тоді про те, що його «рецепти» в економічній і соціальній сферах сприятимуть народженню величезної армії нових чиновників, нових привілеїв, корупції та безладдю. Він був впевнений у життєздатності своїх ідей, тим більше, що їх жили своєю логікою та аргументацією праці найавторитетніших для нього науковців – К. Маркса та Ф. Енгельса. Про це писав дослідник ленінської спадщини Г.І. Шмельов [849].

Ленінська концепція пролетарської держави почала демонструвати свою нежиттєздатність з перших днів після захоплення влади більшовиками. Виявилось, що як робітники і селяни, так і велика кількість членів самої більшовицької партії неспроможні виконувати управлінські функції будь-

якого рівня. Ілюзія з приводу того, що куховарка зможе успішно керувати країною, швидко зникла. У В.І.Леніна таких ілюзій ніколи і не було. Розуміння цього прискорив саботаж державних і банківських службовців, який розпочався безпосередньо після жовтневого перевороту 1917 року. За рахунок професійного більшовицького ядра (це було 7% від загальної кількості партійців), виявилось неможливим задовольнити потребу навіть у формуванні керівного складу чисельних центральних і місцевих органів влади [554, с.83]. Як свідчив Г.І. Ломов, багато авторитетних більшовиків всіляко намагались уникнути запропонованих наркомівських (міністерських!) посад через страх не впоратись з незнайомою справою [639, с.142].

Під тиском практичної діяльності на чолі влади переконання В. Леніна в необхідності термінового зламу державної машини царату та ліберально-буржуазної Росії заради будівництва держави-комуни зазнали трансформації. Вже наприкінці 1917 року Ленін говорив: ««Про знищення чиновництва, відразу, повсюду і до кінця, не може бути мови. Це – утопія» [192, т.33, с.48]. А перший радянський нарком народної освіти А.В. Луначарський у своїх спогадах висловився не менш конкретно: «Було бажано домовитись по доброму хоча б з якоюсь частиною його апарату. Насправді був жах: треба управляти народною освітою гігантської країни, а чиновників ніяких і немає!» [205, с.25].

Дуже швидко, уже наприкінці 1917 року, керівники більшовицької партії зрозуміли, що в тій реальній політичній та соціально-економічній ситуації в Росії, в якій опинилась РСДРП(б) після захоплення влади, реалізація марксових постулатів про відмирання держави та негайний злам існуючої державної машини приведе до анархії і хаосу в суспільстві та втрати будь-яких владних важелів впливу.

Процес створення і формування першого радянського уряду після жовтневого перевороту 1917 році свідчив про те, що Ленін, Троцький, Каменев, Зінов'єв та інші діячі більшовизму вже не вірили у свій власний теоретичний постулат про те, що робітники і селяни зможуть ефективно

керувати країною, або його відкинули, як безперспективний Хоча вони і назвали свій уряд робітничо-селянським, робітників і селян у його складі не було. Їхні кандидатури й не розглядались. Тому що для керівництва більшовицької партії пролетаріат був засобом завоювання влади, але аж ніяк не об'єктом, якому вони бажали б передати владу. Владу у жовтні 1917 р. захопила політична партія, яка намагалась побудувати однопартійну політичну систему.

Якщо абстрагуватися від деталей, то є підстави вважати Російську революцію від лютого 1917 року до розгону Установчих зборів у січні 1918 року по суті радянською. Саме так робить С. Кульчицький і ми з ним цілком погоджуємося [602, с.5-8]. А відтак, є усі підстави вважати і характер держави цього періоду переважно радянським. Він відкривав досить широкі можливості для демократичного розвитку Росії, участі в державному будівництві цілого спектру соціалістичних партій, що входили 1917 р. до рад. Але з весни 1918 р. була розгорнута комуністична революція і ця перспектива зникла. Заангажованість більшовицької верхівки модернізаційними процесами переважала над об'єктивною оцінкою стану речей.

Ленін раніше за своїх соратників зрозумів, що тільки міцна держава дозволить більшовицькій партії утримати владу в Росії. Якщо напередодні жовтневого перевороту 1917 року він вважав, що переможна пролетарська революція і прихід до влади РСДРП(б) забезпечать початок відмирання держави, то реалії нової ситуації дозволили йому відмовитись від цієї утопічної тези класичного марксизму: інтенсивно почав формуватись новий державний апарат з усіма функціями примусу, пригнічення та покарання. І Ленін швидко генерує нову «теорію»: для побудови комунізму в Росії починати треба не з «відмирання» держави, а навпаки, з утворення могутньої централізованої держави. На VII з'їзді РСДРП(б) у березні 1918 року Ленін сказав, заперечуючи Бухаріну: «Ми зараз стоїмо безумовно за державу... передчасне проголошення відмирання держави буде порушенням історичної перспективи» [192, т.36, с.65-66].

Жодний із офіційних документів більшовицької партії в 1920-х – 1930-х рр. не ставив питання про перегляд постулату марксизму про «відмирання держави» після пролетарської революції. Було вирішено, що Маркс не помилився, але пролетарська держава почне поступово відмирати тільки тоді, коли комунізм переможе в усьому світі. Домінуючою в агітпроповській діяльності стала теза про посилення радянської держави.

2.2. Більшовицький режим в Україні наприкінці 1917 – початку 1918 рр.

Свою концепцію пролетарської держави більшовики реалізувалися на руїнах багатонаціональної Російської імперії. Україна була найбільшою неросійською частиною колишньої великої держави.

Більшість сучасних вітчизняних і закордонних дослідників аргументовано доводять, що В.І. Ленін і керівництво більшовицької партії по-різному ставились до українського питання до жовтня 1917 року і після того, як РСДРП(б) сформувала уряд та оволоділа важелями державної влади в Росії. Особливу увагу цій проблемі приділили С.В. Кульчицький, Є.П. Юрійчук, Є.В. Ігнатович, В.Ф. Верстюк, В.Я. Дорошкевич, А. Граціозі [604; 852; 560; 519; 466; 499]. Вони дійшли висновку, що В.І. Ленін, Л.Д. Троцький, Г.О. Зінов'єв та інші керівники більшовиків до жовтня 1917 року декларативно визнавали за українцями право самовизначення та утворення національної держави, аналогічно тому як визнавали це право за народами Польщі, Фінляндії, Прибалтики, які теж входили до складу Російської імперії. Але після захоплення влади керівництво РКП(б) доклало величезних зусиль для того, щоб придушити українську революцію і встановити на території українських губерній, які були у складі Російської імперії, компартійно-радянський режим влади.

У Леніна та верхівки більшовицької партії була своя аргументація з приводу того, чому Україна й українці повинні обов'язково бути у складі

комуністичної держави, яка формувалась у 1917-1922 рр. на теренах колишньої Російської імперії.

По-перше, більшовицькі лідери розглядали Україну як найближчий плацдарм для експорту комуністичної революції до Європи, зокрема, до її центральної частини і Балкан. Вони мріяли про всесвітню Радянську республіку [198, с.130]. Отже, не було нічого дивного в тому, що у більшовицькому керівництві Росії переважали відкриті противники визнання суверенітету України у будь-якій формі, у тому числі радянській, прокомуністичній. Серед них слід назвати Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, Я.М. Свердлову, Г.В. Чичеріна, Г.О. Зінов'єва [798, с.240; 660]. В окремі періоди, наприклад наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., про політичне злиття радянських Росії та України багато писав і розмірковував В.І. Ленін. Він повертався до цього питання знову і знову, взявши безпосередню участь у дискусії навколо утворення СРСР у 1922 році [203, с.231-232, 462.]. Чимало супротивників української державності було і серед більшовиків, які діяли безпосередньо в Україні: Ю.Л. П'ятаков, Є.Б. Бош, Артем (Сергєєв Ф.), Е.Й. Квірінг, Д.З. Лебідь, Д.З. Мануїльський, низка діячів так званої Донецько-Криворізької радянської республіки. Вони бачили українські губернії тільки у складі РСФРР. Усі вони мали надію, що Перша світова війна завершиться в Європі революційним вибухом і через Україну, спираючись на її людські, матеріальні та енергетичні ресурси, до Німеччини, Румунії, Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини будуть спрямовані революційні армії інтернаціоналістів на чолі із більшовиками [762, с.8-33; 312, с.324; 604, с.61].

По-друге, Ленін, Троцький, Зінов'єв і вся більшовицька верхівка були з перших днів перебування у владі гостро зацікавлені в українському хлібі та продовольстві, вугіллі, металі, солі, людських і різноманітних матеріальних ресурсах. Враховуючи те, що більшовицькій владі треба було для збереження свого панівного становища терміново забезпечити продовольством робітництво Росії, Червону армію, подолати економічний хаос і промисловий колапс, Ленін та його оточення намагались у 1917-1920 рр. вирішити ці

гострі питання за рахунок реквізицій і продрозкладки. Усе це оздоблювалось і пояснювалось класовою риторикою, гаслами про братню допомогу пролетаріату Росії та України. Але це не змінювало сутності подій, що мали місце. Перші озброєні загони червоногвардійців були направлені з Росії до України з метою хлібозаготівель вже у листопаді-грудні 1917 року [446, с.77].

Існувала третя фундаментальна причина, яка штовхала Леніна та керівництво більшовицької партії до відчайдушної боротьби проти реальної незалежності України від Росії на державному рівні. Вона полягала у площині перспективи розвитку комуністичної держави. Керманічі більшовизму планували після завершення громадянської війни модернізацію економіки Росії. Модернізація вимагала концентрації в руках більшовицької влади величезних фінансових і матеріальних ресурсів. У тих міжнародних умовах, в яких існувала РСФРР після жовтня 1917 року ці фінансові та матеріальні ресурси на модернізацію здатним було забезпечити тільки селянство. Згідно з намірами більшовицького керівництва селянство повинно було заплатити своїм майном, своєю власністю та землею за модернізаційні перетворення. Численне та заможне селянство України посідало особливе місце в цьому «експерименті» більшовицького керівництва. Більшовикам потрібна була територія України, її аграрний потенціал [610].

Нарешті, четверта причина мала коріння у світогляді, вихованні, культурі більшовицьких діячів. Більшість з них були «пролетарськими інтернаціоналістами» великодержавного змісту. У керівництві більшовицької партії існував досить потужний прошарок діячів, які не тільки негативно ставились до української державності, але й заперечували сам факт існування українців, як окремого народу, перспективи розвитку української культури, освіти, науки. Навіть М. Горький заперечував пропозицію незалежності українців, вважав їх мову діалектом.

Виступаючи проти існування української держави, більшовики разом з тим погодились на існування окремо радянської більшовицької структури в Україні, підпорядкованої центру. В такий спосіб Ленін і Раднарком

радянської Росії намагались замаскувати своє бажання поширити більшовицьку владу на територію України. Необхідно було створити відповідну політичну і соціальну базу для військового вторгнення, що дало б змогу апелювати до демагогічних гасел про братній союз пролетаріату Росії та України у боротьбі із світовою буржуазією.

Більшовицьке керівництво у Петрограді поспішало з військовою операцією наприкінці 1917 року ще й тому, що дев'ять українських губерній, на які претендувала Центральна Рада в Києві, після проголошення Української Народної Республіки, ставали новою політичною реальністю у Східній Європі. Народжувалась нова незалежна держава, яка аналогічно Польщі, Фінляндії, країн Прибалтики намагалась покінчити з імперським минулим. Леніна та ЦК більшовицької партії подальший розвиток національно-демократичної революції в Україні дуже турбував [604, с.58].

Та обставина, що саме варіант військової операції був обраний Раднаркомом радянської Росії на початку 1918 року для встановлення свого панування в Україні багато в чому пояснювалась слабкістю політичних позицій більшовиків в українських губерніях. Троцький з цього приводу так писав у своїх спогадах: «Більшовизм на Україні був слабким. Причину цього треба шукати в національній і соціальній конструкції країни. Міста, населення яких складалось із великоросів, євреїв, поляків і лише із незначної кількості українців, мали ознаки колонізаторського характеру. Серед промислових і робітників України великороси склали значний відсоток. Між містом і селом залишалась майже нездоланна відкрита прірва» [231, с.45-46].

Дійсно, без військової та політичної допомоги з боку радянської Росії більшовики в Україні не мали будь-якої перспективи для перемоги. Їх чисельність станом наприкінці 1917 року була досить невеликою в Україні – не більше 5,0 тисяч осіб. Вони були суто міською партією, зосереджувалися в Донбасі і, частково, на Півдні і в Києві, і фактично не мали будь-якого впливу на переважну більшість населення – селян. Крім того, організаційно та за рівнем освіти, культури, знання та використання особливих умов політичної

боротьби в Україні більшовики значно поступались своїм опонентам [683, с.212]. Серед них практично були відсутні партійні активісти та працівники, які б добре володіли українською мовою та вміли її використовувати у полеміці на мітингах, зібраннях. Цей факт відверто у своїх спогадах визнає В.П. Затонський [285, с.147]. Зусилля більшовиків в Україні послаблювались відсутністю єдиного керівного партійного центру та полемікою навколо принципів його утворення і функціонування. Такі впливові особистості у київському середовищі більшовиків як Є.Б. Бош і Г.Л. П'ятаков, а також діячі Донецько-Криворізької республіки Артем (Ф.А. Сергєєв), М.Л. Рухимович, Б.Й. Магідов, Е.Й. Квірінг, В.І. Межлаук взагалі заперечували необхідність утворення єдиного партійного центру в Україні. Їх підтримували Я.М. Свердлов і Л.Д. Троцький, які сподівались, як і Ленін, що Україна у результаті військової операції стане складовою частиною радянської Росії та буде безпосередньо керуватись Раднаркомом РСФРР і ЦК РСДРП(б) [269, с.164-167; 459, с.38-39].

Більшовикам в Україні в 1917 році протистояли організаційно й ідеологічно сильні політичні супротивники, які не мали намірів поступатись владою в Україні. Найбільший вплив мали восени цього ж року українські есери (УПСР), українські соціал-демократи та російські есери всіх відтінків. Вони мали масову підтримку серед селянства та національної інтелігенції. Їхня роль у Центральній Раді була домінуючою і здавалось, що їхні наміри утворення нової європейської держави мають реальну перспективу, тому що певний час підтримувались українізованими військовими частинами [478, с.78; 748, с.38-39; 749, с.23-24]. Крім того, в Україні активно діяли меншовики, кадети, бундівці. Кожна з цих політичних партій мала свої завдання, які суперечили програмним і реальним намірам більшовиків, перевищувала їх чисельністю і впливом [818, с.26-48; 478].

Історіографія радянського періоду налічує велику кількість робіт, присвячених перебігу подій, пов'язаних із Першим (харківським) з'їздом рад і проголошенням радянської влади в Україні. Але повернення дослідників до цієї теми після 1991 року дозволило відмовитись від багатьох хибних

висновків і міфів, які завжди супроводжували період існування радянської влади в Україні.

Зокрема, Є. П. Юрійчук зробила висновок: «І Всеукраїнський з'їзд рад, що проходив у Харкові, був неправомочним, бо більшість населення не було на ньому представлене, а тому його постанови й рішення не могли мати юридичної сили... України. З'їзд був скликаний з порушенням процедури, без належного представництва. Половина делегатів його складу не мала права обирати Всеукраїнські органи, бо вони не були обрані на Всеукраїнський з'їзд, а лише на обласний, Донецько-Криворізького басейну» [873, с.165].

Не менш важливим й інший висновок цього автора про те, що безпосереднім ініціатором й організатором створення всеукраїнського радянського уряду під контролем більшовиків був більшовицький центр в Петрограді ЦК РСДРП(б) і Раднарком радянської Росії. Про це свідчить зміст розмови між членом ЦК РСДРП(б) і наркомом національностей РСФРР Й.В. Сталіним і членом уряду радянської України С.С.Бакинським [873, с.14-165].

Взагалі, ідея скликання Всеукраїнського з'їзду рад була досить популярною серед депутатів місцевих рад різного рівня у листопаді-грудні 1917 року навіть поза рекомендаціями більшовицького центру у Петрограді. Ця популярність визначалась подальшим розвитком Української революції та загостренням політичної боротьби [358, с.538-554]. Почуваючи себе впевнено, Центральна Рада підтримала намагання щодо скликання I Всеукраїнського з'їзду рад у Києві. Адже більшість ключових рад місцевого рівня більшовики не контролювали [796, с.71].

Напередодні Всеукраїнського з'їзду рад Раднаркомом радянської Росії різко посилив тиск на Центральну Раду. На засіданні РНК радянської Росії 3 грудня було вирішено звернутися з маніфестом до українського народу. Маніфест висував ультимативні вимоги до Центральної Ради та визнавав єдиною правомочною владою в Україні владу рад. Центральна Рада звинувачувалась у підтримці контрреволюційних сил, які діяли проти

радянської Росії. Їй загрожували «відкритою війною», якщо вона не змінить свою політику [565, с.70-71].

Але більшовицький сценарій захоплення влади в Україні відразу реалізований не був. Більшовиків на Всеукраїнському з'їзді рад у Києві не підтримали і вони переїхали до Харкова. Це не було випадковим, тому що Харків Раднаркомом радянської Росії політично контролював з листопада 1917 року. Там діяв революційний штаб об'єднаних частин петроградських загонів, які були направлені Леніним в Україну «для боротьби з контрреволюцією». Військово-революційний комітет і Харківська міська рада робітничих і солдатських депутатів контролювались проросійськи налаштованими більшовиками. Особливо радикально були налаштовані моряки Балтійського флоту, загони яких прибули в Україну згідно з рішенням Центробалту [390, с.7-8; 527].

Аналіз спогадів сучасників та інших документів дають змогу зробити декілька важливих висновків для теми нашого дослідження.

По-перше, керівництво більшовицької партії, готуючись до прямого військового вторгнення в Україну, утворило тут свій контрольований радянський центр, нехтуючи будь-якими виборчими процедурами та інтересами самих рад різного рівня [269, с.134-139].

По-друге, поява радянського центру в Україні розв'язала руки Раднаркомом радянської Росії та ЦК більшовицької партії як агресору, що намагається захопити землі сусідньої країни та підкорити її народ. Тепер Ленін і керівництво більшовиків мали формальну можливість діяти в Україні анонімно, прикриваючись Харківським («Всеукраїнським») з'їздом і його рішеннями [269, с.166-170].

Нелегітимний, але реально діючий з'їзд рад у Харкові затвердив низку резолюцій, які стали політичною та організаційною основою для існування і діяльності радянського центру в Україні під контролем більшовиків. Найбільшого значення мали резолюції: «Поточний політичний момент», «Про організацію влади на Україні», «Про самовизначення України», «Про Донецько-Криворізький басейн» [163, с.14-18].

Особливе значення для розкриття теми нашого дослідження має розгляд резолюції з'їзду «Про організацію влади на Україні». Ця резолюція декларувала, що Україна стає республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тому влада на місцях тепер передавалась виключно радам, відповідно повітового, міського, губернського й обласного рівня. А в центрі – Всеукраїнському з'їздові рад робітничих і солдатських депутатів, його Центрального Виконавчого Комітету та тим органам, які він утворював [163, с.16]. Крім того, ця резолюція доручала ЦВК України терміново поширити на територію українських губерній усі декрети та розпорядження Раднаркому РСФРР, які мали загальне значення для України та Росії: про землю, про робітничий контроль над виробництвом і демократизацію армії. Недійсними оголошувались усі видані та підготовлені до видання розпорядження Центральної Ради та її Генерального Секретаріату [163, с.16].

Наголошувалось також на необхідності взаємодії та узгодження всіх запланованих і термінових рішень між урядами радянської Росії та України. Вони розглядались у резолюції як органи влади *єдиної країни рад* [163, с.16]. У резолюції «Про самовизначення України» з приводу цієї останньої тези сказано конкретно і досить зрозуміло: «Тому I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визначаючи Українську Республіку як федеративну частину Російської Республіки, проголошує рішучу боротьбу проти згубної для робітничо-селянських мас політики Центральної ради, розкриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер» [163, с.17].

Проголошення радянської України складовою частиною Російської Федерації на Харківському з'їзді рад 11-12 грудня 1917 року відразу загострило політичну ситуацію в Україні. Одразу ж після Харківського з'їзду рад Раднарком Росії негайно визнав Українську Народну Республіку (таку назву спочатку мала радянська Україна) та її уряд – Народний секретаріат. Цьому уряду терміново була надана військова та фінансова допомога. У розпорядження нового уряду було направлено 32-тисячну армію, сформовану з російських червоногвардійців та балтійських матросів під загальним командуванням А. Антонова-Овсієнка. На початку 1918 року, розпочались

бойові дії між більшовицькими військами та залишками військ, які підтримували Центральну Раду та уряд УНР. Таких сучасні дослідники налічують не більше 15,0 тисяч, хоча ще в серпні-вересні 1917 року на боці української національно-демократичної влади було не менше 300,0 тисяч вояків із українізованих фронтових частин. Але фронтовики розійшлися по домівках, у багатьох випадках захопивши із собою і зброю. Українську незалежність виявилось нікому захищати, крім формувань Вільного козацтва, кількох фронтових частин галицьких січових стрільців та невеликих загонів необстріляних студентів із Києва. Але сили виявились нерівними. 26 січня 1918 року більшовицькі війська вступили до Києва. За наказом М. Муравйова більшовики розстріляли не менше 3,0 тисяч осіб, нібито причетних до оборони міста. Переважно це були офіцери та військовослужбовці зруйнованої царської армії.

У розпал боїв Центральна Рада проголосила державну незалежність України (IV Універсал) і переїхала до Житомира. 30 січня 1918 року уряд та ЦВК радянської України переїхали із Харкова до Києва.

З'їзд рад робітничих і солдатських депутатів у Харкові поклав початок формуванню державного апарату в Україні, підконтрольного більшовикам. Він створив формально підзвітні йому органи державної влади й управління – Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і Народний секретаріат, тобто уряд радянської республіки.

ЦВК, якому харківський з'їзд передав формально всю повноту влади в Україні, був утворений із 41 особи, серед яких 35 належали до більшовицької партії. У зв'язку з тим, що з'їзд рад був представлений лише депутатами від робітників і солдат, то було вирішено, що ще 20 місць у складі ВУЦВК буде передано представникам від селянства, після того як буде проведено з'їзд їхніх депутатів. Але організувати у Харкові Всеукраїнський селянський з'їзд на початку 1918 року більшовикам не вдалось. Депутати від селянських рад не довіряли організаторам з'їзду. Тим більше, що більшість сільських рад в Україні продовжувала підтримувати Центральну Раду. Тому із 300 запланованих делегатів 20 січня 1918 року до Харкова прибуло лише 78.

Вони відмовились від назви «з'їзд» і проголосили себе Всеукраїнською селянською конференцією. 44 учасника цього форуму належали до більшовицької партії або до тих, хто співчував цій партії. До складу ВЦК було висунуто 32 «селянських» депутатів, а включено – лише 20 [856, с.410].

Перше засідання ВУЦВК відбулось 13 грудня 1917 року. Головував на ньому В.М. Шахрай. Було розглянуто та затверджено низку важливих рішень. По-перше, був розроблений і затверджений текст телеграми ленінському Раднаркому. Декларувалось, що радянський центр в Україні вороже ставиться до Центральної Ради та її уряду і готовий підтримати Раднарком Росії у боротьбі із національно-демократичною владою. По-друге, було вирішено терміново підготувати текст маніфесту зі зверненням «До всіх робітників, селян і Рад України».

На другому засіданні ЦВК 14 грудня текст цього маніфесту було затверджено. Тепер народ України повинен був дізнатись, що крім влади УНР у Києві існує ще влада більшовиків у Харкові. Ця остання, харківська влада, відверто проголосила у маніфесті про свій безпосередній політично-військовий союз із більшовицькою владою у Петрограді.

Важливими були третє та четверте засідання ЦВК, тобто 15 і 16 грудня 1917 року. Головне питання, яке дискутувалось на цих засіданнях: затвердження складу уряду – Народного секретаріату.

Перший склад Народного секретаріату був затверджений в такому вигляді: внутрішніх справ – Є.Б. Бош; військових справ – С.С. Бакинський; земельних справ – Є.П. Терлецький; фінансів – В.Х. Ауссем; продовольства – Є.П. Лугановський; промисловості та торгівлі – Артем (Ф.А. Сергєєв); праці – М.О. Скрипник; міжнаціональних справ – В.П. Затонський; освіти – В.М. Шахрай; юстиції – Г.Ф. Лапчинський; пошти і телеграфу – А.С. Мартьянов; керуючий справами – В.С. Люксембург; секретарями секретаріату – О.І. Волков і М.О. Кокошко; керівника секретаріату шляхів сполучення було запропоновано висунути залізничникам. Пізніше у складі уряду вносилися зміни.

15 грудня 1917 року були сформовані керівні органи ЦВК. Головою цього органу був затверджений український лівий соціал-демократ Ю.Г. Медведєв. Секретарем ЦВК став більшовик М.С. Данилевський.

Звертає на себе увагу той факт, що ЦВК не затвердив ні 15, ні 17 грудня голови уряду – Народного секретаріату. Це свідчило про певні проблеми лідерства серед більшовиків України. В.П. Затонський з цього приводу в своїх спогадах пише так: «Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови. Звичайно збори провадила Ївга Богданівна Бош. На посилення попрохали Центральний Комітет ВКП (тільки тоді він звався ЦК РСДРП(б)) дати когось з більшовиків-українців. Нам надіслали Скрипника» [285, с.159].

Розглядаючи діяльність ЦВК у грудні 1917 року – на початку 1918 року слід підкреслити його багатопартійний склад, але під повним контролем більшовиків, які тоді ще не мали в Україні свого партійного центру. До складу ЦВК першого призову увійшли: 35 більшовиків, 4 лівих соціалістів-революціонерів, 1 меншовик-інтернаціоналіст, 1 лівий український соціал-демократ.

Обрання лівого українського соціал-демократа Ю.Г. Медведєва першим головою ЦВК не було випадковим. Більшовики цим обранням намагались довести народу України свій демократизм і усунути звинувачення, що лунали із національно-демократичного табору на їхню адресу з приводу бажання встановити диктатуру. Крім того, обрання Ю.Г. Медведєва головою ЦВК повинно було сприяти розколу у Центральній Раді. Справа була в тому, що частина українських соціал-демократів почала дуже швидко еволюціонувати «вліво», зближаючись з більшовиками, сподіваючись з їх допомогою створити незалежну соціалістичну Україну. Але життєві реалії суперечили цим надіям. ЦВК і уряд радянської України жорстко контролювались Раднаркомом РСФРР і ЦК РСДРП(б). В.П. Затонський писав з цього приводу так: «Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді, який же з нас був уряд

без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного...» [285, с.159].

Свідчення В.П. Затонського про те, що радянський центр в Україні не мав реального впливу далі Харкова та цієї ж губернії, а точніше не мав переважаючого впливу навіть у самому Харкові, має глибокий і дуже важливий підтекст, тому що у радянській історіографії довгий час домінуючою була концепція про тріумфальну ходу радянської влади по Україні після I Всеукраїнського з'їзду Рад і його рішень. Насправді ж ЦВК і Народний секретаріат мало хто визнавав.

По-перше, утворення радянського центру у Харкові не визнали більшість існуючих рад в Україні. Вони продовжували орієнтуватись на уряд УНР і Центральну Раду. Таким було положення у Києва, навколо столиці та у Правобережній частині України. На таку їх позицію, у першу чергу, впливав нелегітимний характер проведення Харківського з'їзду Рад і реальна залежність від Раднаркому у Петрограді.

По-друге, ВУЦВК і Народний секретаріат УСРР не визнавали за уряд більшовики Сходу та Півдня України, які незабаром стали фундаторами так званої Донецько-Криворізької республіки. Ці діячі вважали, що Схід і Південь України, особливо Донбас, Катеринославщина повинні входити до складу РСФРР. В.П. Затонський був свідком того, як майбутній керівник Донецько-Криворізької республіки Артем (Ф.А. Сергєєв) наприкінці 1917 року, під час бесіди з Леніним у Петрограді, намагався переконати голову Раднаркому відмовитись від ідеї подальшої підтримки ЦВК і Народного секретаріату. Це було дивним для В.П. Затонського. Він пише з цього приводу: «Той самий товариш, як виявилось, був Артем. Я його раніш не знав; він почав енергійно нападати на Український Радянський Уряд, називав нас самозванцями й іншими такими нешанобливими епітетами. Між іншим, він і сам формально входив до складу Народного секретаріату» [285, с.168].

Утворення Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської та інших радянських республік на Сході та Півдні України об'єктивно послабили вплив радянського центру в Україні. Це розумів Ленін. Кінець авантюри,

пов'язаної з Донецько-Криворізькою республікою був покладений 15 березня 1918 року на засіданні ЦК РКП(б). У цьому засіданні взяли участь члени Народного секретаріату В.П. Затонський і В.М. Шахрай та голова Раднаркому Донецько-Криворізької республіки Артем (Ф.А. Сергєєв). ЦК РКП(б) вирішило, що «Донецький басейн розглядається як частина України» [353, с.66]. Ленін і ЦК більшовицької партії зобов'язали всіх партійних працівників і активістів на II Всеукраїнському з'їзді Рад створити «один уряд для всієї України» [353, с.66]. Ленін прагнув створити єдиний фронт формально незалежних радянських республік в Україні, який би міг зупинити наступ німецьких військ. Окрім Донецько-Криворізької республіки до нього долучалися також Одеська та інші радянські республіки в Україні. Їх повинен був підпорядковувати собі радянський центр у Харкові.

Після утворення на Харківському з'їзді ЦВК, за перші три дні його існування, була затверджена ціла низка досить радикальних декретів, наказів і рішень. Серед цих актів звертали на себе увагу: маніфест про необхідність термінового створення радянської влади в Україні, скасування заборони уряду УНР вивозити хліб і продовольство за межі території України, впровадження українського аналогу ленінського декрету про землю, наказ про демократизацію армії, декрети про робітничий контроль, про права народу, націоналізації об'яв [358, с.599].

Але проголошення вищезазначених актів, їх публікація у пресі не призвели до їх автоматичного виконання. Для цього ЦВК і Народний секретаріат не мали свого апарату місцевої влади. Більше того: вони не мали такого апарату навіть у Харкові [269, с.153-159].

У цих умовах ЦВК та Народний секретаріат, під тиском Леніна та Раднаркому РСФРР зосереджується на вирішенні питання забезпечення російських міст хлібом і продовольством за рахунок вилучення його в українських селян. 24 січня 1918 року Народний секретаріат продовольства УСРР зобов'язав усі місцеві Ради та продовольчі органи республіки «вжити рішучих негайних заходів для вилучення надлишків хліба і відправлення його голодуючим губерніям, у Петроград і фронту» [358, с.543-544].

Хліб вивозився з України до Росії до останнього дня перебування представників радянської влади і більшовицьких військ в українських губерніях. Ленін дав Орджонікідзе завдання затягувати вивід більшовицьких військ з України, не дивлячись на наявність з 3 березня 1918 року Брестського миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною, який передбачав окупацію республіки. Увесь період затримки та зволікання до російських губерній вивозились хліб, продовольство, метал, вугілля, сіль, обладнання і машини.

З перших днів існування радянського центру в Україні він включився до створення засад репресивної політики, реалізуючи практично ленінське розуміння диктатури пролетаріату. З цього питання ВУЦВК і Народний секретаріат безпосередньо співпрацювали з представниками Раднаркому РСФРР в Україні Г.К. Орджонікідзе, В.О. Антоновим-Овсієнком, К.Є. Ворошиловим та іншими. Арешти, обшуки, конфіскації та просто жорстоке насилля стали ознаками щоденного життя населення України, яке потрапило під контроль більшовицької влади. Оскільки військова сила підпорядкована В.О. Антонову-Овсієнку була переважно російського походження, то репресивна політика більшовиків швидко набувала як класових, так і національних ознак [852, с.28-30].

На початку 1918 рр. більшовики не встигли започаткувати й організувати в Україні структуру надзвичайної комісії, яка вже з 20 грудня 1917 року існувала у Петрограді. Зрозуміло, що утворення цього органу державної безпеки було справою часу. Подальші події це підтвердили. Але зростаюче незадоволення населення діями радянської влади формувало у більшовиків України впевненість, що треба створювати так звані органи захисту революції. Тому Народним секретаріатом був введений у дію декрет про суд Раднаркому РСФРР і затверджена ним інструкція про революційні трибунали. Одночасно, постановою Народного секретаріату від 4 січня 1918 року були скасовані абсолютно всі закони часів царату, Тимчасового уряду, Центральної Ради і УНР. Старі судові установи ліквідовувались [834, с.66].

Потреба у підтриманні правопорядку та справедливому судочинстві була великою. Україна та її міста були переповнені кримінальними елементами, які встановлювали свої порядки, користуючись безвладдям і політичним хаосом [269, с.209-210].

Справа була не тільки у тих причинах, на які посилались пізніше керівники Народного секретаріату: відсутність у розпорядженні уряду радянської України та виконкому Київської Ради 4000 необхідних караульних або постових міліціонерів; розпуск старої служби охорони порядку; демобілізаційні настрої серед бійців Червоної гвардії та їх бажання повернутися додому [269, с.210]. Величезну роль відіграла атмосфера беззаконня, правового нігілізму, яку генерувала сама радянська влада та більшовицькі війська в Україні. Киянам особливо запам'ятався систематичним насиллям штаб більшовицького командира М. Муравйова та його найближчий помічник О. Ремньов. Дійшло до того, що навіть народних секретарів, членів уряду радянської України В.П. Затонського та М.О. Скрипника муравйовські солдати ледь не розстріляли просто на вулиці. В.П. Затонський пізніше згадував: «Я теж був під розстрілом. Я врятувався випадково. В кишені знайшовся мандат за підписом Леніна... Скрипника червоноармієць впізнав й це його врятувало... Ми увійшли в місто: трупи, трупи та кров... Тоді розстрілювали усіх, хто мав якійсь зв'язок із Центральною Радою, просто на вулицях. Ось я мало не попав» [791, с.468].

В.О. Антонов-Овсієнко, очолюючи війська радянської Росії в Україні подавав відповідний приклад терористичної діяльності стосовно населення. Харківський період його діяльності характеризувався величезним ланцюгом арештів, розстрілів, конфіскацій, захоплення заручників і встановлення самочинних контрибуцій. Ленін і Раднарком РСФРР добре про це знали, але підтримували свого командуючого, наказуючи йому і далі розгортати класову війну [357, с.45-46, 467].

Леніну та Раднаркому РСФРР необхідно було неодноразово втручатись у питання стосунків і відсутності ефективної взаємодії між керівниками радянського центру та більшовицькими командирами радянської Росії в

Україні. Керівництво ЦК РСДРП(б) позитивно відреагувало на скарги ВУЦВК і Народного секретаріату, постійно рекомендуючи В.О. Антонову-Овсієнку та Г.К. Орджонікідзе діяти у безпосередньому контакті з урядом радянської України. Ленін виступав проти нехтування радянського центру в Україні ще й тому, що не мав можливості відразу відверто включити українські губернії до складу РСФРР. У середині січня 1918 року Ленін з цього приводу телеграфував Антонову-Овсієнку до Харкова: «Зважаючи на нарікання Народного секретаріату на тертя, що виникли між Вами і ЦВК України, прошу Вас з свого боку повідомити, в чому власне справа; само собою наше втручання у внутрішні справи України, оскільки це не викликається воєнною необхідністю, небажане. Зручніше здійснювати ті чи інші заходи через органи місцевої влади і взагалі найкраще було б, коли б усякі непорозуміння були налагоджені на місці» [357, с.66-67]. Через декілька днів, а саме 21 січня 1918 року Ленін знову «виховує» Антонова-Овсієнка з приводу скарг на нього ВУЦВК і Народного секретаріату. Він підкреслює: «Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви це прохання виконаєте і абсолютного миру з Харківським ЦВК досягнете. Тут потрібен архітакт національний» [357, с.67].

Неодноразове втручання Леніна і ЦК РСДРП(б) у конфлікти між окремими угрупованнями більшовиків в Україні, «у тертя» між керівниками радянського центру та командирами більшовицьких військ, мало чого змінило. Ці конфлікти перманентно поновлювались і продовжувались навіть тоді, коли відбулась евакуація радянської влади з України під тиском зобов'язань Брестського миру. Відчувалось, що залізний принцип ленінського партійного центрризму не спрацьовує в Україні. Тоді ще тільки започатковувався ієрархічний принцип побудови партійних комітетів та їх контролю за радами [269, с.149].

Бажання утворення більшовицького партійного центру в Україні, яке формувалось із різних причин як у владному Петрограді, так і в середовищі керівників ВУЦВК та Народного секретаріату, не було реалізоване наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Змушене відступати під тиском військ Німеччини, Австро-Угорщини та УНР, більшовицьке керівництво в Україні у березні 1918 року спочатку опинилось у Полтаві, а потім у Катеринославі. Тут був проведений II Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому був обраний новий склад ВУЦВК, але новий склад Народного секретаріату так і не був утворений із-за позиції діячів Донецько-Криворізької республіки, які відмовились увійти до нього. Вони порушили постанову ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 року про те, що всі партійні працівники України повинні «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь представників усіх рад у роботі II Всеукраїнського з'їзду рад та на з'їзді створити «один уряд для всієї України» [353, с.66]. Обраний на II Всеукраїнському з'їзді рад головою ВУЦВК В.П. Затонський пізніше у спогадах визнавав, що цей з'їзд рад відіграв лише «роль у справі пропаганди ідей соціальної революції та радянської влади». Щось практичне, реальне, в умовах виштовхування радянської влади та більшовиків з України, він зробити не міг [185, с.240].

Після того, як керівний склад радянського центру в Україні та більшість найактивніших більшовиків опинились у Таганрозі, Ленін, Сталін і ЦК РКП(б) втратили будь-який інтерес до подальшої діяльності ЦВК. Більше того, керівництво радянської Росії було занепокоєне тією обставиною, що верхівка більшовиків України намагалась організувати супротив реалізації Брестської угоди, з метою утримання влади.

Але ці спроби закінчилися провалом. Більшовицькі загони змушені були відступати під тиском військ УНР і їх союзників – німців і австрійців. Коли вони покинули межі УНР, встало питання про існування вищих органів радянського керівництва в Україні. Москва виступала за їх розпуск. Причиною цього, зазначає Є.Юрійчук «було те, що московському керівництву влітку 1918 р. вже не потрібен був жодний уряд України. Йому треба було встановити радянську владу в Україні і приєднати її до Росії» [852, с.35]. Дальше існування цих органів генерувало небезпечні націонал-комуністичні настрої серед частини більшовиків України. Про це яскраво засвідчили квітневі події Таганрозі, де зібралось більшовицьке керівництво.

18 квітня 1918 року у цьому місці ВУЦВК провів останню сесію. Вона ухвалила рішення про реорганізацію центральних органів радянської влади в Україні. Замість ВУЦВК і Народного секретаріату створювалось Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецько-австрійських окупантів та Центральної Ради. До його складу увійшло дев'ять діячів, тому він отримав назву серед партійців – «Дев'ятка». «Дев'ятка» проіснувала до липня 1918 року. Згідно з рішенням I з'їзду КП(б)У її змінив орган суто більшовицький – Центральний військово-революційний комітет [353, с.82-83].

Одночасно (19-20 квітня 1918 року) у Таганрозі відбулася партійна нарада більшовиків України. Після бурхливих дискусій була затверджена резолюція, проект якої підготував М.О. Скрипник. Вона декларувала необхідність утворення самостійної комуністичної партії в Україні, яка б мала свої керівні органи та зв'язувалась з РКП(б) через комісії III Інтернаціоналу. Також планувалось негайно скликати партійний з'їзд і створити КП(б)У організаційно відокремлену від РКП(б) [852, с.36-37].

Така позиція керівників більшовиків України стурбувала партійне керівництво у Москві. Ленін і члени ЦК РКП(б) добре розуміли, що утворення самостійної КП(б)У може призвести до реальної незалежності радянської України у разі її відтворення. Тому 3 травня 1918 року ЦК РКП(б) затвердив закриту резолюцію про те, що КП(б)У треба створювати негайно, але лише як складову частину РКП(б) [852, с.37].

«Самостійницька» активність М.О. Скрипника, В.М. Шахрая, Г.Ф. Лапчинського та інших прихильників незалежного статусу КП(б)У була придушена самим рішучим образом. Організаційна підготовка I з'їзду КП(б)У в Москві проходила під безпосереднім контролем Я.М. Свердлова та Й.В. Сталіна. М.О. Скрипник не мав на з'їзді ухвального голосу і не був обраний до першого складу ЦК КП(б)У. Ленін і Сталін добре запам'ятали рішення Таганрозької наради та ті зусилля, які вони приклали, щоб на I з'їзді КП(б)У було проведено їхнє рішення. Скрипник наступні п'ятнадцять років,

до своєї загибелі у 1933 р., був під пильним контролем політичної еліти СРСР.

Після цього певним чином було відкинуто маскування з приводу реального ініціатора створення першого радянського центру в Україні. Якщо його формально утворювали на нелегітимному Харківському з'їзді Рад, то ліквідовували резолюцією I з'їзду КП(б)У, тобто партійним рішенням [852, с.37].

Аналіз матеріалів I з'їзду КП(б)У свідчить про те, що питання майбутнього державного устрою Росії та України було одним із головних у дискусіях з'їзду. Домінувала ленінсько-сталінська точка зору: Україна повинна бути складовою частиною радянської Росії. Ця теза була формалізована та затверджена у резолюції з'їзду «Україна і Росія».

Ця резолюція затверджена на I з'їзді КП(б)У. ЦК РКП(б) з великою підозрою ставився до зростання «самостійницьких» настроїв у більшовицькому середовищі в Україні, особливо серед діячів ВУЦВК і Народного секретаріату. В.І. Леніна та керівництво більшовицької партії турбувала позиція М.О. Скрипника, Г.Ф. Лапчинського, В.М. Шахрая, які вважали, що КП(б)У повинна бути організаційно незалежна від РКП(б). Коливався В.П. Затонський та ще кілька більшовицьких діячів. Таганрозька нарада у квітні 1918 року та її рішення свідчили про зростаючий вплив цих діячів. Ця стурбованість керівників РКП(б) поєднувалась із розумінням інтелектуального й організаційного потенціалу М.О. Скрипника, В.М. Шахрая, Г.Ф. Лапчинського. Останній, наприклад, мав рідкісну для більшовицької еліти України 1920-х рр. вищу дореволюційну освіту, володів французькою, німецькою, українською, російською, грецькою та латинською мовами і мав багаторічний досвід більшовика-підпільника [70, арк.22-23]. Європейськи освіченим та проукраїнськи налаштованим діячем був В.М. Шахрай, який не приховував свої розбіжності з ЦК РКП(б) у ставленні до незалежності України та КП(б)У. Він писав у 1919 році в еміграції у Саратові: «Україна така сама країна як є Росія, як є Германія. Як є Франція,

як є Італія... і т.д. Подібно до них вона має не тільки «право», можливість жити «в себе і для себе» як і ті держави» [207, с.43].

Таким чином, наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. більшовицька еліта лише окреслила свій контур панування в Україні. Загальна структура радянської влади була слабкою, нерозвинутою, нерозгалуженою та трималась на військовій силі більшовицьких військ РСФРР. Командири цих військ особливо і не приховували цю обставину. З приводу захоплення Києва та встановлення в Україні більшовицької влади М. Муравйов писав у своєму наказі № 14: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях багнетів і там, де її встановлюємо, всіляко підтримуємо її силою цих багнетів». Експансії більшовиків в Україну завадила Брестська угода. Але Ленін і ЦК РКП(б) не вважали, що боротьба за Україну закінчена. Вони бачили Україну тільки у складі нової комуністичної держави.

2.3. Українська СРР 1919 р. як знаряддя більшовизації України

Наступний шанс встановити радянську владу в Україні більшовики отримали після того, як у листопаді 1918 року у Німеччині відбулася революція. Окупаційні війська оголосили нейтралітет, влада гетьмана Скоропадського була скинута і була відновлена УНР на чолі з Директорією. У цих умовах більшовики знову звернулися до ідеї створення в Україні окремого радянського центру, але тепер вже існувала КП(б)У та її керівні органи [186, с.115-116].

Він був створений 28 листопада 1918 року у Курську з метою подальшого «експорту» більшовизму в Україну на багнетах Червоної армії. Безпосередньо питанням нового радянського центру для України опікувались Я.М. Свердлов і Й.В. Сталін [186, с.115-116]. Центр отримав назву Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Його очолив Г.Л. П'ятаков [876, с.592].

Утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду пояснювалась бажанням керівників ЦК РКП(б) і на цей раз приховати нове військово-

вторгнення в Україну. Є.П. Юрійчук документально підтверджує факти широкомасштабних політично-військових приготувань РСФРР до такого вторгнення [852, с.39-41]. Цей центр був створений без найменшої участі українського народу, без участі будь-якої політичної чи громадської організації, навіть без попереднього інформування членів ЦК КП(б)У. Це підтвердив член ЦК КП(б)У В.П. Затонський, який запитав у Й.В. Сталіна: «Чому про утворення Українського радянського уряду на чолі з Г.Л. П'ятаковим ЦК КП(б)У дізнався постфактум?». Сталін відповів йому: «Усякому овочу свій час. Ну який же з них вийде революційний уряд? Їм би в профспілках сидіти, ще краще – кооперацією займатись» [852, с.41].

Діячі Тимчасового робітничо-селянського уряду України поспішали оприлюднити документ, який би свідчив про сам факт існування цього уряду та формулював його наміри. Роздратований зволіканням з боку ЦК РКП(б), В.П. Затонський 28 листопада 1918 року звертається телеграфом до В.І. Леніна і Й.В. Сталіна із наполегливою вимогою офіційно визнати Тимчасовий робітничо-селянський уряд, дозволити опублікувати Маніфест цього уряду та у подальшому вирішувати всі політичні, економічні й військові справи в Україні виключно через урядові структури та їх представників [186, с.117-122]. Того ж дня Й. Сталін у телеграмі-відповіді дав згоду на публікацію «Маніфесту» [852, с.44].

Текст «Маніфесту Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України» був добре відомий радянським дослідникам [401, с.39-43]. Але детальний й об'єктивний аналіз цього «Маніфесту» був зроблений вітчизняними дослідниками тільки після 1991 року. Більшість з них слушно підкреслює, що автори цього документу намагались увести в оману народ України щодо багатьох важливих питань. Усупереч реально існуючим фактам вони декларували, що в Україні розпочалось загальне повстання робітників і селян з метою утвердження радянської влади, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд сформований та керується директивами ЦК КП(б)У (насправді ЦК РКП(б)) [852, с.45-46].

Справжні причини формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України виклав Ленін у листі до одного із керівників РСЧА Вацетіса від 19 листопада 1918 року. Ленін писав: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію та створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів» [192, т.37, с.224].

Серед декретів і постанов, які були затверджені Тимчасовим робітничо-селянським урядом до переїзду в Харків (це місто було захоплено військами Червоної армії 3 січня 1919 р.) була низка документів досить важливих для подальшого впровадження радянської влади в Україні. Тут треба підкреслити, що більшість актів, пов'язаних із розбудовою апарату влади, її центральних органів та органів місцевої влади, каральних і правоохоронних органів, структур керівництва економікою та соціальною сферою, копіювались із аналогічних документів, започаткованих і діючих у РСФРР. Це не було випадковим. Серед більшовицького керівництва пануючим був погляд на перспективу розвитку УСРР і РСФРР тільки в єдиному державному організмі. Домінуючими були два погляди. Перший – радянські Росія та Україна повинні злитись у межах єдиної держави. У Москві його репрезентували Я.М. Свердлов, Й.В. Сталін і Г.В. Чичерін. Аналогічною була позиція колеги Наркомату національностей. Друга точка зору полягала у створенні федерації радянських республік. Ця федерація повинна була поповнюватись, згідно з концепцією В.І. Леніна та Л.Д. Троцького, новими радянськими республіками, поява яких у 1919-1920 рр. очікувалась як на Заході, так і на Сході [216, с.189; 798, с.240-242].

Ленін і ЦК РКП(б) продовжували у 1918-1920 рр. розглядати Україну як зручний плацдарм для комуністичної експансії в Європу. У зв'язку із розпадом восени 1918 р. Австро-Угорщини та початком революційних подій

у Німеччині більшовицьке керівництво в Росії та в Україні готувалось до військового вторгнення в Угорщину, Румунію, Німеччину, Польщу. Найближчими об'єктами експансії після України для більшовицького керівництва були територія сучасної Молдови, Криму, Галичини та Закарпаття. За цих умов радянська влада по всій території України формувалась на однакових засадах незалежно від географії її поширення, тому що основою цієї влади виступала ієрархія жорстко підпорядкованих більшовицьких партійних комітетів і виконкомів рад [799].

Була ще одна вагома причина, яка підштовхувала керівництво ЦК КП(б)У і Тимчасового робітничо-селянського уряду України до копіювання як структури державних органів РСФРР, так і засад їхньої діяльності. Ця причина концентрувалась у бажанні мати спільну економіку, фінанси та грошові знаки. Більшовики були готові до поширення на територію УСРР того грандіозного соціального експерименту, який тривав у Росії з весни 1918 року та стимулював загострення громадянської війни. Вони бажали ліквідувати приватну власність, націоналізувати промисловість і шляхи сполучень, знищити поміщицьке та церковне землеволодіння і замість них створити комуні на селі. Концепція побудови держави-комуні міцно оволоділа світоглядом більшовицького керівництва України. Не можна забувати, що саме аргументація економічного змісту була домінуючою серед керівників більшовицьких осередків Харкова, Донбасу, Катеринослава та Одеси, коли вони виступали за злиття радянських республік Росії та України [532].

30 листопада 1918 року своїм декретом радянський уряд України затвердив декрет про організацію у своєму складі відділу внутрішніх справ. Відділи у цьому уряді, згідно із задумом Г.Л. П'ятова та керівництва ЦК КП(б)У, мали бути аналогом народних комісаріатів в уряді РСФРР. Декрет від 30 грудня 1918 р. уповноважив відділ внутрішніх справ опікуватись усіма питаннями, пов'язаними із організацією влади на місцях. Саме цьому відділу були підпорядковані всі революційні комітети та комітети бідноти, як тимчасові органи місцевої влади, мережу яких ще треба було створити.

Завідувачем відділом внутрішніх справ було призначено В. К. Аверіна [402, с.44].

Тоді ж, 30 листопада 1918 року, було затверджено декрет і тимчасове положення уряду України про організацію влади на місцях. Одночасно було ухвалено й положення про засади цієї діяльності [402, с.44-47].

Більшовицьке керівництво бачило такий механізм укорінення своєї влади в українських губерніях: після окупації певної території радянськими військами там утворювалась мережа військово-революційних комітетів, а у сільській місцевості – комітетів бідноти. Кадровий принцип формування військово-революційних комітетів і комітетів бідноти був простим та швидким – призначення. Воно здійснювалось місцевим партійним комітетом або осередком (а якщо такого не було – військовими). До складу ревкомів і комітетів бідноти висувались члени більшовицької партії. Усі ревкоми та комітети бідноти підпорядковувались Тимчасовому робітничо-селянського уряду України [402, с.45]. Склад військово-революційних комітетів визначався і контролювався відділом внутрішніх справ Тимчасового уряду [402, с.45].

Щодо комітетів бідноти, то автори тимчасового положення особливо підкреслили необхідність керівництва комітетом бідноти з боку місцевого партійного осередку, тобто існувала підозра з приводу можливої нелояльності комітетів бідноти до радянської влади [402, с.46-47].

Особливе значення для формування структури радянського режиму в Україні мало утворення 3 грудня 1918 року Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами. Згідно з декретом Тимчасового уряду радянської України Всеукраїнська Надзвичайна комісія повинна була стати структурним підрозділом Відділу (пізніше наркомату) внутрішніх справ. Першим головою ЧК в Україні став І.І. Шварц – загартований підпіллям і арештами професійний революціонер. Але його головування було короткочасним. Він обіймав цю посаду з 3 грудня 1918 року до квітня 1919 року. Після нього було призначено на цю посаду В.М. Манцева.

Безпосередній контроль ЦК РКП(б), Раднаркому РСФРР і ВЧК значно прискорили процес формування апарату ВУНК. 12 грудня 1918 року президія ВЧК затверджує постанову про передачу у підпорядкування ВУНК весь апарат надзвичайних комісій, який існував у смузі російсько-українського кордону. Крім того, основою центрального апарату ВУНК, згідно з цим рішенням повинен був стати апарат окружного Курського відділу, якому підпорядковувались 39 прикордонних місцевих комісій і пунктів. Таким чином, перша структура ВУНК та її особовий склад формувались ще на території РСФРР [390, с.30]. Постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 27 грудня 1918 і 7 січня 1919 лише конкретизували рішення ВЧК від 12 грудня 1918 року [390, с.31-33].

Складним виявилось питання про відновлення діяльності рад. Керівництво ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У не планувало відновлювати систему рад одразу після військової перемоги Червоної армії в Україні. Воно остерігалось того, що без розбудови карально-репресивних органів і апарату місцевої влади лояльного до комуністів, вибори до рад можуть засвідчити про небажання більшості населення України жити за умов більшовицької диктатури. Тому не дивно, що військово-революційні комітети та комітети бідноти виявились домінуючою формою організації місцевої влади на початку 1919 року. Це визнавали і радянські дослідники, наприклад П.М. Тригуб [797, с.15].

Але є фактом те, що у першій половині 1919 року в Україні підконтрольній більшовикам у багатьох містах і селах формувались не тільки військово-революційні комітети та комітети бідноти, а й виконкоми неіснуючих рад. Вони також формувалися та призначалися більшовицьким керівництвом [506, с.102; 401, с.52, 55-57, 66-67].

Під час перебування Тимчасового робітничо-селянського уряду у Курську та Суджі у грудні 1918 року – на початку 1919 року загострився конфлікт між різними угрупованнями більшовиків України. Прихильники Г.Л. П'ятакова та прихильники Артема (Ф.А. Сергєєва) не знаходили компромісу із цілої низки принципових питань. Після переїзду Тимчасового

робітничо-селянського уряду 6 січня 1919 року до Харкова «праві» та «ліві» у середовищі більшовицького керівництва України дійшли до стану конфронтації, взаємних образ і звинувачень. Фактично діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду та ЦК КП(б)У була паралізована. І голова уряду Г.Л. П'ятаков, і лідер «правих» та член уряду Артем (Ф.А. Сергєєв) відверто повідомляли телеграфом про це Раднарком РСФРР і ЦК РКП(б) [787, с.164-165].

У телеграмі від 10 січня 1919 року, звертаючись до Леніна, Артем (Ф.А. Сергєєв), Е.Й. Квірінг та Я.Л. Яковлєв (Епштейн) запропонували схему подолання конфлікту: «ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатуру із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича Раковського. Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою» [313, с.115]. Напевне, Ленін і його оточення до цього висновку схилилися й самі: вони хотіли бачити в Україну надійну людину з центру. 23 січня 1919 року Х.Г. Раковський був вперше присутнім на засіданні Тимчасового робітничо-селянського уряду України, а 24 січня він одностайно, що було важливим, був обраний головою цього уряду [313, с.115].

Без сумніву, Х.Г. Раковський був направлений В.І. Леніним в Україну, у першу чергу, для реалізації намірів і планів ЦК РКП(б). Переконатись у цьому дає змогу знайомство із чернеткою документа під назвою «Тимчасовому робітничо-селянському урядові України». Цей документ є проектом ніколи не ухвалених двох постанов радянського уряду України. С.В. Кульчицький не має сумніву, що документ написано власноруч Х.Г. Раковським у січні 1919 року [601, с.75-76]. Зміст документу підтверджує висновок про всебічну політичну і військову залежність уряду УРСР від ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР [601, с.76-77].

Відрядженням в Україну Х. Раковського Ленін і ЦК РКП(б) не обмежилися. Вони розуміли, що встановлення радянської влади в Україні потребує створення розгалуженого партійно-радянського апарату, репресивно-каральних органів, системи управління промисловістю та

забезпечення продовольством. Про це Ленін говорив у березні 1919 року у зверненні до петроградських робітників [199, с.66]. Тому ЦК РКП(б) інтенсивно мобілізував і відряджав в Україну працівників із Росії. Інколи Ленін особисто відбирав та інструктував більшовиків, які направлялися в Україну. Так, за ленінською рекомендацією був направлений до Києва у березні 1919 року Г.І. Петровський. Я.М. Свердлов запропонував III Всеукраїнському з'їзду рад обрати Г.І. Петровського головою ВУЦВК. Делегати з'їзду одностайно проголосували за його кандидатуру, і на першій сесії ЦВК він був обраний головою президії ВУЦВК [443, с.80]. У результаті проведеної роботи за період з листопада 1918 року до лютого 1919 року ЦК РКП(б) направив в Україну 618 партійних працівників із Росії [497, с.39].

28 січня 1919 року президія ВЧК вирішує відрядити в Україну необхідну кількість російських чекістів на чолі з відомим більшовиком В.Г. Соріним. Ця постанова була терміново виконана. Апарат ВУЧК значно зміцнився, а В.Г. Сорін незабаром очолив Київську губернську надзвичайну комісію [390, с.37].

14 січня 1919 року радянський уряд України задекларував, що тепер радянська республіка в Україні мала назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка» [402, с.51]. Але зміна назви не вплинула на зміст взаємовідносин між РСФРР і УСРР. Підпорядкованість останньої московському владному центру мало у кого викликала сумніви.

Свою діяльність на чолі радянського уряду України Х.Г. Раковський вирішив розпочати з проголошення та публікації декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду від 25 січня 1919 року. По-перше, проголошувалось про тимчасовий статус уряду Х.Г. Раковського. Він повинен був діяти до скликання III Всеукраїнського з'їзду рад та відновлення діяльності рад по всій території України; по-друге, підкреслювалась необхідність утворення єдиної федеративної республіки у складі РСФРР і УСРР; по-третє, більшовицьке керівництво ще раз підтверджувало тезу про те, що Україна в їхньому розумінні є необхідний плацдарм для подальшого розвитку європейської комуністичної революції у Румунії, Польщі,

Німеччині, на Балканському півострові, на території Галичини, Буковини та Бессарабії [402, с.60-61].

Декларація свідчила, що Україну чекає величезний соціальний експеримент, пов'язаний зі знищенням приватної власності та ринкової економіки, який мав місце на території РСФРР. За цих умов загострення громадянської війни було неминучим. І урядовці УСРР попереджали про це населення України. Вони також повідомляли у декларації про можливу мобілізацію чоловіків призовного віку до лав Червоної армії [402, с.57-59].

Націоналізація підприємств промисловості та директиви щодо процедури проведення цього заходу декларувалась окремим декретом від 11 січня 1919 року [402, с.49-50]. Важливе значення мав декрет уряду УСРР від 18 січня 1919 року про відокремлення від держави церкви та школи від церкви. Цей декрет визначив ідеологічні засади та напрямки подальшого реформування освіти в Україні [402, с.55-56].

29 січня 1919 року Х.Г. Раковський реорганізував Тимчасовий робітничо-селянський уряд. За аналогією з Раднаркомом РСФРР відділи уряду УСРР були названі народними комісаріатами, а сам уряд – Радою народних комісарів [402, с.65]. Його головою став Х. Раковський. Наркомат внутрішніх справ очолив К. Ворошилов, військових справ – М. Подвойський, землеробства – В. Мещеряков, освіти – В. Затонський, продовольства – О. Шліхтер, юстиції – О. Хмельницький, наркомат праці – Б. Магідов, наркомат фінансів – Ф. Земіт, наркомат шляхів сполучення – О. Жарко. М. Скрипник став наркомом державного контролю. Головою Української ради народного господарства став Е. Квірінг, командувачем Українським фронтом – В. Антонов-Овсієнко. Артему (Ф.А. Сергєєву) доручили новоутворений наркомат радянської пропаганди. Г. П'ятаков не отримав посади у новому складі Тимчасового робітничо-селянського уряду та зосередився на партійній роботі. Посада секретаря ЦК КП(б)У гарантувала йому тоді друге місце в ієрархії влади в УСРР [633, с.406].

Але незабаром стало зрозумілим, що Х. Раковський і Г. П'ятаков разом працювати не зможуть. Намагання Г. П'ятакова зробити своєю опорою ЦК

КП(б)У та його апарат у боротьбі за домінування у верхівці УСРР були швидко зруйновані Х. Раковським. Г. П'ятаков був усунутий з посади секретаря ЦК КП(б)У. Його змінив у травні 1919 року С. Косіор [633, с.407].

Ієрархія влади в УСРР у 1919 році теж вибудовувалась за аналогією з РСФРР. Найвищою за значенням та обсягом повноважень була посада голови уряду. У Москві її обіймав безперечний лідер партії В.І. Ленін [601, с.74]. А у Харкові цю посаду посів ставленик Леніна і Троцького Х.Г. Раковський. Він швидко зміцнив свої позиції і як голова уряду, і як фактичний керівник ЦК КП(б)У. Мало кого дивував той факт, що засідання політбюро ЦК КП(б)У, після утворення цього колегіального керівного органу у березні 1919 року, неодноразово збирались і проводились у Харкові у помешканні Х.Г. Раковського.

Великою проблемою для радянської влади в Україні у 1919 році було питання її легітимності. Це намагались зробити через відновлення підконтрольних більшовикам рад. Але виявилось, що процес створення нової мережі рад містить величезну низку проблем для більшовицького керівництва України. Вільні вибори могли дати й у більшості випадків давали для більшовиків негативний результат. Тому Ленін проголосив тезу, яку потім підтримав VIII з'їзд РКП(б), про необхідність повного панування більшовиків у радах усіх рівнів. Таким чином, він закликав своїх однопартійців змінити сутність рад стихійно утворених народною ініціативою у 1917 році [196, с.509; 139, с.76]. Ця стратегія була підтримана у рішеннях III з'їзду КП(б)У стосовно ленінського завдання відновлення й утворення нових рад в Україні у 1919 році. III з'їзд КП(б)У вирішив: «Партія повинна тримати в своїх руках весь радянський апарат державної влади, як у центрі, так і на місцях» [140, с.53].

Реалізація ленінської стратегії на перетворення рад і їх виконавчих органів у певний механізм оформлення та легітимізації партійних рішень здійснювалась у декількох головних напрямках. По-перше, шляхом введення обмежувальних і організаційних засад, направлених на усунення із виборчого процесу до рад усіх рівнів верств населення нелояльних до більшовиків, що

значно деформувало контингент виборців. По-друге, більшовицька влада привласнила собі право розпускати ради, які мали небажаний для неї склад.

Ради перетворювалися в органи диктатури більшовицької олігархії, яка наполегливо формувала і в радянській Росії, і в радянській Україні владний тандем: партійні комітети – виконкоми рад. Це була реальна структура влади, яка виконувала функції державного управління на засадах більшовицької ідеології та практики партійних рішень і директив [801, с.8-10].

У силу того, що Правобережна Україна практично не контролювалась радянською владою на момент скликання III Всеукраїнського з'їзду рад, то саме делегати від органів місцевої влади Лівобережжя, партійних комітетів легально діючих «лівих» партій сформували основну масу делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад. Норми представництва на цей з'їзд визначив III з'їзд КП(б)У, що працював напередодні з'їзду рад. Ці норми представництва були навіть більш жорстокими стосовно селянства та інтелігенції, ніж у відповідних статтях Конституції РСФРР 1918 року. Але в Україні радянська влада не довіряла навіть робітникам. В.М. Литвин пише з цього приводу: «Конкретні норми представництва ЦК КП(б)У затвердив такі: один представник від сільської волості (незалежно від кількості населення в ній), від 10,0 тисяч робітників і від 1000 червоноармійців. Отже, делегати з'їзду були сформовані в основному із середовища червоноармійців, серед яких було не так багато українців. Вони за нормою представництва перевищували місцевих жителів вдесятеро» [633, с.408].

Спираючись на ВУЧК, більшовицькі осередки, ревкоми і комбіді, уряд Х.Г. Раковського провів вибори на III Всеукраїнській з'їзд рад і домогся бажаного результату. На з'їзд, що розпочався 6 березня 1919 року, прибуло до Києва 1787 делегатів, серед яких 1719 мали право вирішального голосу і 68 дорадчого. Із всієї кількості делегатів більшовиками були – 1435 осіб; українськими лівими есерами – боротьбистами – 150 осіб; лівими есерами-борбистами – 100 осіб. Решту представляли інші партії і безпартійні. Цікаво, що делегати представляли не тільки діючі Ради та їх виконкоми, але й

території ще не підконтрольні більшовицькій владі: Волинську, Подільську та Таврійську губернії і Чорноморське узбережжя [163, с.45].

10 березня 1919 року, на ранковому засіданні було розглянуто та затверджено проект першої Конституції радянської України. В обговоренні цього питання взяли участь представники трьох найбільших фракцій з'їзду: КП(б)У, боротьбистів і лівих есерів-борбистів. Боротьбисти та ліві есери намагалися через дискусію змінити характер Конституції в напрямку більшої демократичності: пропонували замінити статтю про диктатуру пролетаріату; статтю, де встановлювалося, що особи, які використовують найману працю з метою одержання прибутків, позбавляються виробничого права. Проте дані пропозиції були відхилені найбільшою на з'їзді більшовицькою фракцією.

Не меншою була дискусія з приводу статті 4 проекту Конституції, де йшлося про можливість об'єднання в Міжнародну Соціалістичну Радянську республіку. В.М. Еллан-Блакитний від фракції боротьбистів запропонував доповнення, яке, на його думку, повинно було гарантувати захист національної культури за умов політичних перетворень. Він виступив за рівноправність усіх націй, що живуть в Україні. Проти позиції боротьбистів рішуче виступили більшовики. Особливо завзяті у запереченнях були О.І. Хмельницький і Х.Г. Раковський [769, с.126-127].

Х. Раковський на цьому з'їзді виступав декілька разів і помітно виділявся антиукраїнською риторикою, яка свідчила про його суттєве нерозуміння важливості національного питання в Україні. Він стверджував: «... Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонам, а він проходить по класам» [165, с.78]. Так само рішуче Раковський виступив і проти визнання державною мовою в УСРР української мови. Антиукраїнський загальний з'їзд, у першу чергу його більшовицька складова, палко підтримала оплесками голову Раднаркому [661, с.36-37]. Українська мова більшовицьких делегатів відверто дратувала. Пізніше Х.Г. Раковський самокритично визнавав, що його антиукраїнська позиція у 1919 р. була

помилковою і привела, разом із прорахунками в аграрній політиці, до втрати влади більшовиками в Україні [313, с.114].

14 березня 1919 року, після доопрацювання новим складом ВУЦВК, остаточна редакція Конституції УСРР була прийнята. Цікаво, що офіційний проект та остаточна редакція Конституції УСРР написані російською мовою. Це аргументувалось тоді тією обставиною, що офіційна урядова збірка «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины» виходила російською мовою. Українські переклади Конституції пізнішого періоду мали суттєві помилки у різних статтях, але на це мало хто звертав увагу [769, с.127]. Політична еліта СРСР та керівництво УСРР добре розуміли, що Конституції: РСФРР 1918 року, УСРР 1919 року, СРСР 1924 року, а також їх аналоги 1930-х рр., виконують роль маскуванню реальних засад і механізмів влади у країні, а також допомагають створити ілюзію фактичного визнання легітимності радянської влади як суспільством, так і світовою спільнотою.

Конституція 1919 р. була позбавлена демократизму і відкрито підкреслювала, що диктатура пролетаріату та найбіднішого селянства є основою існування та діяльності УСРР, як державної інституції. Декларувалось, що саме ради всіх рівнів повинні здійснювати функції диктатури пролетаріату у державному управлінні. Але ті, хто писав, а точніше переписував з Конституції РСФРР 1918 року текст Конституції УСРР 1919 р. добре знали, що реальний механізм більшовицької влади у Росії та Україні ігнорував народовладдя у будь-яких його проявах [163, с.57].

Місцеві органи влади в УСРР, згідно з Конституцією 1919 року, теж повинні були формуватись на основі рад і з'їздів рад. Зрозуміло, що Конституція не передбачала функціонування на місцях владного тандему: партійні комітети – виконавчі комітети рад. Але у реальному житті 1919 року в УСРР цей тандем пройшов практичне випробування і підтвердив свою життєздатність. Не передбачала Конституція УСРР і такі місцеві органи влади як революційно-військові комітети, комітети бідноти та інші

надзвичайні органи, які впродовж 1919 року здійснювали функції місцевої адміністрації [163, с.56].

У III Всеукраїнський з'їзд рад, згідно із затвердженою Конституцією, сформував вищі органи радянської влади у республіці. Був обраний ВУЦВК. Він складався із 99 членів і 10 кандидатів. Цікаво, що із 99 членів ВУЦВК 89 були більшовиками і 10 українськими лівими есерами-боротьбистами. Головою ВУЦВК був обраний відомий катеринославський більшовик Г.І. Петровський. ВУЦВК швидко сформував уряд, до якого спочатку увійшли тільки більшовики [564, с.376; 757, с.75-76]. Голова Раднаркому УРСР та наркомом іноземних справ був обраний Х.Раковський. Наркомати відповідно очолили: наркомат військових справ – М.І. Подвойський; наркомат внутрішніх справ – К.Є. Ворошилов; наркомат продовольства – О.Г. Шліхтер; наркомат фінансів – Ф.І. Земіт; наркомат праці – Б.І. Магідов; наркомат юстиції – О.І. Хмельницький; наркомат освіти – В.П. Затонський; наркомат соціального забезпечення – М.О. Голубков; наркомат шляхів сполучення і залізниць – О. Жарко; наркомат охорони здоров'я – М. Русаков; наркомат пошт і телеграфів – О. Халевський; наркомат державного контролю – М.О. Скрипник. Головою Реввійськради було призначено А.С. Бубнова, а головою Ради народного господарства Е.Й. Квірінга [402, с.101-102].

Як свідчать спогади Х.Г. Раковського, на початку весни 1919 р. Ленін наполегливо добивався у 1919 році співпраці між КП(б)У та українськими лівими есерами-боротьбистами. Він об'єктивно оцінював слабкість впливу більшовицької партії на українське село та вороже ставлення селян до комуністичних «експериментів» [313, с.112-113]. Одночасно було відомо, що боротьбисти були популярні серед частини селян своєю радикальною риторикою та проукраїнськими настроями [61, арк.127]. За рік існування у 1919 році боротьбисти збільшили кількість своїх членів партії від 5 до 15 тисяч. Паралельно зростає і авторитет російських лівих есерів-борьбистів. Їх стало у 1919 році 7700 осіб [784, с.459]. Крім організаційних структур, осередків у багатьох повітах УСРР і боротьбисти, і борьбисти мали у своєму розпорядженні військові формування. Найбільш відомим військовим

керманичем лояльним до боротьбистів був М.О. Григор'єв. Ленін розумів, що українські ліві есери-боротьбисти та їхні ідеологічні союзники з лав російських лівих есерів здатні повести українське селянство за собою на збройну боротьбу проти більшовицької влади. Але цього не сприймали керівники КП(б)У [77, арк.45]. На своєму III з'їзді вони затвердили резолюцію проти будь-якої співпраці з боротьбистами та борбистами. Проти створення коаліційного уряду виступив 14 березня і ВУЦВК. ЦК РКП(б) 25 березня 1919 року цю резолюцію III з'їзду КП(б)У відмінив [834, с.165]. Більше того, 8 квітня 1919 року ЦК РКП(б) надіслав ЦК КП(б)У телеграму такого змісту: «ЦЕКА партії вважає обов'язковим угоду з У.С.-Р. у сенсі входження представників українських есерів в Український уряд. ЦЕКА партії пропонує ЦЕКА українських комуністів провести ці директиви у терміновому порядку. Про результати повідомити негайно» [136, с.459-460].

На цьому самостійність кадрової політики ВУЦВК і ЦК КП(б)У закінчилась. Партійна дисципліна, обласний статус КП(б)У, вимагали від членів ВУЦВК переглянути їхнє рішення від 14 березня 1919 року. Їм це дуже не подобалось, але вони вимушені були піти на це під тиском ленінських телеграм і роз'яснень про кількість наркомів від боротьбистів і ставлення до них. Так, 18 квітня 1919 р. Ленін телеграфував Раковському: «Щодо есерів раджу не давати більше трьох і дбайливо оточити цих трьох надзором більшовиків, а якщо не згодні - їм гірше, ми будемо у вигравші» [192, т.50, с.282, 283]. 25 квітня 1919 року Ленін знову повертається до цієї теми і знову телеграфує Раковському щодо можливих дій наркомів від боротьбистів у складі Раднаркому УСРР: «У разі мінімального їх відступу від лінії уряду з питань продовольства, кооперативному, фінансовому та з питання максимального зближення з Росією – підготувати вигнання їх з ганьбою. Інформуйте мене частіше» [192, т.50, с.291].

Нарешті, кандидатури боротьбистів до складу Раднаркому УСРР були узгоджені і ВУЦВК затвердив на посаду наркома юстиції боротьбиста М. Лебединця, а на посадах наркомів фінансів та освіти його однопартійців М. Литвиненка і М. Панченка [296, с.56]. Пізніше, у липні-серпні 1919 року

посаду наркома освіти обіймав один із самих авторитетних лідерів боротьбистів О.Я. Шумський. Він мало чого встиг зробити, тоді у 1919 році, на цій посаді, але запам'ятався своєю риторикою про необхідність українізації радянської влади та її інституцій [636, с.169].

Окрім уряду, боротьбисти увійшли до складу ВУЦВК, його президії, посіли відповідальні посади у місцевих органах влади. Вони драгували більшовиків своєю активністю, українською мовою, що досить часто закінчувалось конфліктами та міжпартійним з'ясуванням стосунків [834, с.165-166]. Суттєвим подразником у стосунках між членами КП(б)У і УКП-боротьбистів під час їхньої поточної діяльності в органах влади був національний склад апарату Раднаркому, наркоматів, ВРНГ, ВУНК та місцевих органів влади. Серед держслужбовців переважали росіяни та євреї. Українців було небагато і вони практично не обіймали ключових посад [295, с.115]. Навіть у складі уряду Х.Г. Раковського, який був затверджений 14 березня 1919 року, із 17 наркомів українців було лише п'ятеро [521, с.15]. Практично не було українців серед чекістів, в той же час було багато прибалтів, німців, євреїв, росіян. Усе це свідчило про неукраїнський характер радянської влади. Це визнавали навіть ті сучасники подій, які мали надію на перспективу українізації радянської влади. Наприклад, В.К. Винниченко [274, с.315, 336].

Вступ боротьбистів у коаліцію з КП(б)У був пов'язаний з їхніми надіями щодо реалізації у практичній площині ленінської тези про владу рад, як запоруку будівництва нового суспільства – комунізму. Боротьбисти та борбисти намагались наповнити діяльність рад реальним змістом і вивести їх з-під жорсткого пресингу комітетів КП(б)У і ВУЧК. Взаємодія більшовиків і боротьбистів в уряді, ВУЦВК, наркоматах і місцевих органах влади більше нагадувала суперництво, ніж співпрацю. Один із прикладів такого протистояння наводить у своїх спогадах І. Майстренко, згадуючи події Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів у 1919 році. Він пише: «Особливо гостра полеміка на з'їзді була з питань харчової політики. Нарком харчування, вже підстаркуватий О. Шліхтер, гостро оборонявся від речевої

критики свого заступника з наркомату 22-річного талановитого боротьбиста Любченка... Не маючи аргументів проти ділової критики Любченка, Шліхтер розводив демагогію» [296, с.56].

Для багатьох боротьбистів коаліція з КП(б)У у 1919 році була початком еволюції, яка закінчилась їхнім переходом у березні 1920 року до лав більшовиків. Але вони не відразу були схильними до злиття з КП(б)У. Існує досить багато документів, які свідчать про те, що багато боротьбистів, зокрема, П.П.Любченко, у 1919-1920 рр., критично оцінював політику більшовиків в Україні та гостро й публічно її критикував [71; 821]. Аналогічною була позиція ще одного відомого боротьбиста Г.Ф. Гринька [68].

Коаліція КП(б)У і УКП-боротьбистів проіснувала до того моменту, коли радянська влада та її військо не залишили Україну під тиском денікінської навали. І якщо більшість більшовиків на чолі з Х.Г. Раковським і Г.І. Петровським залишили українську землю та опинились у Росії, то боротьбисти і їхнє керівництво залишились в Україні у підпіллі. Без узгодження з більшовиками вони створили своє військо, активно вели повстанську війну проти Денікіна і вже наприкінці 1919 року були ваговою військово-політичною силою здатною конкурувати за вплив на українське селянство та інтелігенцію з КП(б)У [61, арк.54-55].

Розуміючи, що в Україні більшовизм не має належної соціальної бази, його очільники у 1919 році ще більших масштабах, ніж наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. використовували демагогію і терор.

В уряді Раковського була створена спеціальна структура, яка мала своїм завданням ідеологічне забезпечення режиму – наркомат радянської пропаганди. Х.Г. Раковський аргументував доцільність існування такого наркомату чисельністю та різноманітням політичних опонентів радянської влади в Україні. З 28 січня 1919 року цей наркомат розпочав свою діяльність і його очолив Артем (Ф.А. Сергєєв) [174, с.219-220].

Наркомату радянської пропаганди належала особлива роль в утвердженні більшовицького контролю над Україною. Він повинен був

впливати на настрої населення, формувати його лояльність до більшовиків, їх соціально-економічної політики, спрямованої на комунізацію України.

Але навіть поєднання агітаційно-пропагандистських заходів із жорсткою репресивною політикою не переконало селян України у необхідності націоналізувати поміщицьке господарство і створювати в селі комуні. Х.Г. Раковський визнав пізніше у своїх спогадах, що агітація за цих умов на користь комуні і радгоспів та за відведення великих площ землі під державні цукрові заводи була дурницею, яка викликала лише масове обурення українського селянства і широкий повстанський рух [313, с.114].

Концентрація вирішення головних питань комуністичної пропаганди в Україні у 1919 році у структурах урядових і радянських свідчило про те, що партійні комітети та осередки були слабкими, малоавторитетними серед населення. Партійні працівники погано володіли українською мовою, мали примітивний рівень освіти і культури, були далекі від українських реалій. Хоча і працівники урядових структур не вражали рівнем підготовки. На селі більшовицькі партійні осередки практично були відсутні. А. Граціозі вважає, що кількість більшовиків в Україні коливалась у 1919 році від 23,0 тисячі до 36,0 і сконцентровані вони були у містах: село більшовицьких гасел і агітації не сприймало. Практично, більшовики в 1919 р. його не контролювали довготривало [499, с.121].

Все це вело до зростання ролі репресивних органів, особливо, ВНУК. Репресивні заходи були засобом управління радянської влади.

Москва постійно опікувались кадровим складом свого українського чекістського підрозділу. Результатом цієї опіки було те, що серед чекістів в Україні було мало українців. Уся кадрова структура радянської влади за походженням особового складу, його вихованням та ідеологічними переконаннями була антиукраїнською, ворожою стосовно українського народу, його мови, культури та його національно-патріотичних уподобань.

Масові репресії, жорстокість і беззаконня, фізичні розправи та розстріли, які здійснювали чекісти в Україні в 1919 р., занепокоїли навіть В.І. Леніна. Він нарешті зрозумів, що дії ЧК в Україні викликають

активізацію руху опору встановленню більшовицької влади. Тому він підтримав члена колегії ВЧК М.І. Лациса, якого ЦК РКП(б) направив в Україну на допомогу Х.Г. Раковському для «наведення більшовицького порядку» у ВУЧК. Але це відбулося згідно з постановою Раднаркому РСФРР (а не УСРР, що було б логічно!) [390, с.49].

М.І. Лацис «навів порядок» в органах держбезпеки УРСР. Органи ЧК в УСРР 23 липня 1919 р. були остаточно підпорядковані ВЧК, тобто перейшли у повне підпорядкування голові ВЧК Ф.Е. Дзержинському і ЦК РКП(б). Уряд Х.Г. Раковського погодився з цим рішенням, що директивно підписали посадові особи формально іноземної держави: Д.І. Курський, Л.Б. Красін і Ф.Е. Дзержинський [837, с.9-10]. З того часу всі кадрові переміщення, усі принципові питання діяльності органів безпеки в Україні розв'язувалися тільки за згодою або прямими директивами Москви [16, арк.66].

Особливістю ЧК у 1919 р. було те, що серед її командного та рядового, складу майже не було українців. Серед чекістів в Україні було дуже багато росіян, євреїв, латишів і німців. Під час громадянської війни в Україні в органах ЧК була також певна кількість китайців (наприклад, влітку 1919 р. в Одеській ЧК 300 китайців разом із негром-чекістом Джонсоном склали головну каральну силу). У Київській ЧК навіть служив 21-річний японець Я.С. Масакіті, якого за активну участь у «червоному терорі» 28 серпня 1919 р. розстріляли денікінці. Усі вони були направлені в Україну за рішеннями ЦК РКП(б) і колегії ВЧК. Ці люди були байдужі до українців, до їх прагнень і бажань, і тому навіть українці-комуністи презирливо і зневажливо ставились до чекістів, яких направляла Москва. Голова ВУЧК М.І. Лацис в інструкції від 6 травня 1919 р. відверто писав: «Замість широкої підтримки населення ми знаходимо одну лише ненависть останнього. Навіть наше товариське оточення і те якось криво на нас поглядає, часто накидаючись на нас із заслуженими, хоча в більшості випадків із незаслуженими, докорами» [760, с.7].

Розбудовуючи апарат влади на території республіки уряд Х.Г. Раковського копіював у 1919 році управлінські схеми і структури, уже

напрацьовані Раднаркомом РСФРР. Однак у Кремлі швидко постало питання: чи варто створювати в межах УСРР окрему управлінську систему, особливо у військовій, економічній та фінансовій сферах, якщо найважливіші об'єкти, наприклад, залізниці, металургійні заводи, шахти, фінансові установи, уже і так підпорядковувались наркоматам РСФРР? Упродовж 1919 року функції наркоматів УСРР у військовій та економічній сферах залишались невизначеними. Ця невизначеність мала серйозне зовнішньополітичне підґрунтя: керівництво РСФРР не бажало сприяти розвитку «самостійності» радянської України. Г.Г. Єфіменко аргументовано доводить, що Раднарком РСФРР і ЦК РКП(б) намагались встановити пряме управління економічною сферою в Україні. Він пише, що 3 березня 1919 року в Москві «президія ВРНГ висловилися за пряме управління народним господарством радянських республік на засадах «демократичного централізму». 7 березня того ж року уряд Х.Г. Раковського ухвалив відповідну постанову, яка фактично підтверджувала наміри «об'єднати» ВРНГ РСФРР і УСРР та створити єдину систему банківських установ. Таким чином, «незалежна» радянська Україна формально добровільно відмовлялася від власних грошей. Гроші для УСРР продовжували друкувати у Москві [532, с.92].

25 березня 1919 року президія ВРНГ затвердила постанову про «встановлення в УСРР єдиної економічної політики з РСФРР, що передбачає об'єднання товарних фондів із розподілом їх за загальними встановленими нормами комісією використання при ВРНГ; встановлення спільного для обох республік виробничого плану; фінансування промисловості УСРР ВРНГ через РНГ України». Цей процес логічно завершився постановою ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 року «Про воєнно-політичний союз із Україною» [601, с.88].

Воєнно-політичний союз був своєрідною формою поглинання України радянською Росією. Згідно з декретом ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 року керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праці). 14 червня того ж року ВУЦВК затвердив декрет ВЦВК РСФРР як діючий на

території «незалежної» УСРР і запропонував урядовим установам негайно провести його в життя. Військовий комісаріат УСРР та Український фронт було ліквідовано, а наявні збройні сили об'єднувалися в дві армії – 12-у Західного фронту та 14-ту Південного фронту з підпорядкуванням Реввійськраді в Москві [601, с.88-89].

Але значна частина більшовицького керівництва вважала, що декрет ВЦВК від 1 червня 1919 року лише частково регулює реальні відносини між РСФРР і УСРР. У керівництві ЦК РКП(б) уже визріла думка про те, що УСРР, як формально незалежна від РСФРР радянська республіка, зовсім непотрібна. У бесіді з кореспондентом «Правди», опублікованій 24 травня 1919 року Л.Б. Каменєв відверто сказав: «Взагалі треба злити Україну з Росією» [601, с.89].

Лише денікінський наступ на Україну та Росію зупинив процес входження національних республік до складу РСФРР на правах автономій у 1919 році. «Було визнано за доцільне не порушувати незалежного статусу національних республік, – пише С.В. Кульчицький, – оскільки він являв собою просту формальність, але давав політичні дивіденди» [601, с.89].

Денікінський наступ влітку 1919 року практично зупинив партійно-радянське будівництво в УСРР. 6 серпня 1919 року постановою ВУЦВК було започатковано процес згортання діяльності інституцій радянської влади в Україні. Особовий склад наркоматів УСРР або мобілізувався на фронт, або скорочувався.

Виконуючи постанову ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У здійснив партійну мобілізацію. До серпня 1919 року на фронт було мобілізовано 20,0 тисяч комуністів, що складало 60% усього складу КП(б)У [834, с.169].

Залишаючи Україну під тиском навали Денікіна та повстанського селянського руху, Ленін і ЦК РКП(б) не збирались залишати Україну без свого впливу. Всі високопоставлені та відповідальні працівники, які працювали у 1919 році в органах радянської влади республіки, а потім опинились у Росії, або у «червоному» війську, були взяті на облік і чекали

свого часу. Вони сподівались повернутись в Україну і продовжити свою кар'єру можновладців. Чекати виявилось недовго.

Можна об'єктивно стверджувати, що провал політики більшовиків в Україні у 1919 р., в першу чергу, був пов'язаний із ігноруванням національної та соціальної специфіки.

2.4. «Незалежна» Українська СРР у 1920 р.

Короткочасна окупація у 1919 році майже всієї території України денікінською армією зруйнувала радянські політичні інститути. Тому повернення більшовиків в Україну, відновлення структури їх державної влади виявилось складною справою. По-перше, члени КП(б)У майже у повному складі перебували за межами України (2/3 особового складу знаходилось у лавах Червоної армії), а по-друге, тому що, пам'ятаючи уроки 1919 р., українське селянство та національна інтелігенція були проти реставрації радянської влади з її соціальними «експериментами» та продовольчою розкладкою. Готуючи наприкінці того ж року новий наступ в Україну, Ленін і верхівка РКП(б) гостро критикували Х.Г. Раковського і ЦК КП(б)У за помилки у національній і аграрній політиці. Вони наполягали на тому, щоб ця політика повинна зазнати радикальних змін [313, с.114].

Одним із головних дискусійних питань було питання про форму та структуру радянської влади у республіці. За ініціативи Леніна політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) неодноразово розглядало питання про Україну. Врешті-решт, 29 листопада 1919 року відбувся пленум ЦК РКП(б). Він затвердив проект резолюції «Про радянську владу на Україні», в основу якої був покладений проект запропонований комісією ЦК [783, с.108]. Так, у Москві, хоча і за участю керівного складу радянської України, але з вирішальним впливом Леніна та ЦК РКП(б) у листопаді 1919 року вирішувалось питання про поновлення існування та діяльності УСРР. Народ України до визначення форми та змісту своєї майбутньої радянської державності не мав жодного

відношення. За нього все вирішили Ленін і ЦК РКП(б). Вкотре радянську державність в Україну повинні були принести багнети Червоної армії.

Зміст резолюції ЦК РКП(б) про радянську владу в Україні добре відомий дослідникам. Але його аналіз не можна вважати завершеним, тому що ця резолюція була не тільки головним керівним документом для більшовиків, які зміцнювали радянську владу в Україні, а й віддзеркаленням нової політики ЦК РКП(б) стосовно національних окраїн колишньої Російської імперії. Тепер керівні більшовики закликали забезпечити вільний розвиток української мови та культури, поважати національні почуття та прагнення українців. Зобов'язували новостворені органи влади забезпечити використання та спілкування українською мовою в радянських установах. «Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою», – декларувалось у резолюції ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 року [402, с.4].

Включення до резолюції ЦК РКП(б) низки положень про визнання самостійності УСРР, про вірність принципу самовизначення націй, про необхідність військово-політичного союзу та економічної інтеграції УСРР і РСФРР, свідчило, що Ленін і керівництво більшовиків змушені були рахуватись з фактом існування у свій час УНР, як суверенної та незалежної держави. Вони намагались нав'язати українцям формально незалежну радянську Україну і створити ілюзію вирішення національного питання радянською владою [402, с.3].

Слід зазначити, що процес укорінення радянської влади в Україні шляхом існування та функціонування формально незалежної УСРР виявився достатньо продуктивними. В ілюзію існування самостійної радянської України повірили мільйони українських селян, значна частина інтелігенції і навіть такі інтелектуали та колишні керманічі УНР і Центральної Ради як В.К. Винниченко, А.В. Ніковський, М.С. Грушевський. Хоча останні дуже швидко позбавились своїх ілюзій після ознайомлення з реальним станом

речей в УСРР, але сам факт їх бажання працювати і жити в радянській Україні є красномовним [281, с.172, 236, 723, 725; 310; 718].

Значна частина резолюції ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 року була присвячена взаємовідносинам між радянською владою та селянством. Тепер більшовицьке керівництво виступало за завоювання довіри до себе з боку українського селянства. Тому ленінський проект резолюції був як ніколи лояльний до селянства, хоча продовольча розкладка залишалась в обмеженому розмірі [401, с.4]. Резолюція ЦК РКП(б) таким чином формулювала завдання земельної політики в Україні: «1) Повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним.

2) Радянські господарства будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства.

3) В справі об'єднання селян у комуни, артіль і т.п. строго проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу начало примусу» [401, с.5].

Резолюція пленуму ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» від 29 листопада 1919 року була затверджена VIII Всеросійською партійною конференцією РКП(б) 3 грудня 1919 року. Ленін вирішив винести це питання на партійну конференцію не випадково. Він знав, що Х.Г. Раковський, Д.З. Мануїльський, А.С. Бубнов та більша частина ЦК КП(б)У негативно сприйняли низку ключових положень резолюції ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 року. На нараді ЦК КП(б)У, яка до речі проходила у Москві, 30 листопада 1919 року, що обговорювала ленінську резолюцію «Про Радянську владу на Україні», після бурхливих дебатів вісьмома голосами проти п'яти було ухвалено рішення зорієнтувати українську делегацію на VIII Всеросійській конференції РКП(б) таким чином, щоб вказати «на надмірно сильне вип'ячування» національного питання в декларації ЦК РКП(б), а також розробити свою заяву, в основу якої покласти тези Х.Г. Раковського з національного питання. Передбачалося під час дебатів при обговоренні

політичного звіту ЦК РКП(б), надати слово представникам ЦК КП(б)У, «з метою критики неправильної політичної лінії по відношенню до українського питання» [783, с.109].

Дійсно, на VIII Всеросійській конференції полеміка між представниками ЦК РКП(б) і частиною керівництва ЦК КП(б)У відбулась. Ленін змушений був двічі брати слово для того, щоб розбивати аргументацію Х.Г. Раковського, Д.З. Мануїльського, А.С. Бубнова, Я.М. Дробніса та інших «українців». Х.Г. Раковський і його прихильники з національного та аграрного питань залишались багато у чому на позиціях періоду свого панування в Україні у першій половині 1919 року. Ленін робив наголос на необхідності «поступок» українцям і, у першу чергу, селянству та національній інтелігенції. Особливо представникам ЦК КП(б)У не сподобалась ленінська теза про необхідність політичного союзу (можливо, тимчасового) з партіями УКП-боротьбистів і УПЛСР-борбистів. Але Леніну і ЦК РКП(б) вдалось переконати делегатів VIII Всеросійської конференції у своїй правоті. Х. Г. Раковський і ЦК КП(б)У змушені були підкоритись партійній дисципліні та реалізувати нову політику щодо України з боку ЦК РКП(б) під час третього вторгнення більшовицьких військ з комуністичної Росії в Україну. С.В. Кульчицький вважає, що Х.Г. Раковському та представникам ЦК КП(б)У вдалося краще зрозуміти наміри ЦК РКП(б) щодо відродження УСРР після промови Леніна, де він «відкритим текстом» роз'яснював реальну сутність взаємовідносин між РСФРР і радянською Україною [604, с.72].

Незважаючи на дискусію з приводу суттєвих деталей, Х.Г. Раковський та більшість ЦК КП(б)У мали принципово однакову позицію з Леніним і ЦК РКП(б) щодо основних засад контролю більшовицької партії над Україною. Особливо їх приваблювала теза про об'єднання всіх державних установ УСРР і РСФРР, які обслуговують справу оборони та економічно-господарського життя. Х.Г. Раковський і ЦК КП(б)У влітку 1919 року переконались, що без військової та чекістської підтримки з Росії існування та

функціонування радянської влади в Україні було неможливим. Опір населення України залишався потужним.

При цьому, Х. Раковський і більшість ЦК КП(б)У активно і навіть агресивно виступала проти тих своїх партійних колег, які все частіше виступали з позицій націонал-комунізму та мріяли про незалежну від РСФРР комуністичну Україну зі своєю самостійною партією, державними інституціями, кордонами, військом і службою безпеки. Х.Г. Раковський у листопаді 1919 р. писав Леніну: «Ідея про самостійність української радянської держави захопила і деякі кола нашої партії. Таким чином, деякі товариші із нашої партії йдуть стопами відомого Шахрая, який був членом нашої партії і членом Саратовського виконкому, а потім перейшов на бік самостійників», – писав Х.Г. Раковський [661, с.39].

Особливо Х.Г.Раковського турбувала фракційна група «федералістів». Її учасники вважали, що політика ЦК РКП(б) в Україні та ленінських ставлеників Х.Г. Раковського і Г.І. Петровського веде до конфронтації з більшістю українських селян, робітників і національної інтелігенції. У цьому їх переконав розмах повстанського руху в Україні проти панування радянської влади. «Федералісти» швидко еволюціонували до націонал-комунізму, що їх ідеологічно та практично наближало до УКП-боротьбистів, «незалежників» із УСДРП та інших національно-комуністичних елементів, готових об'єднатись у нову партію під гаслом «самостійної» Української Комуністичної партії та реально незалежної радянської України. Восени 1919 року Г.Ф. Лапчинський і «федералісти» особливо активізувались. Вони намагались впливати на зміст і процес дискусії у більшовицькій партії з приводу нової політики стосовно України. Але на такі радикальні поступки «українцям» від більшовизму не готові були ні ЦК РКП(б), ні керманічі КП(б)У на чолі з Х.Г. Раковським. Більше того, у позиції «федералістів» і особливо Г.Ф. Лапчинського вони вбачали реальну перспективу розколу КП(б)У. Була загроза того, що українська частина КП(б)У може піти за Лапчинським і його однодумцями [815, с.30].

Внаслідок гострої внутріпартійної боротьби на початку весни 1920 р. «федералісти» були виключені з партії [783, с.109; 70, арк.2-3; 191; 296, с.137-139; 815, с.32]. Це значно посилило позиції Х.Г. Раковського, Г.І. Петровського, Д.З. Мануїльського та С.В. Косіора і відповідало інтересам московського центру. Пізніше Г.Ф. Лапчинський покався, був відновлений у партії, але загинув під час Великого терору [70].

Після розгрому в жовтні-листопаді 1919 року денікінських військ під Орлом, Воронежем і Касторною почалась третя спроба захоплення більшовиками України. 11 грудня 1919 року Червоною армією були захоплені Харків і Полтава, 16 грудня того ж року – Київ, на початку січня 1920 року – Донецький басейн і Луганщина, 8 лютого 1920 року – Одеса.

Негайно постало питання про організацію більшовицької влади в Україні. Швидко відновити діяльність РНК і ВУЦВК було неможливо. Вони були фактично ліквідовані. Ще 21 вересня 1919 року ЦК РКП(б) на своєму засіданні, на якому був присутній Х.Г. Раковський, вирішило:

«а) формальне існування Українського уряду і ЦК КП(б)У зберігається;
б) ЦК РКП затверджує як представників ЦК КПУ уповноважену Українським ЦК трійку: тт. Раковського, Петровського і Йоффе;

в) весь урядовий апарат УСРР ліквідується. Від імені уряду виступає, коли треба, Раковський, який переїжджає у Москву і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ» [390, с.137].

Відновлення діяльності ВУЦВК, а відтак і Раднаркому УСРР, виявилось неможливим із-за відсутності членів ВУЦВК і його керівництва. Вирішили зупинитися на надзвичайній формі влади, апробованій в попередні роки – революційному комітеті. В протоколі засідання ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 року чітко зазначено:

«Про Всеукраїнський ревком.

1. Утворити Всеукраїнський ревком у складі 5 осіб: Затонський, Мануїльський, Раковський, Серебряков, Ворошилов (боротьбистів не включати).

Про засідання ЦВК.

2. Засідання Всеукраїнського ЦВК не скликати, а утворення Ревкому оформили актом за підписами голови ЦВК т. Петровського і голови Раднаркому України т. Раковського».

Всеукрревком, згідно із намірами його справжніх фундаторів із ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, повинен був тимчасово зосередити у своїх руках всю повноту влади в Україні. Він наділявся диктаторськими повноваженнями. Місцеві органи влади також поновлювались у формі революційних комітетів.

Текст протоколу засідання ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 року свідчить про те, що керівний склад більшовицької організації України, навіть після зустрічей з Леніним і Сталіним та резолюції пленуму ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 року був категорично налаштований проти співпраці з боротьбистами та борбистами і пробував переконати в цьому Леніна. Леніну і ЦК РКП(б) довелося докладати зусилля, щоб 11 грудня 1919 року до складу Всеукраїнського ревкому, окрім трьох лідерів КП(б)У, увійшли один представник УКП-боротьбистів і один представник УПЛСР-борбистів. 22 грудня 1919 року відбулось перше засідання Всеукраїнського ревкому [84, арк.1].

Тут буде доречним виправити одну фактологічну помилку, яка мала місце у роботах авторів досліджень радянської доби і продовжує своє існування у роботах сучасних дослідників. Мова йде про те, що партію УКП-боротьбистів у складі Всеукраїнського ревкому з 12 грудня 1919 року до 19 лютого 1920 року, як свідчать про це архівні матеріали, представляв не Г.Ф. Гринько, а К.С. Тараненко [74].

Таким чином, аналіз документів і матеріалів, пов'язаних із особливостями процесу утворення та формування наприкінці 1919 року Всеукраїнського ревкому, свідчить про те, що доля України вирішувалась у Москві, у кабінетах ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР.

Діяльність Всеукраїнського ревкому повністю фінансувалась за рахунок уряду РСФРР. 12 грудня 1919 року В.І. Ленін підписав постанову Раднаркому радянської Росії про виділення (авансом) 63,0 млн. рублів і передачу їх у розпорядження Всеукраїнського ревкому на витрати, необхідні

для відновлення радянської влади в Україні [363, с.610]. Пізніше Всеукраїнському ревкому, для організації та фінансування ревкомів і виконкомів рад на місцях, ще декілька разів виділялись необхідні грошові ресурси. Так, з цією метою уряд РСФРР посилав кошти безпосередньо ревкомам Чернігівської та Волинської губерній. Через Реввійськграду Південного фронту асигнувалися кошти новоствореним ревкомам. Наприклад, 6 грудня 1919 року Харківському губревкомові на відновлення радянської влади в губернії було відпущено 5,0 млн. рублів 6 січня 1920 року Реввійськграда 14-ї армії асигнувала Катеринославському губревкомові 60,0 млн. рублів. Всього за період діяльності Всеукрревкому від Народного банку РСФРР було передано 5,3 млрд. рублів [577, с.61].

Більшовицький режим в Україні відновлювалася при цілеспрямованому кадровому сприянні центру. За даними обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б), за перше півріччя 1920 року в Україну були направлені для партійної роботи 1232 працівника, із них 144 – губерньського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського.

В Україну більшовицькі емісари з Росії їхали з чіткими настановами. Прикладом їх може бути промова Л. Д.Троцького, виголошена ним на початку 1920 р. перед агітаторами-комуністами, яких партія направляла для роботи в Україні. У преамбулі свого виступу він наголосив головне: «Необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і Радянська влада, і ми з вами» [523, с.44].

Важливим було те, що своєю постановою від 21 січня 1920 року Всеукраїнський ревком поновив дію всієї законодавчо-нормативної бази УСРР, яка була напрацьована у різних сферах державного будівництва у 1919 році [85, арк.19]. Окрім цього, постановою від 27 січня 1920 року Всеукраїнський ревком поширив на всю територію УСРР дію декретів і законів РРФСР. Ця акція аргументувалась угодою між ВУЦВК і ЦВК РРФСР від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності двох республік у військовій та фінансово-економічній сферах. Практично ця постанова підкреслювала та

поновлювала залежний стан керівництва УСРР від ленінського Раднаркому та ЦК РКП(б) [84, арк.21].

Але незважаючи на всі зусилля ЦК РКП(б) та їхніх колег із ЦК КП(б)У, до початку 1921 року вони не змогли повністю укомплектувати та забезпечити повітовий і волосний рівні влади комуністами-керівниками. Це не давало більшовикам можливості забезпечити хоча б мінімальний рівень контролю і своєї влади в українському селі. Особливо складною була ситуація в Подільській та Чернігівській губерніях, де членів КП(б)У було в той час дуже мало, а серед селян взагалі майже не було. ЦК КП(б)У довелося звернутися до ЦК РКП(б) із проханням направити в Україну працівників губернського і повітового масштабу. ЦК РКП(б) відгукнувся на це прохання. Лише з 1 грудня 1920 р. до 15 листопада 1921 р. в розпорядження ЦК КП(б)У з Росії було направлено 2063 комуністів-керівників, а навесні 1922 р. ще 80. Ця практика продовжувалась і далі впродовж усіх 1920–1930-х рр. [693, с.68].

Треба підкреслити, що в Москві не дуже опікувалися тим, щоб на ключові посади в КП(б)У й у радянському апараті республіки висувались працівники українського походження. І якщо в уряді республіки їх була певна кількість уже на початку 1920-х рр., то керівна верхівка КП(б)У та головного карального органу – ЧК складалась з початку свого існування в 1918 р., головним чином, з осіб некорінної національності. Органи, один з яких вершив державну політику в Україні, а інший виконував функцію нагляду за її реалізацією та знищення опонентів більшовицької влади, були найбільш недоступними для українців. Недарма один із вождів більшовизму Л.Б. Каменєв зневажливо називав у роки громадянської війни КП(б)У «російсько-єврейською партією України».

Упродовж 1920 року в Україні була створена широка мережа ревкомів на місцях. Згідно з підрахунками П.Н. Тригуба, до кінця 1920 року у республіці функціонувало 7 губернських, 46 повітових, 1009 волосних і 9248 сільських ревкомів. Одночасно діяли 5 губернських, 51 повітових, 922 волосних. Діяло також 6280 сільських виконавчих комітетів рад. І це в умовах, коли рад в УСРР практично не існувало, тому що вони просто не

обирались. Це означає, що виконками цього періоду мало чим відрізнялись від ревкомів. Можливо лише назву мали іншу та кількість їх була меншою [797, с.27]. Аналогічні цифри наводить і І.Л. Гошуляк, який підкреслює: «Така організація влади дозволяла центру більш ефективно контролювати ситуацію і здійснювати свою лінію. Та й діяльність виконкомів значною мірою теж носила «ревкомівський» характер. Перевибори вчасно не проводились, стосовно виконкомів керівними органами нерідко практикувалась система бойових наказів, значна частина питань розв'язувалась не виконками, їх президіями» [498, с.45-46].

Структура губернських і повітових ревкомів була досить простою і чітко регламентованою. Для виконання всієї роботи, що підлягала компетенції губернської влади, і втілення в життя постанов центральних органів при губернських ревкомах створювалися відділи. На чолі відділу стояв завідувач і колегія з 3-5 осіб, що призначалися губревкомом. Завідувач відділом був одночасно головою колегії. Найважливіші відділи очолювалися членами губревкому. Компетенція кожного відділу визначалася спеціальними інструкціями відділів Всеукраїнському або відповідних наркоматів.

Усі відділи губревкомів були практично подвійного підпорядкування. Окрім власне керівництву губревкому, вони ще підпорядковувалися аналогічному відділу Всеукраїнського ревкому, а пізніше уряду УСРР.

Повітові ревкоми утворювалися найчастіше губернськими ревкомами і місцевими осередками КП(б)У, УКП-боротьбистів і УПЛСР-борбистів. Але частина повітових ревкомів була утворена реввійськрадами та політичними відділами Червоної армії. Коаліційний склад місцевих ревкомів викликав багато запитань у більшовицьких функціонерів та активістів. Тому Всеукраїнський ревком не пізніше 10 січня 1920 року передав на місця спеціальну вказівку про умови співробітництва в ревкомах з партіями боротьбистів і борбистів [85, арк.11-12].

Повітові ревкоми склалися переважно з 3-5 членів. У великих повітових містах (Суми, Кременчук, Херсон, Мелітополь, Бердянськ)

ревкоми мали до 7 членів. Вони призначали завідувачів і колегії повітових відділів, затверджували волосні ревкоми, асигнували їм кошти та затверджували їх кошториси. При повітових ревкомах створювалися такі ж відділи як і при губернських ревкомах, крім поштово-телеграфного та юридичного і надзвичайної комісії. Хоча в окремих великих ревкомах створювалися надзвичайні комісії та юридичні відділи. Організація відділів тут ще більше залежала від наявності досвідчених керівників і спеціалістів [577, с.95].

При повітових ревкомах існували агентство друку і різні комісії. Серед них: по боротьбі з дезертирством, допомоги жертвам контрреволюції, надзвичайна комісія по боротьбі з тифом, комісії по проведенню різних партійно-громадських кампаній, допомоги фронту тощо [577, с.96].

Створення та формування жорстко ієрархічної структури ревкомів у кожній українській губернії проходило з великими складнощами, у першу чергу через те, що народу України шляхом насилля та демагогії насаджувалась диктаторська влада, зміст діяльності якої та мета цієї діяльності були малозрозумілими. Крім того, ревкоми всіх рівнів потерпали від нещирості та недовіри один до одного учасників тимчасової коаліції: КП(б)У, УКП-боротьбистів і УПЛСР-борбистів. Саме про це свідчить листування ЦК КП(б)У з губкомами партії у січні-лютому 1920 року. Наприклад, київський губком КП(б)У 18 січня 1920 року доповідав ЦК КП(б)У: «Робота наша тільки зараз починає розгортатись як у місті, так і в губернії. Положення ще залишається складним. Майже в усіх повітових містах організовані вже Ревкоми і Парткоми, але організації дуже і дуже слабкі, і мабуть пасують перед напором «боротьбистів». У Білій Церкві наші здали їм всі найважливіші відділи, у Липовці погодились на паритет. Багато сумбуру додає невизначеність нашої власної політичної позиції і відсутність розроблених тезисів із земельного та продовольчого питання у резолюції ЦК РКП» [61, арк.8].

Вищою владою у волості був волосний ревком, а у селі – сільські ревкоми. Усі вони фінансувалися із державного бюджету і щодо ієрархії

підпорядкування останні були підзвітні першому. Відповідно волосні ревкоми підпорядковувались повітовим.

Волосні ревкоми склалися з трьох, іноді з п'яти членів. Основними його відділами були: 1) управління; 2) земельний; 3) військовий. У деяких великих волостях створювалися й інші відділи: народної освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, фінансовий. Відділи очолювали члени ревкому, а відділ управління його голова [577, с.97-98].

Як і в попередні роки, головним методом утвердження більшовицької влади в 1920 р. було насильство. Керівники РКП(б) цього не приховували. Більше того, вони це публічно декларували, щоб створити в Україні ситуацію жаху та покори. Все це аргументувалось необхідністю «захистити революцію і подолати «класових ворогів».

Тому одну із перших державних інституцій, яку поновила радянська влада в Україні, були надзвичайні комісії. Чекістські структури формувались у короткі терміни, негайно після захоплення більшовицьким військом відповідної території. Окрім того чекістські функції активно виконували особливі відділи підрозділів Південного фронту Червоної армії [84, арк.24].

Наприкінці грудня 1919 року, як підрозділ Всеукраїнського ревкому, було створено Управління надзвичайними комісіями і особливими відділами в Україні. Керівником Управління був призначений В.М. Манцев, а його заступниками Ю.Г. Євдокимов і К.М. Карлсон. Заступник голови Московської НК В.М. Манцев був направлений в Україну рішенням ЦК РКП(б) і користувався особливою довірою керівника Всеросійської ЧК Ф.Е. Держинського [830, с.31].

17 березня 1920 року ВУЦВК перейменував Управління надзвичайних комісій і особливих відділів у Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами на посадах (Цупнадком) при Раднаркомі УСРР, яке проіснувало до 30 травня 1921 року, коли було реорганізоване у Всеукраїнську Надзвичайну Комісію. Керівником усіх цих чекістських структур в Україні послідовно призначався В.М. Манцев [830, с.31].

Фінансування Цупнадкому проходило за кошторисом Наркомату внутрішніх справ УСРР, але підпорядковувались чекісти формально Раднаркому на чолі з Х.Г. Раковським. Та справжнім керівником чекістських структур були центральні та місцеві партійні органи. Координація діяльності чекістів РСФРР і УСРР теж значною мірою відбувалась у 1919-1922 рр. через ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, включаючи призначення і звільнення з посад керівників ВУНК. Виконання директив московського ВЧК на чолі з Ф.Е.Дзержинським для керівництва українських чекістів було обов'язковим.

Директиви ЦК КП(б)У націлювали комуністів: «Якщо формально відповідальність за успіх боротьби з контрреволюцією лягає на НК і особливі відділи, то фактично відповідальність несе наша партія» [390, с.137]. Тому партійні комітети наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. всіляко сприяли створенню надзвичайних комісій. Про це свідчить лист ЦК КП(б)У партійним комітетам від 7 січня 1920 року про необхідність зміцнення органів надзвичайних комісій кадрами комуністів. У цьому листі керівництво ЦК КП(б)У відверто називає НК зброєю своєї диктатури в Україні [390, с.136-137]. Цю зброю більшовики застосовували без коливань.

2 лютого 1920 року постановою Всеукраїнського ревкому, за яку, до речі, голосували і представники УКП-боротьбистів та УПЛСР-борьбистів, в УСРР зберігалась страта через розстріл за «політичні» злочини, тоді як у РСФРР 17 січня 1920 року смертна кара була скасована. Вироки про страту мали право в Україні затверджувати як надзвичайні комісії, так і революційні трибунали [85, арк.29]. Терор в Україні був офіційною політикою більшовиків.

Необхідно підкреслити, що Всеукраїнський ревком, як орган диктатури в Україні, уособлював як законодавчі, так і виконавчі функції [707, с.106]. Серед найважливіших із законодавчих актів – Закон про землю, опублікований 5 лютого 1920 року, та низка наступних рішень, спрямовані на його реалізацію в Україні [84, арк.127].

Завдяки реалізації цього Закону приблизно 60% селянських дворів (в основному безземельні та малоземельні селяни) отримали досить швидко

15,0 млн. десятин землі додатково, за рахунок поміщицької частки. Станом на початок 1922 року селянству України тепер належало 96% земельних угідь республіки. Закон про землю відповідав його віковичним сподіванням, але політика продовольчої розкладки, яка повернулася в Україну разом із радянською владою, не зробила селянство ближчим і прихильнішим до цієї влади. Якщо Ленін радів з приводу пропозиції Сталіна та Всеукраїнського ревкому щодо продовольчої розкладки з українських «радянських» губерній у розмірі 158,0 млн. пудів і радив 10% залишити бідноті, про що й повідомив телеграмою до Харкова від 18 лютого 1920 року [357, с.317-318], то з цього приводу не раділо українське селянство. Опір селянства продовжувався. Повстанці не склали зброї.

Продовольчі органи займали особливе місце у владних структурах УРСР. Спочатку продовольчою справою опікувались військові продовольчі органи (директива Всеукраїнського ревкому та Реввійськради Південно-Західного фронту від 11 січня 1920 року). Пізніше були створені продовольчі відділи ревкомів усіх рівнів (а також виконкомів рад), які перебрали на себе всі функції реалізації продовольчої політики РКП(б) – КП(б)У. На чолі цих відділів був народний комісаріат продовольства республіки, який одночасно підпорядковувався Раднаркому УСРР і Наркомпроду РСФРР. Хліб і продовольство знову почали активно вивозити з України в радянську Росію. Виконання цього ленінського завдання у 1920 році забезпечували 38750 працівників структурних підрозділів і установ Народного комісаріату продовольства УСРР [743, 61].

Всеукраїнський ревком і місцеві ревкоми та виконкоми намагались реалізувати, хоча б частково, новий проголошений у резолюції РКП(б) курс щодо підтримки української культури, освіти, а головне мови. У радянській владі одразу ж виникло багато проблем із цим питанням, але ззовні ставлення до українців у порівнянні з 1919 роком змінилось у кращий бік. Хоча було б помилкою вважати, що у 1920 рр. радянській владі вдалось перетягти на свій бік національну інтелігенцію, особливо найбільшу її частину – лікарів та вчителів. Декларації з національного питання мало кого

переконували. Тільки після 1923 року й офіційного проголошення політики коренізації в УСРР частина української інтелігенції схилилась до нової влади [651].

Опанування більшовицьким військом і радянською владою все більшої території України об'єктивно вимагало розширення компетенції та повноважень всеукраїнського державно-політичного центру у Харкові – Всеукрревкому. Замість цього більшовицькі керівники, що працювали в Україні на різних партійних і радянських посадах спостерігали систематичне нехтування з боку ЦК РКП(б) та уряду РРФСР цього всеукраїнського центру. Більше того, московське керівництво розпочало встановлювати прямі зв'язки з губерньським керівництвом в Україні, намагаючись директивно керувати губерніями на свою користь: вивіз продовольства, вугілля, солі, зброї, різноманітних механізмів і промислового обладнання.

Така політика ЦК РКП(б) і Раднаркому РРФСР викликала у січні – лютому 1920 року масові скарги з боку керівних діячів політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР. Наприклад, аргументовано скаржились до ЦК РКП(б) Г.Л. П'ятаков і А.С. Бубнов [604, с.73].

З метою запобігання зростання опозиційних настроїв щодо московського партійного центру з боку більшовиків, які працювали в Україні, Ленін і ЦК РКП(б) погодились поновити діяльність Раднаркому УСРР та ВУЦВК. Формально ініціатива цієї акції належала керівництву республіки, яке звернулось до політбюро ЦК РКП(б) телеграмою за підписом Х.Г. Раковського. 17 лютого 1920 року політбюро ЦК РКП(б) розглянуло це питання і дало згоду на ліквідацію Всеукраїнського ревкому. Термін існування Всеукраїнського ревкому виявився таким коротким: з 11 грудня 1919 року до 19 лютого 1920 року – всього 71 день. За цей період він провів 30 засідань, на яких розглянув 120 питань державного будівництва, національної військової, продовольчої та земельної політики і затвердив багато важливих актів, які мали законодавчий зміст або програмний характер.

Припинивши діяльність Укрревкому, Москва дала «добро» на відновлення роботи Раднаркому УСРР і ВУЦВК. Більшовицьке керівництво Росії не засмутив той факт, що згідно з Конституцією УСРР ВУЦВК і Раднарком повинні були обрати та затвердити Всеукраїнський з'їзд Рад, який ще тільки планувався. Диктаторський характер радянської влади в Україні дозволяв Леніну та Раковському реалізувати будь-яку конструкцію партійних і радянських органів. Головне – реальна влада залишилась у руках більшовицької олігархії, яка нехтувала будь-якою Конституцією та законністю на користь власної потреби. Ленін вирішив, що поновлення діяльності Раднаркому УСРР і ВУЦВК буде сприяти створенню ілюзії про конституційні засади влади в Україні.

Поновлений ВУЦВК на своєму першому засіданні вирішив, що основою для формування Раднаркому УСРР буде угода між радянською Україною та РСФРР від 1 червня 1919 року. Тобто, у складі Раднаркому УСРР формувалось сім наркоматів безпосередньо підпорядкованих і підзвітних ВУЦВК та уряду республіки: наркомат землеробства, наркомат продовольства, наркомат праці та соціального забезпечення, наркомат внутрішніх справ, наркомат освіти, наркомат охорони здоров'я та наркомат юстиції. Інші наркомати й урядові підрозділи утворювали єдину структуру з відповідними наркоматами РСФРР і підпорядковувались безпосередньо московському центру влади. Це важливо розуміти, особливо у контексті діяльності в Україні військових з'єднань Червоної армії та підрозділів держбезпеки – надзвичайних комісій [401, 65]. Раднарком УСРР очолив знову Х.Г. Раковський, а на посаду керівника ВУЦВК без виборів і конституційних формальностей був призначений, як і в 1919 році, Г.І. Петровський.

Усі рішення та хід їх реалізації, пов'язані з відновленням діяльності Раднаркому УСРР та ВУЦВК у лютому 1920 року, контролювались жорстко з боку політбюро ЦК РКП(б). Так було вирішено, що ВУЦВК поновлює свою діяльність не у тому складі, який був обраний III Всеукраїнським з'їздом Рад у 1919 році, а лише у формі президії ВУЦВК у складі трьох осіб на чолі з

Г.І. Петровським. Ця структура мала право виконувати лише представницькі функції і не мала можливості сформувавши апарат, необхідний для виконання більш широких функцій. С.В. Кульчицький з цього приводу пише: «На повторний запит Раковського щодо прав і функцій відновленої президії ВУЦВК політбюро 28 лютого знову підтвердило ці обмеження. Причина очевидна: до виборчої кампанії, яка передувала запланованому на травень 1920 р. скликанню IV Всеукраїнського з'їзду рад, допускалися боротьбисти і борбисти, а тому склад ВУЦВК та його президії мав стати багатопартійним» [601, с.80].

Вітчизняні дослідники, наприклад М.С. Дорошко, вже звертали увагу на те, що президія ВУЦВК не була конституційним органом у системі влади УСРР, але мала реальний вплив на всю діяльність ВУЦВК у 1919-1922 рр. Дуже часто президія ВУЦВК затверджувала необхідні рішення від імені ВУЦВК без його навіть формального скликання. Г.І. Петровський, який упродовж 1919-1938 рр. входив до складу політбюро ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б)-ВКП(б), фактично був організатором законодавчого оформлення партійних рішень. Керівництво партії вважало ВУЦВК інструментом легітимізації своєї влади в Україні [521, с.48-49]. Формально поновлюючи у лютому 1920 року діяльність президії ВУЦВК з трьох осіб без реально існуючого, обраного та затвердженого Всеукраїнським з'їздом Рад складу ВУЦВК, більшовицьке керівництво намагалось таким чином приховати той факт, що замість республіки Рад була створена республіка ревкомів.

Ліквідація Всеукраїнського ревкому та поновлення діяльності Раднаркому та ВУЦВК у лютому 1920 року, а потім проведення місцевих виборів у квітні того ж року і IV Всеукраїнського з'їзду Рад у травні 1920 року, мало чого змінило у сутності диктаторської влади на місцях. Наприкінці 1920 року ревкоми кількісно переважали ради в Україні. Вони діяли в 7 губернських і 46 повітових центрах, більш ніж 1000 волостей та 6280 селах [633, с.427].

Складалось враження, що більшовицьке керівництво в Україні не квапилось відмовлятися від ревкомів і передавати левову частку їх керівних

функцій та повноважень радам і їх виконкомам. Це твердження, на наш погляд, відповідає дійсності. І справа не тільки в тому, що значна територія України продовжувала впродовж 1920 року залишатись театром воєнних дій. Головне – більшовицьке керівництво не було переконане, що саме воно буде контролювати ради у разі їх обрання. Наявність опозиційних партій, їх вплив, особливо на селі, створювали реальну загрозу більшовицькій диктатурі. Ради реально могли стати центрами опору політики більшовиків. Неконтрольовані ради позбавляли більшовицьке керівництво в Україні вже відпрацьованого у Росії механізму влади. Тому одним із головних напрямків діяльності більшовицького керівництва в Україні в 1920-1922 рр. була ліквідація опозиційних партій та утворення однопартійної політичної системи.

2.5. Особливості формування однопартійної диктатури в Україні

Коли більшовики наприкінці 1919 – на початку 1920 р. втретє здійснювали спробу встановити свою владу в Україні, для них уже беззаперечною була теза про те, що політична система радянських республік за основу повинна мати однопартійну диктатуру. Співпраця з УКП-боротьбистами та УПЛСР-борьбистами була вимушеною і тимчасовою. Більшість більшовицьких керівників цього і не приховували – вони лише підкорялись партійній дисципліні. Але від цього їхнє ставлення до своїх партнерів з коаліції у ревкомах усіх рівнів не змінювалось на краще. Наприклад, член політбюро ЦК КП(б)У А.С. Бубнов підготував тези для обговорення на нараді членів ЦК КП(б)У у Москві на початку 1920 року, в яких відверто відмовляв у перспективі подальшого існування у межах УСРР партії українських комуністів-боротьбистів. Члени ЦК КП(б)У тези Бубнова підтримали, що свідчило про їхнє дійсне ставлення до ідеологічно близької УКП-боротьбистів [59, арк.6-7].

Налаштованість на однопартійність була сформована практикою короткочасного перебування у владі, коли більшовицьке керівництво практично одноосібно керувало країною та систематично розправлялось з

представниками інших політичних партій як правового, так і лівого політичного спектрів.

Серед дослідників радянського періоду історії продовжується дискусія з приводу того, чи мало наміри у 1917 році керівництво РСДРП(б) одноосібно керувати країною. Ціла низка відомих дослідників історії радянського періоду, наприклад, американець Р. Пайпс, продовжують вважати, що більшовики заздалегідь передбачали однопартійну диктатуру, як основу комуністичної державності [485, с.95]. Р. Пайпсу та його послідовникам аргументовано заперечує інший американський історик А. Рабинович, який підкреслював, що впродовж періоду від лютого до жовтня 1917 року можливість однопартійного правління більшовики не обговорювали жодного разу та не розробляли відповідних планів.

Причини формування у короткі терміни на базі більшовицької партії в Росії однопартійної диктатури, на наш погляд, влучно охарактеризував М. Бердяєв. Він підкреслював, що Ленін і більшовицьке керівництво принципи партійного життя дореволюційного періоду перенесли на період державного будівництва післяреволюційної Росії [433, с.99].

Близько до Бердяєва визначає причини появи в Росії після жовтня 1917 року однопартійної диктатури російський дослідник Є.Г. Гімпельсон. Він пише: «На мою думку, справа була не в запланованості ліквідації всіх небільшовицьких партій, а в характері більшовизму та його ідеологів, в їх безмежній авторитарності, нетерпимості та безжальності стосовно інших ідеологій і партій, навіть до партій соціалістичної орієнтації. Насильницький Жовтневий переворот зробив примирення взагалі неможливим, розділив їх нездоланною перешкодою» [485, с.96]. Є.Г. Гімпельсон підкреслює, що потім, у радянські часи, більшовицька партія «озброїлась» догмою у відповідності до якої у державі «диктатури пролетаріату» може бути тільки одна правляча комуністична партія. Йшла ця теза від Леніна і постійно використовувалась Сталінім [485, с.96].

Більшовики почали боротьбу проти своїх політичних опонентів з використанням засобів, які надала їм державна влада, одразу після перемоги

у жовтні 1917 року. Першою була заборонена партія конституційних демократів, яка 28 листопада (11 грудня) 1917 року отримала визначення партії ворогів народу. Незабаром до цієї категорії були включені есери (праві і центр). Ліві есери були в коаліції з більшовиками, але ця коаліція протрималася трохи більше трьох місяців. Після невдалого збройного виступу лівих есерів проти більшовиків влітку 1918 р., вони теж потрапили до переліку «ворогів революції».

Початок репресій проти меншовиків в Україні у 1920 році став продовженням тієї практики, яка була застосована до кадетів, лівих і правих есерів, анархістів, представників численних національних партій на окраїнах колишньої Російської імперії у 1917-1920 рр. Перемога більшовиків у громадянській війні лише прискорила розклад, занепад і зникнення з політичної арени Росії всіх політичних партій, окрім більшовицької.

Процес утворення однопартійної системи в Україні мав багато відмінностей від аналогічного процесу в Росії. По-перше, він відбувався в умовах, коли однопартійна диктатура в РСФРР завершувала своє формування. По-друге, керівництво більшовиків змушене було враховувати політичну, ментальну, мовну та культурну специфіку України. Тому застосування багатьох напрацьованих технологій знищення політичних партій-опонентів з боку РКП(б) в УСРР було неможливим [86, арк.4-5].

Ортодоксальна більшість керівництва більшовицької партії в Україні, яка у ній постійно домінувала, мала ідентичні погляди щодо своїх політичних супротивників і тимчасових союзників із керівниками московського партійно-державного центру. Про це свідчить резолюція «Про ставлення до інших партій» затверджена на I з'їзді КП(б)У у липні 1918 року: «... 1. Ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами, українськими соціал-демократами недопустимі.

2. З анархістськими організаціями угоди так само недопустимі.

3. З авантюристами із партії лівих есерів ніяких угод бути не може. Що ж до нової партії лівих есерів, яка нині формується, то встановити форми взаємовідносин з нею доручити обраному на з'їзді Центральному

Комітетові». Ця ж резолюція доручала не тільки не укладати угод з меншовиками, російськими та українськими есерами, українськими соціал-демократами, бундівцями, анархістами та іншими непролетарськими партіями, але й нещадно боротись з ними [140, с.22].

Резолюція I з'їзду КП(б)У досить красномовно свідчить про ідеологічні засади діяльності цієї філії РКП(б) в Україні. Вона затверджувалась саме тоді, коли на території України панували німецькі окупанти та гетьманський режим П. Скоропадського, проти яких діяли повстанські і партизанські загони, організації підпілля, в організації яких, окрім більшовиків, брали активну участь меншовики, російські та українські есери, українські соціал-демократи, бундівці, поалейціоністи, анархісти та представники інших партій. Навіть наявність спільного політичного ворога в Україні не змогла змінити ставлення більшовиків до своїх товаришів з боротьби [77, арк.45].

Подібна позиція ЦК КП(б)У була схвалена II з'їздом КП(б)У (жовтень 1918 р.). Більшовики чітко демонстрували свою мету – однопартійна диктатура.

У подальшому, якщо більшовики й відходили від цих рішень, то лише з метою нейтралізації своїх соціалістичних противників, встановлення контролю над ними. Це не виключало їх включення до складу КП (б)У, але на ідеологічних підставах більшовизму. При цьому більшовики майстерно використовували всі суперечності, які виникали в середовищі своїх політичних противників, відкривали двері для тих, хто революціонував у напрямку до політичного радикалізму.

А таких в бурхливих умовах 1917-1920 років серед членів соціалістичних партій виявилося багато.

Вже на I з'їзді КП(б)У до ЦК цієї партії було колишнього члена УСДРП П.І. Буценка, а його однопартійця П.Ф. Слинька – кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Наприкінці 1918 року, за свідченнями такого обізнаного з цих питань мемуариста як Іван Майстренко, до КП(б)У з УСДРП перейшло не менше 225 колишніх членів цієї партії [643, с.5-48, 68]. Зі спогадів В.К. Винниченка бачимо, що члени цієї лівої групи в УСДРП, які влітку 1918

року перейшли до КП(б)У, особливо Є.В. Неронович і Є.І. Касьяненко, були талановитими особистостями, політиками й організаторами. Їхній перехід до КП(б)У значно посилив позиції українських більшовиків [274, с.182]. Вони самі стали на деякий час впливовими більшовиками. Але більшість УСДРП залишилась на антибільшовицьких позиціях і боролась за незалежну українську державу.

Найбільша у Центральній Раді українська партія – УПСР, продовжувала існувати та діяти й у 1918 -1920 рр., але весь час зазнавала дроблення, зрад, інтриг і розколів. Це зробило партію слабкою та вразливою. Особливо посилилися дезінтеграційні процеси серед есерів навесні 1918 р., коли соціалістичну Центральну Раду в Україні змінив консервативний гетьманат П.Скоропадського. На IV з'їзді УПСР (травень, 1919 р.) партія розкололася на праве (так звана «центральна течія») і ліве крило. Ліві, які переважали в новообраному ЦК, прийняли рішення розпустити всі організації і комітети УПСР і приступити до створення нової нелегальної партії. В результаті, виникло дві великі структури: в січні 1919 р. праві оформилася в окрему партію, яка у квітні взяла стару назву – УПСР. Вона послідовно боролася з більшовизмом за відновлення УНР. В цій боротьбі партія продовжувала дробитися а її члени зазнавати політичних репресій.

Ліве крило УПСР у свою чергу консолідувалося в окрему партію. Постільки друкованим органом лівих була газета «Боротьба», їх називали есерами-боротьбистами. У березні 1919 р. боротьбисти задекларували свою прихильність до комунізму і стали називати себе УПСР (комуністів-боротьбистів). Завершальним етапом організаційного оформлення боротьбизму було об'єднання УПСР (боротьбистів – комуністів) з УСДП («незалежних»-лівих), яке відбулося 6 серпня 1919 р. Нова партія одержала назву – Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП-боротьбистів). Лідерами цієї партії були В.М. Еллан-Блакитний, Г.Ф. Гринько, Л.Б. Ковалів, П.П. Любченко, Г.М. Михайличенко, М.М. Полоз, О.Я. Шумський. Еволюція цих діячів від М.С. Грушевського до В.І. Леніна була досить швидкою за

термінами. Партія пережила у підпіллі денікінську навалу і відновлення радянської влади.

Це була найчисленніша (майже 15 тисяч членів), найорганізованіша з усіх ліворадикальних партій в Україні. Вона притягувала до себе найактивніших представників українського комуністичного руху. З 1919 року партія боротьбистів співробітничала з КП(б)У, відійшла від позицій парламентської демократії, визнавала диктатуру пролетаріату у вигляді рад робітничих та селянських депутатів, але вимагала безумовної незалежності УСРР від радянської Росії. У березні 1920 року кількість членів УКП-боротьбистів була більшою, ніж кількість членів КП(б)У. Якщо у складі УКП-боротьбистів нараховувалось близько 15,0 тисяч зареєстрованих членів партії, то в КП(б)У – 11087 членів та 2439 кандидатів у члени партії [62, арк.33].

У березні 1920 року Всеукраїнська конференція УКП(боротьбистів) оголосила про її саморозпуск. Чотири тисячі членів партії увійшли до складу КП(б)У. Колишні керівники боротьбистів отримали керівні посади. Боротьбисти, які не пішли до КП(б)У зазнали репресій.

З 1920 до 1925 року в Україні функціонувала також Українська комуністична партія (УКП). Її основу становила та частина членів УСДРП (незалежні-ліві) які у 1919 році і не об'єдналися з боротьбистами і не пішла на співробітництво з більшовиками. Лідерами цієї партії були М. Ткаченко, А. Річицький-Пісоцький, Ю. Мазуренко, А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Куліниченко та інші. Під час денікінської окупації ця партія перейшла на комуністичні позиції та на установчому з'їзді у січні 1920 року прийняла власну комуністичну програму. УКП виступала за встановлення диктатури пролетаріату та проведення її в Україні в формі Української Соціалістичної Радянської Республіки. У національному питанні УКП домогалася незалежності та самостійності економічного й політичного порядкування УСРР, визнання української мови державною зі збереженням прав усіх національних меншин. Більшовики розглядали УКП як націонал-комуністичну, переважно інтелігентську партію, яка повинна була тимчасово

своїм існуванням підкреслювати їхній демократизм. УКП само розпустилася в 1925 р.

Навіть такий побіжний огляд внутрішнього стану українських політичних партій у 1917–1922 рр. свідчить, що розкол і дроблення стали невід'ємною особливістю їх існування. Аналогічні процеси весь час відбувались усередині загальноросійських партій, що діяли в Україні.

Особливої уваги заслуговують процеси, що відбувалися в українських організаціях загальноросійської партії есерів. На їх базі 1918 р. була сформована самостійна політична організація під назвою Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР). Партія виступала за збройну боротьбу з гетьманщиною і розгортання соціалістичної революції. Навесні 1919 року ця партія налічувала 6 тисяч членів. Її лідерами були В.М. Качинський, Є.П. Терлецький, М.М. Алексєєв. Вони видавали газету «Лівий есер». На II з'їзді УПЛСР у березні 1919 році у партії стався розкол. Більшість членів партії зберегла за собою стару назву (УПЛСР), ліва меншість об'єдналася навколо російськомовної газети «Борьба» під назвою УПЛСР-борбистів. Борбисти заявили про своє визнання радянської влади та намагалися співробітничати з КП(б)У. Замість диктатури пролетаріату вони відстоювали диктатуру трудових класів. На початку 1920 року партія налічувала 7700 членів. У цьому ж році у зв'язку із зміцненням позицій радянської влади та впливу КП(б)У в партії борбистів стався розкол. Права течія створила оргбюро (В. Арнаутов, С. Мстиславський, Я. Браун) і згодом стала називатися УПЛСР-синдикалістів.

УПЛСР-борбистів самоліквідувалася в липні 1920 року. Її керівництво партії і значна кількість членів перейшли в КП(б)У, деякі отримали керівні посади, решта була репресована.

У 1920 році III Всеукраїнська конференція УПЛСР (тобто тих, хто не підтримав борбистів), взяла курс на підготовку збройного повстання проти більшовицької влади. Органи ВУЧК заарештували учасників конференції. Уцілілі рештки партії змінили свою назву на Об'єднану партію лівих соціал-революціонерів (синдикалістів та інтернаціоналістів) й оголосили про свою

лояльність до радянської влади. У 1921 році більшість членів цієї партії було заарештовано, а партію ліквідовано.

Розколу та дроблення зазнали і Бунд, і РСДРП-меншовиків, і ліві, і праві есери, і деякі інші партії. Але тільки одна політична партія в Росії і в Україні не зазнала організаційного та ідеологічного розколу в роки революції і громадянської війни. Цією партією була РКП(б) та її українська філія – КП(б)У. Більше того, вона не тільки абсорбувала у свої лави велику кількість колишніх членів 25 загальноросійських і національних партій, але й змогла зберегти ту монолітність та дисциплінованість, яку від них мало хто чекав з табору супротивників.

Не слід забувати, що в 1919 – на початку 1920 рр. доля перемоги радянської влади в Україні ще не була визначена, можливості українських політичних партій правого й центристського спрямування протидіяти контрреволюції, як довів перебіг подій під час денікінської навали, були обмеженими. Тому ідея об'єднання зусиль лівих партій, подолання ідеологічних та організаційних розбіжностей, особливо в ставленні до РКП(б), стає популярною. У цьому частина колишніх членів українських і загальноросійських політичних партій вбачала продовження своєї участі в революції й комуністичній перебудові суспільства. Саме з цією метою, як свідчать його щоденники за 1920 рік, повернувся в Україну В.К. Винниченко.

Радянська історіографія, особливо у 60–80-ті рр., підкреслювала, що політика РКП(б) в Україні наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. була мудрою, гнучкою, марксистсько-ленінською, тобто ідеологічно витриманою. Отже, не говорилося, що вона була цинічною, багато в чому брехливою та підступною, особливо по відношенню до УКП-боротьбистів, яких В.І. Ленін та ЦК РКП(б) у 1919-1920 рр. вважали головною конкуруючою політичною партією лівого спрямування в Україні.

В.І. Ленін задумав нейтралізувати боротьбистів ще в 1919 році, спостерігаючи зростання їх авторитету на тлі помилок більшовиків України в національному й соціальному питаннях. Таке завдання він дав голові

Раднаркому України Х.Г. Раковському, як сам це визнавав на ІХ з'їзді РКП(б) [125, с.594-595].

На початку нового наступу Червоної армії в грудні 1919 року стосунки між КП(б)У і партією УКП-боротьбистів були дуже напруженими. Молоді лідери цієї партії намагались стати єдиною комуністичною партією в Україні. Вони не визнавали КП(б)У як українську політичну партію, об'єктивно вважаючи її філією РКП(б). У 1919 році представники цієї партії Г.Ф. Гринько, М.М. Полоз, Л.Б. Ковалів провели багато часу в столиці радянської Росії Москві, де намагались переконати вождів російського більшовизму через Комінтерн визнати свій пріоритет як комуністичної партії в Україні та розпустити КП(б)У з метою об'єднання комуністичних сил в умовах боротьби з УНР та силами реставраційної контрреволюції.

У зв'язку з цим Центральний комітет УКП-боротьбистів 28 серпня 1919 року звернувся до Виконавчого комітету Комінтерну з меморандумом, який багато в чому розкривав погляди лідерів боротьбистів того часу. Цей документ уже опублікований і коментувався вітчизняними істориками [144]. Ми хотіли б лише звернути увагу на дві тези з нього. По-перше, у березні 1919 року саме ЦК УКП-боротьбистів пропонував разом з КП(б)У утворити «єдиний комуністичний центр на Україні», тобто виступав за перехід членів КП(б)У до УКП-боротьбистів, що свідчило про певну впливовість боротьбистів і загальновідому слабкість більшовиків України [144, с.538]. А по-друге, лідери УКП-боротьбистів були переконані, що тільки їхня партія може бути визнана Виконкомом Комінтерну як єдина комуністична партія в Україні [144, с.538-539].

5 лютого 1920 року Виконавчий комітет Комінтерну розглянув питання про взаємовідносини між КП(б)У та УКП-боротьбистів. Комінтерн відмовив боротьбистам у прийнятті до своїх лав, став на бік КП(б)У в їх суперечках та висловив ЦК УКП-боротьбистів цілий ряд претензій, що віддзеркалювали вороже ставлення вождів більшовизму до них [79, арк.30-55].

Це рішення призвело до ускладнення становища УКП-боротьбистів в умовах широкомасштабного наступу Червоної армії радянської Росії на

територію України. Дуже швидко керівництво УКП-боротьбистів розкололось. О.Я. Шумський, В.М. Еллан-Блакитний, М.І. Литвиненко та Г.Ф. Гринько відразу після рішення Виконкому Комінтерну виступили за об'єднання з КП(б)У; М.М. Полоз та Л.Б. Ковалів були проти цього; П.П. Любченко, як і значна кількість рядових боротьбистів, вагались. Питання про подальшу долю партії повинна була вирішити IV Всеукраїнська конференція боротьбистів.

В умовах швидкого розвитку партійної кризи в лавах УКП-боротьбистів, ЦК КП(б)У 11 лютого 1920 року затвердив постанову з питання про ставлення до боротьбистів. У ній було визначено: «Запропонувати відкрити кампанію проти них, використовуючи й місцеві їхні виступи. Після отримання резолюції виконкому III Інтернаціоналу, запросити ЦК боротьбистів, оголосити ультиматум про їх розпуск як комуністичної партії, паралельно виключивши з уряду і місцевих ревкомів» [77, арк.45].

У лютому 1920 року Ленін пише проект резолюції, що висвітлює його дійсні наміри стосовно української партії боротьбистів. У цьому проекті керівник більшовиків пропонував «визнати боротьбистів партією, що порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розділу військових сил» в Україні. Також він засуджував боротьбистів за відмову визнати політичний союз із РСФРР. Головне завдання керівництва РКП(б) Ленін вбачав у тому, щоб ліквідувати партію боротьбистів у недалекому майбутньому і термін ліквідації пропонував встановити дуже короткий [192, т.40, с.122].

Щоб переконати лідерів боротьбистів у необхідності об'єднання зусиль двох партій у боротьбі проти УНР і озброєних сил реставраційної контрреволюції, В.І. Ленін, Л.Д. Троцький, Й.В. Сталін та інші члени керівництва РКП(б) провели неодноразові зустрічі й переговори з лідерами УКП-боротьбистів у 1919–1920 рр. (О.Я. Шумським, Л. Ковалівим, Г.Ф. Гриньком, В.М. Еллан-Блакитним, М.М. Полозом). 1 березня 1920 року ЦК КП(б)У доручило Х.Г. Раковському, голові Раднаркому УСРР і члену

політбюро ЦК КП(б)У, довести до кінця переговори щодо злиття двох партій та видати лідерам боротьбистів для їхніх партійних потреб 200000 карбованців [61, арк.48].

Переговори про самоліквідацію УКП-боротьбистів та засади переходу її членів до КП(б)У йшли дуже складно. Частина боротьбистів не бажала переходити до КП(б)У. Тоді був задіяний авторитет В.І.Леніна.

16 березня 1920 року, відповідаючи В.М. Еллану-Блакитному на привітання від імені президії Всеукраїнської конференції боротьбистів, яка розглядала питання про самоліквідацію УКП-боротьбистів, В.І. Ленін телеграфував: «От всей души благодарю за приветствие. Горячо желаю успеха в работе конференции, особенно успеха начатого дела слияния с партией большевиков» [192, т.51,с.162].

Але виникала нова проблема: численна УКП-боротьбистів була здатна «розчинити» у своєму складі КП(б)У. Перший сигнал про те, що вожді російського більшовизму стурбовані тим, що в результаті злиття КП(б)У та УКП-боротьбистів Компартія більшовиків України може потрапити під контроль колишніх боротьбистів, було отримано 8 березня 1920 року. Тоді ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) за дозволом про введення до вищої партійної інстанції України того часу Президії ЦК двох найбільш активних прихильників об'єднання з КП(б)У з лав боротьбистів – В.М. Еллана-Блакитного та О.Я. Шумського. Але ЦК РКП(б) погодився лише з кандидатурою одного колишнього боротьбиста – О.Я. Шумського [77, арк.59]. Така недовіра до лідерів боротьбистів у момент переговорів з ними про об'єднання двох партій або про самоліквідацію УКП-боротьбистів і перехід її членів до КП(б)У викликала відповідну недовіру до щирості намірів більшовиків з боку широкого загалу боротьбистів. Деякі їхні лідери, такі як М.О. Панченко, Л.Б. Ковалів, М.М. Полоз, відверто та публічно казали про те, що більшовикам та їхнім російським вождям неможливо довіряти. Тому є багато свідчень тому, що до 15 березня 1920 року, тобто до початку IV Всеукраїнської конференції УКП-боротьбистів, ця партія та її керівництво підійшли глибоко розколотими.

Процес самоліквідації УКП-боротьбистів був завершений на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У і на ній же було започатковане прийняття колишніх боротьбистів до лав більшовицької партії [241].

28 березня 1920 року Тимчасове бюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про зарахування партійного стажу колишнім боротьбистам. Згідно з цим, тим боротьбистам, які переходили до більшовицької партії, він зараховувався з моменту розколу Української партії соціалістів-революціонерів у травні 1918 року. А тим вихідцям з партії боротьбистів, які вступили до УКП-боротьбистів після травня 1918 року, під час переходу до КП(б)У партійний стаж у новій партії зараховувався з моменту вступу до УКП-боротьбистів [61, арк.51]. Самоліквідація партії боротьбистів в Україні та перехід частини її членів до лав КП(б)У були схвалені X з'їздом РКП(б). В.І. Ленін, Й.В. Сталін та Х.Г. Раковський, як і деякі інші відомі діячі РКП(б) та КП(б)У, публічно привітали цю подію, розцінивши її як значне посилення позицій більшовиків в Україні. І це дійсно було так.

Питання про ставлення до більшовицької партії та її політики в Україні в умовах громадянської війни сприяло швидкому розколу всередині УПЛСР-борьбистів у 1920 р. Тоді керівництво РКП(б) та КП(б)У здійснювало лицемірну політику, і тому таким керівникам борьбистів, як Є.П. Терлецькому, В.М. Качинському, М.М. Алексеєву, здавалося, що вони зможуть знайти спільну мову з більшовицькою елітою України під час переходу до КП(б)У. Вони мали бажання, подібно до колишніх боротьбистів, зайняти впливову позицію у новій партії. Керівництво ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, уже маючи досвід усунення з політичної арени партії боротьбистів, підтримувало цю ілюзію лідерів УПЛСР-борьбистів. У більшовицького керівництва була одна мета – усунути з політичної арени України й партію борьбистів. Вони, за аналогією з боротьбистами, застосовували до лідерів УПЛСР-борьбистів ту ж тактику «батоба і пряника», де «пряником» була обіцянка тим лідерам борьбистів, які доведуть свою партію до самоліквідації, надати високі посади у партійному і радянському апараті.

Справжнє ставлення керівництва більшовиків до борбистів та співпраці з ними у рамках підписаної наприкінці 1919 року угоди, розкриває зміст протоколу пленуму ЦК КП(б)У від 15 квітня 1920 року. Тоді було вирішено ліквідувати УПЛСР-борбистів за тією ж схемою, яка була у березні 1920 року застосована стосовно боротьбистів. З цією метою пленум ЦК КП(б)У запропонував припинити фінансову допомогу борбистам та розгорнути у газетах і журналах їх цькування. Керівництво КП(б)У намагалось стимулювати процес розколу серед керівництва УПЛСР-борбистів і тенденції до самоліквідації партії. Тому пленум більшовиків України вирішив залишити найбільш відомого у їхньому середовищі борбиста – Є.П. Терлецького – наркомом юстиції УСРР [370, с.287].

Влітку 1920 року більшовики та ті лідери борбистів, які виступали за перехід до КП(б)У й об'єднання зусиль всіх лівих українських партій у боротьбі проти УНР та російської військової контрреволюції в Україні, підписали попередню угоду про умови входження борбистів до КП(б)У. Цією угодою передбачалось, що партійний стаж борбистам у КП(б)У буде встановлено з моменту III з'їзду УПЛСР у травні 1919 року, а для тих, хто вступив до цієї партії пізніше, – з моменту їх вступу до УПЛСР [61, арк.122].

21 липня 1920 року оргбюро ЦК РКП(б) з невеликими зауваженнями затвердило попередню угоду між ЦК КП(б)У та ЦК УПЛСР-борбистів і погодилося з пропозицією більшовицького керівництва України про включення до складу членів ЦК КП(б)У Є.П. Терлецького, а кандидатом – М.М. Алексєєва.

Після запеклої дискусії на з'їзді УПЛСР-борбистів у серпні 1920 року було прийнято рішення про самоліквідацію цієї партії. Почалася процедура прийняття бажаючих борбистів до КП(б)У.

Про зацікавленість керівництва більшовицької партії в переході до КП(б)У частини колишніх членів УПЛСР-борбистів свідчить і той факт, що 7 вересня 1920 року оргбюро ЦК КП(б)У затвердило перелік колишніх членів УПЛСР-борбистів, згідно з яким 120 особам зараховувався партійний стаж у

КП(б)У з моменту початку їх революційної діяльності у лавах есерівської партії [61, арк.161].

Дещо інша тактика була застосована у 1920 році до загальноросійських партій меншовиків, лівих і правих есерів, який призвів до ліквідації цих партій і масового переходу вихідців із цих партій до КП(б)У. Вона полягала у масових репресіях та організаційному тиску проти членів цих партій. Криза у меншовиків і есерів у 1920–1923 рр. ставала безвихідною ситуацією насамперед під репресивним тиском з боку РКП(б) [575; 669]. Створена в грудні 1918 року ВУЧК, що відразу зорієнтувала українських чекістів на боротьбу з меншовиками й есерами, відіграла величезну роль у їх зникненні з політичної арени України. Керівники ВУЧК, наприклад, М.І. Лацис у 1919 році, відкрито називали своїм працівникам ці партії контрреволюційними. А контрреволюціонери у ті жорстокі часи знищувались або переслідувались. Тому виходити зі своїх партій чи залишатись у них для багатьох меншовиків та есерів було питанням життя або смерті.

Масові арешти меншовиків у лютому-березні 1920 року координувались розпорядженнями ЦК РКП(б) і Всеросійської Надзвичайної Комісії, які поширювались для виконання і в Україну. Привертає увагу наказ ВЧК № 52 від 28 лютого 1920 року про репресивні заходи проти анархістів, есерів і меншовиків. Цей наказ безпосередньо був направлений проти членів цих партій, які працювали у профспілках, земельних відділах та у розподільчих установах. Арешт представників інтелігенції, що брали участь у діяльності меншовиків, есерів або анархістів не потребував додаткових узгоджень, тоді як арешт робітників узгоджувався з парткомами КП(б)У [96, арк.117].

Руйнівного удару меншовикам в Україні було завдано у березні 1920 року. Тоді були заарештовані та представлені до суду відомі й авторитетні меншовики, яких звинувачували у співпраці з денікінцями та допомозі внутрішній і зовнішній контрреволюції. Головною фігурою серед обвинувачених був Г.Д. Кучин-Оранський, який очолював профспілку службовців радянських, громадських і торгівельних підприємств, обирався

головою Центрального бюро профспілок України і членом Головного комітету партії меншовиків в Україні [830, с.294].

Радянська влада використала березневий 1920 року процес проти київських меншовиків як дієвий засіб агітації. Це підтвердив вирок: Г.Д. Кучин-Оранський, О.Б. Романов, І.П. Шпер, Н.В. Ланда підлягали ув'язненню у концентраційному таборі на весь час громадянської війни. Інші підсудні на необмежений час позбавлялись політичних прав і можливості працювати у профспілках та інших робітничих організаціях. Більше того, така ж кара накладалась на всіх тих, хто публічно висловлював свою підтримку та солідарність заарештованим меншовикам [370, с.284-286].

Значна частина колишніх членів партії меншовиків у 1920-1922 рр. перейшла до лав більшовиків. Незабаром вони склали найбільшу кількість серед вихідців із інших партій у КП(б)У.

Основна різниця між вихідцями із загальноросійської партії меншовиків в Україні та з УСДРП полягала в причинах і мотивах переходу до КП(б)У. Ліві з УСДРП йшли до більшовицької партії в 1918–1920 рр. здебільшого не під репресивним тиском, а в результаті внутрішньої еволюції як усього лівого крила партії, так і окремих осіб. І вони були переважно українцями.

Свій ідейний вибір зробила в 1919 році й загальноросійська партія меншовиків-інтернаціоналістів на чолі з С.А. Лозовським, що мала свої нечисленні, але міцні організації в Україні (у Харкові, Полтаві та Києві). Саме про виважений ідейний вибір говорив лідер партії, існуючої з серпня 1917 року, С.А. Лозовський у своєму виступі 19 березня 1919 року на восьмому з'їзді РКП(б). Він підкреслив: «Ті розбіжності, які існували, зникли у полум'ї революції. Ті непорозуміння, які були, зникли. Світ розколовся на дві частини, на два ворожих табори, обставина потребує від кожного революційного угруповання зробити конкретний вибір» [120, с.33].

VIII з'їзд РКП(б) прийняв увесь склад партії меншовиків-інтернаціоналістів до лав більшовиків. Згідно з циркуляром всім губкомам від 30 грудня 1919 року ЦК РКП(б) зобов'язав їх зарахувати партійний стаж з

моменту вступу до партії меншовиків-інтернаціоналістів і включити до складу губернських комітетів у семи губернських центрах Росії та трьох України (Харків, Полтава, Київ).

В 1921 р. самоліквідувався Бунд й частина цієї партії перейшла до КП(б)У. Причини цього були як внутрішні (визнання своєї партії на XII конференції Бунду комуністичною й утворення численного лівого крила), так і зовнішні: ідеологічний та організаційний тиск з боку РКП(б) – КП(б)У. В.І. Ленін особисто доручив Й.В. Сталіну, Л.Б. Каменєву та Е.О. Преображенському вести переговори з Бундом і добиватися самоліквідації цієї партії з метою консолідації зусиль комуністів для перемоги в Україні та у Білорусії. До лідерів Бунду була застосована та ж політика «батоба і пряника», що й до боротьбистів і борбистів, тобто їм були обіцяні високі посади у партійно-радянському апараті [192, т.54, с.425, 712-713].

Після подій громадянської війни в Україні негативне ставлення було у більшовиків до представників тих партій, які зі зброєю в руках воювали проти Червоної армії. Великий негатив був, наприклад, у ставленні до анархістів, у зв'язку із діяльністю керівництва повстанської армії Н.І. Махна. Хоча сам Махно, його найближчі соратники П.А. Аршинов, А.В. і В.Ф. Білаш визнавали, що ідеї анархізму були незрозумілими, неприродними для села і не сприймалися українським селянством, що ускладнювало розповсюдження ідеології анархізму. Анархістських організацій в Україні було не більше двох десятків, частина з них входила до групи «Набат». Вони були нечисленними (за винятком Катеринославської губернії), і на поверхні політичної боротьби їх утримував авторитет Махна та його армії. Але ця обставина виявилась ключовою для систематичних репресій проти анархістів в Україні. Особливо їх драматичним становище стало після того, як Всеукраїнський ревком 8 січня 1920 року проголосив Н.І. Махна і махновців поза законом [84, арк.39].

Тому до КП(б)У в 1920–1922 рр. перейшла невелика кількість анархістів, і жоден з них не відіграв помітної ролі в партійно-радянському

апараті України і не увійшов до номенклатурної еліти УСРР. Привертає увагу така обставина: велика кількість вихідців з партій анархістів працювала в 1920–1930-х рр. в органах держбезпеки та служила у Червоній армії.

Вихідців з різних угруповань анархістів у КП(б)У в 1922 році було лише 3,6% (171 особа) від загальної кількості вихідців з інших партій [247, с.46] , на 1 січня 1926 року – 3,17% (148 осіб) [253, с.104] , через 10 років – уже 4,55% (126 осіб) [113, арк.22]. Найвідомішим вихідцем з анархістів у КП(б)У був Петро Андрійович Аршинов.

Поворот РКП(б) у 1921 році до нової економічної політики (НЕП) стимулював, як у Росії так і в Україні, перехід до більшовиків нової хвилі вихідців з інших політичних партій, що стримувалась у 1920-ті рр. цілою низкою чисток, під час яких вихідців з інших партій виключали в першу чергу. Саме тоді до більшовиків перейшла велика група російських та українських меншовиків і бундівців, серед яких були такі відомі діячі, як О.І. Мартинов-Пікер, О.А. Трояновський, О.А. Єрманський, С.Г. Струмлін, А.І. Вайнштейн та інші. Цей процес відбувався і в Україні, про що говорив у своєму виступі в 1921 році один із лідерів РКП(б) Г.О. Зінов'єв [188]. Але для України більш конкретно вираженою була тенденція масового переходу до КП(б)У вихідців з інших партій у зв'язку з реалізацією політики коренізації та її різновиду – українізації після XII з'їзду РКП(б). З'явилась ілюзія (як у націонал-комуністів, так і в колишніх діячів УНР, частина яких повернулася з-за кордону з еміграції і навіть вступила до КП(б)У), що можна шляхом входження до КП(б)У змінити її політичний курс щодо України та її місця в СРСР. За більшовиками у цей період пішла й частина творчої інтелігенції. Серед тих, хто повернувся з еміграції під час українізації та вступив до КП(б)У, були й відомі діячі Центральної Ради – С.П. Вікул та З.Г. Висоцький (обидва з УСДРП) – і соціал-демократії у Галичині, Польщі та Австро-Угорщині: А.А. Біленький-Березинський, О.І. Бадан-Яворенко, яким ЦК КП(б)У доручив підготувати на чолі зі М.О. Скрипником перше видання Української Радянської Енциклопедії. Більшість із них потім

загинула під час репресій 1930-х рр. [874, с.208-219]. Найвідомішою особою, серед тих, хто повернувся, був М.С. Грушевський, який був фундатором і керівником Центральної Ради.

Під час проведення КП(б)У політики коренізації й українізації припинила своє існування Українська комуністична партія, яка налічувала на момент самоліквідації в 1925 році менше 300 членів [601, с.250]. Уже за відпрацьованою схемою «батоба і пряника» деякі лідери цієї партії спочатку отримали посади в партійно-державному апараті радянської України, а потім, у 30-ті рр., були знищені як носії націонал-комуністичних ідей і «націоналісти». У 1925 році членом ЦК КП(б)У став Ю.А. Мазуренко, а кандидатом у члени ЦК КП(б)У – А.А. Річицький [141, с.122-123]. Усього до КП(б)У в 1925 році було прийнято 261 колишнього члена УКП [101, арк.2-8].

Формування однопартійної диктатури в Україні було практично завершено на початку 1921 року. З цього часу не існувало в середині УСРР політичної сили, яка б змогла загрожувати поваленням радянській владі. Але процес репресій, переслідувань, цькування у газетах і журналах, провокацій проти меншовиків, есерів, анархістів, боротьбистів, борбистів, українських соціал-демократів, укапістів, навіть тоді, коли партійні осередки припиняли будь-яку діяльність, продовжувався до кінця 1920-х рр. У трагічні 1930-ті рр. більшість колишніх членів різноманітних політичних партій загинули у період масових репресій [422].

Можна стверджувати, що встановлення однопартійної диктатури в Україні було запрограмовано з самого початку третьої спроби більшовицького захоплення. Ленін і керівництво РКП(б) «експортувало» в Україну ту модель радянської влади, яка вже була відпрацьована у центральній частині Росії у 1918-1919 рр. Тому можна погодитись із М.С. Дорошком, коли він підкреслює окупаційний характер більшовицького режиму в Україні [524, с.22]. Цей режим суттєво змінила політика українізації. Він втратив ознаки окупаційності. На наш погляд, окупаційним, не притаманним більшості населення, а це були селяни, був саме зміст,

сутність більшовицького режиму, його викорінення приватної власності, демократії та волі. Тому весь час існування однопартійної диктатури в Україні, особливо після приєднання у 1939 р. західних земель, існував опір або загроза опору радянській владі, як владі, яка була чужою, «експортованою» владою, далекою від демократії та народовладдя українців. Правда полягає в тому, що не росіяни, як народ, були зацікавлені у встановленні радянської влади в Україні. Головна зацікавленість концентрувалась у середовищі партійної олігархії, яке нав'язувало більшовицький режим всім народам колишньої Російської імперії, включаючи росіян. Нова політична еліта радянської Росії боролась за перемогу у світовій комуністичній революції і одночасно відновлювала статус СРСР, як великої держави. А Україна була однією із складових цієї мети [762, с.8-33].

Складність розуміння проблематики формування та встановлення однопартійної більшовицької диктатури в Україні на початку 1920-х рр. полягає в тому, що будь-якими засобами, включаючи репресивні, знищуючи політичні партії-опоненти, більшовицьке керівництво одночасно залучало для формування партійно-радянського, профспілкового, чекістського апаратів УСРР колишніх членів цих партій-опонентів, особливо представників їх керівництва. Практично КП(б)У в 1920-х – 1930-х рр. була конгломератом діячів ліворадикального спрямування, які належали до різних національностей, соціальних груп, колишніх політичних партій, мали полярність в отриманій освіті, практичному досвіді та переконаннях. Їх залізною рукою об'єднував партійний квиток КП(б)У, партійний статут і щоденна практика функціонування однопартійної диктатури. Важливе значення мало застосування для добору, висування, призначення та звільнення керівників усіх рівнів механізму партійної номенклатури. Цей механізм дав змогу Сталіну та сталінцям послідовно зміцнювати позиції однопартійної диктатури в Україні. Після масових репресій 1930-х рр. однопартійна диктатура набула ознаки одноосібної.

*

* *

Отже, Ленін і верхівка більшовицької партії не уявляли собі комуністичну державу без України. Всупереч програмним постулатам власної партії вони відмовили українцям у реалізації продекларованого права нації на самовизначення. Україна необхідна була більшовицькій еліті у складі СРСР із багатьох причин, а головне геополітичний та соціально-економічний чинники. Плани Раднаркому РСФРР та ЦК більшовицької партії зіштовхнулись із відчайдушним опором українців, які сформували Центральну Раду і проголосили незалежну від Росії державу – УНР. Небажання українців, особливо селян та інтелігенції, сприймати ідеологію більшовизму, слабкі позиції в Україні КП(б)У, як філії РКП(б), налаштували кремлівських керманічів на чолі з В.І. Леніним і Л.Д. Троцьким на проведення у 1918-1920 рр. трьох кровавих військово-чекістських операцій з метою встановлення свого панування на українських теренах. Можливості комуністичної держави дозволили ленінському Раднаркому в кінці 1919 - на початку 1920 рр. мобілізувати для вирішення української «проблеми» на свою користь надзвичайні людські, військові та матеріальні ресурси. В Україні був встановлений більшовицький режим панування, радянська влада та її інституції.

Розбудова в УСРР державних структур та інституцій відбувалась за прикладом формування та становлення аналогічних інституцій та структур у РСФРР. Зусилля Леніна та верхівки більшовицької партії в Україні були направлені на впровадження підпорядкування московській владі всіх управлінських важелів у військовій, економічній та зовнішньополітичній сферах. Політичне підпорядкування керівництва УСРР і КП(б)У забезпечувалось через затверджені І з'їздом КП(б)У статутні та організаційні механізми. Спільне членство московських і харківських можновладців у лавах більшовицької партії, їх ідеологічна консолідованість та боротьба із спільними політичними опонентами наповнили партійно-радянську вертикаль влади реальним змістом.

Відсутність впливу у радах усіх рівнів в Україні в 1918-1920 рр. штовхали більшовиків до створення надзвичайних органів влади-ревкомів. Створені партійними комітетами більшовиків, боротьбистів і борбистів, ревкоми відіграли велику роль у зміцненні позицій радянської влади в умовах розгортання третьої військово-чекістської операції. Завойована насиллям і примусом більшовицька влада в Україні мали пройти ще довгий і складний етап укорінення в український ґрунт.

Однопартійна диктатура стала фундаментом політичної системи СРСР і радянської України. Формування цієї диктатури в УСРР мало специфічні риси, притаманні лише українським теренам. Головне – опір українців диктатурі змусив Леніна і ЦК РКП(б) шукати компроміс. Результатом цього компромісу була українська радянська державність.

РОЗДІЛ 3. ВЛАДНИЙ ТАНДЕМ «ПАРТІЯ-РАДИ» В 1920–1930-х рр.

3.1. Складові елементи політичної системи УСРР, їх взаємодія та ієрархія

Керівництво РКП(б) висунуло гасло національної радянської державності, щоб завоювати владу в багатонаціональній країні. Організовані ним у національних окраїнах радянські республіки полегшували процес нового «збирання» колишньої Російської імперії, що розпалася. У 1922 р. була утворена федерація національних радянських республік – СРСР. З одного боку, це співпадало з ленінською тезою та намірами Троцького і більшої частини ЦК РКП(б) про перспективу приєднання до федерації радянських республік європейських країн, а з іншого боку, сприяло нейтралізації, приборканню національно-визвольних рухів. Гарантом підконтрольності радянських республік були єдина однопартійна система та всевладдя більшовицької партії, а також всебічна економічна, фінансова та військова залежність національних республік від радянської Росії. Тому вивчення політичної системи УСРР неможливе без розуміння сутності та мети існування радянської України у межах СРСР.

СРСР був федерацією радянських республік лише декларативно. Насправді існувала й ефективно функціонувала жорстко централізована унітарна держава. Політична система радянської України віддзеркалювала цю обставину: Конституція і законодавство радянської України лише приховували реальні механізми влади та ієрархію інституцій і державних структур. Це дезорієнтувало окремих діячів керівництва республіки, у першу чергу етнічних українців, які на певному етапі розвитку комуністичної революції «зверху» не зрозуміли тенденцій еволюції радянської влади та змісту централізаторських процесів у країні (М.О.Скрипник, П.І. Буценко, В.М.Еллан-Блактиний, О.Я.Шумський).

Українська радянська державність виникла у результаті конкретних подій, пов'язаних із боротьбою за владу на всьому постімперському

просторі. Більшовицьке керівництво на чолі із Леніним змушене було після всіх невдач і поразок в Україні у 1917-1920 рр. піти на маскувальні заходи у сфері державотворення, з метою приборкання національно-визвольного руху українців, формування їх лояльного ставлення до радянської влади. Одночасно використовувалось широкомасштабне насилля і примус. Відомо, що наприкінці 1920 р. радянська Росія розмістила в радянській Україні шість армій загальною чисельністю в 1,2 млн. осіб [723, с.164].

Але досвід трьох військово-чекістських вторгнень в Україну у 1918-1920 рр. переконав Леніна та керівництво РКП(б) у тому, що одних лише засобів насилля, методів окупаційного адміністрування буде замало для того, щоб укорінити радянську владу на українській землі. Досвід поразок 1918-1920 рр. лише стимулював пошук більшовиками оптимальної моделі приборкання непокірних українців. Радянська державність виявилась такою моделлю. Погляд на неї ззовні здатний був ввести в оману навіть колишніх керманичів УНР і Центральної Ради: В.К. Винниченка, М.С. Грушевського, А.В. Ніковського та деяких інших, які мали надію на українізацію УСРР і радянської влади. Тільки їх повернення в радянську Україну із еміграції розвіяло як порох ці ілюзії: стало зрозуміло, що комуністична олігархія у Москві ніколи не погодиться на будь-яку самостійність України, навіть під червоним прапором [431; 775, с.488-524].

УСРР формально мала ознаки незалежної держави у 1919-1922 рр.: визначену територію, законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, місцеві органи влади, правоохоронні органи, Конституцію, міжнародне визнання та представництва в іноземних державах, відповідну символіку (прапор, гімн, герб) [769, с.129-133]. Але ця формальна незалежність, зафіксована у Конституції 1919 року, фактично ліквідовувалась за рахунок функціонування в Україні ієрархії партійних структур більшовицької партії, яка підпорядковувалась владному центру в Москві, та підпорядкованості цілої низки ключових народних комісаріатів УСРР відповідним комісаріатам РСФРР. Окрім цього, на території радянської України розміщувалось військо, яке підпорядковувалось Реввійськраді РСФРР на чолі з

Л.Д. Троцьким, а також активно діяли органи держбезпеки московського підпорядкування. Грошовою одиницею в УСРР були російські рублі, що суттєво впливало на формування економічних засад діяльності уряду на чолі з Х.Г. Раковським. Така залежність від РСФРР юридично була закріплена червневим 1919 року декретом ВЦВК про воєнно-політичний союз між радянськими Україною та Росією і міждержавною союзною угодою у грудні 1920 року. Згідно з останньою угодою об'єднаними оголошувалось сім народних комісаріатів: військових і морських справ, раднаргоспи, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, а також пошти і телеграфу [605].

Існуючий архівний та фактологічний матеріал дає можливість стверджувати, що комуністична верхівка за весь період 1917-1991 рр. ніколи не мала намірів відмовлятися від існування та функціонування контрольованих рад усіх рівнів. І якщо виконками цих рад, особливо на місцях, виконували величезний обсяг функцій управління, то самі ради створювали у суспільстві ілюзію легітимності комуністичної влади, залучали до процесу підтримки цієї влади значні прошарки активних й авторитетних людей. Бути депутатом у СРСР і УСРР було не тільки почесно, але й комфортно. Органи виконавчої влади, особливо місцеві, оперативно реагували на депутатські запити. Депутати всіх рівнів у радянській Україні, а особливо члени ВУЦВК, мали суттєві матеріальні, адміністративні, судові та моральні привілеї [817, с.285-333].

Відсутність чіткого розмежування компетенції та функцій між ВУЦВК та Раднаркомом УСРР створило у 1920-х – 1930-х рр. ситуацію, коли законодавчу функцію виконували ці дві інституції, хоча головування діяльністю виконавчої ланки влади залишалось за Раднаркомом. Наркомати незабаром були підпорядковані Раднаркому, а ВУЦВК спеціалізувався на оформленні у законодавчому порядку компартійних та раднаркомовських рішень. Діяльність ВУЦВК мала важливе правове та агітаційно-пропагандистське значення.

Всеукраїнський з'їзд рад згідно з Конституцією 1919 року повинен був збиратись двічі на рік (ст.8). Але практика радянської влади швидко зробила Всеукраїнський з'їзд рад формально-представницьким зібранням. Він скликався у 1921-1925 рр. один раз на рік для того, щоб затвердити вже відпрацьовані апаратами ЦК КП(б)У та ВУЦВК рішення. Пізніше періодичність скликання цих з'їздів не мала системи [425, с.156-175].

Процес затвердження найважливіших рішень ВУЦВК та Раднаркомом у 1920-х – 1930-х рр. включав обов'язкову процедуру їх погодження з ЦК КП(б)У, його політбюро, оргбюро та секретаріатом. Тому не було зафіксовано принципових конфліктів та розбіжностей між ВУЦВК і Раднаркомом. Провідне місце в політичній системі СРСР та Української СРР належало керівним органам більшовицької партії. Завоювавши контроль у радах, більшовики почали діяти спочатку як урядова, а потім як державна партія. У період 1919-1922 рр. найбільш вагомими їх опонентами у радах усіх рівнів в Україні були члени партій боротьбистів, борбистів, меншовиків та бундівців [723, с.89].

Важливо підкреслити, що Всеукраїнський з'їзд рад, ВУЦВК у радянській Україні, як і ЦВК СРСР у союзному центрі ніколи не були органами народовладдя або парламентами у сучасному сенсі. Хоча комуністична пропаганда постійно вживала словосполучення «радянський парламент», говорячи про ЦВК СРСР, Ленін і керівництво більшовицької партії презирливо ставились до європейського парламентаризму, вбачаючи у ньому «говорильню» та політичну надбудову панування буржуазії у суспільстві. Окрім того, вони добре розуміли, що будь-які демократичні вибори в СРСР і УСРР у 1920-х – 1930-х рр. були реальною загрозою для комуністичної влади. Змушене зберегти радянську обкладинку своєї влади керівництво партії в своєму колі добре розуміло реальний зміст створеної політичної системи. Л.Д. Троцький згадував, що «під час обговорення питань у Політбюро Ленін не раз повертався із дружлюбною іронією убік Калініна: Ну, а що скаже з цього приводу глава держави?» [230, с.235].

Голова ЦВК СРСР М.І. Калінін був публічним політиком, як і голова ВУЦВК Г.І. Петровський, але конституційно вищі державні органи влади, які вони очолювали насправді вищими не були. Політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК партії як у Москві, так і в Харкові концентрували всю повноту влади. Діячі, які входили до їх складу, цю владу уособлювали.

Після утворення СРСР у грудні 1922 року процеси формування унітарної держави прискорились. Компартійно-радянський центр в Україні все більше перетворювався у провідника та виконавця директив і рішень політичної еліти СРСР на чолі зі Сталінім. Але українська радянська державність продовжувала існувати. Більше того, Конституція СРСР 1924 року затвердила норму, яка формально компенсувала втрату національними радянськими республіками статусу незалежних: вони отримали право вийти зі складу Радянського Союзу у будь-який час і набути незалежний статус. Ніхто із верхівки РКП(б) не заперечував проти цього, тому що не вважав, що така ситуація виникне, оскільки це б означало кінець влади компартійних структур у республіках. Навпаки, ця формальна норма збереглася у «сталінській» Конституції 1936 р. і «брежнєвській» Конституції 1977 р. й відповідно – у Конституціях всіх союзних республік. Спрацювала конституційна норма про вільний вихід республік із складу СРСР тільки у 1990 – 1991 рр., після того як була фактично зруйнована владна ієрархічна вертикаль КПРС.

Дискусія про сутність диктатури пролетаріату тривала у середовищі більшовиків практично весь період здійснення Комуністичної революції, що свідчило про досить принциповий зміст цього поняття для керівної верхівки радянського суспільства. Зафіксована норма у Конституціях РСФРР (1918 р.) і УСРР (1919 р.), а пізніше і в Конституції СРСР, про те, що диктатура пролетаріату реалізується через управлінську діяльність рад усіх рівнів у реальному житті не діяла. Ради жорстко контролювались партійними комітетами й органами держбезпеки. Здійснювався регульований відбір кандидатів у депутати, відслідковувався хід голосування та агітації. Виконавчі органи рад формувались як невід'ємна складова диктатури і, як

результат, поява владного тандему: партійні комітети – виконавчі органи рад. Та обставина, що виконавчі органи рад виконували левову частку функцій щоденного господарського, комунального управління, організовували та керували діяльністю закладів соціального захисту, освіти, культури, охорони здоров'я, сприяла поверненню владного тандему однією стороною до потреб суспільства, створювало ілюзію народовладдя. Директивні, кадрові, контролюючі, ідеологічні пріоритети знаходились у виключній компетенції партійної структури. Партійні комітети та виконкоми рад працювали як єдиний механізм. Компартія не бажала нести відповідальність за існуючі пекучі проблеми та прорахунки власної політики, але намагалась всебічно контролювати суспільство.

Наприкінці громадянської війни практика попереднього розгляду найважливіших політичних, військових, економічних і соціальних питань у вищих партійних інстанціях, а саме у політбюро та оргбюро ЦК РКП(б), була звичайною. Це не тільки посилювало роль політбюро та оргбюро у системі органів влади радянської Росії, але й зменшувало кількість більшовицьких діячів, які мали реальний доступ до важелів влади. Поява у 1919 році у системі компартійно-радянських органів влади політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) змінило реальний зміст політичної системи РСФРР. Політбюро та оргбюро досить швидко опинились на найвищій точці владної піраміди, крок за кроком збільшуючи кількість владних повноважень. Секретаріат ЦК РКП(б) до 1922-1923 рр. залишався технічною, а точніше сказати технологічною партійною структурою, яка опікувалась великим колом питань, але не мала реального впливу на процес здійснення владних повноважень, формування засад внутрішньої та зовнішньої політики. Але саме можливості секретаріату ЦК РКП(б) та його апарату дали змогу його керівнику Й.В. Сталіну виграти боротьбу за владу в СРСР у 1920-х рр. [706, с.66-96].

Більшість механізмів затвердження найважливіших політичних, економічних і соціальних рішень теж була «експортована» з РСФРР, разом із значною частиною складу ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР. Наприклад,

практика попереднього розгляду проблемних або важливих питань у вищих партійних інстанціях КП(б)У (політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК) і подальша легітимізація партійних рішень через затвердження їх відповідними рішеннями Раднаркому УСРР та ВУЦВК, розглядалась політичною елітою республіки практично як аксіома. Голова Раднаркому УСРР Х.Г. Раковський та голова ВУЦВК Г.І. Петровський не заперечували у 1919-1922 рр. проти цієї практики та підтримували її певним чином ще й тому, що їхній особистий вплив і вага у політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У у цей час значно переважали вплив і можливості перших секретарів ЦК КП(б)У Г.Л. П'ятакова, С.В. Косіора, В.М. Молотова, Ф.Я. Кона, Д.З. Мануїльського. Х.Г. Раковський відверто вважав, що попередній розгляд питань державної ваги в партійних інстанціях є проявом внутріпартійної демократії. Він пізно зрозумів, що формування вертикальної ієрархії партійних комітетів від ЦК РКП(б) у Москві до районної та виробничої ланки порушує рівновагу, яка мала місце у тандемі «партійні комітети – виконкоми рад» на користь партійних структур. Це дало змогу Е.Й. Квірінгу, першому секретарю ЦК КП(б)У, спираючись на сталінсько-зинов'євський вплив у політбюро та ЦК КП(б)У, у 1923 році позбавити Х.Г. Раковського можливості подальшого перебування в Україні на посаді голови Раднаркому. Ця посада у 1923 році перестала мати те вирішальне значення у партійно-радянській ієрархії, яке вона мала у часи активної діяльності Леніна, тобто у 1917-1922 рр. Голова Раднаркому залишався однією з ключових фігур керівництва УРСР, але все більше перетворювався в організатора виконання партійних директив і господарника всеукраїнського масштабу [817, с.116-125].

Механізм попереднього обговорення у політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, партійними республіканськими з'їздами та пленумами ЦК усіх найважливіших політичних і соціально-економічних рішень зробив ради всіх рівнів підконтрольними партії. Тут треба підкреслити, що у цей період республіканські партійні та радянські органи мали великий обсяг владних повноважень у різних сферах державного управління. Тому відповідальність

за власні політичні та соціально-економічні рішення, в умовах однопартійної диктатури, жорстка політична та відомча підпорядкованість московському владному центру, змушували керівництво УСРР постійно обмежувати коло людей, які брали участь у затвердженні та формулюванні найбільш важливих рішень. Політична система УСРР у результаті цих процесів ставала все менш прозорою, відбувалось зменшення впливу рад усіх рівнів, як потенційних носіїв народовладдя, та бюрократизація всієї партійно-радянської вертикалі. Саме цього бажали Сталін і сталінці, які з недовірою ставились не тільки до України та українців, але й до керівного складу КПУ(б)У. Ця недовіра була однією із головних причин розправи з компартійно-радянським керівництвом України під час масових репресій 1937-1938 рр. Репресії наприкінці 1930-х рр. не тільки завершили процес інтеграції України в СРСР, але й створили умови для формування глибоко підконтрольного, згідно зі сталінськими канонами, керівництва УСРР і КП(б)У на чолі з М.С. Хрущовим [251, с.377].

Важливу роль у політичній системі СРСР і УСРР відігравали державні органи насилля, примусу та охорони існуючої комуністичної влади. Тут ми, у першу чергу, маємо на увазі органи держбезпеки, армію, суди, прокуратуру, міліцію. Хоча апарат насилля над суспільством з боку комуністичної влади був значно ширшим і глибшим. Він спирався на діюче законодавство, паспортну систему, партійні, адміністративні, контролюючі органи, місця позбавлення волі. Комуністична система з самого початку не мала шансів існувати без насилля над значною частиною суспільства. Тому більшовицька влада постійно створювала й удосконалювала інституції, які здійснювали у державі насилля та примус, як вагому складову свого панування. Особисто Ленін і Сталін приділяли цьому питанню першочергову увагу.

Ієрархічно інституції примусу та насилля підпорядковувались компартійно-радянському владному тандемові. Але їх залежність від різних рівнів радянської влади у 1920-х – 1930-х рр. була різною. З другої половини 1920-х років позиції керівників держбезпеки серед компартійно-радянської еліти України тільки посилювались. 29 листопада 1927 року пленумом ЦК голова республіканської держбезпеки вперше був обраний кандидатом у

члени політбюро ЦК КП(б)У. Це був В.А. Балицький [251, с.378]. 15 червня 1930 р. він став членом політбюро ЦК КП(б)У [837, с.143-186]. Після усунення В.А. Балицького з України у травні 1937 р. і його знищення, наступний нарком НКВС УРСР І.М. Леплевський не був представлений у політбюро ЦК КП(б)У, хоча брав найактивнішу участь в організації репресій проти номенклатурної еліти радянської України у 1937 році. Леплевського було заарештовано та розстріляно [251, с.381]. Наступний нарком НКВС О.І. Успенський пленумом ЦК КП(б)У 18 червня 1938 року був обраний членом політбюро [251, с.383].

З часів громадянської війни Червона армія завжди була могутнім знаряддям приборкання бунтівної України в арсеналі керівництва більшовицької партії. У 1920-1924 рр. М.В. Фрунзе авторитетно представляв військо у номенклатурній еліті УСРР [822]. І після його від'їзду з України командуючі та політкерівники Київським і Харківським військовими округами були представлені в складі політбюро ЦК КП(б)У (В.П. Затонський, Й.Е. Якір, С.К. Тимошенко) [251, с.377-381].

Визначаючи та аналізуючи складові політичної системи радянської України в 1920-х – 1930-х рр. не можна забувати про те, що вона, ця система, була рухливою, зазнавала змін та перетворень. Окремі складові цієї системи або посилювались, або послаблювались. Це, у першу чергу, стосується ролі та місця у політичній системі комуністичної держави профспілок, тимчасових надзвичайних органів. Інші складові, наприклад, такі як інституції ідеологічного забезпечення існування влади, практично постійно конструювались на нових засадах, у залежності від необхідності розвитку політичного процесу. Аналогічним чином формувався і владний контроль на селі, що для України та укорінення у цій радянській республіці комуністичної влади, мало важливе значення.

Тому треба, на наш погляд, виділити таку особливість політичної системи радянської України у 1920-х – 1930-х рр. як формування окремих складових цієї системи із цілого конгломерату інституцій. Наприклад, органи держбезпеки, армія, суди, прокуратура, міліція та місця позбавлення волі

утворювали єдину складову насилля та примусу, без якої політична система комуністичної держави не змогла б існувати. Аналогічно заклади освіти та культури підпорядковані конкретному наркомату, інституції цензури, контролю над ЗМІ, спілки митців та літераторів, видавництва та багато інших структур, яким підпорядковувалось інтелектуальне, наукове, культурне життя в Україні, утворювали важливу складову у політичній системі – ідеологічне забезпечення панування комуністичної влади. Головним фундатором і носієм комуністичної ідеології була більшовицька партія та її керманічі. Але для поширення цієї ідеології керівники партії залучали можливості та ресурси комуністичної держави. Це залучення знайшло своє віддзеркалення у політичній системі радянської України. Але воно не мало будь-якої згадки у Конституціях 1919, 1925 і 1937 рр. Політична система України радянської доби у 1920-х – 1930-х рр. еволюціонувала без впливу конституційних норм.

3.2. Комуністична партія в системі владних структур

Більшовицька партія в умовах сформованої та функціонуючої однопартійної диктатури дуже швидко подолала шлях від урядової до державної партії, тобто партія, а точніше її керівні структури були міцно вмонтовані в усі рівні радянської влади. Ленін і верхівка більшовиків добре розуміли, що після перемоги у жовтні 1917 року їх партія була базисом для швидкого встановлення у величезній країні диктатури партійних олігархів.

Тому партія в їх руках використовувалась і як могутній важіль панування, розширення соціальної бази політичного режиму, і як надзвичайний мобілізаційний ресурс для реалізації політичного курсу і директив компартійно-радянської еліти. У 1920-х – 1930-х рр. більшовицька партія неодноразово зазнавала штучного конструювання за рахунок масових прийомів нових членів, чисток і репресій. (Під час Великого терору кінця 1930-х рр. партійний прошарок у суспільстві зазнав величезних втрат). Це свідчило про бажання партійних керманічів не тільки надійно контролювати

партійних функціонерів та активістів, але й використовувати рядових партійців для забезпечення своєї перемоги у боротьбі за владу. Внутрішньопартійні процеси в 1920-х рр. сприяли концентрації політичної влади в СРСР в руках Й.В. Сталіна та його соратників.

З перших і до останніх днів існування більшовицької партії багато разів публічно та кулуарно було сказано про її монолітність та демократизм. Це була улюблена тема всіх комуністичних керівників. Але дослідження реальних фактів, пов'язаних з історією КПРС, змісту внутрішньопартійних процесів свідчить про те, що ця партія ніколи не була ні монолітною, ні демократичною. Партія була поділена на дві частини з різним соціальним статусом, різними повноваженнями, обов'язками, привілеями та функціями. Існувала внутрішня частина партії, тобто номенклатурна, що складалась із керівних кадрів різного рівня, та зовнішня частина. Цю зовнішню частину партії в СРСР формували мільйони її рядових членів. Обидві частини були об'єднані в своїй належності до однієї ідеології та організаційної структури, але були віддалені одна від одної у соціальній ієрархії та матеріальному добробуті [616, с.113].

Поділ партії на дві частини стимулювався процесом формування однопартійної політичної системи. Керівна частина партії швидко усвідомила свої управлінські можливості та привілейоване становище. Між комуністами почався кар'єристський процес боротьби за належність до «верхів» з одного боку, а з іншого боку незадоволення положенням безправних «низів» у межах однієї партії, яка перемогла у боротьбі за владу. Практично цей поділ на «верхи» та «низи» продовжувався до заборони КПРС у 1991 році. Наявність партійного квитка у кишені відкривала дорогу до посад і матеріального добробуту.

КП(б)У, яка виникла у 1918 р. як українська філія РКП(б) і була через жорсткий статутний та організаційний механізм підпорядкована московському партійному центру, багато в чому віддзеркалювала внутрішньопартійні процеси, які мали місце у середовищі більшовицької партії. Тобто КП(б)У мала свою зовнішню та внутрішні частини. Відповідно

зовнішня частина КП(б)У входила до загального складу партії, а внутрішня частина української філії була різними механізмами включена до внутрішнього сегменту в середині більшовицької партії.

Але суспільно-політичні джерела формування у 1920-х – 1930-х рр. як зовнішньої та внутрішньої частини КП(б)У мали досить специфічний зміст. Вважаємо, що це питання продовжує залишатись маловивченим.

На початку 1920-х рр. історики-марксистки М.Ю. Равич-Черкаський і М.І. Яворський зробили спробу визначення суспільно-політичних джерел КП(б)У в своїх узагальнюючих працях, присвячених першим п'яти рокам існування Компартії України [741; 598]. Вони виділили два джерела («корені») формування КП(б)У: російський і український. На їх думку, синтез цих двох «коренів» був не тільки основою більшовицької партії в Україні, але й визначав специфіку її діяльності [741, с.5].

Концепція двох «коренів» формування КП(б)У була підтримана партійними істориками і публіцистами М. Поповим, В. Михайловим, О. Гилянським та іншими. Ця обставина викликала супротив з боку антиукраїнські налаштованої частини керівництва КП(б)У на чолі з Е.Й. Квірінгом, яка заперечувала можливість існування та діяльності КП(б)У як самостійної, незалежної від РКП(б) комуністичної партії. Е.Й. Квірінг і його прихильники в ЦК КП(б)У не бажали визнавати, що вихідці з лівих радикальних українських партій відіграли велику роль у створенні та формуванні КП(б)У в 1918-1920 рр. [731; 667; 481].

Пізніше концепція «двокорінності» КП(б)У була затаврована офіційно, як помилкова та шкідлива, а її автори М.Ю. Равич-Черкаський і М.І. Яворський викривались як представники «націоналістичного» й «антипартійного» ухилів. Обидва зазнали репресій і були реабілітовані у часи хрущовської «відлиги» [683, с.305].

Але іншої думки були дослідники політичної історії радянської України 1920-х – 1930-х рр. в українській діаспорі. Більшість з них не тільки поділяла погляди Равич-Черкаського і Яворського на історію утворення і розвитку КП(б)У в 1920-ті роки, але й намагалась їх довести, конкретизувати

і доповнити. Серед цих істориків треба назвати Г. Костюка, О. Субтельного, В. Наддніпрянця, але найбільше цій проблематиці у низці своїх праць приділив увагу І. Майстренко [589, с.304-305; 784, с.484-485; 484-489; 495-496; 682, с.35-37].

І. Майстренко розглядаючи питання джерел формування КП(б)У пішов далі засновника концепції «двокорінності» М. Равич-Черкаського і зробив спробу проаналізувати складові частини українського «кореня». Цьому було виділено значне місце в його працях: вступна стаття до видання «Документи українського комунізму» (1962), «Сторінки з історії Комуністичної партії України» (1969), «Національна політика КПРС в її історичному розвитку» (1976), «Історія Комуністичної партії України» (1979) [371; 641-643].

І. Майстренко вважав, що український «корінь» формування КП(б)У наповнювався декількома течіями українського комунізму: вихідцями з УСДРП, УКП-боротьбистів, УКП і націонал-комуністами в КП(б)У [371, с.10-16].

І. Майстренко не розглядав особливості формування другого «кореня», що утворював КП(б)У в 1920-ті рр., який за Равич-Черкаським складався з неукраїнців-більшовиків, у першу чергу із росіян і євреїв, яких ЦК РКП(б) направляв на Україну для відповідної керівної роботи або у складі армії, а також з тих росіян-робітників, які працювали в українських промислових центрах і стали соціальною базою підтримки більшовиків.

Звернувши увагу на вихідців із інших політичних партій, як на суспільно-політичне джерело формування кількісного і керівного складу КП(б)У, І. Майстренко не досліджує їх окремо. Тому І. Майстренко навіть не згадує про те, що окрім боротьбистів і укапістів до КП(б)У у великій кількості перейшли колишні члени загальноросійських партій меншовиків, лівих і правих есерів, Бунду та інших єврейських партій, анархістів і УПЛСР-борьбистів. (Усього до ВКП(б) до 1926 року перейшли вихідці із 25 політичних партій, а до КП(б)У перейшли вихідці із 16 українських і загальноросійських політичних партій) [253, с.104].

На наш погляд, та обставина, що КП(б)У створювалась в умовах революції та громадянської війни, в умовах запеклої боротьби за владу в Україні, за безпосередньої підтримки ЦК РКП(б) і уряду радянської Росії, призвела до утворення трьох суспільно-політичних джерел формування кількісного складу КП(б)У і відповідно трьох джерел формування політичної еліти радянської України.

Першим джерелом формування КП(б)У в 1918-1922 рр. були етнічні українці, комуністи, що мали вплив і знаходили своїх прихильників серед робітників, молоді та інтелігенції великих промислових міст, таких як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, регіон Донбасу. У цей період українці були малочисельною групою людей серед членів КП(б)У – 130 українців на 4364 членів КП(б)У наприкінці 1918 року [783, с.29]. Ще через п'ять років, тобто у 1923 році, українці склали лише 30% від загального складу КП(б)У [783, с.76].

Серед лідерів комуністів-українців були відомі й популярні серед партійців прихильники створення самостійної, незалежної КП(б)У, що було б на їх погляд запорукою незалежності радянської України (М.О. Скрипник, Г.Ф. Лапчинський, В.М. Шахрай, Ю.М. Коцюбинський). Вони намагались досягти цього до I з'їзду КП(б)У і на ньому, не змінювали вони свої погляди і пізніше. Лідери націонал-комуністичного крила в КП(б)У шукали своїх прихильників серед керівників неукраїнської національності, які у різний час підтримували окрему позицію націонал-комуністів, керуючись власними політичними амбіціями: Х.Г. Раковський, Г.Л. П'ятаков, Ф.А. Сергєєв (Артем) та інші. Особливо це яскраво проявилось у період утворення СРСР (1922-1923 рр.) і під час реалізації рішень XII з'їзду РКП(б) з втілення політики коренізації й українізації [754, с.115-124].

Противагою українцям-комуністам були у лавах КП(б)У члени партії неукраїнської національності, більшість з яких у цей період (1918-1922 рр.) направлялась в Україну з Росії ЦК РКП(б), переважно на партійну, радянську, профспілкову, господарчу роботу, або у складі частин Червоної

Армії. (За радянськими статистичними документами 1921 року в Червоній армії в Україні було тільки 8% українців) [444, с.73].

Тільки за перше півріччя 1920 року в Україну, за даними обліково-розподільного відділу ЦК РКП(б), було направлено 1232 партійних працівника: 144 – губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського. Цей та багато інших документальних фактів, наведених у роботах І.Л. Гошуляка, С.В. Кульчицького, В.О. Румянцева, М.І. Держалюка цікаві для нас з точки зору визначення другого джерела формування кількісного складу КП(б)У та її керівного ядра. Найбільш точно і об'ємно погляди, настрої, дії та рішення, ставлення до України, українців, їх національних проблем віддзеркалювали такі партійні лідери як Х.Г. Раковський, В.М. Молотов, Д.З. Лебідь, Е.Й. Квірінг, М.В. Фрунзе, Й.Е. Якір, Ф.Е. Держинський, В.А. Антонов-Овсієнко, а пізніше сталінські ставленики Л.М. Каганович, С.В. Косіор, П.П. Постишев, М.С. Хрущов. Усі вони були направлені в Україну за вказівкою ЦК РКП(б) для реалізації політики підкорення народу України, встановлення радянської влади, розгрому національно-визвольного руху, його ватажків і учасників. Саме вони зміцнювали централістську вертикаль жорсткого партійного підпорядкування. Пізніше цей досвід був використаний для підкорення у 1939-1941 рр. Західної України і швидкого створення там апарату радянської влади.

Третім суспільно-політичним джерелом формування кількісного і керівного складу КП(б)У були вихідці із інших політичних партій, що діяли на території України у 1918-1925 рр.

Ми вважаємо, що необхідно, як джерело, розглядати всю кількість вихідців із інших політичних партій, яка перейшла до КП(б)У, а не тільки вихідців із українських лівих політичних партій, як це робили М. Равич-Черкаський та І. Майстренко.

Найбільша кількість вихідців із інших політичних партій була у КП(б)У на початку осені 1920 року. За нашими підрахунками тоді їх було не менше 8,5 тисяч осіб. Тоді ж у 1920 році, але навесні, був найбільший

відсоток вихідців із інших партій серед членів КП(б)У. У березні 1920 року в КП(б)У було 11087 членів і 2439 кандидатів у члени більшовицької партії [62, арк.33]. Серед них було більше однієї тисячі вихідців із УСДРП, РСДРП-меншовиків-інтернаціоналістів, лівих і правих есерів, меншовиків. До них приєдналися чотири тисячі колишніх боротьбистів, які перейшли до КП(б)У після самоліквідації своєї партії – УКП-боротьбистів у березні 1920 року [78, арк.1-2]. Отже, у КП(б)У у квітні-травні 1920 року було приблизно 30,5% вихідців із інших партій.

Саме ця велика кількість вихідців із інших партій викликала підозру в ЦК РКП(б) і в його ставлеників у керівництві КП(б)У.

Основними засобами зменшення кількості, впливу і авторитету вихідців із інших політичних партій у КП(б)У були партійні чистки. Перша така велика чистка відбулась восени 1920 року [521, с.131].

Можна стверджувати, що навесні 1921 року в КП(б)У залишилось 7560 вихідців із інших партій, або 18% від загальної кількості членів партії [117, с.61-65]. А у 1921 році було вичищено ще 2755 вихідців із інших партій і їх залишилось на початок партійного перепису в 1922 році 4805 осіб, або 8,9% від загальної кількості членів КП(б)У [247, с.46]. З цієї кількості 40,7%, або 1932 особи склали меншовики, а колишніх боротьбистів, борбистів і укапістів залишилось відповідно 118, 45 і 34 особи, або разом 197 осіб, що становило 4,15% [63, арк.3].

Найбільша кількість вихідців із інших партій у губернських організаціях КП(б)У в цей період була в Харківській – 944 особи, в Київській – 847 осіб, в Донецькій – 525 осіб, в Одеській – 519 осіб, в Катеринославській парторганізації – 243 особи [246, с.11].

У подальшому відсоток вихідців із інших політичних партій як в КП(б)У, так і в РКП(б) зменшувався, але кількість вихідців упродовж 1920-х – 1930-х рр. залишалась відносно стабільною і зменшувалась повільно, не дивлячись на жорсткі дискримінаційні заходи по відношенню до них, як під час партійних чисток і обмінів партквитків, так і при прийомі в партійні лави.

Станом на 1 січня 1926 року кількість вихідців у КП(б)У навіть збільшилась до 4911 осіб проти 4805 в 1922 році, хоча їх відсоток до загальної кількості членів партії впав до 3,2%. (У РКП(б) кількість вихідців у 1925 році складала 21412 осіб, або 2,9% від загальної кількості, а в 1926 році 20435 осіб, або 2,1% від загальної кількості) [253, с.102, 104].

Впливова позиція вихідців із інших політичних партій у КП(б)У дозволила частині з них бути членами партії до 1937-1938 рр., тобто до масових сталінських репресій одним із об'єктів яких були вихідці та колишні члени «непролетарських» партій.

Так, на 1 листопада 1937 року в КП(б)У було 2769 вихідців (всього в РКП(б) в той час було 16638 вихідців). З них 2686 вихідці були членами КП(б)У і 83 кандидатами у члени КП(б)У.

З цієї кількості вихідців, у минулому до меншовиків належали – 602 особи, до есерів – 689 осіб, до меншовиків-інтернаціоналістів – 11 осіб, до анархістів – 126 осіб, до боротьбистів і укапістів – 180 осіб, бундівців – 550 осіб, до єврейських партій – 330 осіб, до інших політичних партій – 257 осіб, членів молодіжних організацій інших політичних партій – 24 особи [112, арк.22].

Вихідці із інших політичних партій були значною і впливовою силою у партійно-радянському апараті не тільки вищого, але й губернського і місцевого рівня. Тобто вони увійшли до складу внутрішнього сегменту партії, до її керівної частини.

У 1922 році серед членів парткомів всіх рівнів, а саме вони були основною опорою і провідником ідей і вказівок КП(б)У, вихідці з інших партій склали 29,5% від загальної кількості членів парткомів [247, с.44].

У 1923 році 2 з 9 секретарів губкомів КП(б)У були вихідцями із інших партій: І.О. Мусульбас (колишній боротьбист) і Б.О. Магідов (колишній меншовик); 2 з 9 завідувачів оргінструкторськими відділами губкомів КП(б)У теж були вихідцями із інших партій: С.Г. Кац (колишній меншовик-інтернаціоналіст) і З.Ф. Ляпін (колишній есер); 4 з 9 завідувачів відділами агітаційно-пропагандистської роботи губкомів КП(б)У були вихідцями із

інших партій: В.Г. Сегалович (колишній член Бунду), А.Г. Верхотурський (колишній член УСДРП), Г.М. Левит (колишній член Єврейської соціалістичної партії), О.М. Ланде (колишній член УСДРП) [64, арк.18-19].

Тоді ж у 1923 році вихідці із інших партій очолювали Бахмутський (Д.А. Михеєнко), Юзівський (К.В. Мойсеєнко), Маріупольський (С.І. Погрібний), Старобельський (Ф.Н. Глушко), Прилуцький (А.І. Шуб), Полтавський (Н.Д. Козис), Золотоноський (А.Д. Блеєр), Коростенський (А.В. Чернов), Могілевський (Г.І. Меламед), Ізюмський (Н.Р. Ізаков), Білоцерківський (Ф.Ф. Шулькевич), Київський (С.Б. Щупак), Бердичевський (І.М. Ніколаєнко), Криворізький (Н.Л. Айзенштат), Мелітопольський (К.Г. Неровня), Олександрійський (А.І. Ушан), Херсонський (М.М. Лебензон), Одеський (П.Р. Тарасов) окружками КП(б)У, а також Подільський (Р.Я. Аузен), Соломенський (А.А. Петров), Печерський (С.М. Лесов) райкоми КП(б)У в м. Києві та Привокзальний і Свердловський (Б.А. Маркович) райкоми КП(б)У в м. Одесі [64, арк.19-23].

У 1924 році серед керівників губвиконкомів, тобто у виконавчій ланці влади на рівні губернії, в Україні 40% (!) склали вихідці з інших партій, тоді як на всій території Радянського Союзу – 17% (теж високий відсоток!) [158, с.123].

У 1926 році, у своєму листі до Й.В. Сталіна, керівництво КП(б)У, відкидаючи тезу О.Я. Шумського про дискримінацію колишніх боротьбистів у КП(б)У, наводить прізвища 18 колишніх боротьбистів, що працювали в той час керівниками республіканських установ і головами виконкомів окружних рад [648, с.227].

На 1 січня 1933 року секретарями міськвиконкомів КП(б)У було 15,4% вихідців із інших партій, а серед секретарів, переважно сільських райкомів КП(б)У було 5,8% вихідців. Ці відсотки свідчать про впливовість вихідців із інших партій у КП(б)У на місцях ще в 1933 році [107, арк.125].

Посадовий, фаховий ріст вихідців із інших партій у партійно-радянському апараті в Україні був пов'язаний з високим дореволюційним рівнем освіти, політичним та фаховим досвідом, енергією й бажанням діяти

та підтвердити свою корисність для радянської України. Багато серед них було і спритних кар'єристів.

Так, членами і кандидатами у члени політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У в 1920-х – 1930-х рр., були: П.П. Любченко (колишній боротьбист), М.М. Попов (колишній меншовик), О.Я. Шумський (колишній боротьбист), А.А. Хвиля (колишній боротьбист), В.І. Порайко (колишній боротьбист), І.А. Мусульбас (колишній боротьбист) [251, с.375-380, 398-299].

До секретаріату ЦК КП(б)У входили О.Я. Шумський, П.П. Любченко, М.М. Попов, А.А. Хвиля, при цьому П.П. Любченко пропрацював секретарем ЦК КП(б)У 7 років, а М.М. Попов – 4,5 роки [251, с.395-398].

Першим головою Президії Центрального Виконавчого Комітету Рад України був виходець з Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Ю.Г. Медведєв [251, с.401].

Головою Ради Народних комісарів УРСР (так тоді називався уряд Радянської України) в період з квітня 1934 по серпень 1937 року був вже названий П.П. Любченко, а його заступником колишній боротьбист В.І. Порайко, який до цього вже обіймав посади Генерального прокурора радянської України і народного комісара юстиції [251, с.408].

Високі республіканські посади обіймали в той період, що розглядається, Г. Гринько (нарком освіти, голова Держплану УСРР), О. Шумський (нарком освіти, представник радянської України в Польщі), А. Хвиля (завідувач відділом ЦК КП(б)У, перший заступник наркома освіти); І. Мусульбас (завідувач відділом ЦК КП(б)У); О. Хмельницький (колишній меншовик, заступник голови ЦВК Рад України, перший нарком юстиції); Ю. Войцеховський (колишній боротьбист, відповідальний секретар Президії ЦВК України); М. Полоз (колишній боротьбист, народний комісар фінансів); О. Трилиський (колишній боротьбист, голова Вінницького облвиконкому); С. Семко-Козачук (колишній боротьбист, ректор Київського державного університету); П. Кийко-Шелест, І. Полоцький, П. Солодуб (колишні боротьбисти, а потім активні партійні діячі); М.Чернов (колишній меншовик і нарком торгівлі України, а потім з 1934 року нарком землеробства СРСР).

У 1937-1938 рр. вихідці із інших політичних партій у КП(б)У були остаточно знищені сталінською диктатурою як масовий прошарок, який відігравав роль одного із трьох джерел формування кількісного складу КП(б)У і важливого чинника утворення і діяльності політичної еліти радянської України 1920-х – 1930-х рр. ХХ століття. Й.В.Сталін і члени його керівництва розглядали вихідців із інших політичних партій як потенційних опозиціонерів і зрадників, особливо в національних республіках. Тому їх знищення органами НКВС у 1937-1938 рр. велось згідно з директивами ЦК ВКП(б) і в першочерговому порядку.

Формування трьох суспільно-політичних джерел, які наповнювали внутрішній і зовнішній сегменти КП(б)У відбувалось у 1918-1925 рр. (до самоліквідації УКП). Це був не одномоментний процес, а навпаки досить довготривала сукупність подій і фактів, яка призвела до монополії в Україні більшовицької партії. Утвердження однопартійної диктатури у республіці було одним із головних чинників утвердження саме трьох суспільно-політичних джерел формування КП(б)У. Вони реально функціонували в КП(б)У у період комуністичної революції 1918-1938 рр. Пізніше КП(б)У формувала свій склад на інших суспільно-політичних засадах.

Зовнішній сегмент КП(б)У зазнав у 1918-1938 рр. значних змін, як кількісних, так і якісних. Він формувався в Україні складно, тому що соціально-економічні умови розвитку українських земель не сприяли поширенню ідей більшовизму. До того ж, політика більшовицької партії стосовно національної інтелігенції та багатомільйонного селянства у 1918-1919 рр. сприяли зростанню антикомуністичних настроїв серед населення. Це визнавало вище керівництво РКП(б) й особисто Ленін. Цю обставину намагалось врахувати керівництво Всеукраїнського ревкому і ЦК КП(б)У, відновлюючи свою діяльність в Україні [84, арк.1зв].

Напередодні жовтня 1917 року більшовицька організація в Україні була представлена малочисельними партійними осередками. Дві третини більшовиків жили та діяли у Донбасі. Цілі регіони фактично не мали більшовицьких партійних організацій. Селяни або байдуже, або вороже

ставились до більшовицьких агітаторів. Відсутність впливових партійних сил в Україні була головним чинником, що визначав політичну та організаційну слабкість більшовиків [592, с.132].

Дії місцевих більшовиків в Україні впродовж революції відзначались малою ефективністю. Під час подій 1918 р., наприклад, більшовицькі осередки просто розсипались. На I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. делегати представляли тільки 4301 членів більшовицьких організацій в Україні [658, с.29]. Восени того ж 1918 р. у лавах КП(б)У було лише 9,0 тисяч партійців, а навесні 1919 р. – 36,0 тисяч [497, с.41].

КП(б)У навіть після перемоги у громадянській війні повільно збільшувала кількість своїх прихильників. Українці, особливо національна інтелігенція та багатомільйонне селянство, не сприймали і не підтримували ідеологію та практичні заходи більшовиків. На 15 березня 1920 р. у лавах КП(б)У було 11087 членів і 2439 кандидатів, зокрема, у Катеринославській губернії було 923 члена КП(б)У та 200 кандидатів; у Чернігівській – 2234 і 105; у Донецькій – 2994 і 1473; у Полтавській – 662 і 15. Кількість більшовиків у Київській губернії становила 2895 осіб, у Харківській губернії – 1943 особи, у Подільській – 56 і 25 осіб. У березні 1920 р. ЦК КП(б)У не мав повних статистичних даних, тому що не контролював всю територію України. Було невідомо, скільки членів КП(б)У перебувало на території Волинської, Херсонської й Одеської губерній [62, арк.33].

Навесні 1920 р. КП(б)У поступалася за чисельністю впливовій Українській комуністичній партії боротьбистів, скорочено – УКП(б). Боротьбистів нараховувалось до 15 тисяч. Вони мали по всій Україні розгалужену мережу підпілля, військові з'єднання та загони, які самостійно, без допомоги Червоної армії, визволили від денікінців два десятки повітів у південних губерніях. УКП(б) знаходила підтримку серед українського селянства. Відомо, що під впливом боротьбистів перебували повстансько-партизанські ватажки – М. Григор'єв, Ю. Тютюнник, А. Волох та інші. Це дуже непокоїло В.І. Леніна та інших керівників РКП(б). Були вжиті широкомасштабні заходи для того, щоб змінити становище. Наприкінці

березня 1920 р. вождям більшовизму вдалося домогтись саморозпуску партії боротьбистів, а влітку – й Української партії лівих есерів-борбистів, яка налічувала 7700 членів і мала у своїх лавах загартованих революціонерів і бійовиків [61, арк.121,126].

Кількість членів КП(б)У у 1920 році зростала, але не за рахунок українців. Про це свідчить офіційна партійна статистика, згідно з якою у лавах КП(б)У на початку 1921 року було 75,0 тисяч членів [783, с.482]. Але більше половини з цієї кількості припадало на тих більшовиків, які прийшли на територію України разом із військом Червоної армії радянської Росії [601, с.82].

У вересні 1922 р. до складу КП(б)У входили 53495 осіб. З них 4746 у минулому були членами інших політичних партій (до РСДРП належали 1932 партійці; правих есерів – 771; лівих есерів – 462; анархістів – 104; УКП-боротьбистів – 118; УПЛСР-борбистів – 45; Української комуністичної партії – 34; Бунду – 715; інших єврейських партій – 308; до інших партій – 257) [63, арк.3]. Найбільше членів КП(б)У було в Донецькій, Харківській та Київській губерніях (відповідно – 10577, 8641 і 7016 осіб). Менше їх було в Одеській, Катеринославській, Полтавській та Запорізькій губерніях (відповідно – 4388, 3700, 3400 і 2566 осіб). Зовсім мало було членів КП(б)У в Подільській і Волинській губерніях, що значно ускладнювало для більшовицької влади процес утворення тут лояльного до неї місцевого партійно-радянського апарату та кадрові призначення взагалі [741, с.241]. Розглядаючи склад КП(б)У 1922 р., треба обов'язково враховувати те, що восени 1920 р., а потім і восени 1921 р. організація більшовиків в Україні пережила дві жорстокі чистки. Головною мішенню цих чисток були комуністи-українці, у першу чергу, колишні члени УКП(б) і УПЛСР(б), яких перейшло до лав більшовиків у 1920 р. майже 5 тисяч осіб.

До проголошення ленінського набору кількість партійців в Україні знову збільшувалась повільно. Станом на 1 січня 1924 р. в КП(б)У було 57157 членів і кандидатів у члени партії. Членами КП(б)У були 40266

(70,5%) осіб, кандидатами – 16891 (або 29,5%). У порівнянні з 1 січня 1923 р. КП(б)У збільшилась на 5,4%, або на 2910 осіб [122, с.57].

Перетворення більшовицької партії із урядової в державну, за умов однопартійної системи, дало змогу компартійно-радянській еліті займатись так званим партійним будівництвом, тобто маніпулювати особовим складом партії для зміцнення власних позицій або мобілізації рядових членів партії для вирішення конкретних внутрішньополітичних задач. Верхівка більшовиків у 1920-х – 1930-х рр. використовувала різноманітні засоби, як для збільшення кількості членів партії, так і для її зменшення. Так само, штучно регулювався соціальний та національний склад партії. Керівництво більшовицької партії та її республіканських філій особливо турбував відсоток робітників у лавах партії, так як їм дуже хотілось, щоб її соціальний склад формально відповідав назві пролетарської. Тому вимоги до селян і службовців, інших верств населення, під час прийому до складу партії були завжди вищими, ніж до робітників. Саме селян і службовців найчастіше виключали із партії, під час партійних чисток [835, с.335-336].

Партійні чистки 1921, 1924, 1925, 1929 і 1933 рр. відіграли важливу роль у процесах формування і функціонування, як зовнішнього сегменту партії, так її внутрішньої частини, тобто керівного складу усіх рівнів, включаючи і республіканський рівень. М.С. Дорошко досить точно охарактеризував роль і зазначення чисток у 1920-х – 1930-х рр. : «Як відомо, періодичні чистки є однією з найсуттєвіших ознак тоталітарного режиму. Без них він не здатний ні функціонувати, ні існувати. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи – невід'язками цієї закономірності. Проведення періодичних партійних чисток в радянській державі є ще одним підтвердженням цієї жахливої закономірності» [520, с.126].

Ознайомлення з результатами партійних чисток 1921, 1924, 1925, 1929, 1933 рр. в КП(б)У підтверджують цей висновок [520, с.127].

Але партійні чистки, інші селекційні заходи та методи штучного регулювання кількісного та якісного складу партії змогли в 1920-х-1930-рр.

лише пригальмувати процес збільшення кількості членів КП(б)У, тобто зовнішній сегмент партії був перетворений її командним складом у потужний політичний передавальний «пас» від політичної еліти до суспільства, у соціальну опору влади. КП(б)У зростає від 4301 члена у 1918 р. до 379750 членів і 179485 кандидатів у члени в 1941 році [783, с.482].

Процес зростання лав КП(б)У був складним, але три суспільно-політичних джерела поповнення партійних і апаратних лав у 1918-1938 рр. функціонували досить регулярно. Особливо інтенсивно стимулювався прийом до більшовицької партії після смерті В.М. Леніна та під час загострення боротьби за лідерство у політбюро ЦК партії. «Трійка» у складі Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва та Й.В. Сталіна намагалась новими членами партії маніпулювати так, щоб зміцнення їхньої влади у партії та державі відбувалось швидко. В Україні цю стратегію послідовно реалізовував керівник КП(б)У Л.М. Каганович.

Одним із головних засобів зміцнення лав РКП(б), а одночасно і своїх позицій у подальшій боротьбі проти Л.Д. Троцького, «трійка» із політбюро ЦК РКП(б) у 1924 р. застосувала широкомасштабне залучення до партії робітників від верстату і селян від плугу. Це рішення було пов'язане зі смертю В.І. Леніна й офіційно мало за мету збільшити пролетарський прошарок РКП(б). Тому масовий вступ до партії робітників і селян здобув назву «ленінського призову». У період з 15 лютого до 1 жовтня 1924 р. до РКП(б) було включено 240 тисяч робітників, а загальний відсоток робітників у партії збільшився із 44% до 60% [528, с.395]. В Україні «ленінський призов» дав понад 30 тисяч нових членів партії, в основному – походженням із робітництва. Якщо на початку 1924 р. в КП(б)У налічувалося тільки 8 685 робітників «від верстата», що становило лише 15% всього складу, то наприкінці 1924 р. частка робітників «від верстата» в лавах КП(б)У дорівнювала вже 44% [613, с.84]. Характеризуючи наслідки «ленінського призову» для правлячої комуністичної партії, С.В. Кульчицький пише: «Призовами і регулярно вербувальною роботою партапарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру.

Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту в гірший бік за життєвим і політичним досвідом і культурним рівнем. Державна партія остаточно розщепилася на дві майже не сполучені між собою організації – побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну «внутрішню» й масову «зовнішню» партії. «Зовнішня» партія була потрібна правлячій олігархії, оскільки становила найважливіший «передавальний пас» від влади до мас. Без неї диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі» [613, с.84-85].

Партійна статистика 1920-х рр. дає можливість скласти уявлення про ті якісні зміни, що відбувались у складі КП(б)У в 1924–1926 рр. На 1 січня 1925 р. в лавах КП(б)У було 101 852 членів і кандидатів у члени партії. За своїм походженням із цієї кількості партійців 71,5% були робітниками, 16,4% – селянами і 12,1% – службовцями. Уже на липень 1925 р. у лавах КП(б)У було 124 547 кандидатів у члени і членів партії. Із них 72,2% за походженням були робітниками, 16,2% – селянами й 11,6% – службовцями. На 1 січня 1926 р. в КП(б)У нараховувалось 151 851 член і кандидат у члени партії (68,5% – робітники, 19,8% – селяни й 11,7% – службовці). Але ще більш важливим показником щодо якісного складу КП(б)У, ніж інформація про соціальне походження членів і кандидатів у члени партії, є інформація про реальний соціальний статус партійців. Згідно з цим показником, на 1 січня 1925 р. тільки 44% тих партійців, які вважали себе робітниками за походженням, продовжували працювати біля верстату або в цеху промислового підприємства. На 1 січня 1926 р. таких партійців у КП(б)У було вже 46,4%. На селі станом на 1 січня 1925 р. тільки 6,4% членів партійних осередків безпосередньо продовжували займатись сільським господарством (партійці «від плуга»). Станом на 1 січня 1926 р. таких партійців у сільських осередках було вже 9,3%. Разом із тим у лавах КП(б)У станом на 1 січня 1925 р. було 36,8% службовців, а через рік – 33,2% від загальної кількості членів партії. Відомо, що саме цей прошарок партійців включав у себе всі ланки партійно-радянської бюрократії [93, арк.190].

15 жовтня 1926 р. ЦК КП(б)У ухвалив директиву для всіх партійних осередків республіки про нове масове прийняття до лав партії «робітників від верстату». Згідно з цією директивою тільки за п'ять місяців з 15 жовтня 1926 р. до 1 квітня 1927 р. до КП(б)У було прийнято 7 143 особи (із них: 60,5% робітників, 30,6% селян і 8,9% службовців) [93, арк.16-17]. Але цікаво, що місцевий партапарат досить «творчо» підходив до виконання директив ЦК КП(б)У. Тому тільки 51,6% «робітників від верстату» було серед тих, кого прийняли до лав КП(б)У як представників пролетаріату, а серед нових селян-комуністів тільки 17,5% були «селянами від плуга» та ще 5,1% селян поєднували ведення власного господарства з державною службою за заробітну платню [93, арк.17].

Масова кампанія залучення робітників і селян-бідняків до лав КП(б)У повторилася з нагоди 10-річчя жовтневого перевороту в листопаді 1927 р. – січні 1928 р. Партія все більше перетворювалась у «передавальний пас» наказів і директив від пануючої політичної еліти до всіх прошарків радянського суспільства. Партія поповнювалась малоосвіченими і малокультурними членами, які відразу нападали під диктат апарату [613, с.84].

Новий комуністичний штурм у СРСР наприкінці 1920-х рр., але тепер не під керівництвом В.І. Леніна, а під керівництвом Й.В. Сталіна супроводжувався швидким зростанням партійних лав. Україна опинилась у центрі подій як щодо індустріалізації – тут створювався потужний промисловий і паливно-енергетичний комплекс, так і щодо розмаху колективізації сільського господарства. Радянській владі треба було зміцнювати свої позиції у всіх ланках суспільства, тому що новий комуністичний штурм був об'єктивно направлений проти конкретних соціальних верств, в першу чергу проти селян. Передбачаючи опір з їхнього боку Сталін зміцнював партію. Керівництво КП(б)У повністю підтримувало сталінський курс: були взяті підвищені зобов'язання, як щодо будівництва і пуску об'єктів промисловості, так і щодо темпів колективізації і обсягів хлібозаготівель.

Динаміка зростання зовнішнього сегменту КП(б)У у 1929-1932 рр. вражає своїми розмірами. Якщо станом на 1 січня 1929 року у лавах КП(б)У було 231360 кандидатів у члени і членів партії, то на 1 січня 1930 року вона збільшила свій склад до 250835 осіб, на 1 січня 1932 року до 496472 особи. Республіканська партійна організація зросла за три роки майже у два рази [256, с.4].

Аналіз соціального складу КП(б)У у 1929-1932 рр. підтверджує висновок про антиселянську направленість комуністичного штурму. Тим більше, що XIII з'їзд ВКП(б) поставив завдання довести частку робітників з виробництва у лавах партії до 50%. Цю директиву партійного з'їзду, повторену потім у ряді ухвал ЦК ВКП(б), виконано було по КП(б)У на 1 січня 1930 року [256, с.5].

Статистичний відділ ЦК КП(б)У підтверджує, що у 1929 році було прийнято у партію 38350 робітників від верстату, у 1930 році – ще 82623 робітники і в 1931 році – 127279 осіб. Отже, у 1931 році було прийнято до КП(б)У робітників від верстату більше ніж у три рази проти 1929 року і більше, ніж удвічі проти 1930 року [256, с.7].

Аналогічний прийом до КП(б)У селян у 1929 році становив лише 3129 осіб, у 1930 році – 6493 особи, нарешті у 1931 році прийнято 9934 особи. Тобто селян приймали до КП(б)У у дуже обмежених обсягах: у 1929 р. – 6,9% від загальної кількості прийнятих; у 1930 р. – 5,5% від загальної кількості прийнятих; у 1931 р. – 5,6% прийнятих. Селяни та інтелігенція в Україні викликали у комуністичної влади найбільше занепокоєння та підозру щодо їх лояльності до радянської влади [256, с.18].

Керівництво більшовицької партії після 1929 року рішуче йшло на різке збільшення кількості рядових членів ще й тому, що було впевнено у своїх можливостях управляти та контролювати зростаючий зовнішній сегмент партії. Цьому сприяла відмова Сталіна і ЦК партії на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 році від функціонального принципу конструювання і діяльності партійних комітетів та перехід до виробничо-галузевого принципу побудови партійних комітетів усіх рівнів. Згідно з рішенням XVII з'їзду

ВКП(б), зафіксованому у Статуті партії, в апараті ЦК ВКП(б) були сформовані відділи: сільськогосподарський, промисловий, транспортний, планово-фінансово-торговий, політико-адміністративний, керівних кадрів, культури та пропаганди ленінізму, Інституту Маркса-Енгельса-Леніна, а також два сектори – керівництва справами та Особливий. Аналогічні зміни відбулись і в апараті ЦК КП(б)У та в обкомах, міськкомах і райкомах партії, що діяли в Україні [420].

Важливим було поширення впливу місцевих парткомів до рівня цеху на промисловому підприємстві, колгоспу та МТС на селі. Тут створювались партійні осередки, які опікувались виробництвом та ідеологічним контролем. Їх об'єднували парткоми підприємств, колгоспів та МТС. Структури партії міцно увійшли у кожну ланку суспільства. Незабаром партійні осередки створювались в усіх установах, закладах освіти, культури, охорони здоров'я.

У 1933 році КП(б)У мала один із найвищих кількісних показників упродовж 1920-х-1930-х рр. – 550433 члена і кандидатів у члени партії [638, с.15-17]. Але після цього відбулась партійна чистка та масові сталінські репресії, що мали глибокі наслідки для КП(б)У. Практично за період 1933-1938 рр. був вичищений як основий склад внутрішнього, тобто командного, сегменту партії, так і кістяк зовнішнього сегменту. Сталінський режим позбавлявся методом масового терору від носіїв настроїв і практики революційних перетворень, старих більшовицьких кадрів. Необхідними стали апарат та партійна маса, здатні ефективно виконувати директиви Сталіна і верхівки ВКП(б), бути готовими до будь-якої мобілізації та діяльності в умовах обмежених ресурсів. Рядові партійці були позбавлені будь-якого впливу на рішення парткомів.

Формування внутрішнього сегменту КП(б)У мало складну історію. Це було пов'язано не тільки з особливостями утворення керівного складу радянської України у 1917-1922 рр. Не менше значення мала залежність комуністичних керівників України від московського владного центру.

Центральну, керівну складову внутрішнього сегменту утворювали політбюро, оргбюро та секретаріат КП(б)У. Формально підпорядковані ЦК

партії політбюро, оргбюро та секретаріат швидко уособили в собі реальну політичну владу та мали необмежений доступ до механізмів її здійснення. Політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК партії фактично складала єдиний орган керівництва партією та державою.

Політбюро та організаційне бюро КП(б)У були утворені рішенням пленуму ЦК 6 березня 1919 р., коли обговорювалось питання структури Центрального Комітету партії. Пропозицію про створення політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У сформулював В.П. Затонський. Безумовно, пропонуючи нові керівні структури, він бачив себе особисто в складі політбюро та оргбюро. Але його не обрали [251, с.375]. До першого складу політбюро ЦК КП(б)У увійшли: Г.Л. П'ятаков (секретар ЦК КП(б)У), А.С. Бубнов (голова Київської Ради робітничих і селянських депутатів), Е.Й. Квірінг (голова Української ради народного господарства), В.М. Мещеряков (нарком землеробства УСРР), Х.Г. Раковський (голова Раднаркому УСРР) [251, с.375].

Але цей склад політбюро ЦК КП(б)У не був довготривалим. Уже 2 серпня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У затвердив політбюро у такому складі: члени – С.В. Косіор (секретар ЦК КП(б)У), А.С. Бубнов (член Ради оборони УСРР і Реввійськради 14-ої армії), К.Є. Ворошилов (командуючий внутрішнім фронтом України), Е.Й. Квірінг, Х.Г. Раковський (голова Раднаркому УСРР); кандидати в члени – В.М. Мещеряков, Г.Л. П'ятаков (член Реввійськради 13-ої армії) [638, с.17].

Згідно з первинним задумом на політбюро ЦК КП(б)У покладалось вирішення невідкладних завдань політичного характеру, замінюючи в окремих випадках пленум ЦК. Організаційне бюро (оргбюро) повинно було здійснювати поточну роботу та направляло організаційну діяльність партії. До першого складу оргбюро 6 березня 1919 року ввійшли Г.Л. П'ятаков (секретар ЦК КП(б)У), П.Л. Ровнер і Т.І. Харечко. 28 квітня 1919 року політбюро ЦК КП(б)У відкликало П.Л. Ровнера зі складу оргбюро і затвердило його членом секретаря та члена Президії ВУЦВК С.В. Косіора. 22 червня 1919 року політбюро ЦК КП(б)У на час відсутності Г.Л. П'ятова і

Т.І. Харечка ввело до складу оргбюро Е.Й. Квірінга (голова УРНГ) і Ю.М. Коцюбинського (голова Чернігівського губвиконкому) [251, с.388].

Пленум ЦК КП(б)У 2 серпня 1919 р. обрав оргбюро у такому складі: С.В. Косіор (секретар ЦК КП(б)У), Р.Б. Фарбман (Рафаїл) завідувач відділом інформації і зв'язку Зафронтбюро), Т.І. Харечко (завідувач військовим відділом Зафронтбюро) [618, с.4].

Поява у структурі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У політбюро та оргбюро у 1919 році свідчила про те, що більшовицька партія продовжувала свою еволюцію, як державна партія. Справжня влада у партії та державі все більше зосереджувалась у руках обмеженого кола партійних олігархів. Величезна маса рядових членів партії виконувала функції провідника та виконавця директив вищого партійного керівництва [813, с.185-201].

Велике значення для формування та функціонування внутрішнього сегменту КП(б)У, тобто керівного складу партійних, радянських, господарських, правоохоронних, профспілкових та комсомольських органів усіх рівнів, мало офіційне визнання номенклатурних засад висування та затвердження керівних кадрів.

Термін «номенклатура» вперше зустрічається у постанові оргбюро ЦК РКП(б) від 12 жовтня 1923 року, яка визначала перелік посад у партійно-радянському апараті СРСР і РСФРР, призначення на які обов'язково санкціонувалось вищими органами керівництва більшовицької партії. Але сама практика призначення на високі та відповідальні посади в партії та державі тільки після узгодження з центральними та місцевими органами партійних комітетів на той час уже була звичною та сталою. Вона формувалась у 1917-1922 рр., а її безпосередніми фундаторами в 1922-1923 рр. були генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.В. Сталін, секретар ЦК В.М. Молотов і завідувач організаційно-інструкторським відділом ЦК Л.М. Каганович [817, с.213-216].

Механізм номенклатури не був винаходом керівництва КП(б)У. Він був «експортований» у радянську Україну з апарату ЦК РКП(б). У Леніна та керманів більшовицької партії необхідність поширення номенклатурного

принципу обліку, добору, висування, призначення та звільнення керівних кадрів на радянську Україну не викликала сумніву. Їх не засмучувала навіть та обставина, що УСРР до кінця 1922 р. була формально незалежною радянською республікою. Вищі партійно-радянські керівники України, навіть такі як голови Раднаркому і ВУЦВК, перший секретар ЦК КП(б)У, члени політбюро ЦК КП(б)У, керівники губкомів КП(б)У і губвиконкомів, ще в 1919-1922 рр. призначались і звільнялись тільки після узгодження з В.І. Леніним і ЦК РКП(б). Керівники органів держбезпеки, міліції, армійських формувань в Україні теж призначались і звільнялись із своїх посад тільки після узгодження з ВЧК, Реввійськрадою і ЦК РКП(б). Будь-яке порушення цього порядку викликало серйозне незадоволення Кремля і розглядалось як «сепаратиські» тенденції з боку керівництва УСРР і КП(б)У [521, с.96-97].

Спроба взяти під контроль весь процес кадрових призначень і звільнень у партійно-радянському апараті УСРР вперше була здійснена навесні 1919 року. Тоді при секретаріаті ЦК КП(б)У був створений обліково-розподільчий відділ. Усіх членів Компартії України було поділено на чотири категорії. Але розпочата робота не знайшла продовження, оскільки війська Денікіна і українські повстанці виштовхнули більшовиків з України [521, с.73].

Суттєвого розвитку обліково-розподільча система використання партійно-радянських працівників набула тільки в 1921 р. ЦК КП(б)У та його структурні підрозділи обліковували, добирали і звільняли з керівних посад такі категорії відповідальних працівників: а) членів, кандидатів у члени ЦК КП(б)У та завідувачів відділів ЦК; б) народних комісарів, членів колегії наркоматів і завідувачів відділів наркоматів; в) членів і кандидатів у члени ВУЦВК; г) завідувачів відділів та інших важливих підрозділів ВУЦВК; д) членів і кандидатів у члени президії Вищої ради народного господарства України та завідувачів найважливіших відділів; е) голів і членів колегій главків; є) членів Особливої комісії з палива і членів Центральної посівної комісії при РНК УСРР; ж) голову та членів колегії Вукоопспілки; з) голову та

членів колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії; і) членів і кандидатів у члени президії Південного бюро профспілок і голів ЦК окремих спілок; к) голову та членів колегії Південного бюро Центрального Комітету профспілки транспортників; л) редакторів газет всеукраїнського масштабу, завідувача Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агентства; голову та членів колегії Всевидаву; м) «інших відповідальних партійних, радянських і профспілкових працівників, які працюють у Всеукраїнському масштабі» [817, с.237].

Тут треба підкреслити, що посади голови Раднаркому УСРР, першого секретаря та членів політбюро й оргбюро ЦК КП(б)У, голови та секретаря ВУЦВК, інші відповідальні посади всеукраїнського масштабу в 1920–1930-ті рр. входили до номенклатури ЦК більшовицької партії в Москві. У разі потреби вожді російського більшовизму змінювали склад керівників УСРР, як це сталось у 1923 р. з Х.Г. Раковським. Вони навіть мали право, згідно зі статутом РКП(б), розформувати нелояльний до них склад ЦК КП(б)У. У березні 1920 р. ЦК РКП(б) на чолі з В.І. Леніним використав цей партійний важіль і розформував склад ЦК КП(б)У, обраний IV Всеукраїнською партійною конференцією переважно з прихильників опозиції «демократичного централізму» на чолі із Т.В. Сапроновим.

Висуванцями вождів російського більшовизму були партійні, радянські, військові керівники України: Х.Г. Раковський, Г.Л. П'ятаков, М.В. Фрунзе, Е.Й. Квірінг, Д.З. Мануїльський, Й.Е. Якір, Л.М. Каганович, В.А. Балицький, С.В. Косіор, П.П. Постишев, М.С. Хрущов. Відомо, що з листопада 1920 р. до березня 1921 р. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У обіймав В.М. Молотов [716].

Упродовж 1920-х рр. кількість керівників партійних, радянських і профспілкових установ, господарників і адміністраторів, працівників держбезпеки, правоохоронних органів і армії, які входили до номенклатури ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів, тільки збільшувалась. Якщо наприкінці 1921 р. 762 посади в УСРР входили до переліку обов'язкових

призначень політбюро й оргбюро ЦК КП(б)У, то на 1 листопада 1923 р. таких посад було вже 855 [64, арк.18-28].

Надалі кількість посад, які проходили через номенклатурний механізм ЦК КП(б)У та його керівні органи тільки збільшувалась. На початку лютого 1926 р. перелік посад, які були включені до номенклатури ЦК КП(б)У був затверджений у кількості 2000 керівників. Тоді ж була виділена та затверджена номенклатура політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У. Найвагоміші, ключові керівні посади в УСРР, зрозуміло, були включені до номенклатури політбюро ЦК КП(б)У [65, арк.26].

У 1929 році кількість керівних посад, які входили до номенклатури ЦК КП(б)У зросла до 2175. Вони були поділені на десять галузей для обліку: партійну, радянсько-адміністративну, промислову, культурно-освітню, кооперативну, фінансово-банківську, професійну (або профспілкову), планово-регулюючу, торгівельну та галузь транспорту і зв'язку. Кожна з них мала різну кількість керівних посад [65, арк.26-40].

До початку 1930-х рр. ЦК КП(б)У через свою номенклатуру не затверджував керівників, пов'язаних з аграрним сектором. Але разом із проведенням колективізації сільського господарства відбувалась вибудова централізованої системи управління виробництвом і розподілом сільськогосподарської продукції. Ключовою структурою у цій системі був сільськогосподарський відділ ЦК КП(б)У в складі 17 працівників і відповідний наркомат, який реалізовував партійні директиви [56, арк.16-17].

Треба звернути увагу на те, що до складу номенклатури ЦК КП(б)У по сільськогосподарських кадрах, затвердженого оргбюро ЦК КП(б)У 23 квітня 1933 р., було включено 1153 (!) посади. Серед них: 68 посад входили до компетенції політбюро ЦК КП(б)У, 97 – розглядало та затверджувало оргбюро ЦК; 978 були номенклатурою секретаріату ЦК і ще 10 входили до компетенції сільгоспвідділу ЦК КП(б)У. Якщо згадати, що в 1923 р. вся номенклатура ЦК КП(б)У складалася з 855 посад, то можна зрозуміти, яку могутню систему контролю над керівними кадрами, які працювали в аграрному секторі, створила компартійно-радянська еліта України в 1930-

1933 рр. Ця система мала тотальний зміст охоплення і обліку, призначення і звільнення [49, арк.60-65].

У 1930-х рр. номенклатура ЦК КП(б)У кількісно збільшувалась також за рахунок керівників промислових новобудов, господарників, керівного складу органів держбезпеки, прокуратури, судів, міліції, армії, комсомолу, профспілок, засобів масової інформації, «позадержавних» громадських об'єднань. З 1935 року в номенклатуру ЦК ВКП(б) були включені керівники обкомів, крайкомів, міськкомів і райкомів партії всієї території СРСР, зрозуміло, і УСРР. Ця реорганізація «номенклатурних» лав зробила контроль за керівним складом партії у союзних республіках всебічним [703, с.214-216].

Свою номенклатуру посад мали обласні, міські та районні комітети КП(б)У. Це робило механізм номенклатури всеохоплюючим. Неможна було стати директором школи або головним лікарем лікарні без погодження міськкому або райкому партії. Основою цієї номенклатури була районна ланка партійно-радянського керівництва. У 1926 році до переліку номенклатурних посад на рівні району входили: секретар райкому КП(б)У, завідувач агітпропу цього ж райкому, голова райвиконкому, секретар райкому ЛКСМУ, завідувач райсільбуду, завідувач районного відділу освіти, начальник районної міліції, завідувач районного земельного управління, народний суддя, голова райпрофспілкового секретаріату. Тобто до цього списку входило 10 посад. У великих районах, наприклад, у такому як Гуляйпільський район Запорізької округи, до переліку номенклатурних посад входило 12 назв, крім уже названих – завідувач районного комунального господарства і голова районної страхової каси [95]. Через 10 років, у 1936 році, номенклатура посад, які входили в компетенцію райкомів КП(б)У збільшилась в 5-6 разів. У першу чергу, за рахунок входження в номенклатуру райкомів партії голів колгоспів і радгоспів, керівників МТС, соціальної сфери, сільрад і сільгоспкооперації [817, с.266-269].

Належність до номенклатури як рівня ЦК КП(б)У, так і місцевого рівня, була за радянської доби визначальною для отримання чималих пільг і привілеїв. Рівень життя «червоних» сановників, добробуту їх родин,

можливостей для матеріального забезпечення, елітарного відпочинку і лікування вражав поінформованих сучасників подій і мемуаристів [325, с.179-182]. Дослідження сучасних істориків лише підтверджують і конкретизують факт нерівності й елітарності в соціальній структурі комуністичного суспільства [696, с.100-102, 129-132].

Механізм номенклатури відіграв величезну роль у відновленні керівного складу КП(б)У і УСРР після подій Великого терору кінця 1930-х рр. М.С. Хрущов, новий керівник КП(б)У, який був призначений у лютому 1938 року Сталіним на цю посаду замість С.В. Косіора, отримавши підтримку від обліково-розподільчих структур ЦК ВКП(б) на чолі з Г.М. Маленковим, зміг швидко подолати кадрову кризу в Україні. Тепер конструювання нового складу номенклатурної еліти УРСР відбувалось на засадах особистої лояльності до Й.В. Сталіна і директив політичного керівництва СРСР [817, с.276-284].

Уся кадрова робота в сфері управління державою і суспільством була зосереджена в ієрархічній вертикалі партійних комітетів від ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і до місцевих структур партії. Однопартійна диктатура не тільки продукувала появу механізму номенклатури, але й зробила його на багато років одним із головних засобів контролю за компартійно-радянською елітою союзних республік. Включення вищих посадовців КП(б)У і УСРР до номенклатури ЦК ВКП(б) швидко перетворило цю еліту в номенклатурну. І хоча очільники КП(б)У з 1924 року входили до складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б), вони ніколи не належали до складу «вузького» керівництва СРСР на чолі з Й.В. Сталіним.

Вище керівництво більшовицької партії свідомо та цілеспрямовано вибудовувало ієрархію партійних комітетів, як основу політичної системи. Навіть спроби Леніна у 1921-1923 рр. не допустити остаточного поглинання рад і їх виконавчих комітетів партійними структурами не мали успіху, а лише зафіксували процес формування владного тандему: партійні комітети – виконкоми рад. Останні не були безвладними. Вони мали великий обсяг виконавчої влади та розпорядчих функцій. У їх розпорядженні були

матеріальні ресурси та бюджет. Але кадрова доля керівників виконкомів, стратегічні та тактичні напрямки діяльності, пануюча ідеологія, агітація та пропаганда повністю залежали від рішень вищих і місцевих органів партії [835, с.340-343].

Організаційною основою для формування ієрархії партійних комітетів був адміністративно-територіальний поділ СРСР і відповідно радянської України. Це питання було для політичної еліти СРСР і номенклатурної еліти УСРР одним із головних у 1920-х – 1930-х рр. Концепція керівництва більшовицької партії була простою та зрозумілою: у кожній адміністративно-територіальній одиниці, окрім сільських рад, повинен бути створений і функціонувати партійний комітет. Підпорядкування партійних комітетів відбувалось згідно з ієрархією адміністративно-територіального поділу. На рівні республіканському ця ієрархія завершувалась секретаріатом ЦК КП(б)У. Відповідно на московському рівні секретаріатом більшовицької партії. Саме підпорядкувавши особисто собі всю вертикаль та ієрархію партійних комітетів, генеральний секретар ЦК Й.В. Сталін досяг панівного становища у політичній еліті СРСР і переміг своїх суперників у боротьбі за одноосібну, диктаторську владу.

Разом із тим, упродовж 1920-х – 1930-х рр., можна було спостерігати два одночасних процеси: збільшення мережі партійних комітетів та уніфікація їх структури та змісту діяльності. Апарат партії став цементуючим фактором у системі влади в СРСР. Його діяльність регламентувалась партійними рішеннями, директивами та інструкціями.

У 1921-1922 рр. у радянській Україні було 12 губерній, 102 повіти, 1989 волостей. Відповідно була сформована і мережа парткомів. Згідно з проголошеною радянською владою адміністративно-територіальною реформою наприкінці 1922 року, в Україні кількість радянських губерній скоротилась з 12 до 9. (Були ліквідовані Кременчуцька, Запорізька і Миколаївська губернії) [755, с.212]. Замість 102 повітів в Україні було створено 53 округи, замість 1989 волостей – 706 районів. Кількість сільрад

скоротилась з 15696 до 9307. Частина повітових і волосні партійні організації були ліквідовані. Були створені 706 райкомів КП(б)У [496, с.48].

Надзвичайно серйозних змін зазнав адміністративно-територіальний устрій УСРР у 1925 р. Були скасовані губернії. Відповідно змінилась і структура партійних комітетів та їх ієрархія. На зміст подій, пов'язаних із цими змінами, безпосередньо впливав новий керівник КП(б)У, один із найвідоміших представників сталінського угруповання Л.М. Каганович. Він використав можливості, які давав перехід на новий адміністративно-територіальний устрій в Україні, для висування на керівні посади в партійно-радянському апараті у столиці республіки та на місцях людей, особисто відданих і повністю лояльних Й.В. Сталіну та йому – Л.М. Кагановичу.

У кінці 1925 р. була створена нова структура партійних комітетів республіки: ЦК КП(б)У – окружний партійний комітет – районний комітет – бюро первинного осередку. На цей час у КП(б)У нараховувалося 41 окружна партійна організація та відповідна кількість парткомів, обласна партійна організація Молдавської АРСР, 659 районних організацій і 3666 осередків [570, с.97-105].

Посиленню домінуючих позицій партійних комітетів сприяло згортання засад внутрішньопартійної демократії. До кінця 1920-х рр. йшов процес концентрації влади, особливо у частині затвердження політичних рішень та у кадрових питаннях на рівні політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК. З'їзди партії все більше перетворювались у формальні зібрання, які затверджували рішення відпрацьовані керівними органами ЦК. Апарат партійних комітетів перетворився у реальну структуру влади зі своєю ієрархією. Переважна кількість малограмотних і малокультурних партійців проти цього не заперечувала, намагаючись зберегти своє привілейоване становище у суспільстві. Станом на 1 січня 1926 р. у ВКП(б) було 28,0 тис. партійців, які не володіли абеткою. Набагато більше було малописьменних членів партії або тих, хто мав початкову освіту. Різниця між керівним складом більшовицької партії і «низами» була щодо освіти та культури величезною. Апарат партійних комітетів досить легко маніпулював

основною масою партійців. ВКП(б) та її філія в Україні втрачала ознаки політичної партії та все більше перетворювалась у структуру державної влади та державної партії [828, с.197].

Питання про результати переходу на трьохступеневу систему управління в УСРР (округ – район – село) обговорювалось 16-23 жовтня 1925 р. на другій сесії ВУЦВК IX скликання. Слухняний більшовицькому керівництву «парламент» УСРР схвалив наслідки реформи адміністративно-територіального устрою [132, №66, с.777].

Серед доступних сучасному досліднику документів є такі, які свідчать: адміністративно-територіальний устрій УСРР (як до речі і в цілому по СРСР) безпосередньо впливав на матеріальний добробут партійно-радянського керівництва на місцях у 1920-ті – 1930-ті рр. Ця обставина була однією з головних під час формування засад номенклатурної ієрархії посад і привілеїв. Вона збереглась і пізніше. Це підтверджує ознайомлення з двома архівними документами.

25 серпня 1925 року Раднарком УСРР затверджує постанову «Про розподіл окружних міст УСРР і Молдавської АСРР на пояси стосовно встановлення утримання працівникам закладів, що фінансуються з державного і місцевих бюджетів». Згідно з цією постановою рівень заробітної плати працівників партійно-радянського апарату на місцях і фінансування на їх утримання залежали від того, до якого поясу був зарахований відповідний окружний центр. Найбільша заробітна плата і додаткові пільги мали керівники та державні службовці, які працювали в містах першого поясу: Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Артемівськ, Сталіно, Балта. Менше зарплати мали апаратники, які працювали в Запоріжжі, Зинов'євську (нині Кіровоград), Кривому Розі, Кременчуку, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Полтаві, Херсоні. Ще меншою була заробітна плата і обсяг пільг у керівників та працівників партійно-радянського апарату 26 інших окружних центрів [47, арк.97].

Аналогічний підхід до цих питань існував і в 1930-х рр. 20 січня 1933 року секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про розмір заробітної плати

для секретарів міськпарткомів і райпарткомів». У цьому засіданні секретаріату ЦК КП(б)У брали участь секретарі ЦК: П.П. Любченко, М.М. Хатаєвич, Н.П. Голод, а також члени ЦК КП(б)У К.Ф. Коваль, М.І. Шкадінов, О.Г. Шліхтер, Г.Д. Хаханьян. Після довготривалого обговорення вони вирішили, що розміри заробітної плати для секретарів райкомів КП(б)У повинні залежати від належності до категорії районів, де вони працюють. Секретаріат ЦК КП(б)У виділив у 1933 р. дві категорії районів в УСРР. До першої категорії було віднесено 177 районів. З них: 29 найбільших міських комітетів КП(б)У, 18 промислових райкомів партії, 39 районів першої зони прикордонної смуги та 91 великий сільськогосподарський район.

Партійним секретарям районів першої категорії в УСРР встановлювалась ставка в 340 карбованців на місяць. До другої категорії, де секретарям райкомів КП(б)У була встановлена ставка у 300 карбованців на місяць, були включені всі інші 209 районів радянської України [47, арк.127-131].

Треба підкреслити, що в 1933 році більшовицька верхівка України, розподіляючи партійні комітети на дві категорії, враховувала вже не тільки адміністративно-територіальний устрій УСРР, але й їхню роль і місце в політичних та економічних перетвореннях, які відбувались у 1929-1933 рр. [416].

Трьохступеневий адміністративно-територіальний поділ в УСРР (округ – район – село) проіснував недовго, лише п'ять років. У 1930 році політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про перехід на двохступеневий адміністративно-територіальний устрій (район – село). Відповідно змінювалась і структура парткомів. Це рішення завдало величезної шкоди народногосподарському комплексу УСРР у складні роки колективізації та розгортання індустріалізації, сприяло втраті керованості соціально-економічними процесами у республіці з боку ЦК КП(б)У, уряду та їх апарату, значно посилило загальний хаос і безладдя. Організаційний і оперативний зв'язок з райкомаами був слабким, недосконалим. Все це тільки

збільшувало страждання та рівень беззахисності населення радянської України в умовах примусової колективізації, масових репресій проти селянства, безжальної хлібзаготівлі та голодомору 1932-1933 рр. Про прорахунки в проведенні адміністративно-територіальної реформи відверто говорили в 1932 р. В.М. Молотов та Л.М. Каганович керівникам України. Вони критикували С.В. Косіора та ЦК КП(б)У за розгубленість і безпорадність [407, с.619-620].

Коли провал адміністративно-територіальної реформи в УСРР у 1931 році став реальною загрозою для подальшого контролю і реалізації владних повноважень з боку номенклатурної еліти радянської України, вона почала активно діяти. У лютому 1932 року було затверджено досить логічне і необхідне рішення про перехід на чотирьохступеневу адміністративно-територіальну систему організації місцевого устрою і влади: центр – область – район – сільрада. Було створено п'ять областей в УСРР: Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська та Одеська. Оскільки це були великі й важливі адміністративно-територіальні одиниці, їхні партійно-радянські керівники посідали високе місце в ієрархії влади в УСРР. Перші керівники областей постійно в 1932 – 1938 рр. входили до складу політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У, були представлені в усіх складах ЦК партії цього періоду. Їхнє призначення і звільнення зі своїх посад узгоджувалось особисто з Й.В. Сталіним та політбюро ЦК ВКП(б). Зрозуміло, що вони входили до складу номенклатурної еліти УСРР. Це сприяло стабілізації ситуації в управлінських структурах республіки.

Згодом областей в УСРР стало на дві більше: додалися новостворені в 1936 році Донецька та Чернігівська області. У 1937 році були утворені Миколаївська, Полтавська, Житомирська та Кам'янець-Подільська області, у 1938 році – Ворошиловградська (нині Луганська). Напередодні Другої світової війни, у 1939 році, були створені Запорізька, Кіровоградська та Сумська області. Інших змін республіка вже зазнала після початку Другої світової війни за рахунок приєднання українських земель Галичини.

Закарпаття, Північна Буковина і Крим до складу УРСР увійшли після 1945 року та перемоги антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні.

Про те, що уявляли собою новостворені в 1930-х рр. обласні рівні партійної влади в УСРР, дає змогу дізнатись постанова секретаріату ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1937 року. Згідно з цією постановою на чотири нових обкоми КП(б)У, що утворювались у 1937 році, передбачалось направити і профінансувати посади 570 відповідальних та 279 технічних працівників [57, арк.69]. Це були невеликі штати, але вони дозволяли контролювати й керувати політичними, економічними і соціально-культурними процесами у відповідних областях. Через обкоми партії та місцеві партійні органи більшовицьке керівництво в 1930-х рр. і пізніше здійснювало управління величезною країною, якою був СРСР. Сучасний адміністративно-територіальний устрій УСРР почав формуватись після 1932 року. Він задовольняв вимоги політичної еліти СРСР і радянської України та потреби розвитку економіки і соціальної сфери у межах тієї політики, яку генерувала ця влада. Засади цього устрою були пов'язані із структурою відповідних партійних комітетів.

Ієрархія партійних комітетів не обмежувалась лише парткомами, які відповідали адміністративно-територіальному устрою. З 1924 року, після так званого ленінського набору до партії, в ієрархії партійних комітетів з'явилась нова структура – цехові партійні комітети та відповідно цехові партійні організації, які створювались практично на всіх великих і середніх промислових підприємствах. Цехові партійні структури об'єднувались у загальнозаводські або загальнофабричні на чолі з партійним бюро. Керівники парткомів підприємств, як правило, були звільненими від інших обов'язків, окрім партійної роботи. Вони отримували заробітну плату на рівні перших керівників підприємств [706, с.111].

Важливу роль у встановленні контролю з боку комуністичної влади за українським селом повинна була відіграти мережа партійних структур, яка виникла під час колективізації. У 1933 році було створено 643 політвідділи МТС та 302 політвідділи радгоспів. Ще 10 тисяч комуністів були направлені

безпосередньо до колгоспів, у тому числі 3 тисячі були призначені головами колгоспів чи секретарями їх партійних осередків [655, с.44].

Окремі парткоми, політвідділи, партійні осередки існували у 1920-х – 1930-х рр. і пізніше в армійських підрозділах, структурах держбезпеки, міліції, у судах та прокуратурі. Державна партія, в умовах однопартійної диктатури, намагалась охопити партійним контролем усі сфери життя суспільства, усі соціальні групи. З цією метою були задіяні як внутрішній, так і зовнішній сегмент партії. Але й сама партія та всі її структури жорстко контролювались номенклатурною елітою республіки та московським партійним центром. Непересічну роль у цьому відіграла Центральна Контрольна Комісія ЦК КП(б)У, яка після 1923 року тимчасово була об'єднана з робітничо-селянською інспекцією. Це структурне об'єднання фактом свого існування та діяльності підтверджувало домінуючу роль у політичній системі комуністичної держави владного тандему: партійні комітети – виконкоми рад [694, с.47-61].

Вагомою складовою у діяльності номенклатурної еліти радянської України у 1920-х – 1930-х рр. було її намагання укорінити КП(б)У, залучити до її лав українську частину населення, знайти серед українців провідників політики більшовицької партії. Цей курс був офіційно проголошений на XII з'їзді РКП(б) у 1923 році й увійшов в історію під назвою політики українізації. Політика українізації передбачала, у першу чергу, українізацію КП(б)У, її внутрішнього та зовнішнього сегментів.

Партійний перепис 1922 р. чітко продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У. За національним складом цей філіал РКП(б) тоді, тобто до початку політики українізації, був таким: українці – 23%, росіяни – 54%, інші, серед яких переважали євреї, – 21%. Майже половина всіх комуністів в Україні (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Українців серед армійського партійного прошарку було лише 14%. Близько 80% членів КП(б)У мешкали в містах (44% у губернських центрах). Більшовицька партія в Україні наприкінці 1922 р. була майже повністю російськомовною. 99% членів КП(б)У вільно розмовляли російською мовою, а 82% використовували

її як мову повсякденного вжитку. Українською мовою володіли лише 11% членів КП(б)У [246, с.178-179]. Ще партійний історик 1920-х рр. М.Ю. Равич-Черкаський вважав, що остання цифра завищена, бо для членів КП(б)У питання про «мову спілкування» означало «рідну мову» [741, с.242]. Б. Кравченко вважає, що реальнішими є цифри, які з цього приводу навів в одному зі звітів Х. Раковський у 1921 р.: лише 2% членів КП(б)У «підтримували зв'язок з українською мовою» [592, с.134].

Цікавим і характерним є той факт, що до 1922 р. партійні квитки членів КП(б)У оформлялися виключно російською мовою. Тільки 13 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову стосовного того, що партійні квитки повинні оформлюватися українською мовою. Але процес обміну партійних квитків тривав ще не один місяць [15, арк.5]. До речі, 26 березня 1924 р., тобто через рік після того як на XII з'їзді РКП(б) була проголошена національно-культурна реформа в союзних республіках і автономіях, М. Скрипник запропонував на засіданні політбюро ЦК КП(б)У затвердити постанову про те, щоб на наступному пленумі ЦК, а потім і в усіх партійних організаціях України співати «Інтернаціонал» (гімн РКП(б)) обов'язково і виключно українською мовою. Члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП(б)У не підтримали пропозицію Миколи Олексійовича. Співати українською мовою партійний гімн їм було важко [18, арк.51].

Ще менш українізованою, ніж уся КП(б)У, була верхівка партійно-радянського керівництва УСРР. Відсутність схильності більшості політичної еліти радянської України в 1920–1923 рр. до активних і цілеспрямованих дій щодо українізації партійної, господарської, інформаційної сфер призвела до того, що, за даними на 1 січня 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників республіканського партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають і володіють українською мовою [80, арк.50-51]. Не кращим був стан справ зі знанням і володінням українською мовою в місцевих ланках партійно-радянського апарату, особливо у південних і східних губерніях [92, арк.58].

Зрозумілим і логічним щодо ставлення компартійно-радянської еліти України до вирішення проблем українізації стає, коли знайомишся з національним складом цієї еліти й реальним станом її володіння українською мовою. Візьмемо, наприклад, квітень 1923 р. як точку відліку активних процесів на теренах українізації. Тоді кількість етнічних українців у складі ЦК КП(б)У була невеликою: 16% від загальної кількості членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У в 1923 р. та близько 25% у 1925 р. [650, с.222]. Ще гіршим був стан речей з питанням володіння членами ЦК КП(б)У українською мовою. Наприкінці 1926 р. із 45 членів ЦК КП(б)У лише 14 володіли українською мовою. Серед тих, хто не володів українською мовою були такі відомі більшовицькі діячі як Г.І. Петровський, В.Х. Ауссем, В.А. Балицький, К.М. Гулий, О.В. Медведєв. Керівник КП(б)У з березня 1925 р. Л.М. Каганович був атестований як слабо знаючий мову, а його попередник Е.Й. Квірінг не знав її взагалі [650, с.222]. Усе це дало підстави наркомун освіти УСРР і члену оргбюро ЦК КП(б)У О.Я. Шумському заявити в 1926 р.: «Темпи українізації нашої партії є темпами чумацького обозу порівняно з експресом розвитку української культури» [97, арк.2-3].

Але керівництво КП(б)У, під постійним тиском ЦК ВКП(б) й особисто Сталіна, змушене було систематично опікуватись питаннями реалізації українізації у власних лавах. Особливим завзяттям у цій справі виділявся Л.М. Каганович, який у 1925 році, за дорученням Сталіна, очолив КП(б)У. Сталін і Каганович мали надію, що активізація політики коренізації в Україні дасть змогу не тільки зміцнити позиції радянської влади, але й допоможе їм перетягнути КП(б)У на свій бік у боротьбі за владу з Троцьким, Зинов'євим, Каменєвим та їхніми прихильниками. Сподівання Сталіна і Кагановича виправдались. КП(б)У та її керівництво підтримали Сталіна у внутрішньополітичній боротьбі за владу в СРСР.

Національний склад КП(б)У під час реалізації більшовицької політики українізації змінювався дуже швидко. Якщо станом на 1 січня 1925 р. українців у лавах КП(б)У було 37%, росіян – 43,5%, євреїв – 11,9%, поляків – 1,9%, інших національностей – 5,7%, то станом на 1 січня 1926 р. картина

вже була іншою: українців – 43,7%, росіян – 37,8%, євреїв – 11,2%, поляків – 1,8%, представників інших національностей – 5,5% [94, арк.8].

Ця тенденція була закріплена в 1926 р. Згідно з інформацією ЦК КП(б)У, з усієї кількості прийнятих до лав більшовицької партії в Україні в 1926 р. 54,3% були українцями, 27,0% – росіянами, 10,9% – євреями, 7,8% – представниками інших національностей. Станом на 1 січня 1927 р. українці вже склали 45,0% від загальної кількості членів КП(б)У [256, с.28]. Через рік їх вже було 52% від загальної кількості членів КП(б)У, а далі, після від'їзду Л.М. Кагановича з України в 1928 р., хоч і повільно, але цей показник продовжував збільшуватись:

на 1 січня 1929 р. – 121 975 українців або 52,6%;

на 1 січня 1930 р. – 131 469 українців або 52,3%;

на 1 січня 1931 р. – 193 210 українців або 55,0%;

на 1 січня 1932 р. – 290 068 українців або 58,9%.

Відповідно зменшувалась частка росіян і євреїв у лавах КП(б)У, а також представників інших національностей:

на 1 січня 1929 р. – росіян (27,7%), євреїв (11,3%);

на 1 січня 1930 р. – росіян (28,3%), євреїв (11,6%);

на 1 січня 1931 р. – росіян (26,4%), євреїв (11,0%);

на 1 січня 1932 р. – росіян (24,4%), євреїв (10,1%).

Представників інших національностей у лавах КП(б)У було в 1929 р. – 8,1%; у 1930 р. – 7,8%; у 1931 р. – 6,6%; у 1932 р. – 6,6% [515, с.58].

У 1933 р. кількість українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У досягла 61%. Верхівка КП(б)У трактувала цей показник як підтвердження висновку про те, що нібито більшовицька організація України стала українською за своїм національним і соціальним змістом. Насправді, це лише свідчило про методи роботи партійних структур та можливості маніпулювання партійним апаратом свідомістю великих мас людей [65, арк.28]. Тим більше, що переваги українців за національністю в партійно-радянському апараті та серед керівного складу УСРР за часів правління Кагановича в 1925–1928 рр. не було. Якщо в номенклатурі ЦК КП(б)У в

1923 р. українців було 23,8%, то станом на січень 1927 р. їх було серед цього керівного прошарку 35,7%, станом на лютий 1929 р. – 39,4% (загальна кількість номенклатури посад, що затверджували в 1927 і 1929 рр. політбюро, оргбюро і секретаріат ЦК КП(б)У становила 2 175 одиниць з десяти галузей) [65, арк.28]. Найбільший відсоток українців у номенклатурі ЦК КП(б)У в лютому 1929 р. був у культурно-освітній галузі – 59,9%, а найменший серед керівників торгівлі (21,7%) і промисловості (24,6%). За період від січня 1927 р. до лютого 1929 р. відбулось збільшення кількості українців у номенклатурі ЦК КП(б)У в усіх галузях, крім фінансово-банківської, транспорту та зв'язку, і в планово-регулюючій галузі, у яких відсоток українців зменшився, особливо в останній, – одразу на 11,2% [65, арк.28].

Особливо ретельно Сталін і Каганович відслідковували кількісний і якісний склад членів ЦК КП(б)У. У 1927 р., на X з'їзді КП(б)У, вони ще не могли допустити переваги українців за походженням у складі ЦК, особливо враховуючи наявні ускладнення з українською частиною керівного складу УСРР (О. Шумський, Г. Гринько, П. Солодуб, М. Полоз та інші). Тому українці у складі ЦК КП(б)У після X з'їзду КП(б)У опинились у меншості – 35% від загальної кількості членів ЦК, хоча Сталін і Каганович за підтримки Петровського та Чубаря в листопаді 1927 р. висунули і домоглися обрання до складу членів таких відомих комуністів-українців, вихідців із лав УКП-боротьбистів, УСДРП, Української Комуністичної партії, РСДРП-меншовиків, як П.П. Любченко, А.А. Хвиля, Г.А. Мазуренко, М.М. Попов, В.І. Порайко, М.М. Полоз, Я.М. Дудник, Д.О. Михеєнко. До складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У були вперше обрані відомі вихідці з УКП-боротьбистів Ю.О. Войцеховський, П.П. Маркітан, А.І. Мусульбас, Ф.П. Таран-Гончаренко, О.Л. Триліський, К.С. Тараненко, а також колишній лідер та ідеолог УКП А.А. Річицький. Сталін і Каганович вирішили використати кар'єрні й особисті амбіції цих діячів для «виштовхування» з лідерських позицій в українській частині КП(б)У О.Я. Шумського, Г.Ф. Гринька, П.К. Солодуба, М.М. Полоза, П.І. Буценка та інших діячів, які

намагались українізувати КП(б)У та досягти автономії комуністичної влади в Україні. Паралельно з цим Каганович досяг порозуміння зі Скрипником, який після призначення наркомом освіти УСРР став фактичним організатором виконання всіх найважливіших заходів політбюро і ЦК КП(б)У на теренах українізації. Тільки після 1929 р. кількість українців у складі членів ЦК КП(б)У досягла 50,4% [515, с.58].

Незабаром зусилля Кагановича та керованого ним політбюро ЦК КП(б)У досягли своєї мети у справі українізації окружної та районної ланок партійно-радянського керівництва. На початок 1927 р. українцями були 46,0% секретарів окружкомів КП(б)У та 61,0% секретарів райкомів партії. У 1930 р. вже 55,0% секретарів окружкомів були українцями, хоча в 1933 р., трагічному і для народу України, і для його творчої інтелігенції, і для української частини верхівки КП(б)У, відсоток українців серед секретарів окружкомів правлячої партії знову зменшився – 52,0% [91, арк.7].

Перебіг подій 1920–1930-х рр. навколо питань «українізації» неможливо зрозуміти без визнання того факту, що прихильникам розгортання цієї активної політики в КП(б)У протистояла могутня когорта діячів, зорієнтованих великодержавно й «інтернаціоналістськи» нігілістично. Найчастіше серед них дослідники історії України згадують Д.З. Лебеда, Е.Й. Квірінга, М.Ф. Владимирського, П.П. Постишева, В.А. Балицького, М.М. Попова, П.К. Гулого, А.Ф. Радченка, Ф.Я. Угарова та інших. Але головне, на наш погляд, полягає не в тому, кого з більшовицьких діячів 1920–1930-х рр. зарахувати до прихильників національно-культурної реформи в Україні, а кого до її супротивників. Важливо те, що в лавах КП(б)У мав місце могутній опір активній «українізації» та реально існували і діяли керівники республіканського і місцевого рівня, яких можна охарактеризувати носіями цього опору. Ми беремось стверджувати, що кількісно вони в 1920–1930-х рр. переважали тих, хто виступав за активізацію «українізації» в усіх сферах суспільства, а головне – у політичній, адміністративній та інформаційній сферах. Ось чому Й.В. Сталіну та його ставленикам у радянській Україні досить легко вдалось розправитись спочатку з

О.Я. Шумським (1927 р.), потім з М.О. Скрипником (1933 р.), а пізніше з ще одним авторитетним у КП(б)У прихильником українізації П.П. Любченком (1937 р.). Проти них ефективно використовувалось гасло боротьби з націоналізмом у власних лавах.

Головним досягненням керівництва КП(б)У на теренах національно-культурного реформування, на наш погляд, було об'єктивне зміцнення позицій комуністичної влади в Україні. Вона сприяла наближенню партійно-радянського апарату до українського народу, залученню значної частини українців до участі в радянських формах керівництва республікою, суспільно-політичним і культурним життям. Помітно частка українців збільшилась у вищих органах партії та управління УСРР після X з'їзду КП(б)У в листопаді 1927 р. Й.В. Сталін і сталінці добре розуміли, що без поступок у бік української частини КП(б)У, надання можливостей для реалізації інтересів і прагнень цієї частини партії в Україні, включаючи кар'єрні та «номенклатурні» інтереси, неможливо було б досягти підтримки номенклатурної еліти УСРР у боротьбі за владу проти своїх могутніх опонентів: Л.Д. Троцького, Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва та їхніх прихильників, а пізніше й М.І. Бухаріна, О.І. Рикова та М.П. Томського. Можна погодитись із В.І. Шевченком, коли він пише: «Українізація 20-х років стимулювала підготовку і висування, хоча й обмежене, робітників української національності. Радянську українізацію підтримали значні суспільно-політичні сили, які покладали на неї великі надії».

Але було б помилкою вважати, що значне збільшення кількості етнічних українців у лавах КП(б)У й у керівному складі партійно-радянських органів УСРР автоматично вирішувало проблему переходу комуністичної влади в Україні на рейки задоволення об'єктивних потреб народу. Подальші події, пов'язані з методами й наслідками сталінської індустріалізації й колективізації, голодомору 1932–1933 рр., ще раз підтвердили цей висновок. Якщо розбиратись ще детальніше, то можна з'ясувати, що навіть серед керівників-українців, які повинні були реалізувати засади національно-культурної реформи, було багато таких, які не володіли і не користувались

взагалі українською мовою. За даними облікового підвідділу ЦК КП(б)У, на початку 1925 р. із 354 партійних працівників, що очолювали після адміністративно-територіальної реформи округи, 132 були етнічними українцями, тобто більше однієї третини. Виключно російською мовою користувалося 79% партійних працівників цієї ланки управління, що свідчило про незнання української мови значною частиною керівників-українців [455, с.29]. Як відомо, володіння українською мовою мало ще гірші показники впродовж 1920-х рр. серед членів ЦК, політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У, керівного складу Раднаркому УСРР і ВУЦВК. Справжній опір розгортанню процесів українізації в профспілкових осередках чинили їхні керівники Ф.Я. Угаров і А.С. Радченко [445, с.191-203].

Вирішення мовного та культурного питань в Україні на користь української мови і культури було стрижнем концепцій національно-культурної реформи О.Я. Шумського, М.О. Скрипника, П.П. Любченка. Вони виходили з того, що суспільно-політичне життя в республіці повинно бути комуністичним за змістом та українським за формою. Саме в цьому вони вбачали стратегічне завдання всіх осередків КП(б)У на теренах українізації. Особливо наполегливо відстоював необхідність поєднання глибокої радянської всіх сфер життя з його не менш глибокою українізацією М.О. Скрипник. Він був переконаний, що рух населення України до розуміння ідеалів та ідеології комунізму, підтримки та співпраці з комуністичною владою буде більш активним і масовим, якщо цей рух буде здійснюватись українською мовою, поєднуватись із розвитком національної культури й освіти [842].

Національно-культурна реформа в УСРР у 1920–1930-х рр. виявилась серйозною перевіркою для КП(б)У. З одного боку, усім представникам верхівки КП(б)У згідно з партійною дисципліною необхідно було сумлінно виконувати рішення XII з'їзду РКП(б), а з другого боку, над всіма більшовицькими діячами в Україні цього періоду неодмінно була піднята «сокира» обвинувачень у підтримці «націоналістів» і «націонал-комуністів».

Для більшості членів політбюро і ЦК КП(б)У особиста позиція з питань національно-культурної реформи сконцентрувалась у маневруванні між цими двома реальними загрозами. Меншість елітарного прошарку КП(б)У, до якої входили О.Я. Шумський, Г.Ф. Гринько, М.О. Скрипник, В.М. Еллан-Блакитний, П.К. Солодуб, П.П. Любченко, М.М. Полоз та їхні однодумці, намагались розширити можливості українізації, поєднати її з побудовою комунізму в республіці та на новому історичному етапі вирішити найважливіше для всіх українців питання – національне. Об'єктивно ця спроба в 1920-х – 1930-х рр. не мала успіху. Але мало хто може заперечувати, що величезна інерція національно-культурної реформи тих часів дозволила українській громаді в Україні за часів панування більшовиків, зберегти повагу до рідної мови, культури, історії та традиційного народного побуту. Ця інерція чинила опір русифікаційним процесам у республіці після Другої світової війни, вона ж допомогла українцям зберегти свою національну ідентичність. Це був один із головних чинників появи в 1991 р. на карті світу нової держави – незалежної України.

Не менше, ніж національно-культурна реформа, на становлення та функціонування КП(б)У у 1920-х – 1930-х рр. вплинули події пов'язані з політичною боротьбою всередині елітарного більшовицького середовища. Вони визначили зміст процесу формування як внутрішнього, керівного сегменту КП(б)У, так і зовнішнього, масового сегменту.

Жорстко підпорядкована партійному центру в Москві КП(б)У та її керівництво брали активну участь в усіх етапах боротьби за владу в середині більшовицького керівництва в 1920-х рр. Більшість номенклатурної еліти УСРР одразу підтримала «трійку» кремлівських вождів (Г.О. Зинов'єв, Л.Б. Каменєв, Й.В. Сталін) у їхній боротьбі за відсторонення від влади Л.Д. Троцького. Формуванню цієї позиції сприяло демонстративне усунення з України та з посади голови Раднаркому УСРР члена політбюро ЦК КП(б)У Х.Г. Раковського в 1923 році, який відверто підтримував Л.Д. Троцького в боротьбі за владу, що розгорнулась під час хвороби В.І. Леніна. Керівництво КП(б)У мало досить багато претензій до Троцького ідеологічного й

адміністративно-організаційного змісту. Українська частина номенклатурної еліти республіки гостро критикувала Троцького за його негативне ставлення до перебігу політики українізації [660, с.27].

Керована Е.Й. Квірінгом КП(б)У переконливо підтримала «трійку» в боротьбі з Троцьким, яка в 1923-1924 рр. набула форми партійної дискусії.

Результати партійної дискусії в Україні у 1923-1924 рр. в узагальненому вигляді нам вдалось знайти у державному архіві Запорізької області. Аналіз цих результатів дає можливість краще зрозуміти причини незадоволення «трійкою» вождів особисто керівником КП(б)У Е.Й. Квірінгом, який здавалось все зробив для того, щоб забезпечити політичну перемогу над Троцьким і його прихильниками в Україні у 1923-1924 рр.

Епіцентром партійної дискусії стала столиця УСРР місто Харків і Харківська губернія. Якщо розглядати результати дискусії в Харківській губернії за формальними ознаками, то перемога резолюції Зинов'єва – Каменєва – Сталіна не викликає сумніву. У 36 із 43 партійних організацій Харківської губернії перемогла «трійка» [89, арк.22]. Але якщо ознайомитися з переліком партійних осередків, де перемогли під час голосування прихильники Троцького, то відразу виникають питання, на які історики за радянських часів навіть не намагалися шукати відповіді. Резолюцію опозиції підтримали партійні осередки Текстильшвейпрому, наркомату зовнішньої торгівлі, ВУКСу, наркомату фінансів, губернської партійної школи, а головне – апарату ЦК КП(б)У і ДПУ УСРР [89, арк.23].

Результати боротьби з Троцьким і його прихильниками в Харкові суттєво вплинули на ставлення «трійки» вождів до керівництва КП(б)У, хоча загальні результати партійної дискусії 1923–1924 рр. в Україні мали задовольнити Зинов'єва, Каменєва і Сталіна: із 191 партійної організації тільки 11 проголосували за платформу опозиції. 180 партійних організацій голосували за резолюцію ЦК РКП(б), тобто підтримали «трійку» [89, арк.24]. У цілому ж по РКП(б) на початок 1924 р. 98,7% членів партії проголосували за резолюцію «трійки» і лише 1,3% були за резолюцію Л.Д. Троцького. Тобто результати партійної дискусії в Україні свідчили про більш значний вплив на

осередки КП(б)У Троцького та його прихильників, ніж у решті обласних і республіканських організацій більшовицької партії. Найбільше дивує, що Е.Й. Квірінг і Д.З. Лебідь не змогли забезпечити перемогу позиції «трійки» в партійному осередку апарату ЦК КП(б)У. Перемога тут прихильників Троцького значно підірвала позиції Квірінга і Лебеда в очах Сталіна, Молотова і Куйбишева, хоча Зинов'єв всіляко захищав українських партійних ватажків, апелюючи в основному до Петровського і Фрунзе. Пізніше, у 1925 році Сталін позбавився Квірінга, як ненадійного керівника КП(б)У, який був зорієнтований на Зинов'єва.

Підсумки партійної дискусії були підбиті на березневому 1924 р. пленумі ЦК КП(б)У. На цьому партійному форумі жорстку оцінку одержали ті номенклатурники, які не змогли на своїх посадах забезпечити швидку й однакову негативну критику дій Л.Д. Троцького. Так за відсутність чіткої позиції щодо ідей Троцького після місячного перебування на посаді секретаря Подільського губкому КП(б)У був звільнений І.М. Мусульбас. З посади голови Катеринославського губвиконкому був знятий О.М. Самохвалов. Гостра критика лунала на адресу Київського й Одеського губкомів КП(б)У. У Києві напередодні пленуму працювала особлива комісія ЦКК РКП(б), яка з'ясовувала причини того, що спочатку більшість місцевих партійців підтримали платформу Троцького. Московський керівник цієї комісії Крумін і члени ЦКК КП(б)У Затонський і Покко висловились за відкликання з Києва 14 відповідальних працівників, що і було зроблено [521, с.100].

Після XIV з'їзду ВКП(б) у радянській Україні верхівкою КП(б)У була розгорнута широкомасштабна кампанія цькування та переслідування як прихильників Л.Д. Троцького, так і прихильників Г.О. Зинов'єва та Л.Б. Каменєва. Пізніше, у похилому віці Л.М. Каганович у своїх спогадах стверджував, що в Україні прихильники Троцького, Зинов'єва і Каменєва мали «широку мережу опозиційно-фракційних центрів». Він писав, що ці «центри» стали основою для об'єднання всіх антикомуністичних сил у республіці проти політики ВКП(б) – КП(б)У і тому «боротьба набувала

гострого та нелегкого характеру, тим більше що опозиція демагогічно використовувала наші труднощі для підриву політики партії та сіяння паніки і дрібнобуржуазних настроїв навіть у рядах партії» [286, с.363].

Насправді, Л.М. Каганович мабуть не пам'ятав, що прихильників Г.О. Зинов'єва і Л.Б. Каменєва в лавах КП(б)У було набагато менше, ніж прибічників Л.Д. Троцького і Х.Г. Раковського. Про це говорив сам генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович у грудні 1927 р. у своєму виступі на XV з'їзді ВКП(б) [156, с.152-153].

Про невелику кількість прихильників Троцького, Зинов'єва та Каменєва у складі КП(б)У свідчать і результати нової загальносоюзної дискусії в лавах більшовицької партії в 1927 р. Станом на 7 грудня того ж року із 147 970 осіб, які взяли участь у цій партійній дискусії, за опозицію проголосувала лише 741 особа, або 0,5% від загальної кількості членів КП(б)У. Дуже наближені до цих показників цифри наводив у своїй доповіді на XV з'їзді ВКП(б) Л.М. Каганович. Він говорив: «Усього по Україні (за винятком декількох округів, по яких не одержано даних) проведено було близько 900 зборів, у яких взяло участь до 100 тис. чоловік. За лінію партії виступало в суперечках 12 тис. чоловік, проти – 270 чоловік. Голосувало за лінію партії трохи менше 100 тис. чоловік, проти – 446 чоловік, утрималось – 247. На районних конференціях по 19 округах на 141 зборах взяло участь близько 19 тис. осіб. За лінію партії виступило 3 500 чоловік, проти – 27 чоловік. За лінію партії голосувало трохи менше 19 тис. чоловік, проти – 9 чол., утрималось – 22» [156, с.156-157].

Невелику кількість прихильників Л.Д. Троцького, Г.О. Зинов'єва і Л.Б. Каменєва в Україні в 1926–1927 рр. зафіксовано й у відповідних матеріалах Центральної контрольної комісії КП(б)У. У звіті ЦКК і наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР до X з'їзду КП(б)У зафіксовано, що станом на 7 серпня 1927 р. за активну опозиційну роботу до відповідальності було притягнуто 112 осіб. З цієї кількості було виключено із лав більшовицької партії 54 особи, або 48% від загальної кількості притягнутих до партійної відповідальності. Ще 8 осіб дістали від ЦКК КП(б)У догану із

суворим попередженням, 38 осіб – просто догану і 14 були притягнуті до менш суворої партійної відповідальності. Головна маса притягнутих до партійної відповідальності або виключених із КП(б)У опинилась у лавах більшовицької партії в 1919–1927 рр. (83 особи). У 1917–1918 рр. до більшовицької партії ввійшли 24 опозиціонери, серед яких 14 осіб у минулому належали до інших партій (7 членів РКП(б) – КП(б)У з 1917–1918 рр. було в 1927 р. виключено із партії за опозиційну діяльність). З партійним стажем до 1917 р. в лавах КП(б)У було притягнуто ЦКК до відповідальності в 1926–1927 рр. за незгоду з «генеральною лінією» 5 осіб, один із яких був виключений із партії [153, с.13].

Розгортанню цілеспрямованої боротьби в КП(б)У проти Троцького, Зинов'єва і Каменєва та їхніх прихильників у 1926–1927 рр. сприяла особиста просталінська позиція найвпливовіших представників компартійно-радянської еліти України. Після XIV з'їзду ВКП(б) усі члени української делегації, члени і кандидати в члени політбюро та ЦК КП(б)У роз'їхались по всій території УСРР для відповідного «роз'яснення» рішень з'їзду і сутності розбіжностей між більшістю ЦК більшовицької партії та новою опозицією Г.О. Зинов'єва і Л.Б. Каменєва. Найспритніші серед високопоставлених номенклатурників УСРР, такі як О.Г. Шліхтер і П.П. Постишев, швидко написали й опублікували для читання партійним загальом республіки брошури та книжки просталінського змісту, у яких із великим завзяттям ганьбили своїх колишніх вождів – Троцького, Зинов'єва, Каменєва [240; 214]. Великий обсяг літератури аналогічного змісту з'явився в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Артемівську та в інших містах і селах радянської України. Цю літературу друкували в Москві. Формуванню просталінської орієнтації окружних і районних керівників в 1926-1927 рр. сприяли згадувані «тематичні» циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У та відповідні коментарі Й.В. Сталіна, В.М. Молотова, В.В. Куйбишева, Л.М. Кагановича до документів опозиції.

Елітарне угруповання більшовиків на чолі з Л.Д. Троцьким послідовно ліквідувалося протягом 1930-х рр. Найбільше прихильників Троцького

було фізично знищено в 1934–1938 рр. Паралельно і одночасно знищувалися й колишні прихильники Зинов'єва, Каменєва, Бухаріна й учасники будь-яких колишніх опозицій у лавах більшовицької партії. Про це свідчать цифри і факти. Тільки в 1937 р. в УРСР було репресовано 6 268 осіб, яких звинувачували в «троцькізмі» або в симпатіях до Троцького [687, с.111]. Згідно з довідкою про склад ув'язнених у ГУЛАГу станом на 1 січня 1939 р., що була підготовлена особисто для нового наркома НКВС Л.П. Берії, у сталінських концтаборах ще знаходилися 25 563 прихильники Троцького і Зинов'єва. Знаючи особливості слідства в НКВС у 1937–1938 рр., можна стверджувати, що певна частина з цієї кількості людей ніколи не належала до будь-якої опозиції, але орієнтуючись на ці цифри, так само можна стверджувати, що після 1938 р. на волі залишилися тільки ті колишні прихильники опозиції, яким особисто дав індульгенцію Сталін (А.А. Андрєєв, М.С. Хрущов і небагато інших). Станом на 1 січня 1942 р. в сталінських концтаборах ще перебувало, тобто залишались живими, 12 446 колишніх прихильників Троцького, Зинов'єва і Бухаріна. До 1953 р. в концтаборах і на засланні дожили тільки декілька десятків колишніх рядових учасників партійних опозицій. Серед живих не залишилося жодного, хто б у свій час входив до керівного складу опозиції [362, с.418-453].

Боротьба з «правим ухилом» у КП(б)У, а точніше – з тими, кого партійні комітети й органи ДПУ УСРР зараховували до переліку прихильників М.І. Бухаріна, О.І. Рикова і М.С. Томського, очолювалась новим генеральним секретарем ЦК КП(б)У Станіславом Вікентійовичем Косіором. Проте Каганович починаючи з літа 1928 р., тобто після свого відкликання до Москви, завжди тримав номенклатурну еліту УСРР у сфері свого контролю і впливу, неодноразово повертався до України з надзвичайними місіями Сталіна і політбюро ЦК ВКП(б). Так було в 1932–1933 рр. під час сталінської хлібозаготівлі, колективізації та голодомору, так було і на початку 1937 р. на Київщині, коли Каганович із великим задоволенням розвінчував свого амбітного «учня» П.П. Постишева та його

прихильників, так було і в 1947 р., коли Сталін направив Хрущову Кагановича на «допомогу».

Керівництво КП(б)У і ДПУ УСРР наполегливо шукало прихильників «правих» в Україні. Зрозуміло, що коли щось дуже необхідно відшукати, то політики це обов'язково знаходять. На пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 1-5 листопада 1928 р. і був значною мірою присвячений критиці «правого ухилу» в партії, таким «цапом потерпайло» став кандидат у члени ЦК КП(б)У С.Н. Власенко. Він у своєму виступі на пленумі дозволив собі критику окремих партійних комітетів, які використовували незаконні методи тиску на селян під час хлібозаготівель [10, арк.7]. На нього відразу ж накиннулися С.В. Косіор, В.П. Затонський, О.В. Медведєв, Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, М.Е. Чувирін, Б.О. Семенов, В.І. Чернявський і М.Н. Демченко, які сприйняли це як захист куркулів. А це був, на їхню думку, «правий ухил». Незабаром С.Н. Власенко вибув зі складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У, хоча зміст його виступу на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. не дає підстав вважати його прихильником М.І. Бухаріна [10, арк.12]. Ще одним прихильником «правого ухилу» в Україні було «призначено» академіка М.І. Яворського.

У пошуку прихильників «правого ухилу» в лавах КП(б)У активна роль належала органам держбезпеки республіки. Виступ голови ДПУ УСРР В.А. Балицького на II Всеукраїнській конференції КП(б)У, що відбулася 9–14 квітня 1929 р., свідчив, що оперативні підрозділи органів держбезпеки збирали цілеспрямовано матеріали про тих комуністів, які дозволяли собі висловлювати критику на адресу діяльності ЦК ВКП(б) або ЦК КП(б)У. Особливо ретельно фіксувалися виступи проти надзвичайних заходів із боку комуністичної влади проти заможного селянства і селянства взагалі під час хлібозаготівельної кампанії. В.А. Балицький наполягав на усуненні прихильників «правих» з державної служби та виключенні їх із лав КП(б)У [131, с.56-57].

Доповідь С.В. Косіора на пленумі ЦК ВКП(б) 15 листопада 1929 р. дає можливість зрозуміти і розмах партійної чистки, яку проводили партійні

комітети всіх рівнів проти тих, хто заперечував необхідність згортання непу і вживання надзвичайних заходів проти селянства. Ця чистка була започаткована рішеннями XVI конференції ВКП(б) і проводилася з травня 1929 р. до травня 1930 р. Усього з ВКП(б) було виключено 99 610 осіб, або 7,8% від кількості тих, хто пройшов чистку [378, с.407]. Із лав КП(б)У тільки за перші півроку проведення чистки було виключено 13% партійців [378, с.542].

«Українська» частина ЦК ВКП(б) 17 листопада 1929 р. одностайно голосувала за виключення М.І. Бухаріна зі складу політбюро ЦК ВКП(б) і проект резолюції «Про групу Бухаріна», підготовлений комісією Я.Е. Рудзутака (проти цього проекту і виключення Бухаріна зі складу політбюро ЦК ВКП(б) на пленумі голосувало всього двоє – М.П. Томський і Ф.Я. Угаров. М.І. Бухарін і О.І. Риков у день голосування на пленумі не були присутні). Це свідчило про те, що компартійно-радянська еліта України продовжувала і далі йти в фарватері сталінського курсу. Перебіг подій на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. і його результати свідчили, що навіть такі авторитетні більшовицькі керівники України, як Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, О.Г. Шліхтер, П.П. Постишев, тепер обов'язково повинні були дотримуватися тих умов політичної «гри», які регламентував партійно-державний центр у Москві. Після усунення з політбюро ЦК ВКП(б) Бухаріна ставало далі все більш зрозумілим, що місце на вершині владної піраміди залишилося тільки для однієї людини. Цією людиною був Сталін.

Компартійно-радянська еліта України після 1923 р. послідовно підтримувала в боротьбі за владу в СРСР ті елітарні угруповання, ядром яких були Сталін і сталінці. Керівництво КП(б)У самостійно ніколи б не змогло утримати владу в Україні без московської допомоги, без багнетів Червоної армії, без лицемірної партійної ідеології та репресивної машини ЧК–ДПУ–НКВС, тому вона повинна була триматися тих угруповань більшовицької еліти, які перемагали в кожний конкретний момент у боротьбі за владу. Ця тактика допомагала після 1923 р. до масових репресій Великого терору залишатись при владі в радянській Україні майже незмінно обмеженій групі

більшовицьких діячів: Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, В.П. Затонський, П.П. Постишев, В.А. Балицький, Й.Е. Якір, О.Г. Шліхтер, І.Є. Клименко, К.В. Сухомлин, М.Н. Демченко, П.П. Любченко, М.М. Попов, В.А. Строганов, О.В. Медведєв, А.С. Радченко та інші. Але в обмін на це, за ленінською традицією, керівництво ЦК більшовицької партії, завжди в 1920–1930-ті рр. і пізніше мало свого наглядача і провідника генерального курсу на чолі КП(б)У: Х.Г. Раковського, Е.Й. Квірінга, Л.М. Кагановича, С.В. Косіора, М.С. Хрущова, Л.Г. Мельнікова.

З кожним раундом боротьби за владу між різними угрупованнями більшовицьких керівників компартійно-радянська еліта України все більше віддалялася від свого народу і все більше залежала від доброї або злої волі московського керівництва й особисто Сталіна. Політична система, побудована на антидемократичних засадах, сприяла цьому. Верхівка КП(б)У надійно контролювалася з Москви. Харківські можновладці ще не знали, що ціною за своє перебування у владі буде їхнє власне життя. У 1937–1939 рр. загинуть усі авторитетні та впливові діячі КП(б)У, які в 1923–1929 рр. завзято й натхненно відстоювали Сталіна і сталінців у боротьбі за владу. Живим залишиться й доживе до ХХ з'їзду КПРС лише один Г.І. Петровський, знятий з усіх посад і деморалізований. Саме той Петровський, який у листопаді 1929 р. закликав Сталіна і Бухаріна до примирення. Парадокс – але Сталін його не знищив. Але знищив С.В. Косіора, П.П. Любченка, П.П. Постишева, Е.Й. Квірінга, В.А. Балицького, М.М.Попова, В.Я. Чубаря Й.Є. Якіра, знищив багатьох тих українських номенклатурників, які розчищали йому дорогу до одноосібної, необмеженої влади. Важливо пам'ятати, що з 1926 р. керманічі КП(б)У входили до складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б) (Г.І.Петровський, С.В.Косіор, В.Я.Чубар, П.П.Постишев).

КП(б)У та її парткоми всіх рівнів були стрижнем політичної системи, яку натхненно конструювали московські можновладці в УСРР. Внутрішній та зовнішній сегменти КП(б)У утворили могутній важіль панування в Україні

для керівництва більшовицької партії й особисто Сталіна. Вони були базисом для радянської влади в Україні.

3.3. Ради та їх місце в політичній системі радянської України

Владний тандем «партійний комітет – рада та її виконавчий комітет» створював ту основу, навколо якої формувалась політична система в СРСР і УСРР. Цей тандем функціонував і на рівні центральної влади, і на місцевому рівні. Через жорстку вертикаль підпорядкованих центру партійних комітетів він формував відповідну ієрархію владних органів. Було б помилкою вважати ради всіх рівнів та їх виконавчі структури лише декоративним фасадом для здійснення партійними комітетами реальних владних функцій. Тут ми повністю згодні з С.В. Кульчицьким. Тобто ми вважаємо, що ради та їх виконавчі комітети і структури мали свій обсяг владних повноважень, свою сферу відповідальності та впливу. Саме через виконавчі комітети рад та їх структури формувались бюджети відповідного рівня та здійснювалось їх виконання. Величезний обсяг розпорядчих функцій, організаційних питань, які випадали на виконавчі органи рад робили їх найближчими до народних мас, до пересічного громадянина та його повсякденного спілкування з диктаторською владою. Ради та їх виконавчі комітети разом із парткомками були основою влади, на якій формувались центральні та місцеві адміністративні і господарчі органи.

Партія та її партійні комітети безпосередньо опікувались кадровими та ідеологічними питаннями, виконували значний обсяг роботи з контролю за усіма сферами життєдіяльності суспільства. Вищі органи партії визначали стратегічні та тактичні завдання подальшого розвитку країни, формування відповідних механізмів реалізації цих завдань. Вищі партійні органи: політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК партії і відповідно в Україні політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК КП(б)У приділяли величезну увагу питанням державної безпеки, прокуратури, судочинства і діяльності правоохоронних органів, армії. Політбюро ЦК більшовицької партії

вирішувало найважливіші питання зовнішньої та внутрішньої політики [723, с.150-151]. Але основний обсяг господарчих й адміністративних питань вирішувався через ради та їх виконавчі органи і структури. Раднаркоми СРСР і УСРР були ключовими структурами цієї піраміди. Пов'язані з партійною ієрархією через механізм номенклатури радянські керівники всіх рівнів посідали вагоме місце в номенклатурній еліті УСРР 1920-х – 1930-х рр. Треба згадати, що Г.І. Петровський, який з 1919 р. до 1938 р. очолював ВУЦВК фактично весь час входив до керівної «трійки» республіканської влади. Авторитетними були голови Раднаркому УСРР Х.Г. Раковський, В.Я. Чубар, П.П. Любченко.

Існування того феномену, який увійшов в історичну літературу, як радянська влада, не можна зрозуміти, якщо не говорити про владний тандем «партійні комітети – ради та їх виконавчі органи». Але треба враховувати і те, що ради, які існували в СРСР і УСРР після завершення громадянської війни і ради, які діяли у період 1917-1920 рр. суттєво відрізнялись. Головна відмінність полягала у тому, що більшовицька влада не визнавала непідконтрольні їй ради, які виникли у 1917-1918 рр., як результат революційної діяльності мас. На I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. з цього приводу було затверджено окреме рішення «Про ставлення до так званих «рад» [676]. Замість рад, що стихійно виникли, більшовики розгорнули широкомасштабну роботу конструювання підконтрольних рад та їх виконавчих органів [723, с.149].

Основним засобом створення підконтрольних партійним комітетам рад було законодавче впровадження нерівноправного представництва різних соціальних груп у радах усіх рівнів. Окрім того, виборчих прав була позбавлена значна кількість громадян, які з погляду більшовицької влади належали до так званих «колишніх», тобто до «експлуататорів» та їх обслуговуючих верств. Селянство теж мало жорсткі обмеження у представництві. Проголошення більшовиками будівництва пролетарської держави вимагало від їх керівництва відповідних дій. Тому в Україні під час виборів 1919 р. діяли норми, встановлені урядом УСРР 13 лютого 1919 р.

Вони передбачали, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость має право надсилати лише одного депутата (населення волості 10-12 тис. осіб). Від міст та фабрично-заводських поселень на з'їзд надсилали одного депутата від 10 тис. осіб. Таке ж право було надане полку або окремій частині Червоної армії (менше 1000 осіб) [487, с.40-49]. Зрозуміло, що такі норми представництва сприяли формуванню підконтрольній більшовикам рад.

Ленін і більшовицька верхівка презирливо ставились багатопартійності та європейського парламентаризму. Вони вважали, що у пролетарській державі має право на існування лише одна партія – більшовицька. Тому конструювання рад передбачало їх однопартійність. Але у період 1919-1922 рр. в УСРР досягти цього було непросто. Тому більшовики змушені були визнати представництво у радах усіх рівнів представників. УКП-боротьбистів, УПЛСР-борбистів, меншовиків, есерів, єврейських партій. Наявність представників інших партій у радах не свідчила про демократизм більшовицької влади. Керівництво більшовицької партії цілеспрямовано йшло до однопартійної диктатури. Проти представників інших партій, які мали представництво у радах, широко застосовувались усі каральні та обмежувальні засоби, які мала у своєму розпорядженні правляча партія, включаючи органи держбезпеки [746].

Збереження рад, як представницьких органів влади, та їх виконкомів, як органів адміністративного та господарського управління не було випадковим. З одного боку участь у підконтрольних радах залучала до управлінської діяльності тисячі робітників, селян і службовців, що сприяло укоріненню у суспільство радянської влади. А з іншого боку, ліквідація приватної власності вимагала формування надпотужного апарату управління та розподілу. В умовах 1917-1922 рр. це було можливим тільки на базі рад та їх виконкомів. Ці управлінські структури були зрозумілими для населення і досить звичними, хоча швидка бюрократизація радянських установ у СРСР та УСРР викликала загальне незадоволення у суспільстві. Проти цього в

1919-1920 рр. існувала широка опозиція у лавах самої більшовицької партії [761, с.127-138].

Створення директивно на місцях в Україні у 1919-1920 рр. виконавчих комітетів рад до проведення виборів самих рад сприяло, з одного боку, розвитку та укоріненню владного тандему «партійний комітет – виконавчі комітети та структури рад», а з іншого боку, обмежувало вплив і компетенцію рад, принижувало їх значення у політичному, господарському та адміністративному сенсах. Виконкоми рад та їх структурні підрозділи у багатьох випадках у 1919-1922 рр. діяли як надзвичайні органи, тому що їх ніхто не обирав. Вони призначались відповідними партійними комітетами, як і революційні комітети та комітети бідноти [721, с.43-51]. Оскільки партійні комітети на місцях та виконкоми рад і їх структурні підрозділи очолювала одна група більшовицьких діячів, швидко відбувався процес персоніфікації диктаторської влади. Партійні комітети, включаючи політбюро та оргбюро ЦК більшовицької партії і ЦК КП(б)У, усе частіше виконували функції арбітра у різноманітних дискусіях із стратегічних та поточних питань, які мали місце у радянських органах. Почала активно поширюватись практика попереднього розгляду питань, що входили до компетенції рад і їх виконкомів, включаючи ВУЦВК та Раднарком, партійними комітетами, а на центральному республіканському і союзному рівнях політбюро, оргбюро та секретаріатом ЦК партії і ЦК КП(б)У. Особлива роль у цьому процесі належала комуністичним фракціям у радах. ЦК партії та місцеві партійні комітети в 1918-1920 рр. досить ефективно керували комуністичними фракціями рад. Пізніше питання порядку денного рад усіх рівнів без затвердження попередньо відповідним партійним комітетом просто не розглядались [710, с.99].

Але починаючи з січня 1923 року радянські та профспілкові органи і структури не мали право у своїх рішеннях посилатись на попередні рішення ЦК партії або місцевого партійного комітету. Про це їх повідомив лист за підписом секретаря ЦК РКП(б) В.В. Куйбишева [706, с.62-63]. Таким чином, партійні структури і вся партійна ієрархія у цілому уникали політичної та

фактичної відповідальності за помилкові або злочинні рішення. Конспіративність у діяльності партійних керівників і функціонерів набула у 1920-х – 1930-х рр. директивного змісту. Легітимізація рішень партійних комітетів йшла через рішення рад усіх рівнів і вищі державні органи (Раднарком, наркомати тощо), керівники яких були зобов'язані виконувати партійні рішення [723, с.150].

Ієрархія партійних комітетів у комуністичній державі зберігала всю повноту політичної влади, але не брала на себе відповідальність за поточні справи та реальні соціально-економічні проблеми. Радянський апарат, а головне виконавчі комітети рад усіх рівнів, позбавлялись політичного впливу, але наділялись достатнім обсягом розпорядчих повноважень. Постійно виникала загроза конфлікту, протистояння між партійною та радянською частинами владного тандему. Вони попереджувались і вирішувались у разі виникнення простим засобом: відповідальні посади в радянських органах і установах заміщувались тільки членами більшовицької партії. Кваліфікація, досвід, компетентність та ефективність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу [638, с.70-71]. Більше того, у 1920-х – 1930-х рр. існувала поширена практика переміщення посадових осіб із партійного апарату до радянського і навпаки. Якщо голова ВУЦВК і член політбюро ЦК КП(б)У Г.І. Петровський незмінно обіймав найвищу радянську посаду в УСРР – УРСР у 1919-1938 рр., то такі відомі й авторитетні партійні діячі як О.Я. Шумський, П.П. Любченко, В.П. Затонський, Е.Й. Квірінг, Г.Л. П'ятаков, Д.З. Мануїльський, К.В. Сухомлин та багато інших у різні періоди своєї діяльності працювали на відповідальних радянських посадах. Їх одночасне перебування у складі членів або кандидатів у члени політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У практично позбавляло можливості навіть таких амбітних діячів як М.О. Скрипник і П.П. Любченко проводити будь-яку самостійну політику, перебуваючи на найвищих посадах в уряді УСРР [521, с.45-61].

Логічним було включення відповідальних радянських посад до переліку посад партійної номенклатури усіх рівнів. Механізм номенклатури

після відповідних рішень XII з'їзду РКП(б) у 1923 році практично позбавив ради, в умовах однопартійної диктатури, будь-якого впливу на ключові кадрові призначення. Міцно тримала у покорі радянських керівників і система привілеїв та додаткових пільг, яка формувала реальну привабливість для частини партійців кар'єрного росту на радянській роботі. До речі, так само підконтрольною стала й верхівка профспілкового апарату. Обсяг привілеїв для партійців, що працювали в апараті рад, був чималим.

Одразу після перемоги у жовтні 1917 року більшовицьке керівництво намагалось створити владну вертикаль із рад різного рівня. Це виявилось складною справою. Здійснити омріяну більшовиками диктатуру пролетаріату через ради різного рівня у 1917-1922 рр. виявилось неможливим. Практика державного управління переконала Леніна і більшовицьке керівництво у тому, що ради самі по собі не зможуть виконувати функції диктаторської влади. Більше того, ради, з моменту свого започаткування несли у собі величезний потенціал демократії та народовладдя. Підсилення їх реальних владних можливостей формувало небезпеку для будь-якої диктатури. Тому Ленін і керівництво РКП(б) зробили основою політичної системи в СРСР і УСРР владний тандем – «партійні комітети – ради та їх виконкоми». Політична влада концентрувалась у партійних структурах, а величезний обсяг виконавчої роботи та відповідальність залишились за радами та їх виконками [612, с.12-13].

Важливою є думка С.В. Кульчицького про те, що «своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу». Далі він пише: «Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свою еліту вона брала з народних «низів» [612, с.12]. Десятки тисяч людей у 1920-х – 1930-х рр. в Україні обирались депутатами всіх рівнів і мали можливість взяти участь у керівництві республікою на різних рівнях влади.

У Радянському Союзі поняття місцевого самоврядування не існувало. Тому складним є питання розподілу органів влади на органи, які безпосередньо підпорядковувались радам, і органи, які здійснювали функції державного управління. Виконавчі структури рад зобов'язані були, у першу чергу, виконувати функції державного управління. Тому існувала система подвійного підпорядкування відділів та управлінь місцевих виконкомів. Окрім виконкомів відділи та управління підпорядковувались відповідним наркоматам (міністерствам) УСРР: освіти, охорони здоров'я, комунального господарства, соціального захисту тощо.

Формально, найвищим законодавчим органом влади в УСРР був Всеукраїнський з'їзд Рад. Згідно з Конституцією 1919 року, його виключному відданню підлягали: а) затвердження, зміни і доповнення Конституції; б) оголошення війни та укладання миру. Крім того, до компетенції Всеукраїнського з'їзду Рад і ВУЦВК належали: встановлення і зміни кордонів республіки, зносини з іноземними державами, встановлення основ організації збройних сил, комуністичного будівництва в галузі народного господарства і затвердження бюджету. Згідно зі статтею 11 Конституції УСРР від 1919 року головним завданням Всеукраїнського з'їзду Рад було вироблення загального напрямку діяльності уряду і всіх органів влади [425, с.156-157].

Конституція УСРР передбачала, що Всеукраїнський з'їзд скликається ВУЦВК не менше двох разів на рік, а за розсудом ВУЦВК – і частіше. Але практично ця норма Конституції ніколи не виконувалась. Депутати, які працювали не на постійній основі, збирались не частіше одного разу на рік. Тому після 1925 року ця стаття Конституції була змінена і депутати збирались не частіше одного разу на рік. Після 1920 року, тобто ліквідації в Україні партій боротьбистів і борбистів, Всеукраїнські з'їзди швидко перетворились у представницькі заходи. За вказівкою політбюро ЦК КП(б)У ВУЦВК готував для Всеукраїнських з'їздів такі питання та їх рішення, які повинні були легітимізувати політичний курс державної партії в Україні.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) за Конституцією 1919 року був найвищою владою у радянській Україні в період між всеукраїнськими з'їздами Рад. Він мав досить широкі як законодавчі, так і виконавчі повноваження. Незабаром коло більшовицьких діячів, які визначали зміст діяльності ВУЦВК зменшилось у зв'язку з появою у його структурі позаконституційного органу – президії ВУЦВК. Одночасно тривав процес збільшення кількості членів і кандидатів у члени ВУЦВК. На V Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1921 р.) було обрано до ВУЦВК – 155 членів і 55 кандидатів; на VI з'їзді (грудень 1921 р.) – 198 членів і 62 кандидати; на VII з'їзді (грудень 1922 р.) – 200 членів і 50 кандидатів; на VIII з'їзді (січень 1924 р.) – 251 член і 82 кандидати; на IX з'їзді (травень 1925 р.) – 300 членів і 91 кандидатів [425, с.177-178]. Бути членом ВУЦВК у більшовицькому середовищі вважалось почесним. Це надавало не тільки відповідний статус у політичній еліті, але й низку вагомих привілеїв [522, с.103-113; 15, арк.41].

Треба визнати, що ВУЦВК виконував великий обсяг конкретної управлінської роботи. Тим більше, що функції та компетенція ВУЦВК і Ради народних комісарів УСРР з багатьох питань не були визначені та дублювались. Але виконання ВУЦВК і законодавчих функцій, і виконавчих влаштовувало номенклатурну еліту УСРР. ВУЦВК, таким чином, реалізував свою частину завдань, закладених у тандем (партійні органи – ради та їх виконкоми) на центральному рівні. Реальна політична влада концентрувалась у політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, які в свою чергу реалізовували політичний курс московського партійно-радянського центру. У 1920-х – 1930-х рр. у політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У завжди було представлено керівництво ВУЦВК та Раднаркому. Голова ВУЦВК Г.І. Петровський відігравав до 1938 р. одну із ключових ролей у керівництві УСРР як і голова Раднаркому (Х.Г. Раковський, В.Я. Чубар, П.П. Любченко) [472].

Існує величезний обсяг документів, які свідчать про те, що політбюро ЦК КП(б)У безпосередньо доручало ВУЦВК у 1920-х – 1930-х рр. виконання багатьох конкретних завдань: затвердження нових законів, постанов,

кадрових призначень і звільнень, легітимізації партійних рішень тощо. Так, Г.І. Петровський, як голова ВУЦВК, член політбюро ЦК КП(б)У і член відповідної союзної комісії отримав восени 1922 року низку доручень від політбюро ЦК КП(б)У у зв'язку із процесами, пов'язаними із утворенням СРСР. Так, 18 вересня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У узгодило відрядження Г.І. Петровського на засідання союзної комісії [16, арк.69]. Через день, а саме 20 вересня 1922 року, політбюро ЦК КП(б)У формулює конкретне завдання для голови ВУЦВК у зв'язку з його відрядженням до Москви: «Запропонувати т. Петровському на засіданні комісії ЦК РКП з питання встановлення взаємин між федеративними республіками від імені політбюро наполягати на відкладенні питання про взаємини з Україною» [16, арк.72].

3 жовтня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У сформулювало для Г.І. Петровського розлогі та конкретні директиви щодо позиції на переговорах у Москві. Тобто, голова ВУЦВК повинен був реалізувати позицію партійного керівництва України, до складу якого сам і входив. ВУЦВК своєї самостійної позиції в умовах переговорів не формулював, хоча мова йшла про суверенітет республіки [16, арк.73].

Постанови політбюро ЦК КП(б)У свідчать про те, що долю радянської України в 1922 році визначало вузьке коло більшовицької еліти у Москві та Харкові. З іншого боку, вони свідчать і про те, що Всеукраїнські з'їзди Рад і ВУЦВК не були реальними органами народовладдя в Україні. Контролювався не тільки процес їх обрання і формування, але й уся їх діяльність. До речі, про результати свого відрядження до Москви Г.І. Петровський і М.В. Фрунзе звітували спочатку політбюро ЦК КП(б)У 11 жовтня 1922 року. Тільки після цього політбюро ЦК КП(б)У доручило голові ВУЦВК Г.І. Петровському та М.В. Фрунзе зробити повідомлення з цього приводу комуністичній фракції ВУЦВК. Фактично вищий радянський орган в Україні був проінформований щодо вже затвердженого у Москві рішення про формальний суверенітет УССР [16, арк.75].

Цікаво, що політбюро ЦК КП(б)У своїм рішенням від 8 грудня 1922 року вирішило направити на загальносоюзний з'їзд Рад до Москви повний склад ВУЦВК. Цей з'їзд затвердив формальне входження УССР до складу СРСР. Без рішення політбюро ЦК КП(б)У більшість членів ВУЦВК самотійно не мали право їхати у відрядження до Москви [16, арк.103].

Поява президії в структурі ВУЦВК була затверджена постановою 3 сесії ВУЦВК VIII скликання 12 жовтня 1924 року. Згідно з цією постановою президія ВУЦВК мала широкі повноваження та практично мала можливість вирішувати від імені ВУЦВК велике коло питань. Таким чином, концентрація політичної влади в УСРР у руках обмеженого кола більшовицьких діячів доповнювалась структурними змінами у радянській частині тандему (партійні комітети – ради та їх виконкоми).

ВУЦВК припинив свою діяльність з прийняттям Конституції УРСР 1937 року (січень) й обранням на її основі Верховної Ради УРСР. Першим головою президії Верховної Ради УРСР після виборів 26 червня 1938 року став Л.Р. Корнієць [757, с.76]. Але Верховна Рада УРСР у політичній системі республіки обіймала теж місце, що і ВУЦВК.

Рада народних комісарів УСРР була згідно з Конституцією 1919 року найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УСРР (після січня 1937 р. – УРСР). Створена була вперше Х.Г. Раковським за зразком першого уряду радянської Росії шляхом реорганізації Тимчасового робітничо-селянського уряду 29 січня 1919 року. Сам Х.Г. Раковський і очолив Раду народних комісарів УСРР, засідання якої часто збирались у його помешканні у Харкові [601, с.77].

На початку 1919 року Рада народних комісарів складалась із 13 наркоматів. Народні комісаріати виконували функції міністерств у сучасному їх розумінні, але зобов'язані були виконувати партійні директиви. Окрім того, до складу Раднаркому входили керівники Ради народного господарства УСРР та Робітничо-селянської інспекції. Членами Раднаркому УСРР у 1919 році, окрім його голови Х.Г. Раковського, були відомі більшовики: А. Антонов-Овсієнко, А. Бубнов, О. Жарко, В. Затонський,

Ю. Коцюбинський, Е. Квірінг, В. Магідов, В. Межлаук, М. Подвойський, М. Рухимович, Ф. Сергєєв (Артем), О. Шліхтер. За Конституцією 1919 року Раднарком УСРР обирався ВУЦВК і був відповідальним перед ним та Всеукраїнським з'їздом Рад. Але насправді, у 1920-х – 1930-х рр. і пізніше, механізми формування, затвердження персонального складу та відповідальності уряду суттєво відрізнялись від формального змісту Конституції УСРР. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У свідчать про те, що попередньо, тобто до розгляду та затвердження персонального складу Раднаркому ВУЦВК, цей персональний склад обов'язково повинен був пройти процедуру затвердження політбюро ЦК КП(б)У. Так, 14 грудня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні розглянуло та погодилося із новим складом Раднаркому УСРР [16, арк.107].

Але політбюро ЦК КП(б)У визначало не тільки персональний склад Раднаркому до його затвердження ВУЦВК. Воно формувало та затверджувало і персональний склад керівництва конкретними наркоматами. Цьому є велика кількість документальних підтверджень [16, арк.3].

Конструювання структури Раднаркому УСРР відбувалось досить суб'єктивно. Кількість наркоматів та їх перелік Конституція УСРР 1919 року не встановлювала. Розмитотою була і компетенція Раднаркому республіки. Згідно з постановою ВУЦВК від 14 березня 1919 року Раднарком мав право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Це швидко призвело до дублювання функцій та компетенції ВУЦВК і Раднаркому. Кількість і назви наркоматів за рішеннями ВУЦВК постійно змінювались. При Раднаркомі УСРР періодично виникали різноманітні допоміжні органи: Малий Раднарком, Комісії, відділи, управління. Головами Раднаркому в різні часи були: Х.Г. Раковський (1919-1923 рр.), В.Я. Чубар (1923-1934 рр.), П.П. Любченко (1934-1937 рр.), М.О. Бондаренко (1937 р.), Д.О. Коротченко (1938-1939 рр.) [877, с.633]. Всі перелічені голови Раднаркому УСРР, окрім Д.О. Коротченка, загинули у часи Великого терору.

Згідно із союзним договором між УСРР і РСФРР від 29 грудня 1920 року було створено кілька об'єднаних наркоматів (військових і морських

справ, зовнішньої торгівлі та фінансів, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Вища рада народного господарства), що сприяло посиленню підпорядкованості економіки та органів державного управління УСРР московському владному центру. Наявність спільних органів державного управління УСРР і РСФРР не завадила більшовицькому керівництву публічно декларувати суверенність обох держав. За наявності договору від 28 грудня 1920 року між УСРР і РСФРР самостійність рішень Раднаркому радянської України була обмежена. Цей процес обмеженості посилювався залежністю рішень ЦК КП(б)У від політики ЦК РКП(б) стосовно України [558, с.122-123].

Після утворення СРСР самостійність урядових рішень УСРР ще більше обмежувалась московським партійно-державним центром. Усунення голови Раднаркому УСРР Х.Г. Раковського з України у 1923 році сприяло переміщенню владних важелів від уряду республіки до керівництва ЦК КП(б)У. Посилилась роль політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК. Утворення, згідно з Конституцією СРСР 1924 року, загальносоюзних, союзно-республіканських і республіканських наркоматів лише прискорило процес утворення жорсткої вертикалі владної структури. Раднарком УСРР був вагомим елементом цієї вертикалі. Кількість наркоматів у його складі впродовж 1920-х – 1930-х рр. тільки зростала. Рівень бюрократизації управлінських структур був надзвичайно високим. Підзвітність Раднаркому УСРР та його наркоматів фактично перейшла від ВУЦВК до ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Формальна підпорядкованість Раднаркому ВУЦВК жодним чином не впливала на ці процеси [17, арк.135-136; 49, арк.51].

Включення Раднаркому УСРР та його наркоматів і допоміжних органів до партійного номенклатурного механізму призначення та звільнення керівних кадрів прискорило формування стану залежності урядових структур від рішень керівних органів ЦК КП(б)У. Більше того, введення у 1930-х рр. у структурі ЦК КП(б)У галузевих відділів зменшило вагу у державному управлінні відповідних урядових структур, хоча владний компартійно-радянський тандем продовжував активно функціонувати [638, с.131-144].

Виконавчі комітети рад усіх рівнів виконували важливу функцію у владному тандемі «партійні комітети – ради та їх виконкоми». Вони виконували величезний обсяг роботи, пов'язаний із поточним забезпеченням життєдіяльності держави та суспільства. На них була покладена відповідальність за реалізацію партійних директив і планів у сфері економіки, розбудови освіти, охорони здоров'я, житлово-комунальної сфери, закладів культури та соціального захисту, засобів зв'язку, дорожньої мережі, водопостачання, а пізніше електрифікації та газифікації населених пунктів. Виконкоми рад та їх структурні підрозділи знаходились у щоденному контакті із населенням. Найчастіше саме вони брали на себе в очах пересічного українця весь негатив більшовицької влади в Україні. Тим більше, що населення республіки добре розуміло, що керівний склад виконкомів рад та їх структурних підрозділів обов'язково належав до складу КП(б)У.

Однією із головних функцій виконкомів рад і їх виконкомів була функція формування та виконання бюджету. Але у глибоко централізованій державі можливості рад і їх виконкомів були обмежені, включаючи бюджетну сферу. Виконкоми виконували бюджети, але не впливали на процес їх формування. Фактично, уже на початку 1920-х рр. місцеві ради неможливо було розглядати як органи місцевого самоврядування. Формально вони нібито уособлювали виборні органи влади на місцях і на загальнореспубліканському рівні, але у реальному житті ради швидко перетворились у механізм затвердження та поширення рішень виконкомів і партійних комітетів. Виконавчі комітети постійно маніпулювали радами. А точніше сказати: партійні комітети через виконкоми постійно маніпулювали радами, формували їх склад, контролювали рішення.

Періодично, упродовж 1920-х – 1930-х рр., у політичній еліті СРСР і УСРР виникало бажання посилити позиції і можливості рад та їх виконкомів на всіх рівнях. Це було результатом різних суб'єктивних й об'єктивних причин, приводило до різних наслідків. Але в середині владного тандему «партійні комітети – ради та їх виконкоми» незмінним залишався лише

розподіл прав та обов'язків. Політичні рішення будь-якого рівня остаточно ухвалювались партійною інстанцією (на самій вершині владної ієрархії політбюро та оргбюро ЦК партії і ЦК КП(б)У), але обов'язок їх виконання покладался на радянські структури. За умов панування державної форми власності радянські структури були тотожними державним. Різниця полягала у тому, що ради та їх виконкоми були більше зорієнтовані на вирішення місцевих проблем. Але їх ресурси у разі потреби виконання загальнодержавної директиви підпорядковувались цій меті. Дуже часто, особливо у роки перших п'ятирічок індустріалізації, загальнодержавні потреби не залишали місцевим радам і виконкомом можливостей і ресурсів для розвитку соціальних програм, поліпшення соціального захисту населення, розбудови інфраструктури міст і сіл [426, с.66-69].

Підписання союзної угоди між УСРР і РСФРР у грудні 1920 року призвело до того, що апарат виконавчої влади в Україні, у першу чергу уряд республіки, створювались як продовження відповідних державних структур радянської Росії. Процес створення єдиної структури виконавчої влади для УСРР і РСФРР фактично розпочався у 1920 році, коли Х.Г. Раковський і керівництво ЦК КП(б)У погодились на те, щоб мати у своєму підпорядкуванні лише 7 наркоматів, а решту підпорядкувати московському партійно-радянському центру [522, с.182-183].

Рішення січневого 1921 року пленуму ЦК КП(б)У та V Всеукраїнського з'їзду Рад, який проходив у лютому-березні того ж року, стали основою для конструювання радянських органів влади в Україні. Це була відмова від надзвичайних органів 1919-1920 рр. і створення принципово нового державного апарату. З тими, хто не був здатний працювати у нових умовах, хто не знаходив свого місця у новій структурі вирішили дуже просто: створили комісію ВУЦВК зі спрощення радянського апарату та провели перепис існуючого складу держслужбовців, який завершили до 1 квітня 1921 року. Після цього за пропозицією комісії ВУЦВК до 1 липня 1921 р. апарат службовців центральних установ УСРР було скорочено з 21398 осіб до 12846 осіб. До 15 червня 1922 р. із загальної кількості радянських службовців, яка

за станом на 1 листопада 1921 р. у республіці дорівнювала 929 тисяч осіб (а фактично їх було ще більше) залишилося лише 486 тисяч осіб, тобто скорочення штатів становило понад 50%. Нова структура виконавчої влади в УСРР мала відповідати можливостям скорочення бюджету за умов розгортання нової економічної політики [693, с.66-67].

Більшовицьке керівництво нехтувало поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Існування диктатури партійної верхівки та сформована ієрархія партійних комітетів давали змогу більшовицькій еліті в УСРР конструювати будь-яку структуру виконавчої влади. Вивчення досвіду радянського будівництва у 1920-х – 1930-х рр. дає можливість зробити саме цей висновок. Найбільш яскраво це можна проілюструвати на прикладі створення державного апарату СРСР у 1923-1925 рр. та його взаємодії з керівництвом радянських республік [854, с.341-389].

Законодавчі функції мав як ВУЦВК, так і Раднарком УСРР. Аналогічно вони виконували і виконавчі функції. Враховуючи те, що попередньо всі найважливіші рішення ВУЦВК і Раднаркому затверджували ЦК КП(б)У та його найвищі органи, проблема дублювання функцій не дуже турбувала номенклатурну еліту. Тим більше, що всі виконавчі комітети рад та їхні голови були підзвітні Раднаркому УСРР, а головне місцевим партійним комітетам і вищому партійному керівництву. Через механізм номенклатури та інші важелі влади контроль за керівниками радянських, адміністративних і господарських структур був жорстким і всебічним. Але вони отримували і свою значну частку привілеїв [522, с.163-205].

Виконкоми рад усіх рівнів у республіці підпорядковувались Раднаркому та зобов'язані були виконувати всі його рішення та розпорядження. Таким чином вирішувалось питання вертикального підпорядкування рад та створювались умови для функціонування виконавчої гілки влади. Особливе значення мала вертикальна взаємодія планових органів та фінансово-економічних інстанцій. Їх роль посилювалась у системі виконавчої влади впродовж 1920-х і особливо 1930-х рр. Процес формування центрально-республіканського та місцевих бюджетів постійно

ускладнювався у зв'язку із реалізацією політичного курсу більшовицької партії. Залежність економічних показників від політичних кампаній створювало умови для кризових явищ [286, с.362-363].

Впливовість і вагомість виконкомів рад усіх рівнів та їх структурних підрозділів, як органів влади, у свідомості населення формувалась, у першу чергу, за рахунок великого обсягу функцій соціального захисту, розподілу та обліку матеріальних ресурсів і благ. Навіть Ленін, коли йому треба було допомогти матеріально якійсь конкретній людині, вирішити питання працевлаштування за фахом або пенсійного забезпечення, звертався до голови Московської Ради Л.Б. Каменєва, про що залишилось багато документальних свідчень. Монополізація радянською владою функцій розподілу серед населення виробленого продукту вимагала створення та утримування величезного бюрократичного апарату, який був переважно сконцентрований у структурних підрозділах виконкомів рад усіх рівнів. Через виконкоми місцевих рад розподілялись продукти харчування, одяг, меблі, житло, виплачувалась соціальна допомога та пенсії, відбувався облік робочої сили та працевлаштування, вирішувались питання існування та розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, культури [696, с.100-137].

Безпосередній щоденний контакт із населенням вимагав від керівників та працівників виконкомів та їх структурних підрозділів високого рівня фахової підготовки. Але кадровий склад виконавчої гілки влади, особливо на місцевому рівні систематично демонстрував свою фахову безпорадність, особливо з організаційних питань, питань діловодства та технологічного забезпечення діяльності комунальної сфери та будівництва. Намагання влади висувати на відповідальні посади у системі виконкомів робітників «від верстату» не мало позитивних наслідків. Про це відверто наприкінці 1920-х рр. говорили більшовицькі керівники у публічних виступах. На Восьмому Всесоюзному з'їзді профспілок у грудні 1928 року нарком РСІ Г.К. Орджонікідзе констатував: «Відриваємо робітника від заводу, кидаємо в апарат, а він не знаходить, де прилаштуватись, не знає, що робити, і зустрічає ворожу атмосферу, маємо кінець кінцем не висування, а приниження» [120,

с.59]. Нарешті, компартійно-радянська еліта зрозуміла, що без високого рівня освіти та культури, навіть при наявності партійного квитка та партійного стажу, працювати в управлінських структурах ефективно неможливо. У 1930-х рр. практика висування робітників «від верстату» в органи влади без відповідної підготовки свого подальшого розвитку не отримала [482, с.38-46].

В Україні процес формування кадрового складу виконкомів рад та їх структурних підрозділів ускладнювався негативним ставленням освіченої та фахової частини населення до співпраці з більшовицькою владою. З підозрою до української інтелігенції ставилась і радянська влада. Тільки необхідність виконувати рішення XII з'їзду РКП(б) щодо реалізації політики коренізації сприяла масовому залученню в партійно-радянський апарат усіх рівнів українців. Було визнано, що партійні та радянські керівники, працівники виконкомів, державних установ та інституцій повинні оволодіти українською мовою. У цьому сенсі першим актом, що закладав правову основу фактичної українізації державного апарату, слід вважати постанову ВУЦВК і Раднаркому від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Фактично ця постанова містила заходи, які відпрацювала комісія політбюро ЦК КП(б)У створена 4 травня 1923 р. [17, арк.47]. До речі, комісія політбюро ЦК КП(б)У відхилила під тиском Г.І. Петровського положення про визнання української мови державною, що свідчило про складні стосунки між владою та суспільством і наявністю взаємної недовіри [17, арк.55].

Українізація радянських установ, виконкомів усіх рівнів у 1920-х рр. проходила під постійним тиском керівництва КП(б)У та уряду республіки. Особливу роль у цьому відіграв Л.М. Каганович, який у 1925-1928 рр. очолював КП(б)У. Більшовицькій владі конче необхідно було наблизити радянських функціонерів усіх рівнів до народу, досягти того, щоб українці спілкувались із представниками влади однією мовою у конкретному розумінні цього поняття.

Уже в 1926 році результати українізації радянського апарату влади були відчутними. В уряді УСРР українці становили 36,3%, росіяни – 31,8%, євреї – 16,8%, інші – 15,1%. З них добре володіли українською мовою – 23,9%. У порівнянні з 1925 р. по 35-ти наркоматах та інших республіканських установах кількість службовців віднесених до першої категорії (добре володіли українською мовою) зросла на 11%, із 173 до 380 осіб, віднесених до другої категорії (посереднє знання мови) зросла на 36,6%, із 323 до 1008 осіб, а кількість віднесених до третьої категорії (погане знання або абсолютне неволодіння мовою) скоротилось на 14,7%, із 482 до 227 осіб [650, с.237].

Українізація радянських органів та установ (а цей процес продовжувався і в 1930-х рр.) не змінила сутності органів центральної та місцевої влади в УСРР: вони забезпечували, але тепер більш ефективно панування в Україні більшовицької еліти. Українці, які були залучені в партійно-радянський апарат швидко позбавлялись патріотичних ілюзій. Тоталітаризм, що швидко формувався, не залишав місця для процесів національного відродження.

Відсутність демократичних засад у діяльності рад, домінування однопартійної системи влади, механічно сприяли згортанню діяльності рад, їх формального існування. Це знаходило своє віддзеркалення у небажанні населення, особливо на селі, брати участь у виборах. Такий стан речей об'єктивно турбував номенклатурну еліту, тому що через ради формувались механізми підтримки більшовицької влади населенням. Тому в 1920-х – 1930-х рр. регулярно відпрацьовувались і затверджувались вищими партійними та радянськими інстанціями (ВУЦВК, Раднарком) рішення, які мали за мету сприяти активізації та вдосконаленню діяльності рад усіх рівнів. Це не було окремою позицією керівництва УСРР. Воно діяло у загальному контексті рішень всесоюзного центру влади.

Вагомі рішення щодо подальшого існування рад та їх місця у політичній системі СРСР та союзних республік затвердив Третій З'їзд Рад СРСР, який відбувся у 1925 році. Гостре протистояння у верхівці

більшовицької партії сприяло тому, що більшовицька еліта ще раз публічно підтвердила своє бажання через контрольовані ради масово залучати до управління країною представників народу [164, с.80-81].

Ці рішення не мали за мету передати політичну владу в країні обраним на демократичних засадах радам. Вони лише передбачали збільшення соціальної опори панування комуністичної олігархії. Це підтверджує ознайомлення з резолюцією пленуму ЦК КП(б)У, що відбувався у Харкові 3-8 червня 1927 р., «Про підсумки перевиборів Рад на Україні» [140, с.439-446].

Певні зміни у політичній системі СРСР і України відбулись тільки наприкінці 1930-х рр., у зв'язку з ініціативою Сталіна щодо необхідності затвердження нової Конституції СРСР та Конституцій радянських республік. Але ці зміни не торкнулись базисних засад політичної системи.

Конституційна реформа розпочалась публікацією в лютому 1935 року у центральних газетах короткого повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який вирішив змінити процедуру виборів у ради всіх рівнів. Передбачалось замінити нерівні вибори рівними, тобто тепер виборче право отримували абсолютно всі громадяни СРСР. Багатоступеневі вибори пропонувалось замінити прямими, а відкриту процедуру голосування закритою. Пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести у порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про розгляд нового проекту Конституції СРСР [535, с.122-125].

Незабаром, у лютому 1935 р., відбувся VII з'їзд рад Союзу РСР. Він підтвердив рішення пленуму ЦК ВКП(б) і створив конституційну комісію у складі 31 особи. Від вищого керівництва країни до складу комісії увійшли Сталін і Молотов.

Рішеннями пленуму ЦК ВКП(б) та VII з'їзду ЦВК передбачалось внесення змін до Конституцій союзних республік. Робота з розробки проектів нових конституцій союзного центру та радянських республік була синхронізована. Тому керівництво союзних республік отримало відповідні директиви. 29 червня 1936 року політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад

відповідної комісії з розробки проекту Конституції УСРР на чолі з П.П. Любченком, головою Раднаркому республіки [40, арк.214].

Номенклатурники усіх рівнів, більшість з яких належала до «старої більшовицької гвардії», не були упевнені у тому, що на демократичних виборах народ дасть їм змогу зберегти свої посади. Не був упевнений у цьому і Сталін. Тому конституційний процес і підготовка до нових виборів у ради всіх рівнів були поєднані зі страшним терором 1936-1938 рр. Під час терору Сталіну та сталінцям вдалось знищити та позбавити влади цілу генерацію більшовицьких керівників, які мали власний авторитет у партії та суспільстві. Більшість з них свого часу йшла за Леніним і Троїцьким. Сталін використав ситуацію для завершення формування режиму своєї особистої влади [536].

В Україні підготовка проекту нової Конституції республіки викликала широку зацікавленість у суспільстві. Виникли певні ілюзії щодо конституційного перетворення радянської республіки у незалежну або автономну, розширення сфери використання української мови, зміцнення позицій національної освіти та культури. Але комісія політбюро ЦК КП(б)У під головуванням П.П. Любченка підготувала такий проект Конституції УСРР, який, в першу чергу, зміцнював позиції більшовицької влади в Україні. Хоча включене та затверджене положення про можливість вільного виходу УСРР зі складу СРСР демагогічне за змістом наприкінці 1930-х рр., в умовах тоталітарної влади, значно пізніше на початку 1990-х рр. надало змогу здійснити конституційний шлях до незалежності. 16 січня 1937 року політбюро ЦК КП(б)У затвердило проект Конституції підготовлений комісією П.П. Любченко. Любченку було доручено терміново виїхати до Москви й узгодити в ЦК ВКП(б) проект Конституції УСРР. Що Любченко і зробив [43, арк.4].

Нова Конституція Радянського Союзу була затверджена VIII з'їздом Рад СРСР у грудні 1936 року, а нова Конституція УСРР у січні 1937 року. Але одночасного затвердження нового виборчого закону в усіх радянських

республіках не відбулось. Вибори до Верховної Ради СРСР та союзних республік відбулись через рік, в умовах жорсткого терору та свавілля НКВС.

Сталін не випадково ініціював процес затвердження нової редакції Конституції СРСР та союзних республік у другій половині 1930-х рр. Був створений режим тоталітарної влади. Панувала державна власність на засоби виробництва та розподілу. Відбулись директивна індустріалізація та насильницька колективізація селянства. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 року партійній програмі. Сталіну було важливо продекларувати, що в країні побудовано соціалізм і відбувається просування до комунізму. Селяни одержали рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах та селах тепер формувались не за виробничими одиницями, а за місцем проживання виборців. Після офіційного проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовитись від поділу населення за класовою ознакою під час виборів і формування органів влади усіх рівнів [813, с.165-183].

Сталін не бажав змінювати зміст політичної системи. Ради не були самостійною гілкою влади і не могли стати нею за умов однопартійності. Але головна проблема полягала у тому, що сенс радянського будівництва затверджений у Конституції СРСР 1936 року, був у протиріччі з практикою сталінської диктатури. Сталін і сталінці не рахувались із Конституцією, із проголошеними правами та свободами громадян. Від них це ставлення поширювалось на весь апарат влади. Механізми панування в СРСР більшовицької верхівки не мали офіційного законодавчого оформлення. Вони приховувались навіть від рядових членів більшовицької партії і були невідомі суспільству.

Ради та їх виконкоми були важливим елементом політичної системи радянської доби. Вони не тільки надавали їй вигляд легітимної системи, але і створювали ілюзію народовладдя в СРСР і радянській Україні. Не можна недооцінювати і обсяги розпорядчих функцій, що їх виконували виконкоми.

* *

*

Отже, політична система радянської України у 1920-х – 1930-х рр. і пізніше мала одну важливу ознаку: реальний її зміст, її складові, механізми функціонування зовсім не відповідали продекларованим положенням республіканських Конституцій 1919, 1925 і 1937 рр., в яких не було і згадки про реального носія влади – більшовицьку партію та її керівні органи. Більшовицька партія після захоплення влади в Україні утворила партійні комітети у кожній одиниці адміністративно-територіального поділу. Ієрархія партійних комітетів на чолі із вищими органами ЦК КП(б)У (політбюро, оргбюро і секретаріат) стала основою для формування разом із виконавчими комітетами рад та їх управлінських структур тандему, який сконцентрував у собі функції законодавчої та виконавчої влади. Цей тандем «партійні комітети – виконкоми рад» мав жорстку вертикальну структуру і контролював через різні важелі та механізми управління всі сфери життєдіяльності суспільства. Йому були підпорядковані суди, прокуратура, органи державної безпеки і міліції.

Політична система УСРР не була винаходом керівництва КП(б)У. Вона формувалась і розвивалась як віддзеркалення політичної системи РСФРР. Тому більшість механізмів відпрацювання та затвердження найважливіших політичних, економічних і соціальних рішень, теж була «експортована» з РСФРР, разом із значною частиною складу ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР. Особливе значення мав механізм партійної номенклатури, який надав можливість компартійно-радянській еліті формувати та контролювати керівні кадри всіх сфер суспільства.

КП(б)У та її керівництво формувались у 1920-х-1930-х рр. трьома суспільно-політичними джерелами: а) партійці, що народились, сформувались і діяли в Україні; б) партійці, що були відряджені в Україну із Росії ЦК більшовицької партії; в) вихідці із інших партій, які перейшли до КП(б)У у 1918-1925 рр. Партія мала «внутрішній» і «зовнішній» сегменти, тобто рядовий і керівний склад. КП(б)У була головним знаряддям

більшовицьких керманічів у впровадженні та забезпеченні панування радянської влади в Україні.

Ради та їх виконавчі комітети були важливою складовою у політичній системі Радянської України 1920-1930-х рр. Вони не тільки забезпечували необхідну для панування в Україні більшовицької еліти соціальну базу, здійснювали безпосередній зв'язок влади із суспільством, але і мали значний обсяг виконавчих повноважень. Ради та їх виконкоми виконували у владному тандемі «партійні комітети – ради та їх виконкоми» ті функції, які забезпечували повсякденне життя людей. Вони опікувалися житлово-комунальним господарством, охороною здоров'я, освітою, соціальним захистом, розвитком інфраструктури, промислового та аграрного секторів. Було б помилкою вважати ради та їх виконкоми декоративним фасадом для панування партійних комітетів. Це була реальна влада у тандемі з вертикаллю партійних комітетів.

РОЗДІЛ 4. ОРГАНИ НАСИЛЛЯ ТА ПРИМУСУ

4.1. НК (ЧК) – ДПУ – ОДПУ

Політична система, створена більшовиками не могла існувати без примусу та терору. Ленін вважав, що започаткування та створення інституцій, за допомогою яких ліквідовувався опір будь-яких опозиційних сил більшовицькій владі, здійснювався контроль та нагляд за суспільством є справою першочерговою. Формування та вдосконалення діяльності інституцій примусу та терору, напрацювання відповідної законодавчої бази, зміцнення правоохоронних органів та судової системи у тому напрямку, який був необхідний більшовицькій верхівці, продовжувався впродовж 1917-1938 рр. безперервно. Насилля влади над суспільством було головною ознакою політичної системи в СРСР [837, с.9-10].

Поява та еволюція органів примусу та терору в радянській Україні відбувалась пізніше, ніж у РСФРР. Враховуючи єдине партійне керівництво, необхідно підкреслити, що органи держбезпеки, міліція, прокуратура та суди, увесь масив законодавчої бази в радянській Україні започатковувались і формувались згідно з досвідом відпрацьованим у радянській Росії. Більше того, більшовицька еліта була зацікавлена у тому, щоб органи держбезпеки (ЧК – ДПУ – НКВС) підпорядковувались безпосередньо Москві, а вся правоохоронна система працювала за аналогічним законодавством, яке існувало в РСФРР і УСРР та інших союзних республіках.

Серед партійного загалу культивувалась та поширювалась теза про те, що кожен більшовик повинен бути чекістом. Таким чином, підкреслювалась авторитетність та важливість для комуністичної держави тієї справи, якою опікувались працівники держбезпеки, міліції, суду та прокуратури. Більше того, співпраця з інституціями примусу та терору була обов'язковою для членів партії, комсомолу, державних службовців, військовослужбовців, а за великим рахунком для всього населення СРСР. Підтримувався та фінансувався контингент інформаторів, секретних працівників, добровільних

помічників органів держбезпеки та міліції. Служити в ЧК – ДПУ – НКВС, у правоохоронних органах було почесно та відповідально. Працівники органів примусу та терору мали неабиякі привілеї, які в окремих позиціях перевищували привілеї партійних, радянських, профспілкових працівників та військовослужбовців.

В Україні Надзвичайна Комісія (ВУЧК) була створена 3 грудня 1918 р. (у РСФРР це відбулось 20 грудня 1917 р.). З перших кроків діяльність органів держбезпеки в Україні відзначалась непересічною жорстокістю стосовно населення. Більшість працівників ВУЧК прибули до республіки з Росії та були вороже налаштовані до всього українського. Інформація про беззаконня у ВУЧК постійно надходила В.І. Леніну, Л.Б. Каменєву, Я.М. Свердлову, М.І. Бухаріну. Незабаром вони вирішили, що діяльність органів держбезпеки в Україні дискредитує більшовицьку владу, збільшує лави її супротивників. ВУЧК було тимчасово ліквідовано. Це відбулось 23 липня 1919 року. Відновити діяльність Надзвичайної Комісії у 1919 році в Україні не було можливості: повстанці та денікінська навала виштовхнули більшовиків з України [390, с.160].

Третя спроба більшовиків захопити Україну супроводжувалась не тільки військовими, але й чекістськими операціями. Для їх проведення та відновлення в Україні діяльності Надзвичайних Комісій ЦК РКП(б) відрядив до Харкова голову ВЧК Ф.Е. Держинського, що свідчило про те, що цій справі Ленін та більшовицька верхівка приділяли особливу увагу. Зміцнення комуністичної влади в Україні було для них стратегічним питанням. Без України вони не уявляли собі комуністичної держави [808, с.186-187].

Місія Ф.Е. Держинського в травні-липні 1920 року в Україні була досить показовою для розуміння того, які саме важелі влади та панування над населенням намагалась захопити в першу чергу більшовицька еліта в українських землях. Окрім цілеспрямованої боротьби проти повстансько-селянських загонів і партизанських з'єднань на чолі з непокірними отаманами та проти вояків УНР на чолі з С. Петлюрою, органи держбезпеки більшовиків навесні 1920 року повели масове переслідування і терор проти

членів усіх політичних партій, яких вважали своїми опонентами в Україні. Ф.Е. Держинський вимагав від українських чекістів конкретної та активної роботи проти меншовиків, лівих і правих есерів, українських національних партій. Влітку 1920 року, а особливо восени того ж року, органи ВУЧК звертали увагу і на тих УКП-боротьбистів та УПЛСР-борбистів, які не побажали після самоліквідації своїх колишніх політичних партій переходити до КП(б)У або відмовитись від своїх переконань. Новостворена Українська Комуністична партія (УКП), до складу якої увійшло багато колишніх боротьбистів, колишніх членів УСДРП та КП(б)У, які розійшлись зі своїм партійним керівництвом у поглядах і діях, одразу опинилась під контролем ВУЧК. З метою боротьби з різноманітними політичними партіями в Україні, за порадою Ф.Е. Держинського, у 1920 році у ВУЧК був створений відповідний підрозділ. Він активно діяв і швидко підтвердив свою ефективність у боротьбі з політичним інакомисленням [151, с.38].

За весь 1920 рік, за офіційною інформацією ВУЧК, органами держбезпеки в Україні було затримано з різних причин 44750 осіб. Із них 3879 осіб було страчено, а ще 21 особа померла після арешту. Але сучасні вітчизняні дослідники вважають, що в 1919–1922 рр. від терору та переслідування органів ВУЧК загинуло 400–500 тисяч осіб на теренах українських губерній. 1920 рік був у цьому сенсі найжорстокішим для населення України [760, с.12].

Історія відтворення органів держбезпеки в УСРР у 1920–1922 рр. та методи їх використання більшовицькою елітою для опанування країною не є темою нашого дослідження. Ми зупиняємось на цьому питанні для того, щоб виділити пріоритетність створення ЦК партії важелів своєї влади в Україні. Сама історія відтворення органів держбезпеки в УСРР у 1920-ті рр. вже досліджувалась вітчизняними дослідниками. Серед сучасних робіт з цієї тематики вважаємо необхідним виділити роботу В.В. Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр.» (Тернопіль, 2000) [830, с.73-229].

Про чисельність органів держбезпеки (ЧК та інші підрозділи), які діяли в Україні в 1920–1922 рр., окрім потужної контррозвідки особливих відділів

Червоної армії, яка теж жорстоко карала та переслідувала всіх ворогів і опонентів більшовизму на території формально незалежної УСРР, свідчить порівняння двох таких цифр: до революції 1917 року в усій колишній Російській імперії від Тихого океану до Балтики було 894 жандармські офіцери, 38 чиновників-адміністраторів та 14451 особа рядового складу, тоді як на 1 січня 1922 року у ВУЧК, яка діяла тільки на території України, було 21970 осіб гласних співробітників та не менш таємних співробітників, які отримували гроші від чекістів за свою інформацію про ворогів більшовицької влади. Із 21970 штатних працівників ЧК на 1 січня 1922 року 7812 осіб були членами КП(б)У: усі керівники підрозділів ВУЧК у цей час обов'язково були членами більшовицької партії [837, с.16].

Ці цифри можна порівняти з тими, які характеризували ВУЧК навесні 1920 року, тобто до приїзду в Україну Ф.Е. Держинського. Тоді, наприклад, у столичній Харківській ЧК було всього 6 розвідників, 40 інформаторів і одна конспіративна квартира. Після евакуації в Харків київських чекістів, після захоплення Києва поляками, кількість розвідників-чекістів у міському відділі зросла до 80 осіб, а інформаторів – до 200. А станом на 1 січня 1921 року тільки у центральному апараті ВУЧК було 622 працівники і 267 осіб допоміжного складу. Якщо навесні 1920 року не існувало губернських та повітових підрозділів ЧК, то станом на 1 січня 1921 року в місцевих підрозділах ЧК працювало 5334 оперативних працівників. Як ми бачимо, за період з 1 січня до 31 грудня 1921 року кількість штатних працівників ЧК зросла майже в 4 рази. І це в умовах, коли державний бюджет УСРР був катастрофічно обмеженим. Але уряд Х.Г. Раковського фінансував ВУЧК у пільговому режимі, тобто, у першу чергу, навіть тоді, коли в умовах переходу до нової економічної політики були зменшені витрати на всі потреби республіканських установ, які фінансувались з державного бюджету [15, арк.27, 42].

Формальна незалежність радянської України у 1918-1922 рр. не заважала українським чекістам виконувати всі вказівки свого московського керівного центру, більше того вони зобов'язані були це робити. До цього їх

спонукали як відомча підлеглисть, так і партійна дисципліна. Керівники держбезпеки вважали українську територію де-факто частиною РСФРР [385, с.784].

Надзвичайні комісії, як структура держбезпеки у комуністичній державі проіснувала до 1922 року. Після цього низкою партійних і державних рішень вона була трансформована у Державне політичне управління, а після утворення СРСР у Об'єднане державне політичне управління, формально підпорядковане Наркомату внутрішніх справ СРСР. Відповідно в Україні республіканське ДПУ було підпорядковане Наркомату внутрішніх справ УСРР [805, с.49]. Про формальність цього підпорядкування свідчила та обставина, що керівник ДПУ УСРР одночасно був і наркомом внутрішніх справ. В.А. Балицький, який обіймав ці дві посади з березня 1924 року, взагалі намагався уникнути будь-якого контролю з боку ВУЦВК та Раднаркому, а орієнтуватись на директиви партійних інстанцій. Так само діяли і його підлеглі на місцях, хоча формально структури ДПУ в губерніях були лише відділами губвиконкомів [805, с.44].

Реформування органів держбезпеки у 1922 році мало за мету переведення їх зі статусу надзвичайних органів із необмеженими правами та функціями, що приводило до свавілля та масових зловживань владою, у стан державної інституції із законодавчо визначеними правами, обов'язками, функціями, підпорядкованістю. Окрім партійного контролю за ДПУ та його діяльністю встановлювався постійний нагляд з боку прокуратури та формально з боку ВУЦВК і Раднаркому. Органи держбезпеки були позбавлені права розглядати справи про спекуляцію, посадові зловживання, хабарництво, кримінальні справи, включаючи вбивства. Щодо так званих контрреволюційних або політичних злочинів, то ДПУ мало право вести оперативні дії, проводити обшуки, арешти підозрюваних. Але через два тижні після затримання арештованому треба було обов'язково винести обвинувачення або звільнити його. Під арештом чекісти не мали права тримати людину без офіційного звинувачення, навіть за наявності дозволу президії ВУЦВК, більше двох місяців. Наркомат юстиції УСРР, відроджена

прокуратура повинні були здійснювати нагляд за законністю процесуальних дій ДПУ.

Органи держбезпеки в СРСР, включаючи і УСРР, проіснували у структурному та змістовному форматі ОДПУ-ДПУ з 1922 до 1934 рр., після чого були інтегровані у структуру НКВС СРСР і відповідно НКВС УСРР. Окрім виконання чисельних контррозвідувальних і репресивних завдань стосовно практично всіх верств суспільства в середині країни, розвідувальні та спеціальні структури ОДПУ-ДПУ були вагомим зняряддям політичної еліти у вирішенні зовнішньополітичних проблем комуністичної влади. Відомий радянський розвідник Павло Судоплатов писав у своїх спогадах: «ДПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва» [323, с.14].

Не можна не підкреслити й ту обставину, що розвідувальні та спеціальні групи органів держбезпеки організовували за кордоном СРСР політичні вбивства, цілеспрямовано працювали проти російської та української еміграції, брали активну участь у підготовці та реалізації намірів більшовицьких вождів щодо світової революції. Радянська розвідка за наказом Сталіна організувала у 1938 р. за кордоном, у Нідерландах вбивство Є. Коновальця [859; 848].

Трансформація органів держбезпеки із надзвичайних у регламентовану законодавством державну структуру після 1922 року не вплинуло на роль і місце ДПУ у політичній системі. Чекістська організація продовжувала залишатись важливою складовою цієї системи у комуністичній державі. Радянська влада не намагалась відмовитись ні від насилля і терору, як засобу державного управління, ні від тотального контролю за усіма верствами суспільства. Тому роль ДПУ в політичній системі тільки зростала. Про це свідчить хоча б той факт, що 29 листопада 1927 р. пленум ЦК КП(б)У обрав кандидатом у члени політбюро ЦК голову ДПУ республіки В.А. Балицького [251, с.377]. 15 червня 1930 р. Балицький затверджується членом політбюро ЦК КП(б)У і перебуває у складі вищого політичного органу до свого звільнення з посади керівника держбезпеки УРСР у травні 1937 року [251,

с.378-380]. Підвищення статусу В.А. Балицького у владній ієрархії було не випадковим. Якщо під час громадянської війни Ленін, ЦК партії більшовиків та їх ставленики в Україні більше були зацікавлені у всебічній підтримці військових керівників Червоної армії, то після завершення громадянської війни компартійно-радянська еліта всебічно зміцнювала саме органи примусу та насилля, а головне ДПУ – ОДПУ – НКВС. Загострення боротьби за владу під час хвороби Леніна та після його смерті викликала підозру у середовищі ворогуючих політичних угруповань щодо потенційних «червоних» Бонопартів (С.М. Будьоний, М.В. Фрунзе, М.М. Тухачевський, Г.І. Котовський, Й.Г. Уборевич тощо). Тому і Сталін, і Троцький намагались досягти підтримки своїх прихильників серед керівного складу чекістів України, як важливої складової у боротьбі за владу [837, с.27].

Керівництво органів держбезпеки як у Москві, так і в союзних республіках упродовж 1920-х – 1930-х рр. постійно та послідовно продовжувало боротьбу за розширення своїх повноважень та підвищення рівня безконтрольності стосовно радянських органів, прокуратури та місцевих партійних комітетів.

В.А. Балицький зламав практику регулярних звітів ДПУ перед Раднаркомом УСРР, наркоматом внутрішніх справ і місцевими радами. Він домігся також того, щоб плани роботи ДПУ не затверджувалися ВУЦВК або Раднаркомом республіки. У червні 1926 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про уточнення функцій органів Державного політичного управління». Реалізація цієї постанови означала вагоме розширення прав ДПУ стосовно визначеного статусу ДПУ у 1922 році. Поступово всі питання, пов'язані з діяльністю ДПУ, почали вирішуватись лише на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У [839, с.92-93].

Органи держбезпеки УСРР, як і всі органи насилля та примусу в республіці, у 1920-х – 1930-х рр. вирішували різноманітні завдання. Ці завдання їм формулювало вище партійне та чекістське керівництво.

У 1920-х рр. це, у першу чергу, було подавлення та знищення політичних партій, які складали альтернативу більшовицькій монополії на

владу; розгром та компрометація Н.І. Махна, повстанського руху, озброєного опору селянства; викорінення українського патріотизму та репресування носіїв націоналістичних і патріотичних поглядів, включаючи членів колишніх націонал-комуністичних партій (УКП, УКП-боротьбистів, УПЛСР-борьбистів); встановлення контролю за інтелігенцією, компрометація та репресування її моральних авторитетів (процес «Спілки визволення України» та інші). У 1920-х рр. органи ДПУ УСРР приділяли велику увагу створенню розгалуженої мережі своїх секретних інформаторів, збільшення кількості своїх штатних працівників, відповідності структури органів держбезпеки адміністративно-територіальному устрою радянської України, що постійно змінювався [372; 386].

Серед всього різноманіття завдань щодо зміцнення позицій радянської влади в Україні в 1920-х рр. ми не випадково виділяємо роль органів держбезпеки у придушенні повстанського руху та роззброєння селянства. Після розгрому повстанської армії Н.І. Махна і переходу ним особисто, разом із невеликим загonom, у серпні 1921 року румунського кордону, боротьба зі зброєю в руках селянських ватажків проти комуністичної влади не припинилась. Вона продовжувалась до березня 1926 року [839, с.49].

Про те, що боротьба радянської влади в Україні проти повстанського руху та селян, які його підтримували, була довготривалою та складною свідчать неодноразові заслуховування керівників ДПУ на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У в 1921-1925 рр. Так, 30 жовтня 1922 року політбюро заслухало керівника держбезпеки республіки В.М. Манцева з приводу нападів повстанців та «кримінальних» елементів на потяги. Було вирішено посилити репресії через суди та трибунали, поліпшити роботу з селянською молоддю та «звернути увагу ЦК РКП на необхідність виділення надзвичайних коштів для ДПУ в Україні, у зв'язку з посиленням бандитизму та діяльності антирадянських партій» [16, арк.89]. Напружена ситуація в Україні з політичним «бандитизмом» та кримінальними озброєними угрупованнями підштовхнула керівництво ДПУ до пропозицій щодо підпорядкування органам держбезпеки міліції та карного розшуку. Але цю

ідею Держинського та Балицького не підтримало партійне керівництво у Москві та Харкові [805, с.48-49].

Треба підкреслити, що реорганізація надзвичайних комісій у структуру ДПУ певним чином вплинула на чисельність працівників органів держбезпеки. Вона зменшилась в Україні з 34,0 тисяч до 18,0 тисяч працівників ДПУ (разом із секретними працівниками). Але держбезпека залишалась могутньою репресивно-каральною організацією, яка намагалась контролювати всі процеси в суспільстві. Центральний апарат ДПУ республіки складався із 1250 працівників у 1923 році, йому були підпорядковані губернські відділи ДПУ. Чисельність губернських відділів коливалась від 117 до 197 працівників. У районах, де діяли повстанські та кримінальні формування, було залишено 15 повітових відділень ДПУ. В інших повітах діяли уповноважені ДПУ. Їх штати змінювались від 10 до 43 осіб. ДПУ зберегло за собою частину судових функцій і слідство. Окрім цього в Україні дислокувались понад 40,0 тисяч військ ДПУ, які підпорядковувались безпосередньо керівництву органів держбезпеки республіки. Упродовж 1920-х рр. кількість чекістських підрозділів та їх особовий склад тільки збільшувалась [830, с.40-41].

Перемога Сталіна та сталінців у внутрішньополітичній боротьбі у 1920-х рр. дала їм змогу активно використовувати органи державної безпеки для зміцнення своїх владних позицій. Восени 1926 року в апараті ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та ДПУ були створені перші переліки партійних опозиціонерів. Ці досьє містили переліки всіх комуністів, виключених із більшовицької партії з ідейних міркувань у 1920-1921 рр. До переліків додавався матеріал з інформаційних звітів про опозиціонерів, які виявляли себе в 1923-1926 рр. Пізніше були складені переліки всіх опозиціонерів і співчуваючих їм у республіці в 1920-1930-х рр. Репресії проти партійних опозиціонерів розпочалися в 1927 р. [289, с.282].

У 1930-х рр. органи держбезпеки в СРСР вирішували завдання, які суттєво відрізнялися від тих, які вирішувались у 1920-х рр. У першу чергу, це було пов'язано із тією ситуацією у суспільстві, яка сформувалась у результаті

модернізаційних реформ Сталіна та сталінців. Позбавлення селян власності, засобів виробництва та існування, колективізація, розкуркулення, вислання мільйонів людей – все це відбувалось завдяки активної участі органів держбезпеки, що підтверджено великою кількістю опублікованих і архівних документів [830, с.353, 357]. Окрім цього, чекісти продовжували здійснювати спеціальні операції проти патріотично налаштованої, національно свідомої інтелігенції. Усунення зі складу політичної еліти УСРР М.О. Скрипника, його самогубство у 1933 році, були початком цілої низки арештів і переслідувань. ДПУ сфабрикувало декілька гучних «справ» проти української інтелектуальної еліти. На «націоналістів» у лавах КП(б)У і поза цих лав намагались перекласти провину за проблеми у сільському господарстві та голодомор 1932-1933 рр. [405]. Невипадковим є і той факт, що 20 березня 1933 року політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову, якою створило «трійку» у складі керівників ДПУ (Балицький, Карлсон, Леплевський) для розгляду справ селян-повстанців і «контрреволюціонерів». Ця «трійка» мала право засуджувати у цих справах на смерть [385, с.392-394, 398-399, 406-407].

У 1930-х рр. органи держбезпеки були активними, але специфічними, учасниками індустріалізації країни. Вони боролись із так званим шкідництвом на виробництві, фабрикували справи проти технічної інтелігенції, тримали у напрузі та стані жаху керівників підприємств, будівництв, наркоматів і господарських структур. У цей період активно створювалась величезна мережа концентраційних таборів (ГУЛАГ), якою керувало створене у квітні 1930 року Управління виправно-трудових таборів ОДПУ. Окрім таборів, органам держбезпеки були підконтрольні так звані спецпереселенці (станом на 1 січня 1953 р. їх було 2,7 мільйонів осіб) [385, с.418]. Система ГУЛАГу була безпосередньо включена у механізм широкомасштабної індустріалізації через показники Держплану, планове визначення обсягів продукції, сировини, трудових ресурсів. У період з 1929 р. до 1953 р. через систему ГУЛАГу пройшло близько 18,0 мільйонів людей. Найбільше зростання кількості в'язнів відбулось у період з 1 січня 1935 року

до 1 січня 1938 року: з 950 тисяч до 1,8 мільйона, при тому, що до заслання було засуджено ще близько мільйона людей [362, с.6-7; 529, с.110-111].

Сталінська теза про посилення класової боротьби під час просування до перемоги комунізму, створила ідеологічне підґрунтя для широкомасштабного пошуку «ворогів народу» у другій половині 1930-х рр. Політична верхівка СРСР вважала, що завершальний етап побудови соціалізму обов'язково повинен був включати в себе ліквідацію загрози з боку реальних і потенційних супротивників комуністичної влади. Ліквідацію цієї загрози повинна була здійснити нова державна інституція. Реформування органів репресій та примусу у 1934 році мало за мету саме концентрацію всіх наявних у влади можливостей у системі одного наркомату – НКВС. До наркомату внутрішніх справ СРСР, а відповідно і республіканських наркоматів, були включені всі структури держбезпеки, міліції, карного розшуку, ГУЛАГу, слідство, пожежна служба, судово-кримінальна медицина та інші підрозділи. Рішення про створення союзного НКВС було затверджено політбюро ЦК ВКП(б) 20 лютого 1934 року [385, с.486].

Масові репресії в Україні розпочались у 1933 році, а свого піку досягли у 1937-1938 рр., хоча продовжувались до початку війни з Німеччиною, особливо на теренах Західної України, що була приєднана до УРСР після вересня 1939 року. Для боротьби з «ворогами народу» був задіяний весь апарат насилля та примусу, але головну роль було відведено НКВС. Цей наркомат в Україні очолював В.А. Балицький, якого політбюро ЦК ВКП(б) повернуло в Україну у лютому 1933 року із Москви. Сталін вважав, що без «залізної руки» Балицького керівництво УСРР на чолі з С.В. Косіором не зможе виконати план інтенсивних хлібозаготівель, подолати наслідки голодомору, утримати українців від повстань і масових заворушень. Фактично В.А. Балицький працював в Україні вже у 1932 році як відряджений від ОДПУ СРСР для організації масових репресій проти селянства, керівників колгоспів та виконання плану хлібозаготівель, затвердженого політбюро ЦК ВКП(б) [839, с.188-198].

У 1932-1933 рр. зусилля репресивно-каральної машини в Україні були направлені проти селянства, національної інтелігенції та партійців, які не досить сумлінно виконували розпорядження московського партійного центру. Розпочалась масова чистка лав КП(б)У. Але вона одразу набула нового змісту: звільнених з посад і виключених із партії, раніше недоторканих комуністичних функціонерів, тепер масово заарештовували та карали. Другий секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев на пленумі ЦК у листопаді 1933 року пояснював, що «майже всіх звільнених людей заарештовано та розстріляно летючими загонами або заслано», тобто запроторено в табори. По всій Україні близько 15,0 тисяч осіб, що обіймали відповідальні посади в партійно-радянському апараті, було виключено за «націоналізм» із КП(б)У. На рівні рядових партійців у 1933 році одномоментно було виключено 27,4 тисячі осіб. Загалом у період між січнем 1933 р. і січнем 1934 р. у результаті чистки КП(б)У втратила майже 100 тисяч партійців [592, с.188-189].

У 1934-1936 рр. кількість репресованих тільки зростала. У цей період особливо жорстоко переслідувались колишні прихильники Троцького, Каменєва, Зинов'єва, вихідці із інших партій як ті, що були у лавах КП(б)У, так і ті, що давно відійшли від політичної діяльності. Фабрикувались справи проти патріотично налаштованої інтелігенції, галичан, членів Компартії Західної України. Величезна кількість справ сфабрикованих у НКВС розглядалась у позасудовому порядку. (До 10 липня 1934 р. це були «трійки» ОДПУ, а після того «трійка» НКВС, які діяли з 25 вересня 1935 р. до 1938 р. включно) [847, с.133].

Посиленню позицій НКВС, суду, прокуратури та інших органів репресій і примусу в політичній системі СРСР і УСРР сприяли й зміни у законодавстві. Зміст листування між Й. Сталіним і Л. Кагановичем у 1931-1936 рр. свідчить про те, що ці зміни ініціювались вищим керівництвом СРСР з метою зміцнення своїх владних позицій, встановлення тотального контролю над партійно-радянським апаратом та суспільством [407, с.235-236, 274-275].

У 1934 році зміни у законодавстві фактично формували підстави для масового беззаконня з боку карально-репресивних органів. По-перше, на підставі відповідного союзного акту ВУЦВК і Раднарком 20 липня 1934 р. затвердили постанову про доповнення КК УСРР статтями про зраду Батьківщини, а союзний закон від 8 червня 1934 р. був повністю включений до нього. По-друге, вбивство С.М. Кірова фактично сформуло умови для внесення радикальних змін у репресивне законодавство. Сталін використав цю подію для розв'язування нової хвилі репресій проти своїх реальних і потенційних опонентів у суспільстві. 1 грудня 1934 р. було опубліковано постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів». Попереднє слідство в цих справах обмежувалось 10 днями. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключались і прокурор, і адвокат. Касація на вирок не передбачалась, а вирок (розстріл) виконувався негайно після оголошення. Розгляд справ Особливою нарадою при НКВС теж не передбачав участі адвоката та касаційного перегляду справи. Усе це не мало нічого спільного із цивілізованим судочинством.

9 грудня 1934 року Г.І. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс УСРР», де було враховано всі положення союзного закону від 1 грудня 1934 р. Ці законодавчі акти стали підставою для здійснення беззаконня у недалекому майбутньому [847, с.133].

Московські процеси 1936-1938 рр. проти «старої» більшовицької гвардії продемонстрували всьому світові нові можливості репресивно-каральної системи. По-перше, стало зрозумілим, що теза Прокурора СРСР А.Я. Вишинського про те, що особисте зізнання звинуваченого є підставою для його обвинувачення у будь-якому злочині, включаючи тероризм, контрреволюція, зрада Батьківщини, шпигунство знайшла свою реалізацію в діяльності радянського судочинства та НКВС. Присутні на московських процесах західні журналісти із великим здивуванням спостерігали як Зинов'єв, Каменєв, Бухарін, П'ятаков, Радек, Риков, Преображенський та

інші фундатори більшовизму і жовтневої революції підтверджували свою участь у найтяжких злочинах проти СРСР. Це стало можливим завдяки тому, що слідчі НКВС отримали від вищого керівництва країни право на застосування проти заарештованих колишніх керівників партії будь-які засоби фізичного та психологічного впливу та катування. У 1937-1938 рр. цей дозвіл для працівників НКВС не мав практично ніяких обмежень. Він поширювався на заарештованих членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У, членів ЦК ВКП(б) і КП(б)У, керівників армії, наркоматів, секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії та керівників виконкомів місцевих рад. Органи репресій та примусу, і особливо НКВС, тимчасово, у період 1936-1938 рр., з дозволу та за ініціативи Сталіна і сталінців були пересунуті на унікальне місце у політичній системі СРСР та УСРР: їм було доручено методами насилля та свавілля змінити кадровий склад партійно-радянської номенклатури. Нарком НКВС М.І. Єжов у 1937 році відверто вимагав від своїх підлеглих нових «справ» проти керівників обкомів партії та облвиконкомів, секретарів міськкомів, райкомів, союзних і республіканських наркоматів та керівників армії. Ця велика чистка номенклатури була активізована в Україні після усунення наркома НКВС УРСР В.А. Балицького та призначення нового наркома І.М. Леплевського [684, с.178-179].

Коли репресивно-каральні органи виконали своє завдання стосовно партійно-радянської номенклатури, Сталін 10 січня 1939 р. знайшов для себе можливим шифрованою телеграмою для секретарів обкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ республік, начальникам управлінь НКВС роз'яснити причини терору та незаконних методів ведення слідства стосовно репресованих номенклатурників. Сталін писав: «ЦК ВКП(б) роз'яснює, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату, причому застосовують його в найбільш потворних формах. Запитується, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна щодо

затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспів? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись і тепер, як виняток, щодо явних і нероззброєних ворогів народу як дійсно правильний і цілеспрямований» [684, с.181].

Роль НКВС, суду та прокуратури у 1936-1938 рр. у процесі політичних репресій була надзвичайно важливою. У союзних республіках, включаючи радянську Україну, керівництво НКВС практично контролювало діяльність партійно-радянського керівництва, вирішувало долю, саме право на життя членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У, керівників Раднаркому, наркоматів і областей. Так, у 1937 році нарком НКВС УРСР І.М. Леплевський активно збирав компрометуючі матеріали проти вже колишнього другого секретаря ЦК КП(б)У П.П. Постишева, заарештованих М.М. Попова, В.А. Балицького, Й.Е. Якіра, І.С. Шелехеса. Він особисто фабрикував справу «Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів». За задумом керівництва НКВС цю міфічну організацію повинен був «очолити» голова Раднаркому республіки, член політбюро ЦК КП(б)У та кандидат у члени ЦК ВКП(б) П.П. Любченко. До «справи колишніх боротьбистів» чекісти намагались залучити заарештованих В.І. Порайка (заступник голови Раднаркому), А.А. Хвилю (начальник Управління у справах мистецтв Раднаркому), Т.П. Тарана (головного редактора газети «Вісті»), секретаря ВУЦВК Ю.О. Войцеховського, керівника Вінницького облвиконкому О.Л. Триліського та інших високопосадовців, яких об'єднувала лише одна обставина: до березня 1920 р. вони були членами УКП-боротьбистів, а потім перейшли у КП(б)У. Але «справа колишніх боротьбистів» не закінчилась публічним процесом, тому що П.П. Любченко 30 серпня 1937 не визнавши себе винним на пленумі ЦК КП(б)У закінчив своє життя самогубством. Інші обвинувачені були знищені, але І.М. Леплевський таким чином не виконав завдання наркома НКВС СРСР М.І. Єжова щодо гучної справи та публічного процесу проти колишніх боротьбистів [838, с.223-237].

Від позиції І.М. Леплевського у 1937 р. багато у чому залежала і доля керівника КП(б)У з 1928 р., члена політбюро ЦК ВКП(б) С.В. Косіора. Леплевський намагався врятувати Косіора від загибелі, особисто контролюючи зміст свідчень заарештованих керівників уряду УРСР і ЦК КП(б)У. Аналогічні вказівки він давав і своїм підлеглим. Але це не врятувало С.В. Косіора від сталінської розправи, як і не врятувало І.М. Леплевського від загибелі, хоча він мав надію, що С.В. Косіор врятує його від переслідування з боку М.І. Єжова. Із всього складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У Великий терор пережив лише один голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Позбавивши його всіх посад в Україні, Сталін дозволив Петровському жити у Москві та працювати завгоспом у Музеї Жовтневої революції [738, с.358-361].

Трагедія працівників НКВС, прокуратури та судів наприкінці 1930-х рр. полягала у тому, що саме на них Сталін і сталінці поклали відповідальність за масові репресії 1936-1938 рр. Разом із наркомом НКВС СРСР Г.Г. Ягодою та М.І. Єжовим були знищені десятки тисяч чекістів, прокурорських працівників і суддів. Їх знищували «хвилями». В Україні масове знищення працівників НКВС розпочалось у червні 1937 року після арешту колишнього наркома НКВС УРСР В.А. Балицького. Новий нарком НКВС республіки І.М. Леплевський досить швидко та системно вичистив наркомат від людей «ворога народу» Балицького [837, с.156-160]. Друга хвиля репресій, тепер уже проти висуванців І.М. Леплевського розпочалась після його усунення з України та призначення наркомом НКВС УРСР тридцятип'ятирічного О.І. Успенського у січні 1938 р. Ініціатором нової чистки апарату НКВС республіки від «ворогів народу» був М.І. Єжов, який у лютому 1938 р. відвідав Київ. Чекістів, яких вичищали з НКВС УРСР у другу хвилю (як і під час першої чистки), а потім заарештовували для подальших репресій, звинувачували, у першу чергу, не у зловживаннях, фабрикації фальшивих справ і беззаконні, а у незадовільній боротьбі з «ворогами народу», їх прикритті та захисті [427].

Третя хвиля репресій проти працівників НКВС, суду та прокуратури мала місце у 1939-1940 рр. Вона проводилась згідно зі спеціальним рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Безпосереднім початком для цієї хвилі репресій проти чекістів був арешт 10 квітня 1939 року М.І. Єжова [727, с.189-190]. В Україні завдання позбавлення наркомату НКВС від людей Єжова було доручено А.З. Кобулову, новому керівнику республіканського НКВС. Його попередник, О.І. Успенський, здогадуючись про свій можливий арешт 15 листопада 1938 року втік із Києва, імітуючи своє самогубство (залишив лист-прощання та особисті речі на березі Дніпра). Успенського півроку шукали у всіх куточках СРСР. Нарешті знайшли та розстріляли як «ворога народу» [328, с.173-174].

Сталін, як і Ленін, завжди системно і жорстко контролював чекістів. Верхівка більшовицької партії весь період свого панування вважала органи держбезпеки своїм головним важелем контролю і примусу.

4.2. Міліція, прокуратура, суд, ГУЛАГ

Велику роль у системі політичного контролю за суспільством з боку комуністичної влади, окрім органів держбезпеки, відігравали міліція, прокуратура, суди і трибунали, інші спеціальні структури. Їх розбудова у радянській Україні мала низку особливостей, які треба враховувати, порівнюючи з аналогічними діями влади в РРФСР.

Керівництво УСРР у період з січня 1919 до травня 1920 року приділяло мінімальну увагу справам, пов'язаним з утворенням правоохоронних структур (міліція, прокуратура, суди тощо), пожежної охорони, організації охорони кордонів. Майже не приділялась увага законотворенню у сфері трудового, кримінального, кримінально-процесуального, громадянського законодавства. У катастрофічному стані знаходилась пенітенціарна система. На це впливав цілий комплекс об'єктивних та суб'єктивних причин. Але головне полягало в тому, що влада більшовиків цього періоду на більшості території України або не була встановлена взагалі, або мала тимчасовий

характер. Тому нарком внутрішніх справ УСРР Х.Г. Раковський, який одночасно був головою уряду, опікувався справами цього наркомату формально, а саме цей наркомат повинен був вирішувати весь той комплекс проблем, який ми окреслили вище. Та коли в 1920–1921 рр. свою справу проти народу України зробили військові з'єднання М. Фрунзе, Й. Якіра, В. Примакова, Г. Котовського, О. Пархоменка, які розгромили військові антибільшовицькі сили в Україні, їх зусилля повинні були підтримувати органи міліції, суду, прокуратури, установ покарання тощо. Ці правоохоронні органи повинні були відіграти особливо важливу роль в укорінюванні більшовицької влади в Україні. Але їх фактично не було або вони існували формально, на папері. І їх треба було створити протягом короткого терміну.

Особливо в тяжкому стані знаходилась міліція. Її матеріальне та продовольче забезпечення було незадовільним. Не вистачало зброї, набоїв, одягу, коней. За весь час формального існування наркомату внутрішніх справ УСРР у 1919–1920 рр. міліцією було отримано близько 2000 гвинтівок, тоді як значну їх кількість (2500 одиниць) міліціонери «відібрали в бандитів під час боротьби з ними». Кулеметів було отримано всього два, ще 75 міліція відібрала у криміналітету та селянських повстанців. Кадровий склад міліції влітку 1920 року викликав турботу політичної верхівки УСРР. У деяких місцях відсоток ненадійного елемента стосовно більшовицької влади досягав 40% особового складу міліції. Міліціонерів не вистачало. Зі 118000 одиниць за штатним розкладом у наявності було 66000 міліціонерів, а кінних – 3000 із 60000, передбачених штатами. Катастрофічно не вистачало командирського складу, тому що служба в міліції не була тоді популярною та навіть зрозумілою серед великої кількості членів КП(б)У [776, с.52].

Справжнє утвердження української міліції, яка існувала тоді як структура наркомату внутрішніх справ, почалось із призначенням у липні 1921 року керівником цього наркомату М.О. Скрипника.

Микола Олексійович Скрипник проводив енергійну роботу з метою поліпшення справ з міліцією, тому що вона в 1921–1923 рр. відігравала величезну роль не тільки в боротьбі з розвинутим та озброєним

криміналітетом, але й з опором селянських повстанців. Хоча затверджений урядом УСРР штатний склад міліції був 72000 одиниць, у дійсності він уже досягав 84000. Серед цієї кількості, як визнавав сам М.О. Скрипник, було багато ненадійних людей, які вступили до міліції виключно з меркантильних та кримінальних причин. Продовжувало залишатись поганим матеріальне, а головне – продовольче забезпечення міліціонерів та членів їх сімей. Тому М.О. Скрипник і новостворений апарат НКВС УСРР приділяли цим питанням першочергову увагу. Частину з них до 1923–1924 рр. було вирішено. Але складно вирішувалась кадрова проблема, особливо для карного розшуку.

М.О. Скрипник в умовах непу та зменшення обсягу державного бюджету восени 1921 року пішов на скорочення штатної чисельності міліції до 39000 осіб. Меншу кількість працівників міліції в Україні краще озброїли й навчили ефективно та результативно працювати. Значно менше було зроблено у справі поліпшення забезпечення міліціонерів продовольством та одягом, взуттям, кінями та реманентом. До початку зими 1922 року міліція УСРР була забезпечена обмундируванням та спорядженням на 25% від мінімальної потреби. Затримка мізерної зарплати була постійним явищем. І все ж таки в 1922 році, а особливо в 1923–1924 рр., міліція УСРР стала дійовим, керованим і організованим важелем влади в Україні [777, с.17].

Міліція залучалась до боротьби з повстанцями в Україні до середини 1920-х рр. І хоча головна роль у подоланні опору українського селянства та інтелігенції належала не міліції, а ДПУ і армії, але міліція свою функцію виконувала сумлінно. Цьому сприяла мережа секретних інформаторів, яка все більше культивувалась і розгалужувалась серед населення як ДПУ УСРР, так і міліцією, і карним розшуком [551, с.43-45].

Треба підкреслити, що у 1920-х – 1930-х рр. і пізніше компартійно-радянська еліта розглядала ДПУ, міліцію та карний розшук як єдину систему примусу і репресій. Організаційно цьому сприяло призначення 3 березня 1924 р. В.А. Балицького наркомом внутрішніх справ УСРР за сумісництвом. Таким чином, міліція фактично потрапила у підпорядкування ДПУ. Ця

обставина була формалізована відповідними інструкціями. 8 квітня 1924 року В.А. Балицький, як нарком НКВС, затвердив «Інструкцію про взаємини ГПУ з міліцією та карним розшуком при виконанні покладених на них завдань». Тут, зокрема, зазначалося: «Дача оперативних завдань міліції здійснюється начальником місцевого органу ГПУ відповідно старшому начальнику міліції... Органи міліції звітують у виконанні даних їм органами ГПУ завдань як перед вказаними органами ГПУ, так і обов'язкового по лінії свого підпорядкування. На органи міліції покладається відповідальність за точне і своєчасне виконання оперативних доручень органів ГПУ» [839, с.82-83].

1926 рік був складним для української міліції. З одного боку уряд УСРР підвищив статус міліцейського відомства: постановою ВУЦВК і Раднаркому від 1 серпня 1926 року було утворено Головне управління міліції та кримінального розшуку республіки. Одночасно міліціонери та працівники карного розшуку отримали від держави низку суттєвих пільг і переваг. А з іншого боку в міліції відбулась жорстка чистка лав ініційована партійним керівництвом республіки. Причина такої чистки була зрозумілою учасникам подій: масові зловживання владою та посадою з боку працівників міліції різного рівня, поширена у їх лавах злочинність. Результати чистки були суттєвими. Деякий час в округах і районах, де відсоток вичищених із міліції був значним спостерігалась певна дезорганізація в роботі [389, с.12, 27-28, 31-32, 37-44].

Звертає на себе увагу невелика кількість особового складу міліції у порівнянні з кількістю населення УСРР. Станом на 1 жовтня 1925 р. у міліції служило 18162 особи (зовнішня міліція – 9768; промислова міліція – 7354; карний розшук – 1046). Через рік ця чисельність трохи збільшилась і становила 21206 осіб (зовнішня міліція – 10499; промислова міліція – 9412; карний розшук – 1295). Але ця кількість працівників міліції в УСРР не йшла у порівняння з кількісними показниками міліції в РРФСР. У радянській Росії за даними на 1 липня 1925 р., у містах один міліціонер припадав на 735 осіб населення і на селі один міліціонер – на 5625 осіб населення. Тоді як у столиці УСРР Харкові, де населення у 1925 році було 412,0 тисяч осіб,

налічувалось 500 працівників міліції або на одного міліціонера припадало 824 осіб. На селі в радянській Україні штатні міліціонери були великою рідкістю: на одного міліціонера 11329 осіб населення [389, с.52].

За соціальним складом працівники міліції та розшуку УСРР розподілялися таким чином: на 1 жовтня 1925 р.: робітників – 38,7%, селян – 50%, решта – 11,3%; на 1 жовтня 1926 року: робітників – 36,2%, селян – 52,4%, решта – 11,4% [389, с.53].

Національний склад міліції та карного розшуку УСРР був такий: у 1924-1925 рр.: українців – 54%, росіян – 28%, решта – 18%; у 1925-1926 рр.: українців – 58,7%, росіян – 26,7%, решта – 14,6%. Таким чином, у 1926 р., в умовах реалізації політики коренізації в Україні, кількість українців, які працювали в міліції збільшилась на 4,7%, але це не свідчило про реальні зміни у кадровому підборі до міліції. Головним критерієм залишалась лояльність до комуністичного режиму [389, с.54].

Більшовицька партія систематично працювала у напрямку збільшення свого впливу у міліцейських лавах. З одного боку, центральне республіканське та місцеве керівництво міліції було вмонтовано у номенклатурний механізм підбору та висунення кадрів, а з іншого боку, із року в рік збільшувалась кількість членів КП(б)У у лавах міліції. У 1923 р. серед працівників міліції було 11,9% членів КП(б)У і 88,1% позапартійних; у 1924 р. відповідно 19,4% і 80,6%; у 1925 р. 21,7% і 78,3%; у 1926 р. 20,6% і 79,4% [389, с.53-54].

Треба підкреслити, що після періоду організаційних пошуків у 1926 році українська міліція отримала затвержене ВУЦВК та Раднаркомом «Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР», яким скасовувалися усі попередні положення та інструкції. Це дозволило на республіканському рівні уніфікувати роботу міліції. Згідно з положенням від 10 листопада 1926 року міліція визначалась як адміністративно-виконавчий орган радянської влади. Даний документ поклав на працівників міліції обов'язки з охорони порядку та громадської безпеки республіки, захисту населення від соціально небезпечних елементів. Крім того, особи, які вступали на службу, давали

письмове зобов'язання працювати в міліції не менше одного року. Це було спрямоване подолання плинності кадрів та професіоналізацію лав міліції [389, с.37-44].

Наприкінці 1920-х рр. позиції центральної московської влади стосовно безпосереднього керівництва правоохоронною системою УСРР значно зміцнились. Це стало наслідком системної централізації всіх інституцій комуністичної держави. Компартійно-радянській еліті України все складніше було відстоювати навіть ті обсяги повноважень і самостійності, які мали ДПУ, міліція, прокуратура та суди в УСРР у 1920-х рр. Московський владний центр вимагав прискорення уніфікації дій, узагальнення оперативних даних, швидкого обміну інформацією та координації зусиль щодо арешту підозрюваних і злочинців, які через невпорядкованість відносин республіканських правоохоронних органів з легкістю переходили на території республік, що увійшли до складу СРСР.

У грудні 1930 року ЦВК і Раднарком СРСР затвердили дві постанови: «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та кримінального розшуку» та «Про скасування народних комісаріатів союзних республік». Ці постанови підпорядковували ОДПУ міліцію та карний розшук і одночасно ліквідовували республіканські наркомати внутрішніх справ. Тепер Головне управління міліції та кримінального розшуку керувалося ДПУ УСРР, усі розпорядження ДПУ та його місцевих органів ставали обов'язковими для всіх відповідних управлінь міліції та кримінального розшуку. Але при цьому місцеві управління міліції та кримінального розшуку залишались самостійними відділами президій відповідних районних виконавчих комітетів і міських рад. Начальника робітничо-селянської міліції та кримінального розшуку України призначав Раднарком УСРР за поданням ОДПУ. Вищий, середній та старший командуючий склад міліції і карного розшуку урівнювався в матеріальному відношенні з відповідними категоріями працівників ОДПУ [826, с.107].

Перехід міліції у підпорядкування ДПУ супроводжувався у 1930-1931 рр. великою чисткою серед працівників міліції України. Керівники ДПУ

УСРР намагались за допомогою чистки призначити на керівні посади в міліції особисто відданих і лояльних до них працівників. Відомим фактом 1930-х рр. є особиста відданість наркому НКВС УСРР В.А. Балицькому керівника української міліції М.С. Бачинського, який входив до найближчого оточення амбітного чекіста і був причетним до багатьох зловживань владою та посадою. Ця наближеність до В.А. Балицького у 1937 році виявилась фатальною для М.С. Бачинського: він був заарештований влітку цього року і знищений як «ворог народу» [837, с.159].

У 1931 році міліція переживає ще одну реорганізацію. В умовах масового опору колективізації, селянських виступів і повстань, виселення та репресування мільйонів людей, Сталін і сталінці здійснюють суттєву уніфікацію всієї системи правоохоронних органів. 25 травня 1931 року Раднарком СРСР затверджує загальносоюзне «Положення про робітничо-селянську міліцію». Згідно з цим документом республіканські положення про міліцію скасовувались. Завдяки цьому її статус та діяльність уніфіковувались на території всього СРСР. Було збережено підпорядкування міліції ОДПУ. Міліція поділялась тепер на загальну та відомчу [154, с.119-123].

У 1934 році, напередодні чергового етапу масового «червоного терору» відбулося перегрупування сил репресивно-каральної системи в СРСР. Були створені союзні та республіканські наркомати внутрішніх справ. До їх складу увійшли всі силові структури, крім армії. Головне управління робітничо-селянської міліції було у складі як союзного, так і республіканського наркоматів. Реорганізація супроводжувалась підвищенням рівня заробітної плати та матеріального забезпечення працівників міліції. Служба в міліції й особливо у карному розшуку стають популярними серед молоді, створюються громадські об'єднання допомоги міліції, формується засобами комуністичної пропаганди позитивний імідж радянського міліціонера.

Питання про участь підрозділів міліції у подіях Великого терору залишається дискусійною серед дослідників. Функціонування міліції в єдиній системі НКВС разом із органами держбезпеки і під їх керівництвом небезпідставно викликає інтерес тих, хто зацікавлений у розкритті реальної

картини подій. Залученню підрозділів міліції в операціях проти «ворогів народу» сприяла й ідеологічна установка Й.В. Сталіна 1930-х рр. про те, що карна злочинність у СРСР є результатом у багатьох випадках діяльності агентури іноземних розвідок [432, с.32].

Міліція у 1920-х – 1930-х рр. відіграла важливу роль в організації всебічного контролю за населенням, була важливою ланкою системи примусу та репресій, зі зброєю в руках захищала радянську владу під час масових заворушень і виступів повстанців. Міліція здійснювала репресивно-каральну практику влади під час колективізації та голодомору 1932-1933 рр. Вона відповідала за здійснення паспортизації населення, його масову прописку. Вплив діяльності міліції на настрої населення був суттєвим, тому що велика частина населення саме через безпосереднє контактування з працівниками міліції складало для себе уяву про можливості примусової або каральної політики влади.

Діяльність міліції у 1920-х – 1930-х рр. і пізніше постійно знаходилась під контролем партійних органів. Формальна підпорядкованість міліції на місцях і в центрі виконкомівським структурам не змінювала сутності речей: міліцію контролювали партійні структури: У ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У у 1930-х рр. існував відповідний відділ, який опікувався контролем за діяльністю правоохоронних органів, включаючи міліцію.

Свідченням того, що керівництво партії вважало контроль за діяльністю правоохоронних органів для себе найважливішим завданням є записка секретаря ЦК ВКП(б) М.І. Єжова від 4 квітня 1934 р. Сталіну про номенклатуру ЦК керівництва новоствореного наркомату внутрішніх справ. Згідно з цією запискою призначенню та звільненню тільки після згоди політбюро ЦК ВКП(б) підлягали: нарком НКВС СРСР і його заступники, наркоми НКВС союзних республік, керівники обласних і крайових управлінь НКВС, начальники та заступники начальників Головних управлінь, включаючи робітничо-селянську міліцію. Політбюро ЦК ВКП(б) залишало за собою право призначати навіть керівників відділів у структурі союзного НКВС і начальників політичних відділів головних управлінь союзного

наркомату. Якщо додати до цього, що великий перелік посад у системі союзного та республіканських НКВС призначався та звільнявся тільки після згоди оргбюро ЦК ВКП(б), то можна стверджувати, що Сталін і вузьке коло соратників формували практично весь апарат керівництва держбезпеки та міліції у центрі, у союзних республіках, в областях і на краях. Жодне вагоме призначення в системі НКВС у 1934 році не обійшлося без особистої участі Сталіна [385, с.514-515].

Сталін увесь період свого панування удосконалював систему власного та партійного контролю за правоохоронними органами, засади яких сформулював ще Ленін. Фундатор комуністичної держави ще в 1918-1920 рр. усвідомив небезпеку безконтрольності ЧК і правоохоронних органів для самої більшовицької влади. Тому в структурі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У існував відділ, який здійснював нагляд за органами держбезпеки і міліції. Цей відділ був підпорядкований одному із секретаріатів ЦК [56, арк.15-17].

Більшовицька влада 22 листопада 1917 року ліквідувала прокуратуру, часів царату і Тимчасового уряду, як державну інституцію, декретом Раднаркому РРФСР «Про суд». Ленін вважав, що прокуратура потурала сваволі поліції і комуністична держава може обійтись без прокуратури. Більшовицькі керівники вважали, що у ролі обвинувачів, які допускались до участі у кримінальній справі могли бути добропорядні громадяни як чоловіки, так і жінки. Тобто, було утворене загальне громадське обвинувачення. Незабаром Ленін і керівництво ЦК РКП(б) переконалось у нежиттєздатності цього нововведення. Тому новим декретом Раднаркому РРФСР від 7 березня 1918 року замість прокуратури було створено орган, який нагадував функції прокуратури – колегію обвинувачів. В УСРР такий орган було вперше утворено у листопаді 1918 року [789, с.86-87].

Колегії обвинувачів, в умовах «червоного терору», практично не мали можливостей та важелів впливу для забезпечення радянської законності, тобто дотримання тих норм, які передбачала юридична основа комуністичної держави. Тому після перемоги у громадянській війні радянська влада змушена була повернутись до розгляду питання про створення дієвого

контролю за діяльністю правоохоронних органів та органів держбезпеки. На початку 1920-х рр. партійне керівництво мало великий обсяг знань про свавілля та корупцію, які вразили чекістів і працівників міліції та карного розшуку. Справжню політичну проблему формувало небажання багатьох працівників правоохоронних органів дотримуватись законів, положень, службового підпорядкування, процесуальних норм. Вони вважали, що основою їхньої діяльності повинні бути директиви партійних органів і революційна доцільність. 28 червня 1922 року ВУЦВК затвердив Положення, яким було поновлено прокурорський нагляд та знову створено прокуратуру. Тепер прокуратура здійснювала не тільки функцію нагляду, а й кримінального переслідування, їй було підпорядковано весь слідчий апарат. (Прокуратура в РРФСР була поновлена теж у 1922 році, але пізніше, ніж у радянській Україні) [545, с.179-180].

Було б помилково вважати, що Ленін і ЦК РКП(б) не передбачали партійного керівництва та контролю органами прокуратури. Навпаки, Ленін вважав, що відроджена прокуратура, як державна інституція, у комуністичній державі повинна знаходитись під пильним контролем політбюро, оргбюро і ЦКК ЦК РКП(б) [192, т.45, с.200].

У РРФСР велику роль у розбудові органів прокуратури відіграв М.В. Криленко. Він був не тільки теоретиком радянської юриспруденції, але й вмілим організатором, практиком. У радянській Україні непересічну роль у створенні та розбудові органів прокуратури відіграв М.О. Скрипник, який з 12 квітня 1922 року посідав посаду наркому юстиції УСРР, а з 3 лютого 1923 року одночасно був затверджений і Генеральним прокурором республіки. Під керівництвом М.О. Скрипника Генеральна прокуратура УСРР у 1923 році подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. У 1924 році кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Усього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36,0 тисяч справ, з них близько 10 тисяч дописів робкорів і сількорів. Перевіряючи у 1925 році органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а то й зовсім скасована [776, с.66].

Активна й ефективна діяльність М.О. Скрипника на посадах наркома юстиції та Генерального прокурора республіки була одразу помічена московським керівництвом. Політбюро ЦК РКП(б), в якому домінувала тоді «трійка» Зинов'єв – Каменєв – Сталін, запропонувало ЦК КП(б)У перемістити Скрипника на посаду Прокурора Верховного Суду СРСР. Сталін вважав, що вилучення Скрипника з України таким чином позбавить його впливу на перебіг подій у створенні СРСР. М.О. Скрипник не хотів переїжджати до Москви. Він вважав, що більшовик-українець повинен працювати на Батьківщині. Послаблення власних лав не бажало і керівництво УСРР. Тому 15 січня 1924 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про можливе переміщення М.О. Скрипника і вирішило: «Заперечувати проти призначення т. Скрипника прокурором Верхсуду Союзу, виходячи із необхідності його залишення в Україні» [18, арк.7].

Не бажаючи додаткового загострення стосунків з політбюро ЦК КП(б)У, в умовах будівництва союзної держави та посилення боротьби за владу з Л.Д. Троцьким і його прихильниками, «трійка» московських можновладців відмовилась від ідеї переміщення М.О. Скрипника до Москви.

Упродовж 1920-х рр. статус прокуратури в СРСР, як державної інституції, тільки змінювався, а повноваження збільшувались. Реальне посилення прокурорської влади відбулось після передачі їй функцій контролю за діяльністю виконкомів місцевих рад, включаючи губернські, а пізніше обласні. Прокуратуру зобов'язали наглядати за тим, щоб постанови та інші нормативні акти місцевої влади відповідали діючим союзним і республіканським законам. Сприяло посиленню позицій прокуратури у функціонуванні державного апарату і передача їй слідства. Слідство надавало прокуратурі особливого значення. Більшість радянських і господарських працівників усіх рівнів змушені були рахуватись з позицією прокуратури. Вони не мали право втручатись у діяльність прокурорських працівників у зв'язку із підпорядкованістю прокуратури лише своєму відомчому керівництву. Але партійні комітети були поза прокурорським контролем [831, с.90-91].

За умов формування та функціонування тоталітарної держави, де керівна роль у політичній системі належала ієрархії партійних комітетів, прокуратура у своїх рішеннях залежала не тільки від сутності діючих законів, але й від волі вищих органів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У союзному як і у республіканському ЦК партії наглядом за правоохоронними органами опікувався спеціальний відділ, який був підпорядкований одному із секретарів ЦК. Можна нагадати, що М.І. Єжов до свого призначення наркомом НКВС був секретарем ЦК ВКП(б), який здійснював партійний нагляд за діяльністю правоохоронних органів. Постановою оргбюро ЦК РКП(б) від 16 березня 1923 р. передбачався особливий порядок притягнення до судової відповідальності секретарів губкомів і обкомів більшовицької партії. Тепер губернський прокурор був зобов'язаний, перш ніж надати тій чи іншій справі проти керівництва губкому законного розвитку, направляти відповідні матеріали і своє резюме з приводу цих матеріалів прокурору республіки та для узгодження з ЦК компартії республіки і ЦК РКП(б). Одночасно вводилась норма для всіх правоохоронних органів, включаючи ДПУ, про те, що ніхто не має право заарештувати або порушити карну справу проти партійного працівника без санкції губернського прокурора [703, с.145].

Керівництво прокуратури було вмонтовано у механізм партійної номенклатури. У 1926 році, коли Л.М. Кагановичем, керівником КП(б)У та політбюро ЦК партії, був затверджений новий перелік номенклатурних посад в УСРР, до цього переліку, як номенклатура виключно ЦК КП(б)У, були включені керівники республіканської прокуратури та окружні прокурори (в УСРР тоді не існувало губернського поділу, але не було ще введено адміністративно-територіального поділу по областях) [65, арк.40].

Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) постійно контролювали та ініціювали зростання партійного прошарку серед прокурорських працівників. Керівні посади в прокуратурі мали право обіймати лише члени комуністичної партії. Членство у партії було більш вагомим аргументом для призначення на

прокурорську посаду, ніж наявність повноцінної юридичної освіти та досвід роботи [538, с.22].

Еволюція політичної системи СРСР до тоталітаризму сприяла розбудові прокуратури, збільшенню чисельності її працівників. Підтримка обвинувачення у суді значно розширила повноваження прокурорів. Цей процес зміцнення позицій прокуратури, як державної інституції, був продовжений у новому Положенні про Верховний Суд і Прокуратуру СРСР, затвердженому 24 липня 1929 року. Тепер Прокурор Верховного Суду мав навіть право законодавчої ініціативи. Він отримав право дорадчого голосу у засіданнях Президії ЦВК СРСР, Раднаркому, Ради Праці та Оборони, Колегій Наркоматів та інших центральних відомств. Було задекларовано право прокурора призупиняти постанови і дії ОДПУ. Аналогічне право мав і старший помічник прокурора, який здійснював нагляд за діяльністю ОДПУ [376, с.420-431].

Стосунки між прокуратурою та ОДПУ в УСРР у 1920-х рр. були досить складними. З одного боку прокуратура та ДПУ працювали в одній системі правоохоронних органів, які реалізовували репресивно-каральну та примусову політику керівництва більшовицької партії. З іншого боку, прокуратура змушена була реагувати на систематичні зловживання чекістами владою. Це дратувало амбітного та впливового голову ДПУ та НКВС УСРР, члена політбюро ЦК КП(б)У В.А. Балицького. Він інтригував проти наркомів юстиції та прокурорів республіки В.І. Порайка та М.В. Михайлика, вихідців із партії боротьбистів, які не мали в ЦК КП(б)У такого впливу як В.А. Балицький. Взаємодія між прокуратурою та ДПУ УСРР забезпечувалась через ЦК КП(б)У, політбюро якого не було зацікавлене у посиленні конфліктуючих сторін у межах діючої політичної системи стосовно одна до одної [839, с.93-93, 99].

Прокуратура безпосередньо брала участь у посиленні репресивного тиску на суспільство наприкінці 1920-х рр. Гучні процеси в Росії та Україні, «Шахтинська справа», «Справа промислової партії» та інші, включаючи публічне засудження членів так званої «Спілки визволення України»,

відбувались за безпосередньою участю прокуратури СРСР і УСРР. Прокуратура не тільки підтримувала безпідставні звинувачення проти засуджених, але і працювала разом з чекістами заради виконання директиви, сформульованої ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У й особисто Сталіна [385, с.155, 156-158, 158-161, 163-164, 177].

Треба підкреслити, що до кінця 1920-х рр. правоохоронні органи УСРР, включаючи прокуратуру республіки мали досить великий і вагомий обсяг власних повноважень. Номенклатурна еліта республіки намагалась довести московському владному центру необхідність збереження існуючого статусу ДПУ, міліції, суду та прокуратури. Наприклад, 11 вересня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення, у якому наполягало на розширенні повноважень ДПУ УСРР [16, арк.66]. Але Сталін і сталінці досить жорстко і послідовно діяли у напрямку все більшої централізації репресивно-каральної системи. Це збільшувало можливості для маніпулювання силовими відомствами з боку «вузького» керівництва СРСР і ВКП(б). Централізація керівництва репресивно-каральною системою у Москві зменшувало владні можливості республіканських і регіональних компартійно-радянських еліт, робило їх більш контрольованими, зменшувало потенційні загрози формування у союзних республіках сепаратизму під червоним прапором. ОДПУ інформувало політбюро ЦК ВКП(б) і особисто Сталіна про всі вагомі події та небезпечні для влади тенденції на території СРСР та союзних республік [514].

Головними ініціаторами та провідниками ідеї прискорення створення загальносоюзного Верховного Суду та Прокуратури СРСР були нарком юстиції РРФСР М.В. Криленко та Прокурор РРФСР А.Я. Вишинський. Вони добре розуміли, що глибоко централізована комуністична держава повинна мати серед своїх конституційних інституцій прокуратуру і суд. Сталін всіляко підтримував з цього питання М.В. Криленка та колишнього меншовика А.Я. Вишинського [538, с.209-210].

20 червня 1933 року була започаткована Прокуратура СРСР, згідно з постановою ЦВК і Раднаркому. Вона наділялась правом здійснювати

загальне керівництво прокуратурами союзних республік, а також забезпечити нагляд за діяльністю ОДПУ, міліції, карного розшуку та виправно-трудових закладів, тобто місць позбавлення волі [376, с.469].

17 грудня 1933 року ЦВК і Раднарком СРСР затвердили Положення про Прокуратуру Союзу РСР. Згідно з цим положенням повноваження республіканських прокуратур були значно обмежені. Прокуратура УСРР набула подвійного підпорядкування: підпорядковувалась Прокурору СРСР і залишалась підлеглою ВУЦВК (насправді підпорядкування було потрійним – залежність прокуратури від директив ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У була стовідсотковою). Фактичне відокремлення Прокуратури УСРР (разом із органами слідства) в незалежну від ВУЦВК систему відбулося в 1936 р., коли був утворений народний комісаріат юстиції СРСР [376, с.475].

Прокуратура після 1933 року постійно додавала до існуючих все нові й нові повноваження, наприклад, право опротестовувати та призупиняти виконання судових рішень, включаючи вироки про страту. Але у роки Великого терору ці повноваження прокуратури практично не були реалізовані [376, с.483-484].

Однією із головних проблем у розбудові та діяльності прокуратури у 1920-х – 1930-х рр. у СРСР та УСРР була кадрова проблема. Вона була, у першу чергу, пов'язана з реальною відсутністю юридично освічених людей та недовірою до так званих «старих» спеціалістів, тобто тих, хто мав досвід роботи в прокурорсько-судовій системі часів царату. У зв'язку з цим недоукомплектованість працівників прокуратури складала у 1923 р. – 45% штатної чисельності, а у 1924 р. – 30%. В органах прокуратури у цей час 78% прокурорів раніше працювали в органах юстиції, а 22% прийшли з партійних і радянських посад [788, с.45]. Переважна більшість прокурорських працівників були членами КП(б)У. Так, зі 129 відповідальних і керівних працівників органів прокуратури в губерніях УСРР 127 були членами КП(б)У [450, с.100].

Неосвіченість і непідготовленість до роботи працівників прокуратури серйозно турбувало верхівку КП(б)У. У 1925 році, в одному зі своїх виступів

нарком юстиції УСРР і Прокурор республіки М.О. Скрипник навів проблемну аналітику з цього питання. У прокуратурі Народного Комісаріату юстиції вищу юридичну освіту мали 58,34% працівників, вищу неюридичну – 8,33%, середню – 20,83%, а початкову – 12,5%. У прокуратурі Українського військового округу ці показники становили відповідно 27,78%; 11,11%; 33,33%; 27,78%; у губернських прокуратурах – 16,45%; 11,18%; 21,05%; 40,13%, а ще 4,61% закінчили спеціальні юридичні курси та 6,58% мали домашню освіту [219, с.6].

Партійно-радянське керівництво УСРР вважало, що нестача освіти і необхідного фахового досвіду прокурорських працівників частково компенсувалась партійним стажем, неучастю в партійних опозиціях та небільшовицьких партіях, досвідом роботи в органах радянської юстиції, передусім у трибуналах, губернських і повітових підрозділах наркомату юстиції у роки громадянської війни. Юридичний стаж 19% працівників прокуратури перевищував 5 років. Від 3 до 5 років стажу мали 26% персоналу, від 1 до 3 років – 42%, менше року працювали 13% особового складу органів прокуратури УСРР. Отже, у 1925 році більше половини працівників органів прокуратури не мали зовсім або мали незначний (менше року) досвід роботи за фахом. Практично здійснювати ефективний контроль за діяльністю правоохоронних органів УСРР спираючись на такий кадровий потенціал було дуже складно. Зруйнувати дореволюційну прокуратуру виявилось простою справою, але її відновлення вимагало чималих зусиль комуністичної держави [219, с.7].

Основним джерелом підготовки кадрів органів прокуратури наприкінці 1920-х рр. були короткотермінові юридичні курси. Запланована потужність їх роботи (900 осіб щорічно) досягнута ніколи не була. За перші 5 років існування цих курсів їх закінчили 842 особи, з яких 450 працювали в системі юстиції. На початок 1929 р. зі 136 помічників окружних прокурорів 25 (18,4%) мали тільки «багаж» юридичних курсів. 17 (12,5%) осіб закінчили юридичні факультети, 2 особи (1,5%) мали незакінчену юридичну освіту [208, с.627].

Кадрова проблема в органах прокуратури УСРР не була вирішена і в 1930-х рр., хоча до підготовки юристів були залучені університети, а з 1930 р. знову були створені у великих містах України спеціальні юридичні інститути. Але у 1936 році в складі прокурорсько-слідчих працівників було усього 10,7% з вищою юридичною освітою. Частина цих фахівців була знищена у роки Великого терору. У 1938 р. в УСРР кількість прокурорських працівників, що не мали спеціальної підготовки становила 54,9% від загальної кількості [450, с.101].

Участь прокурорської системи у подіях та злочинах часів Великого терору наприкінці 1930-х рр. була активною та конкретною. Прокурор СРСР А.Я. Вишинський зробив у цей час стрімку політичну та посадову кар'єру: член ЦК ВКП(б), а згодом і кандидат у члени політбюро ЦК партії, депутат Верховної Ради СРСР, академік АН СРСР і член її Президії, наближена та довірена людина Й.В. Сталіна і В. Молотова. У розпал масових репресій, 20 липня 1937 року, А.Я. Вишинський був нагороджений орденом Леніна за успіхи у справі зміцнення «революційної законності». У радянському істеблшменті було добре відомо, що це була оцінка зусиль Вишинського і Прокуратури СРСР у справі підготовки та проведення «московських процесів» проти колишніх соратників Леніна і фундаторів Жовтневої революції 1917 року [538, с.73].

А.Я. Вишинський вимагав від прокурорів підтримувати зусилля працівників НКВС щодо боротьби з «ворогами народу». Він особисто переслідував тих прокурорських працівників, які намагались у роки Великого терору протидіяти беззаконню, яке поширювали органи держбезпеки, фабрикуючи все нові «справи» по всій країні. Підраховано, що в СРСР у 1937-1938 рр. було репресовано 280 прокурорів і слідчих прокуратури, серед яких 90 було розстріляно у відповідності з рішеннями судів і «трійки». Найбільш жорстоко переслідувались прокурори республік, країв та областей. 44 з них було заарештовано і засуджено, а 17 – відправлено у табори, де відбували довгострокові терміни. Уже у в'язницях троє померло і ще один

закінчив життя самогубством. Усі прокурори, справи яких були переглянуті після 1953 року, були реабілітовані [538, с.86].

Прокуратура УСРР викликала у А.Я. Вишинського особливу підозру. І не тільки тому, що всі прокурори республіки 1920-х – 1930-х рр. у роки Великого терору були визнані «ворогами народу» і розстріляні. Лише М.О. Скрипник, який у 1933 році закінчив життя самогубством, уникнув саме такої долі. Вишинський вважав, що прокуратура УСРР міцно пов'язана з керівництвом республіки, особливо з С.В. Косіором і П.П. Любченком. Узгодження українськими прокурорами своїх дій щодо виконання московських директив з партійним керівництвом республіки у 1933-1936 рр. дратувало Вишинського, як Прокурора СРСР. Наприкінці 1936 року була заарештована з політичних мотивів велика група прокурорських працівників в УСРР. Згідно з розпорядженням Вишинського у лютому 1937 року в Україну прибула велика комісія союзної Прокуратури на чолі з його помічниками М.В. Острогорським і Л.Р. Шейніним. Вишинський вимагав від комісії і своїх помічників «вирішити на місці низку практичних питань». Деморалізована арештом своїх колег прокуратура УСРР зустріла комісію панічними настроями, безладом, невпевненістю та розпачем. Острогорський і Шейнін закінчили свою роботу у Києві фабрикацією «справ» проти «ворогів народу» серед працівників прокуратури УСРР, частина з яких вже поїхала з республіки та працювала на керівних посадах у РРФСР. Ці «справи» закінчились для обвинувачених розстрілами і таборами [538, с.88].

Органи прокуратури були причетні до безпосередньої реалізації репресивно-каральної політики верхівки ВКП(б) і КП(б)У проти суспільства в СРСР. Вони були вмонтовані в механізм репресій. З одного боку, прокурорські працівники підтримували обвинувачення сфабриковані працівниками НКВС, а з іншого боку, давали згоду на арешт по всім без виключення справам. Такий порядок політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 21 червня 1935 року, Раднарком СРСР зробив це трохи пізніше. Цей порядок діяв упродовж усього періоду Великого терору [385, с.676-677, 821]. Немає підстав стверджувати, що прокуратура, як державна інституція, протидіяла

беззаконній діяльності органів держбезпеки. Вона, на чолі з Прокурором СРСР А.Я. Вишинським, навпаки, сприяла та допомагала цьому беззаконню. Насправді, Вишинський вказівки Сталіна та ЦК ВКП(б) вважав вищими за радянські закони, маніпулювання якими стало ознакою діяльності радянської прокуратури, особливо щодо політичних справ. Вишинський, як Прокурор СРСР і теоретик радянського правознавства, теоретично обґрунтовував та практично реалізовував свій винахід: визнання звинувачення щодо злочину реального чи вигаданого, вважати за доказ провини та підставою для покарання. Враховуючи те, що у 1936-1939 рр. усіх заарештованих у НКВС безжально катували, «концепція» Вишинського робила прокуратуру спілником керівництва партії та НКВС у беззаконні [816].

Одразу після перемоги у боротьбі за владу, Ленін і більшовицька верхівка задіяли всі владні можливості для знищення старого дореволюційного суду. Саме такою була мета декрету № 1 про суд, затвердженого Раднаркомом РРФСР 24 листопада 1917 року. Ленін і ЦК партії настільки були зацікавлені у цьому декреті, що вирішили почати його реалізацію без розгляду ЦВК. Декрет № 1 про суд одночасно проголошував про ліквідацію всієї структури старого суду, урядовий сенат з його департаментами, слідчий апарат і прокурорський нагляд, а також приватну адвокатуру. Проголошувалась виборність місцевих судів громадянами, а до проведення цих виборів, тимчасово, їх повинні були обирати місцеві ради. Для ліквідації старої судової системи місцеві ради повинні були виділити спеціальних комісарів. Для боротьби з контрреволюцією, саботажем, зловживаннями та спекуляцією в усіх губерніях утворювались робітничі і селянські революційні трибунали. Вони склались із голови трибуналу та шести засідателів. Склад губернських революційних трибуналів обирався губернськими і міськими радами [780, с.564-565].

Виборність місцевих судів і трибуналів радами, зовнішні демократичні атрибути в їх діяльності, наприклад, обов'язкова участь у судових засіданнях представників пролетаріату та селянства, не змогли забезпечити законність у діях радянських судів у період громадянської війни. Практично суди і

трибунали не служили правосуддю, а виконували директиви партії, боролись з політичними опонентами більшовиків. У своїй діяльності судді та голови трибуналів виходили зі своєї так званої більшовицької свідомості та революційної необхідності. Вироки судів і трибуналів у період 1917-1922 рр. були вагомою частиною «червоного терору». Відсутність реальної законодавчої бази, юридична неосвіченість і правовий нігілізм тих, хто здійснював комуністичне правосуддя, поглиблювало жорстокість репресивно-каральної політики більшовицької влади. Сучасні дослідники визначають, що в 1919-1922 рр. від «червоного терору» і переслідування з комуністичної влади тільки в Україні загинуло 400-500 тисяч осіб. 1920 рік був найжорстокішим [760, с.12].

Верхівка КП(б)У копіювала судоустрій РРФСР, формуючи в УСРР суди у 1919-1922 рр. Голова Раднаркому Х.Г. Раковський неодноразово підкреслював цей факт, намагаючись у 1919 році створити структуру місцевих судів і революційних трибуналів. Але справжнє формування судової системи УСРР розпочалось у 1920 році, одночасно зі здійснення третього походу Червоної армії в Україну. 14 вересня 1920 року постановою Раднаркому республіки була створена урядова комісія з розробки положення про народний суд України на чолі з Х.Г. Раковським і наркомом юстиції, колишнім членом ЦК УПЛСР-борбистів, а тепер більшовиком Є.П. Терлецьким. До складу комісії був включений і М.О. Скрипник. У листопаді 1920 року положення про судоустрій УСРР було затверджено Раднаркомом [776, с.93].

На початку 1923 року більшовицька верхівка створила в Україні судову і прокурорську системи, затвердила мінімально необхідне законодавство, побудоване на позиціях так званої комуністичної законності. Але продовжувала залишатись гострою кадрова проблема судової системи, незадовільним був соціальний захист працівників судів і прокуратури. Треба було вживати термінових заходів для вирішення цих проблем. І тут роль перших наркомів юстиції УСРР Є.П. Терлецького та М.О. Скрипника, за підтримки голови ВУЦВК Г.І. Петровського та керівника Раднаркому

республіки Х.Г. Раковського, була непересічною [804]. Хоча подолати притаманний правлячій верхівці більшовиків правовий нігілізм їм не вдалось. Організаторські здібності М.О. Скрипника, його енергія та цілеспрямованість у роботі на посаді наркома юстиції УСРР з квітня 1922 року, постійно входили у протиріччя з його особистою юридичною невідповідністю, світоглядом, бажанням створити особливе «класове» правосуддя [776].

З початку 1920-х рр. ЦК РКП(б) постійно проголошував необхідність створення єдиної судової системи у комуністичній державі. 31 жовтня 1922 року ВЦВК затвердив «Положення про судоустрій РРФСР». Згідно з цим положенням у радянській республіці формувалось три ланки судоустрою: 1) народний суд (у складі постійного народного судді та двох народних засідателів); 2) губерньський суд; 3) Верховний Суд РРФСР і його колегія. Затверджуючи нове положення про судоустрій РРФСР, сесія ВЦВК звернулася до радянських республік, з якими мала договірні стосунки, з пропозицією поширити затверджений законопроект на їх території. Ця пропозиція була підтримана радянськими республіками України, Білорусії та Закавказзя [780, с.584, 585, 588].

Ще одну радикальну реформу судова система пережила у 1923-1925 рр. після утворення СРСР і затвердження загальносоюзної Конституції. Велику роль у проведенні цієї реформи відіграли нарком юстиції РРФСР Д.І. Курський і його заступник М.В. Криленко. Нарком юстиції УСРР М.О. Скрипник вмів протистояти централізаторським проектам Курського і Криленка. Скрипник і політбюро ЦК КП(б)У не бачили сенсу у створенні загальносоюзного наркомату юстиції, але вони підтримали ініціативу створення Верховного суду СРСР. Наркомат юстиції СРСР був створений тільки 20 липня 1936 року. Сталін і сталінці мали намір контролювати діяльність судів, включаючи Верховний Суд СРСР, в умовах розгортання масових репресій [772, с.42].

Більшовицька верхівка розглядала судову систему не як окрему самостійну гілку влади, а як частину каральної системи комуністичної держави. Тому велика увага приділялась керованості суддівського корпусу з

боку партійно-радянського апарату в центрі і на місцях. Та обставина, що з 1922 року і в Україні, і в РРФСР судді обирались та звільнялись місцевими радами підконтрольними партійним комітетам, формувала механізм залежності народних суддів від влади відповідного рівня. ЦК ВКП(б) постійно вимагав від місцевих партійних комітетів збільшувати прошарок партійців серед працівників судів. Тому, якщо у січні 1922 року у складі народних суддів було 36% комуністів, а серед голів губернських радянських народних судів – 73%, то вже у січні 1925 року серед народних суддів комуністів було 81%, а серед голів губернських судів – 98% членів більшовицької партії [780, с.587-588].

Судова система, як і прокуратура, була міцно вмонтована у механізм партійної номенклатури. Суддя мав можливість посісти свою посаду тільки після погодження своєї кандидатури відповідним партійним комітетом. Згідно з цим механізмом партійний комітет міг ініціювати звільнення судді з посади. У 1926 році за ініціативою керманіча ЦК КП(б)У Л.М. Кагановича в УСРР таємно затверджувалась нова номенклатура посад, які можна було посісти тільки після згоди ЦК КП(б)У. Серед 2000 посад цього переліку були і голови окружних судів [65, арк.40].

Разом із тим, керівники наркоматів юстиції СРСР і союзних республік, голови загальносоюзного та республіканського судів не мали високого партійного статусу. Д.І. Курський, М.В. Криленко ніколи не обирались до складу членів або кандидатів у члени ЦК ВКП(б), а М.О. Скрипник постійно залишався поза складу політбюро ЦК КП(б)У [878, с.248-249, 263-264, 414].

Одним із найвідоміших серед судових процесів 1920-х – 1930-х рр. була справа «Спілки визволення України». Опубліковані документи свідчать про те, що у витоків цього гучного процесу в Україні було керівництво республіканського ДПУ. Сценарій і драматургія судового процесу «Спілки визволення України» були виписані до останньої букви начальником секретного відділу ДПУ УСРР В.М. Горожанином (Кудельським) і начальником II-го відділу цього підрозділу Б.В. Козельським (застрілився 2 січня 1936 року за нез'ясованих обставин). У грудні 1929 року вони

направили голові ДПУ В.А. Балицькому доповідну записку про підготовку справи «Спілки визволення України», додавши до неї «Орієнтовний список заарештованих по Києву, що підлягають представленню на процес», а також список «Кандидати по процесу з периферії» та «Доповідну записку про діяльність медичної лінії «СВУ». За деякими зауваженнями В.А. Балицького ці документи склали основу роботи ДПУ, прокуратури та суду з підготовки та проведення в оперному театрі Харкова в 1930 році грандіозного судового процесу над інтелектуалами й патріотично налаштованими інтелігентами України. «Винні» визначались заздалегідь сценарієм ДПУ і санкцією політбюро ЦК КП(б)У, а не результатом роботи суду і розглядом справи [369].

Прокуратура і республіканське ДПУ доповідали про хід підготовки процесу в партійні інстанції Москви та Харкова. Усі документи з цього приводу готувались двома мовами: російською та українською. Сталін схвально ставився до задуму українського партійного керівництва і чекістів. 2 січня 1930 року Й.В. Сталін шифрограмою звернувся до керівника КП(б)У С.В. Косіора та голови уряду В.Я. Чубаря, у якій визначив мету і зміст судового процесу та залишив за собою контроль щодо ходу його підготовки і проведення [537].

За вироками процесу «СВУ» у березні-квітні 1930 р. 45 відомих діячів української науки та культури були засуджені на 8-10 років концтаборів (у 1937-1938 рр. 13 із 45 були розстріляні). А автор сценарію суду чекіст В.М. Горожанин після цього процесу поїхав до Москви з підвищенням: він став одним із керівників радянської політичної розвідки та заступником начальника Особливого бюро НКВС СРСР, яке вело боротьбу з політичними супротивниками Сталіна і режиму в СРСР та за кордоном [820, с.312-319].

Після вбивства С.М. Кірова та введення нового більш жорстокого законодавства у політичних справах практика попереднього визначення змісту вироків у партійних інстанціях швидко поширювалась, дискредитуючи судочинство. Тепер політбюро ЦК ВКП(б) було останньою інстанцією у політичних справах, фактично виключивши з цього процесу

Прокуратуру та Верховний Суд СРСР. Відповідно в союзних республіках поводили себе вищі партійні інстанції. Тепер у постановах політбюро ЦК ВКП(б) і політбюро ЦК КП(б)У у вигляді інструкції для суду розписувався зміст вироку для кожної обвинуваченої особи [385, с.663, 669, 681].

«Московські процеси» проти «старої» більшовицької гвардії 1936-1938 рр. були не стільки актами судочинства, скільки добре поставленими спектаклями, де ролі учасників процесу, включаючи суддів, були заздалегідь прописані та відпрацьовані. У 1936 році підготовкою процесу опікувались особисто Й.В. Сталін і Л.М. Каганович. Саме Кагановичу головуючий на процесі голова Військової колегії Верховного Суду СРСР В.В. Ульріх надав для узгодження декілька варіантів вироків підсудним [407, с.641]. Члени політбюро ЦК ВКП(б) Каганович, Орджонікідзе, Ворошилов, Чубар та Єжов передали 22 серпня 1936 року шифром проект вироку Сталіну, який відпочивав на півдні [407, с.642]. 23 серпня 1936 року Сталін у цілому погодив зміст вироку, додав окремі доповнення у преамбулі проти Троцького, звернув увагу на стилістичні недоліки. Тільки після цього голова військової колегії Верховного Суду В.В. Ульріх проголосив вирок обвинуваченим у справі «антирадянського об'єднаного троцькистсько-зинов'євського центру» (Г.О. Зинов'єв, Л.Б. Каменєв, І.М. Смірнов, С.В. Мрачковський, І.П. Бакаєв та інші) [878, с.453].

В.В. Ульріх, як голова Військової колегії Верховного Суду і наближена до Сталіна і Кагановича особа, був безпосередньо причетним до масових репресій 1936-1939 рр. Він головував не тільки на московському процесі 1936 року, але й під час розгляду справи «паралельного антирадянського центру» (23-30.01.1937 р.) та «антирадянського правотроцькистського блоку» (2-13.03.1938 рр.). В.В. Ульріх і Військова колегія Верховного Суду причетні до репресій проти командного складу РСЧА (справа М.М. Тухачевського та інших військових 11.06.1937 р.). Суд під головуванням В.В. Ульріха засудив на страту практично всю керівну верхівку КП(б)У і УСРР: С.В. Косіора, Й.Е. Якіра, В.А. Балицького, М.М. Попова, В.П. Затонського, М.М. Хатаєвича та інших українських керівників. 15 жовтня 1938 року

В.В. Ульріх повідомив Л.П. Берії, тоді ще першому заступнику наркома НКВС, що очолювана ним Військова колегія Верховного Суду СРСР і її виїзні колегії у 60 містах засудили до розстрілу 30514 осіб, а до ув'язнення у концтаборі – 5643 особи [878, с.453].

В.В. Ульріх та судді Верховного Суду добре знали про те, що слідчі НКВС масово застосовували катування та фізичні методи впливу на заарештованих. Тому для них не було таємницею, що «справи» в НКВС фабрикувались без підстав і доказів. Але відданість сталінському режиму, особисто Сталіну та жах за власне життя і власну долю зробили суддівський корпус у СРСР і УРСР у роки Великого терору причетним до масових репресій. В.В. Ульріх отримував вказівки щодо вироків особисто від Сталіна і Кагановича, керівники обласних і республіканських судів орієнтувались на дії Верховного Суду СРСР, партійні інстанції та місцеве керівництво НКВС. Хоча добре відомо, що НКВС знищувало багато людей без суду та слідства через механізм «трійок» і «двійок». У 1950 р. В.В. Ульріх сам був репресований і загинув у тюрмі.

Події Великого терору виявили повну нездатність прокуратури і суду в УРСР здійснювати свої функції, згідно з новою Конституцією республіки, яка почала діяти 1 січня 1937 року. Місцеві прокурори і суди в УРСР вражали своєю некомпетентністю та відсутністю необхідного досвіду роботи. У постанові оргбюро ЦК КП(б)У від 10 травня 1937 року, яка підсумовувала результати атестації в УРСР працівників суду та прокуратури, підкреслювалось, що «в своїй значній частині ці кадри потребують додаткової загальноосвітньої і юридичної підготовки» [56, арк.20].

Перевірка та переатестація ЦК КП(б)У судової та прокурорської системи в республіці розпочалась після масових арештів серед працівників суду та прокуратури наприкінці 1936 року, які постраждали за зловживання владою, корупцію та політичну необачність. Перевірка ЦК КП(б)У відбувалась одночасно з роботою комісії з Москви, відрядженої до Києва Прокурором СРСР А.Я. Вишинським. Комісія ЦК КП(б)У з сумом констатувала, що в «складі народних суддів і прокурорських працівників під

час атестації виявлено немалий відсоток нездатних працівників, які неспроможні справитися з покладеними на них завданнями і не користуються довірою населення» [56, арк.21].

На засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1937 року відверто визнавалось, що «в практиці роботи народних судів України за 1935 і 1936 роки було немало фактів зовсім неправильних вироків, тяганини і бездушного ставлення до людей». У результаті атестації було знято з роботи 164 судових і прокурорських працівників, з них 101 як визнаних нездатними до юридичної роботи. У наслідок цього збільшився дефіцит кадрів серед працівників суду та прокуратури в УРСР, який після проведення атестації складає по Україні по всім категоріям працівників суду і прокуратури 414 осіб [56, арк.20-21].

В умовах розгортання в 1937 році масових репресій, прагнення структур НКВС до повної безконтрольності, наявність слабких і малокомпетентних працівників суду та прокуратури лише посилювало беззаконня та свавілля влади. До ЦК КП(б)У постійно скаржились керівники місцевих судів і обласних прокуратур щодо некомплекту працівників. Ситуація ускладнювалась тим, що частина судових і прокурорських працівників, окрім звільнених за результатами атестації, зазнала репресій та переслідувань з боку НКВС. Тому ЦК КП(б)У після звільнення 24 січня 1938 року з посади першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора та призначення на цю посаду М.С. Хрущова звернуло увагу на проблему некомплекту кадрів судів і прокуратури. Більше того, у довідці від 28-29 січня 1938 року про передачу справ у ЦК КП(б)У від С.В. Косіора до М.С. Хрущова підкреслювалось, що в УРСР вакантними були посади не тільки в ЦК КП(б)У, серед секретарів обкомів, міськкомів та райкомів, голів облвиконкомів, але й практично всіх наркомів, включаючи наркома юстиції та голову Верховного Суду [882, с.34]. Вакантною була й посада наркома НКВС, яку одночасно з призначенням М.С. Хрущова 25 січня 1938 року посів ставленик і фаворит Єжова А.І. Успенський [882, с.59].

Для подолання гострого дефіциту кадрів серед суддівських і прокурорських працівників ЦК КП(б)У висунуло випускників Харківського юридичного інституту 1937 року відразу на високі посади. (Усього розглядався перелік з 46 випускників, але 10 не були відразу розподілені, тому що «існувала необхідність з'ясування партійних питань»). ЦК КП(б)У запропонував такий розподіл: 1 ос. – став членом Верховного Суду Молдавської АСРР; 6 ос. – членами обласних судів; 17 ос. – народними судьями; 6 ос. – районними прокурорами; 5 ос. – заступниками обласних прокурорів; 3 ос. – очолили юридичні школи у м. Дніпропетровську, Києві та Одесі; 1 ос. – залишився слідчим райпрокуратури м. Харкова, 1 ос. – став помічником (заступником) нотаріуса; 1 ос. – був відряджений у розпорядження Прокуратури СРСР і ще одного випускника залишили в Харківському юридичному інституті для викладацької роботи [58, арк.57-60].

Судова система в 1920-х – 1930-х рр. пройшла складний етап формування та розбудови. Малокомпетентність та малодосвідченість народних суддів заважали ефективній і відповідальній діяльності судів. Суди постійно втягувались в обслуговування політичних процесів, змушені були виконувати партійні директиви та вказівки партійних інстанцій. У роки Великого терору суди практично формалізували вироки, які готували й узгоджували працівники та керівники НКВС, прокуратури і партійних комітетів, включаючи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Вироки в особливо гучних політичних процесах узгоджував особисто Сталін. Він цікавився і контролював хід слідства, визначав голову і членів суду, прокурора та адвокатів. Судді повинні були діяти згідно з затвердженими сценаріями. Подальший розвиток судової системи визначався позицією політичної еліти СРСР і Сталіна, які бажали мати підконтрольний і керований суд як у Москві, так і в союзних республіках. Включені у номенклатурний механізм судді змушені були враховувати у своїй діяльності домінуючу роль партійних комітетів, їх ієрархію та владні можливості.

Система примусу та насилля, контролю за всіма верствами населення була надійно вмонтована у політичну систему комуністичної держави.

Органи державної безпеки, міліція, прокуратура, суд сумлінно виконували партійні директиви. В умовах формування жорстокої централізованої диктаторської влади партійні директиви були вищими в їх діяльності, ніж діючі закони. Сталін, який упродовж 1920-х – 1930-х рр. лише посилював свої позиції у владі приділяв реформам і розбудові органів держбезпеки, міліції, прокуратури та суду першочергову увагу. Працівники цих органів отримували високу заробітну плату, мали пристойне матеріальне забезпечення і були справжніми захисниками комуністичного режиму. Тільки контролюючи правоохоронну систему та армію Ленін, Сталін і верхівка більшовицької партії мали можливості для панування в СРСР. Структури насилля та примусу забезпечували існування радянської влади в УСРР. Без цього забезпечення комуністичний режим в Україні не зміг би існувати у 1920-х – 1930-х рр.

4.3. Терор як інструмент управління

Для нашого дослідження є важливим зрозуміти та пояснити зв'язок між подальшою еволюцією політичної системи в СРСР і УРСР та масовими репресіями 1930-х рр. Те, що такий зв'язок існує у нас не викликає сумніву. Він не викликає сумніву і для більшості вітчизняних та російських дослідників, але вони його по різному розуміють, і по різному визначають та характеризують. Різні точки зору з цього приводу серед дослідників пов'язані не тільки з їх особистими політичними та кон'юнктурними уподобаннями, але багато у чому обумовлені складністю і багатовекторністю суспільно-політичних процесів, які мали місце в СРСР і УРСР у другій половині 1930-х рр. Велика кількість дослідників знаходилась і знаходиться під впливом оцінок, які були дані причинам та наслідкам Великого терору ще на XX та XXII з'їздах КПРС. На їх погляд головна причина полягала у бажанні Й.В. Сталіна завершити через масовий терор формування системи одноосібної та безконтрольної влади. Яскравим представником цієї концепції

був Д. Волкогонов. Але ця версія практично ігнорує соціальний аспект Великого терору та насилля, як засіб державного управління [473, с.353].

Дійсно, після подій 1937-1938 рр. одноосібна влада Сталіна стає безмежною. Він тепер не має потреби та необхідності узгоджувати свої стратегічні та тактичні рішення навіть із членами політбюро ЦК ВКП(б). XVIII з'їзд ВКП(б) відбувся у 1939 році і після цього впродовж 13 років, у супереч Статуту партії та всім нормам партійної практики, з'їзди партії не скликались. Фактично після Великого терору виникла нова партійно-державна номенклатура, яка не була пов'язана зі «старою» більшовицькою гвардією будь-якими зв'язками, але була зобов'язана особисто Сталіну та сталінцям своїм висуванням на високі посади у партійно-радянському апараті. Сталін надійно контролював деморалізований репресіями командний склад армії, особисто собі підпорядкував НКВС, суди та прокуратуру. Вироки щодо найбільш важливих «справ» обов'язково узгоджувались зі Сталіним та політбюро ЦК ВКП(б) [385, с.723, 724, 741, 752, 756, 822].

Покладання персональної відповідальності за масові репресії особисто на Сталіна та Єжова було зручною версією не тільки для Хрущова, Маленкова, Молотова, Кагановича, Ворошилова та інших можновладців, які успадкували владу в СРСР після смерті Сталіна у березні 1953 року. Ця версія була вигідною і для керівного та рядового складу органів держбезпеки, суду, прокуратури, ГУЛАГу. Рішення XX та XXII з'їздів КПРС практично виправдовували тисячі виконавців смертних вироків, авторів злочинних наказів і директив. Тут доречно нагадати, що згідно з наказом М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. встановлювався ліміт на арешт – 259,0 тис. осіб. З них до першої категорії (розстріл) було віднесено 72950 осіб, усі інші підлягали ув'язненню терміном від 8 до 10 років. Згодом політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило ініціативу місцевої влади та управлінь НКВС областей і країв на підвищення квот за цим наказом (додатково на 200,0 тисяч осіб). Крім того, Сталін і політбюро санкціонували проведення ще десяти подібних операцій у другій половині 1937 р. Загалом за 1937-1938 рр. чекісти заарештували 1575,0 тис. осіб. З них було засуджено 1345,0 тис., у тому числі

за першою категорією (розстріл) – 682,0 тис. осіб. [603, с.5]. В Україні за 1937 р. органами НКВС було заарештовано 159575 осіб [689, с.157].

Досить вагомим є напрямок досліджень, який представлений ґрунтовно у роботах О. Хлевнюка. Він робить акцент на соціальному аспекті Великого терору. О. Хлевнюк вважає, що репресії 1936-1939 рр. були низкою цілеспрямованих операцій, спланованих у масштабі СРСР [824, с.188]. Головну мету цієї політики він бачить у ліквідації та нейтралізації мільйонів людей ображених і знедолених політикою комуністичної влади в попередній період, починаючи з 1917 року. Ці люди ненавиділи радянську владу та її керманів [824, с.196-198]. Окрім того, О. Хлевнюк звертає увагу на те, що Сталін під час Великого терору ліквідував ту частину політбюро ЦК ВКП(б) та Раднаркому, представники якої зловживали владою, збагачувались за рахунок держави, проживали у розкоші і безкарності (Рудзутак, Розенгольц, Антипов, Межлаук, Карахан, Ягода та інші) [824, с.231-234].

Дослідження соціального аспекту Великого терору є безумовним позитивом праць О. Хлевнюка. Дійсно, станом на 1928 р. комуністична влада вважала «класово ворожою» для себе 4,6% населення (населення СРСР тоді складало 160 млн. осіб). Після подій пов'язаних з колективізацією та репресивною політикою першої половини 1930-х рр. частка «класово ворожих» в окремих областях складала не менше 15% [621, с.114]. Аналіз соціального складу репресованих підтверджує висновок О. Хлевнюка, що ліквідація та нейтралізація незадоволених і ображених комуністичною владою було одним із головних завдань Великого терору 1936-1939 рр. Серед заарештованих НКВС у 1937 році в Україні 41,6% (66401 ос.) були колишніми куркулями, 36,7% (58502 ос.) належали до категорії «колишніх людей», тобто у минулому були дворянами, підприємцями, торговцями, офіцерами царської армії, банкірами та тими, кого в СРСР вважали буржуазією та експлуататорами; 9,1% (14504 ос.) були декласованими елементами; 3,0% (4744 ос.) серед арештованих належали до представників релігійних культів; 2,7% (4300 ос.) – службовці; 1,9% (3035 ос.) – домогосподарки, утриманці, пенсіонери; 1,5% (2473 ос.) – селяни-

одноосібники; 0,9% (1389 ос.) – кустарі; 0,8% (1266 ос.) – колгоспники; 0,7% (1083 ос.) – командний склад РСЧА; 0,5% (777 ос.) – робітники; 0,5% (864 ос.) – червоноармійці та молодший командний склад РСЧА; 0,1 (236 ос.) – працівники НКВС [689, с.142].

Ю. Жуков та деякі інші російські дослідники вбачають у подіях Великого терору 1930-х рр. боротьбу Сталіна з партократією, з регіональними та республіканськими «князьками». Вони пов'язують масові репресії з виборами у вищі органи влади, які відбулись у 1937-1938 рр. у відповідності з новою Конституцією. Ю. Жуков покладає велику частину відповідальності за Великий терор на партійно-радянських і чекістських керівників областей і національних республік. Згідно з його точкою зору масові репресії проти різних верств населення були спробою місцевих партійних «князьків» залякати населення в умовах майбутніх виборів [535, с.157].

Версія Ю. Жукова багато у чому ґрунтується на тому висновку, що Сталін і сталінці бажали завершити комуністичну революцію в СРСР лібералізацією політичної системи. Цей висновок не відповідає реальному змісту механізмів і засобів державного управління після 1938 року. Вони не мали жодних ознак лібералізації. Більше того, після Великого терору за всіма ознаками можна розглядати політичну систему СРСР як тоталітарну.

Визначення причин Великого терору потребує врахування низки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які сформувались у середині 1930-х рр. Насамперед, не можна забувати, що Сталін і сталінці були за своїм світоглядом ортодоксальними більшовиками. Вони розглядали завершення колективізації сільського господарства, позбавлення багатомільйонного селянства власності на землю та засоби виробництва, проведення модернізації промисловості, а також встановлення повного політичного контролю у всіх сферах суспільства як чинники, які дозволяли публічно проголошувати про завершення побудови соціалізму в СРСР. Про це свідчить і бажання закріпити цей висновок змінами у Конституції СРСР і союзних республік. Тому Сталін і сталінці конструюючи нове суспільство і

нову державу привласнили собі право вирішувати, хто має право жити і працювати у країні комунізму, а хто ні. Сталін і вузьке коло його соратників, разом із М.І. Єжовим, обирало і формувало завдання для «масових операцій» під час Великого терору. У результаті певні верства суспільства стали об'єктом справжнього полювання з боку НКВС (колишні куркулі, «колишні люди», офіцери та генерали колишньої армії царату на службі в РСЧА, селяни-одноосібники тощо). Серед найбільших всесоюзних «масових операцій», які мали місце в 1937-1938 рр., ми виділяємо дві: «кулацьку» та «національну». Вони завершилися багатотисячними жертвами безвинних людей [684, с.270, 289, 291].

Спеціальної директиви політбюро ЦК ВКП(б) і НКВС СРСР щодо «української лінії» у репресіях 1937-1938 рр. не було, але обласні управління НКВС в Україні не забували щодо своїх «напрацювань» проти українських «націоналістів». Серед репресованих колишніх куркулів, «колишніх людей», селян-одноосібників, кустарів, червоноармійців більшість були українцями. Були репресовані майже всі українці, які свого часу були у лавах УКП-боротьбистів, УПЛСР-борбистів, УКП, українських есерів і меншовиків. Усе це призвело до того, що було ув'язнено 84315 українців, що складало 53,2% від загальної кількості репресованих в Україні. Поляків в УРСР було заарештовано 30148 осіб або 18,9% від загальної кількості, а німців 16228 осіб або 10,2%. Окрім цього було заарештовано: росіян – 1229 осіб (7,7%), євреїв – 4097 (2,6%), греків – 3689 осіб (2,3%), білорусів – 1292 (0,8%), румунів – 1107 (0,7%), латишів – 1003 (0,6%). Постраждали в радянській Україні: 173 татарина, 137 литовців, 82 вірмени, 72 естонці, 35 японців, 26 корейців, 19 іранців, 17 узбеків, 17 китайців, 13 грузинів, 9 фінів, 4 башкири, 3 туркмени, 2 киргизи, 2 казахи, 2 азербайджанці, а також карел, бурят, чех, албанець та інші. Майже всі вони були розстріляні [688, с.79].

Терор проти суспільства («масові операції») поєднувався у 1936-1939 рр. з терором проти партійно-радянського апарату, армії та НКВС. Ці два процеси мали різну хронологію, мету та методи реалізації завдань. У більшості випадків юридичне оформлення вироків теж було різним: «масові

операції» для заарештованих закінчувались засіданням «трійки» (НКВС – Прокуратура – секретар парткому), а «велика чистка» партійно-радянської номенклатури, військових та працівників НКВС йшла через суди (у першу чергу Військову Колегію Верховного суду СРСР).

Три московські процеси 1936, 1937 і 1938 рр. проти «старої» більшовицької гвардії мали за мету не тільки фізично усунути та скомпрометувати колишніх опонентів Сталіна, але і залякати та деморалізувати ту частину партійно-радянського апарату, армії та НКВС, яка була визначена для усунення і ліквідації під час «великої чистки» 1936-1939 рр.

Підстави для репресій проти всієї вертикалі партійно-радянського апарату, командирів і рядового складу РСЧА, працівників НКВС, міліції, суду та прокуратури були різноманітні. Це дало змогу окремим дослідникам характеризувати масові репресії наприкінці 1930-х рр. як антибюрократичну революцію «зверху». Але все різноманіття підстав для репресій концентрувалось у звинуваченнях та підозрах у нелояльності до Сталіна, сталінців та того політичного режиму, який вони створювали впродовж 1920-х – 1930-х рр. Сам Сталін, до речі, не заперечував проти визнання того, що номенклатурна бюрократія, включаючи керівництво НКВС на чолі з Г.Г. Ягодою, яка існувала до початку 1937 р., його особисто не влаштовувала. Приблизну сумарну цифру репресованих номенклатурників у 1937-1938 рр. сам Сталін назвав у доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р., коли казав, що «в Центральному Комітеті партії є дані, які свідчать, що за підзвітний період партія змогла висунути на керівні посади понад 500 тисяч молодих більшовиків, партійних і наближених до партії, із них більше 20% – жінки» [118, с.30].

Про те, що Сталін завершував за допомогою НКВС у 1937-1938 рр. будівництво своєї сталінської партії та її апарату, які не повинні були мати нічого спільного з ленінською більшовицькою партією, окрім зовнішніх і формальних ознак, добре знало або здогадувалось найближче оточення комуністичного диктатора. Тому Л.М. Каганович на XVIII з'їзді ВКП(б) у

березні 1939 р. із задоволенням говорив: «Ми маємо зараз кадри, які виконують будь-яке завдання партії, ЦК, Радянської влади, будь-яке завдання товариша Сталіна» [118, с.267].

Компартійно-радянська еліта України у 1920-х – 1930-х рр. завжди була підозрілою для московського владного центру. Примара українського сепаратизму під червоним прапором завжди турбувала і Леніна, і Сталіна, і інших більшовицьких керманичів. Довіра до діючого партійно-радянського керівництва України на чолі з С.В. Косіором похитнулась у Сталіна, Молотова та Кагановича у 1932-1933 рр., тобто тоді, коли колективізація та хлібозаготівлі викликали голодомор та висвітлили вагання республіканського керівництва щодо сталінського модернізаційного курсу [407, с.281-282, 283-284, 287, 482-484]. Тому номенклатурна еліта УРСР не випадково стала об'єктом масових репресій у 1937-1938 рр. Сталін мав інформацію і про те, що більшість членів політбюро ЦК КП(б)У, після усунення з України П.П. Постишева, не вважала доцільними масові репресії проти «ворогів народу». Вагання з цього питання стало підставою для знищення П.П. Любченка, М.М. Хатаєвича, М.М. Попова, В.А. Балицького, Й.Е. Якіра, В.П. Затонського, К.С. Сухомлина та інших. Є свідчення про те, що окремі українські керівники мали причетність до «змови» групи Пятницького проти Сталіна напередодні та під час червневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. [312, с.65-66].

У першій половині 1937 р. репресії проти партійно-радянської номенклатури України відбувались згідно з напрямками визначеними постановою ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У». Ця постанова була ініційована особисто Сталіним і викликала неабиякий переляк серед керівництва КП(б)У. Воно навіть розглянуло питання про партійну відповідальність дружини опального П.П. Постишева [55, арк.51].

Після усунення В.А. Балицького з посади наркома НКВС у травні 1937 р., його арешту, а також арешту членів політбюро ЦК КП(б)У М.М. Попова, І.С. Шелехеса та Й.Е. Якіра керівництво ЦК КП(б)У зрозуміло, що воно

стало об'єктом спеціального полювання з боку НКВС. Керівник КП(б)У С.В. Косіор намагався організувати співпрацю з НКВС щодо «викорінення» «ворогів народу» з України, але йому не вдалось зберегти навіть своє життя та життя своїх рідних. КП(б)У була практично розгромлена. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з'їздом республіканської Компартії у червні 1937 р., 56 були оголошені «ворогами народу», «агентами» іноземних розвідок – і розстріляні. Були знищені всі члени ревізійної комісії ЦК КП(б)У, керівники Раднаркому УСРР і наркоматів республіки, ВУЦВК і місцевих органів влади. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10 (окрім Г.І. Петровського). Усі вони загинули. У молоху репресій загинули такі відомі та впливові представники номенклатурної еліти УСРР 1920-х – 1930-х рр. як С.В. Косіор, П.П. Постишев, М.М. Попов, В.А. Балицький, П.П. Любченко, В.І. Порайко, А.А. Хвиля, В.П. Затонський, С.О. Кудрявцев, М.Ф. Гікало, Й.Е. Якір, І.С. Шелехес та інші. Керівництво радянської України на початку 1938 р. вимагало одночасного майже стовідсоткового оновлення. Про це свідчив у своїх спогадах М.С. Хрущов, який наприкінці січня 1938 р. був призначений Й.В. Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) виконуючим обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У. «Почали ми ознайомлюватися зі справами, – писав у мемуарах М.С. Хрущов, – по Україні нібито Мамай пройшов. Не було, як я вже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Кілька разів змінювалися кадри, і знову арештовувалися і знищувалися» [327, с.35-39].

У результаті тотальної чистки 1933-1936 рр. і масових репресій 1937-1938 рр. чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. (У квітні 1937 р. на обліку перебувало 296643 члени КП(б)У, що на 253790 осіб менше, ніж станом на 1 січня 1933 р. У КП(б)У залишилось тільки 8,2% тих, хто вступив у партію до 1920 р.). З січня 1934 р. по квітень 1937 р. у КП(б)У із членів партії було виключено більше 92,0 тис. осіб, з квітня 1937 р. до травня 1938 р. – 16511 осіб, з липня 1938 р. по квітень 1940 р. – 12385 осіб. Практично,

після 1937-1938 рр., КП(б)У була повністю залежна від кадрових і директивних рішень Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) [522, с.342].

Події 1937-1938 рр. сформували суттєвий вплив на подальші стосунки між різними складовими політичної системи СРСР і УРСР. Переживши терор наприкінці 1930-х рр., відтворивши свої лави за рахунок ефективної дії номенклатурного механізму добору та висуненню керівних кадрів, партійно-радянська еліта, особливо після смерті Сталіна, докладала всі можливі зусилля для створення системи надійного контролю за діяльністю органів держбезпеки, міліції, прокуратури та суду. Спроба Л.П. Берії зробити органи держбезпеки та міліції в 1953 році своїм головним «аргументом» у боротьбі за найвищий щабель влади закінчилась для нього блискавичним арештом і розстрілом [437, с.399-415].

Керівники КП(б)У, починаючи з 1924 р., входили до складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б): М.В. Фрунзе, Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, Л.М.Каганович, С.В. Косіор, П.П. Постишев [878, с.528]. Це було результатом визнання неабиякої ролі керівників КП(б)У у перемозі Сталіна та сталінців у боротьбі за владу. Їхня боротьба проти Л.Д. Троцького, Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва, М.І. Бухаріна, О.І. Рикова отримала високу оцінку з боку переможців у Кремлі. Але належність до керівництва «підозрілою» КП(б)У, недоліки в практичних справах щодо реалізації сталінського внутрішньополітичного курсу, політичні амбіції та конфлікти зі сталінським оточенням зробили українських членів політбюро ЦК ВКП(б) об'єктом для переслідувань з боку Й.В. Сталіна, М.І. Єжова та НКВС [818, с.344]. Будь-які свідчення проти С.В. Косіора, В.Я. Чубаря, П.П. Постишева, Г.І. Петровського у 1937-1938 рр., навіть отримані у заарештованих відомими «методами» НКВС, використовувались як компромат проти них і підстави для подальшого переслідування. В.М. Молотов у своїх спогадах літератору Ф.І. Чуєву розповідав про очну ставку між Чубарем та його колегою Антіповим. Сталін і Молотов повірили заарештованому НКВС і фізично та психічно зломленому Антіпову і не звернули увагу на позицію Чубаря, який

до очної ставки ще перебував на волі. В.Я. Чубар незабаром був репресований [330, с.486-487].

Сталін до 1937 р. особисто по різному ставився до керівників КП(б)У та УРСР. Він виділяв керівників КП(б)У С.В. Косіора, М.М. Попова, голову Раднаркому республіки П.П. Любченка, командувача Київським військовим округом Й.Е. Якіра та керівника НКВС УСРР В.А. Балицького. Але це не врятувало їх від переслідування та розправи з боку НКВС. Тепер відомо, що керівництво НКВС і особисто М.І. Єжов у 1937-1938 рр. обов'язково узгоджували зі Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) арешти та подальше репресування абсолютно всіх партійних, державних, військових, наукових і мистецьких діячів союзного та республіканського рівнів. Репресії проти номенклатурників республіканського рівня жорстко контролювались Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) [727, с.192].

Підрозділи НКВС по всій країні, включаючи радянську Україну опікувались питанням розбудови засад тоталітарного режиму. Їм, наприклад, було доручено впровадження системи внутрішніх паспортів абсолютно для всього населення, починаючи з 16-річного віку. Союзна постанова про введення єдиної паспортної системи була затверджена ЦВК та Раднаркомом СРСР 27 грудня 1932 р. [729, с.4-5]. 31 грудня того ж року відповідну постанову затвердили ВУЦВК і Раднарком УСРР [476, с.38].

Ці постанови передбачали не тільки обов'язкове введення паспортів для всіх громадян СРСР, але й обов'язкову прописку місця проживання. Введення обов'язкової прописки розпочалось із міст: Москва, Ленінград, Харків, Київ, Мінськ, Ростов-на-Дону, Владивосток та Одеса. Звертає на себе увагу та обставина, що у переліку міст, де першочергово вводилась прописка, представлені три українських міста.

14 січня 1933 р. постановою Раднаркому СРСР було затверджено спеціальну інструкцію про видачу паспортів, згідно з якою видачі паспортів у Москві, Ленінграді та столиці УСРР Харкові мала особливі умови. Ці умови поширювались не тільки на місто Харків, але й на населені пункти у радіусі 50 кілометрів навколо нього. (Для Москви та Ленінграду цей радіус становив

100 км). Громадяни СРСР та особи позбавлені громадянських прав не мали право проживати без відповідної прописки та наявності паспорту у цих місцевостях і містах. Таким чином вводився особливий статус проживання для Москви, Ленінград та столиці УСРР Харкова.

Документи свідчать про те, що паспортизація населення здійснювалась швидко і УСРР була для влади пріоритетною у цьому сенсі республікою. Це перш за все пояснювалось гостротою соціально-економічної та політичної ситуації в радянській Україні у 1932-1933 рр. Селяни масово тікали з України у пошуках хліба. Тому не є випадковим і те, що органи держбезпеки у республіці отримали надзвичайні повноваження у протистоянні влади з селянством. 20 березня 1933 року постановою ЦК ВКП(б) була створена «трійка» ОДПУ у складі Балицького та його заступників Карлсона і Леплевського, яка мала право розглядати справи по «повстанцям» та «контрреволюціонерам», виносити вироки, включаючи найвищий засіб покарання – розстріл [476, с.41].

Але ні примусова паспортизація, а ні загроза карного переслідування за «контрреволюцію» не змогли утримати українських і кубанських селян від масового походу в Росію та Білорусію за хлібом. Московська влада відповідала на це суворими директивами для місцевої влади та органів держбезпеки. 22 січня 1933 року такі директиви були затверджені ЦК ВКП(б) і Раднаркомом і суворо контролювались весь 1933 рік [385, с.418].

*

* *

Система примусу та насилля була одним із головних чинників панування радянської влади в Україні в 1920-х – 1930-х рр. Верхівка більшовицької партії, започаткувавши формування органів держбезпеки, міліції, прокуратури, суду, ГУЛАГУ постійно опікувалась їх підконтрольністю та керованістю. Завдяки механізму номенклатури Сталін і сталінці забезпечили призначення на керівні посади в органах держбезпеки, у правоохоронних органах тільки лояльних до генерального секретаря ЦК більшовицької партії партійців. Фахові вимоги до працівників органів

насилля та примусу були значно спрощені у зв'язку із відсутністю у них необхідної освіти та досвіду роботи. Ця обставина, разом із відсутністю відповідної законодавчої бази, сприяла поширенню зловживань владою, відсутністю правового захисту громадян, використанню терору, як засобу державного управління.

Більшовицька влада використовувала органи примусу та насилля не тільки для зміцнення однопартійної диктатури і знищення політичних опонентів, але й для реалізації амбітних планів побудови нового суспільства - комунізму. Партійні директиви залучали органи держбезпеки, міліції, прокуратури, суду, ГУЛАГ до модернізації промисловості, проведення колективізації та хлібозаготівель. Ці ж органи переслідували за переконання українських патріотів, селян та інтелігентів. Більшовицька влада системно використовувала органи насилля та примусу для зміцнення своїх позицій в Україні.

Органи насилля та примусу в УСРР були створені пізніше, ніж в РСФРР. Вони формувались, враховуючи досвід відповідних структур в радянській Росії. Їх структура, законодавча та нормативна база діяльності, засади кадрової, адміністративної, оперативної та слідчої роботи копіювались з відповідних російських структур. ЦК більшовицької партії та ВЧК, ОДПУ-НКВС на протязі 1920-х-1930-х рр. постійно відряджали в Україну партійців для роботи в інституціях примусу та насилля. Керівники органів держбезпеки, прокуратури, судів, міліції та місць позбавлення волі були включені в номенклатуру ЦК КП(б)У та місцевих партійних комітетів. Усі керівники цих структур обов'язково були членами більшовицької партії.

Радянська влада в Україні у 1920-х-1930-х рр. постійно опікувалась розбудовою та удосконаленням діяльності надзвичайних комісій, прокуратури, судів, міліції, ГУЛАГУ. Їх працівники мали досить високий рівень матеріального забезпечення, соціального захисту та визначені привілеї. Від працівників цих структур більшовицька влада очікувала готовність виконання будь-яких наказів, включаючи злочинні, які

приховувались за лозунгами «революційної доцільності» та боротьби з «ворогами народу».

Масові репресії кінця 1930-х рр. продемонстрували суспільству та світу сутність радянської влади та сталінського режиму. У цей період Сталін і його оточення тимчасово змінили ієрархію інституцій у політичній системі СРСР і радянської України, створивши ситуацію залежності керівників місцевих парткомів, радянських, профспілкових і комсомольських структур від діяльності органів держбезпеки, визначення ними напрямків та персоналій для репресій. Після досягнення мети Великого терору, Сталін і сталінці поклали вину за масові репресії на виконавців злочинних наказів і знищили їх. Вони вважали органи насилля і примусу своїм найважливішим важелем панування над суспільством.

РОЗДІЛ 5. СИСТЕМА ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ

5.1. Пропаганда і агітація

Крім терору і примусу, радянська політична система в 1920–1930 ті рр. існувала значною мірою завдяки продуманій та ефективній системі агітації і пропаганди. Однопартійна політична система, відсутність конкуренції надали більшовицькій владі з перших днів її існування унікальні механізми для маніпулювання свідомістю мільйонів людей. Вожді більшовизму поставили собі за мету всебічно контролювати засоби масової інформації, систему освіти та виховання молоді, видавничу справу, літераторів і літературу, науковців і науку. Уся ідеологічна сфера виявилась надзвичайно важливою для забезпечення панування більшовицької влади.

Ленін і ЦК РКП(б) добре розуміли значення агітації та пропаганди і партійно-радянських інституцій, які їх здійснюють. Ними був вибудований розгалужений апарат агітаційно-пропагандистської роботи. Цей апарат у своїй діяльності використовував кадрові, матеріальні та фінансові ресурси комуністичної держави. Метою його діяльності була поширення поглядів «внутрішньої партії» на весь партійний загал, на суспільство в цілому. Постільки ці погляди часто змінювалися, завдання полягало в тому, щоб виховати в суспільстві, цитуючи одного з перших дослідників тоталітаризму Дж. Оруела, «доброчинну готовність назвати чорне білим, якщо цього вимагає партійна дисципліна. Але не тільки назвати: ще й вірити що чорне – це біле, більш того, знати, що чорне – це біле, і забути, що колись ти думав інакше». Роман Дж. Оруела був опублікований 1948 р. А за 20 років до цього, 1928 року, один з колишніх лідерів більшовиків України Григорій П'ятаков сказав приблизно теж саме про своїх товаришів по партії: «Ми не такі, як інші люди. Ми – партія народу, що неможливе робить можливим... І якщо партія вимагає цього..., ми будемо здатні силою волі упродовж двадцяти чотирьох годин вигнати з нашого мозку ідеї, які накопичувалися роками. Так, я бачитиму чорне там, де я думав, що бачу біле...»[Цит. за: 646, с.257].

У вересні 1920 р. був створений відділ агітації та пропаганди ЦК РКП(б) (Агітпроп), який поступово перебирав на себе координацію і контроль за агітаційно-пропагандистською справою, величезний обсяг якої виконувався різними державними та партійними інстанціями у центрі і на місцях. Штат агітаційно-пропагандистського відділу ЦК був спочатку невеликим – всього 17 осіб. Але можливості та важелі керівництва вже тоді сконцентровані в ЦК партії допомогли новоствореному відділу швидко розширити свій вплив. Восени 1921 року в Агітпропі було організовано підвідділ друку. Наступного 1922 року підвідділ друку взяв під свій контроль центральні та місцеві друковані видання.

Створення відділів агітаційно-пропагандистської роботи (Агітпропів) з підвідділами друку в усіх республіканських, губернських, обласних, повітових партійних комітетах дозволило централізувати партійний контроль за друкованими виданнями та змістом всієї агітації і пропаганди. Монопольне існування більшовицької партії створювало у суспільстві інформаційний вакуум, який централізовано заповнювався комуністичною агітацією та пропагандою. У 1923 році Агітпроп ЦК РКП(б) почав системно опікуватись справами художньої літератури. Тоді ж цей відділ ЦК почав направляти та координувати в масштабі СРСР антирелігійну пропаганду. Це було логічним після того, як у 1921 році Агітпропу було передано більшість функцій Сільського відділу ЦК РКП(б). Швидко виявилось, що комуністична пропаганда на селі мала могутнього супротивника у вигляді церкви. Світогляд селянства був далеким від комуністичних ідей. До більшовицької партії, особливо в Україні, селянство ставилось з підозрою. У лавах КП(б)У в 1920-х рр. селян було небагато [91, арк.118-119].

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК партії в 1920-х – 1930-х рр. перетворився у могутню структуру. Він контролював і визначав не тільки зміст та накладі центральних і місцевих друкованих видань, обсяги радіомовлення, діяльність видавництв, систему виховання населення, але й безпосередньо впливав на долю творчих людей, редакторів і журналістів. Агітпроп ЦК мав у своєму підпорядкуванні спеціальні потяги, пароплави,

автопарк, багатотисячну армію агітаторів і пропагандистів та величезний бюджет, який формувався за рахунок різних джерел надходжень. Сталін і сталінці вважали діяльність Агітпропу ЦК ключовою для зміцнення політичної системи тоталітарної держави та систематично опікувались його діяльністю. Персоналія керівника цього відділу, а згодом управління ЦК партії, було особистою турботою Сталіна. З кінця 1920-х рр. він доклав багато зусиль, щоб позбавити Агітпроп висуванців і прихильників М.І. Бухаріна. Це виявилось досить складною справою, враховуючи авторитет М.І. Бухаріна в партії. Але Сталін досяг своєї мети: Агітпроп ЦК сумлінно виконував його директиви [330, с.255, 256, 482].

Відділ агітації та пропаганди ЦК КП(б)У було створено восени 1920 року. За приклад була взята структура Агітпропу ЦК РКП(б). Створенню відділу сприяв факт визнання V конференцією КП(б)У у листопаді 1920 року незадовільного стану роботи з агітації та комуністичної пропаганди [190, с.37-38]. ЦК КП(б)У вирішило змінити стан речей у цій справі та доручило губернським комітетам КП(б)У очолити роботу на місцях. У структурі партійних комітетів усіх рівнів терміново створювались свої Агітпропи. Для роботи у цих відділах мобілізувались кращі більшовицькі кадри, багато з яких було направлено за розпорядженням ЦК РКП(б) із радянської Росії. Особлива увага приділялась соціальному походженню та партійному стажу працівників і керівників відділу агітаційно-пропагандистської роботи ЦК КП(б)У та аналогічних відділів на місцевому рівні. У 1923-1924 рр. у складі завідувачів агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів КП(б)У вихідці з робітничого середовища склали 58,3%. Але освітній рівень працівників відділів агітації та пропаганди був вражаюче низьким. Тому переважна більшість із них могла працювати тільки як виконавці партійних директив. Це влаштовувало можновладців із ЦК партії [496, с.171].

Одним із головних напрямків роботи апарату партійної агітації та пропаганди у 1920-х рр. було так зване «підвищення рівня політичної грамотності» рядових членів партії. Проведене у 1923 році дослідження з цього питання засвідчило, що цей рівень дуже низький. Тому партійні

структури відповідальні за агітацію та пропаганду у 1920-х рр. працювали з великим навантаженням. Зокрема, необхідно було переконати рядових партійців і актив у необхідності непу, як тимчасового політичного курсу [149, с.72].

Спочатку кадри більшовицьких агітаторів та пропагандистів, радянських і партійних працівників для України готували у Москві, Петрограді та в інших містах радянської Росії. Найбільш ґрунтовна підготовка відбувалась у Комуністичному університеті ім. Я.М. Свердлова, Інституті червоної професури та на Курсах марксизму при Соціалістичній (з 1924 р. – Комуністичний) академії [778, с.87-96]. У Харкові Комуністичний університет ім. Артема був відкритий у 1922 році. Але підготовка для України партійних і радянських працівників, агітаторів та пропагандистів, викладачів історії і суспільствознавства у комуністичних вищих навчальних закладах Москви та Петрограду продовжувалась упродовж 1920-х – 1930-х рр. Після ліквідації Інститутів Красноі професури та Комуністичного університету в січні 1938 року партійні кадри з України готувались у Вищій школі пропагандистів при ЦК ВКП(б) (створена у 1935 р.) та Вищій школі партійних організаторів при ЦК ВКП(б) (створена у 1936 р.) [778, с.96].

ЦК КП(б)У намагався створити заклад для системної підготовки агітаторів і пропагандистів ще у 1919 році. Тоді у травні була відкрита у Києві Вища партійна школа. Після повернення більшовиків в Україну у Харкові було відкрито Центральну партійну школу (березень 1920 р.). У Києві на базі Вищої партійної школи було відроджено Вищі політичні курси. У 1921 році харківська та київська партійні навчальні установи злились у Вищу партійну школу, яка стала безпосередньо попередницею Комуністичного університету ім. Артема [832, с.53].

Уже в 1920 році Вища партійна школа при ЦК КП(б)У підготувала 285 партійних працівників. Головний предмет, який вони вивчали, був марксизм, хоча більшість слухачів мали велику потребу у загальноосвітній підготовці. Велика кількість працівників агітаційно-масових і культурно-просвітницьких відділів місцевих парткомів навчалась та закінчила Вищі марксистські курси

при Вищій партійній школі. Термін навчання на курсах, згідно з рішенням оргбюро ЦК КП(б)У (листопад 1922 р.), становив шість місяців. Слухачі курсів зараховувалися на всі види державного утримання зі збереженням зарплати за основним місцем роботи [522, с.97].

X з'їзд РКП(б) 1921 р. затвердив рішення про створення у кожному губерньському місті радянсько-партійної школи з двома-трьома випусками на рік. Одночасно створювались у половині повітів – повітові радянсько-партійні школи, у яких навчання мало відбуватися за скороченою програмою. Було визначено триступеневу організаційну структуру партійних навчальних закладів, диференційовану у залежності від рівня підготовки слухачів. Вона включала радянсько-партійні школи I ступеня (повітові), II ступеня (губернські) і Комуністичні університети. Для координації діяльності партійних навчальних закладів у структурі агітаційно-пропагандистських відділів парткомів виділялися підвідділи партійної освіти [129, с.596].

Процес створення та функціонування радянсько-партійних шкіл в Україні був складним. Великою проблемою для місцевих парткомів були брак необхідних фінансових ресурсів і підготовлених викладачів. Якщо в 1921 році в УСРР працювали 12 губерньських шкіл (II ступінь) і 33 повітових (I ступень), то в 1922 році кількість повітових радянсько-партійних шкіл була зменшена до 25. У 1925 році підготовку кадрів для партійно-радянського апарату республіки, агітаторів і пропагандистів вели 9 губерньських радянсько-партійних шкіл і 20 повітових. Кількість слухачів у цих закладах постійно зростала: з 968 осіб у 1922 р. до 5253 особи на кінець 1925 р. [258, с.88]

Більшовицьке керівництво широко використовувало досвід ідеологічної роботи часів революції та громадянської війни. У роки громадянської війни велике значення мали агітаційно-пропагандистські підрозділи, що були створені й активно діяли у Червоній армії, на залізничному транспорті. На фронт, для зустрічі з населенням у кризових регіонах Росії та України виїжджали спеціальні потяги з агітаційно-пропагандистськими групами на чолі з керівниками РКП(б) Л.Д. Троцьким,

Я.М. Свердловим, М.І. Калініним [330, с.259]. Спеціальним потягом для агітаційної роботи користувався голова уряду УСРР Х.Г. Раковський і голова ВУЦВК Г.І. Петровський [443, с.85].

Велике значення мали виступи представників різних політичних сил на мітингах, масових заходах і під час дискусій. Більшовики мали велику кількість підготовлених ораторів, агітаторів і пропагандистів, що діяли в Москві, Петрограді, Харкові, Одесі, Катеринославі та в інших великих і малих містах колишньої Російської імперії. Найбільш відомими серед них були В.І. Ленін, Л.Д. Троцький, Г.О. Зинов'єв, В.І. Володарський, Т.В. Сапронов, Є.О. Преображенський, М.М. Осінський, М.І. Бухарін, М.П. Томський, а в Україні: Д.З. Мануїльський, В.П. Затонський, Г.І. Петровський, Г.Ю. П'ятаков, М.О. Скрипник, С.В. Косіор. Х.Г. Раковський був гарно підготовленим більшовицьким доповідачем з будь-якого політичного питання, але говорив він з болгарським акцентом, з помилками у російській мові. Й.В. Сталін публічно виступав небагато, говорив неголосно і з кавказьким акцентом. Але виступи свої будував за певною простою логікою, виділяв й акцентував головні тези та висновки, що робило його з часом зрозумілим і популярним серед неосвічених партійців і периферійних керівників [394, с.19-20].

Зміст публічних виступів Леніна та керівників РКП(б) обов'язково розміщувався у центральних партійних і радянських виданнях. Робилось це швидко та цілеспрямовано. В умовах інформаційної блокади суспільства такі публікації виступів керівників ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У були важливим засобом впливу на партійців, комсомольців, пересічних громадян. Суспільство швидко звикало до прізвищ та посад нових керівників Росії. Зміст ідеологічної роботи особисто визначали керівники більшовицької партії.

Вже хрестоматійним став приклад пов'язаний із діяльністю члена політбюро ЦК партії М.І. Бухаріним. 3 грудня 1917 року Бухарін очолював центральний друкований орган партії – газету «Правда». У поточному режимі ним було написано для цієї газети сотні статей з актуальних питань.

Важко було уявити більш ефективного пропагандиста у період революції та громадянської війни, ніж Бухарін. Не було у той час партійця, який не чув публічних виступів головного редактора «Правди», або який не читав його статей і брошур. Найбільш відомою була книга М.І. Бухаріна та Є.О. Преображенського «Азбука комунізму». Це був своєрідний підручник, комуністична абетка, яка була доступна для читання та розуміння малоосвіченим робітникам і селянам [591, с.63].

Серед партійно-радянських керівників радянської України ораторською майстерністю та літературно-публіцистичним талантом відрізнялись Х.Г. Раковський, М.О. Скрипник, П.П. Любченко, Д.З. Мануїльський, О.Я. Шумський, М.М. Попов, С.В. Косіор, П.П. Постишев. Наприклад, останній 17 листопада 1924 року вперше після обрання керівником Київського губкому КП(б)У публічно виступив перед партійцями у театрі ім. К. Лібкнехта. Його промову російською мовою партійний загаль Київщини впродовж двох годин слухав з великою увагою [732, с.204].

Наявні документальні та мемуарні свідчення підтверджують висновок про те, що у 1920-х – 1930-х рр. неможливо було увійти до керівного складу партії, не маючи здібностей до публічних виступів, агітаційно-пропагандистських кампаній, партійної публіцистики. Іван Майстренко згадував про М.М. Попова, секретаря ЦК КП(б)У та члена політбюро ЦК: «Попов завів звичку читати для харківського партійного активу так звані «літературні доповіді» з нагоди якихось історичних дат чи подій. Це була для нього нагода глибше проаналізувати якісь події. Говорив він блискуче, і на його доповіді приходили тисячі слухачів. Ні до Попова, ні після нього ніхто таких «інструктивних доповідей» не робив. Я порівнюю рівень доповідей Попова з виступами Бухаріна, Троцького, Радека та ще декого з видатних діячів більшовизму» [296, с.209-210].

Не менш переконливі свідчення про особисті агітаційно-пропагандистські можливості голови Раднаркому та члена політбюро ЦК КП(б)У П.П. Любченка залишив А. Височенко, колишній кореспондент

центральної московських і київських газет у 1930-х рр. Він писав у своїх спогадах: «Любченко вважався кращим і найбільш дотепним промовцем у цілому СРСР. Сам Сталін не раз на всіляких всесоюзних з'їздах і конференціях, коли бачив, що їх учасники почувають себе вже неймовірно втомленими, для піднесення загального настрою присутніх, поза чергою надавав слово Любченкові й особисто аплодував йому» [275, с.83].

Але успіхи комуністичної агітації та пропаганди в СРСР і в радянській Україні у 1920-х – 1930-х рр. не були б настільки істотними, якби не була заборонена діяльність їх політичних противників, коли б владою не були ліквідовані всі друковані видання, окрім партійно-радянських. Цей процес був започаткований у жовтні 1917 р. Незабаром у категорію контрреволюційних потрапили всі небільшовицькі видання. Центральними виданнями комуністичної влади були партійна газета «Правда», газета ЦВК «Известия» та журнал «Большевик». Пізніше стосунки між владою та пресою визначались постановою оргбюро ЦК від 2 лютого 1923 р. «Про взаємовідносини між парткомом і редакціями газет». Типовою була практика, коли редакція була органом партійного комітету або виконкому ради і безпосередньо підпорядковувалась парткомом, який визначав склад редакції та загальний напрямок газети. Партком заслуховував періодично звітні доповіді керівництва редакції і тільки з його відому друкувався будь-який критичний матеріал. Контроль за друкованими виданнями був жорстокий [705, с.9-10].

Загальнореспубліканськими газетами в УСРР у 1920-х – 1930-х рр. були партійна «Комуніст» та радянська «Вісті». Вони були добре відомі населенню і слугували головним джерелом офіційної інформації. Менш відомим був теоретично-публіцистичний журнал «Большовик України». Він розраховувався за своїм змістом на партійно-радянський апарат і пропагандистів.

Газета «Вісті» офіційно підпорядковувалась ВУЦВК. Головний редактор газети призначався і звільнявся Президією ВУЦВК, повинен був звітувати перед нею. Але фактично газетою керувало політбюро ЦК КП(б)У.

У партійного керівництва республіки в 1920-х рр. до газети «Вісті» постійно виникали різноманітні зауваження. Не останню роль в упередженому ставленні окремих членів політбюро ЦК КП(б)У до редакції «Вістей» відіграла та обставина, що газету очолювали два колишніх боротьбисти В.М. Еллан-Блакитний і Т.Ф. Таран-Гончаренко. Підозра щодо В.М. Еллана-Блакитного у схильності до націонал-комуністичних поглядів з боку ортодоксальних членів ЦК КП(б)У переслідувала його до останніх днів життя у 1925 році [15, арк.68; 17, арк.56; 20, арк.7].

Але не тільки газети, періодичні видання і вся друкована продукція перейшли під повний контроль з боку більшовицької партії та структур виконавчої влади рад усіх рівнів у 1920-х – 1930-х рр. Під всебічний контроль потрапило радіомовлення, яке швидко поширювалось як в містах УСРР, так і в селах. Цей контроль був остаточно затверджений постановою секретаріату ЦК ВКП(б) «Про керівництво радіомовленням» 7 січня 1927 року, яка була доповнена ухвалою оргбюро ЦК ВКП(б) 10 січня того ж року. Ця постанова була направлена для виконання в усі парткоми та партійні осередки [393, с.14].

Центральні загальносоюзні газети («Правда», «Известия», «Красная звезда», «Труд», «Комсомольская правда») та центральні республіканські газети («Комуніст», «Вісті») виконували важливу функцію: вони ретранслявали для суспільства директиви вищого керівництва. Також, за допомогою центральних газет до всіх ланок ієрархії партійних комітетів та виконкомів рад, керівників органів держбезпеки та правоохоронних органів, армії та профспілок, комсомолу доводились роз'яснення щодо найважливіших поточних і стратегічних питань внутрішньої та зовнішньої політики, термінів і напрямків виконання директив та завдань. Ленін і Сталін, члени політбюро і ЦК партії особисто щоденно читали номери центральних газет та робили відповідні розпорядження. Практика безпосереднього керівництва центральними газетами верхівкою ВКП(б) надалі тільки поширювалась.

Керманічі більшовицької партії особливо уважно ставились до призначення та звільнення керівників редакцій центральних газет. Найбільшою їхньою увагою у цьому сенсі користувалась партійна газета «Правда». Сталін не випадково наполягав на призначенні головним редактором «Правди» Л.З. Мехліса у 1929 р., оскільки ця газета виконувала особливу роль у боротьбі за владу в партії та державі. Є немало свідчень того, що працюючи головним редактором «Правди», Л.З. Мехліс не зупинявся ні перед будь-якими провокаціями та фальсифікаціями. Цей виходець з Єврейської соціал-демократичної партії, який народився й виріс в Одесі і там перейшов на бік більшовиків, воював у Червоній армії та був тяжко поранений у боях біля Мелітополя, пізніше став одним із головних ідеологічних працівників Сталіна. Маючи ступінь доктора економічних наук, Л.З. Мехліс не вражав сучасників ерудицією та літературними здібностями, не був він і здібним організатором, але вмів стовідсотково виконувати сталінські директиви. Він очолював редакцію газети «Правда» 8 років [115, арк.21].

Редколегія газети «Правда» й особисто Л.З. Мехліс багато зробили для зміцнення тоталітарного режиму в СРСР та створення культу особи Сталіна. Мехліс, як головний редактор «Правди», яку повинен був щодня читати кожен комуніст у СРСР, першим почав публікувати передові статті, де Сталіна називав геніальним, найвідомішим ленінцем, найоб'єктивнішим марксистом, чесним і відданим комуністом, який уособлює генеральну лінію ВКП(б). Мехліс особисто пише й публікує в 1929 р. три таких статті, у 1930 р. – 15, у 1931 р. – 19, у 1932 р. – 11, у 1933 р. – 11, у 1934 р. – ще 7 [114, арк.1].

З кінця 1920-х рр. ідеологічний тиск на суспільство з боку влади посилювався. За роки перших п'ятирічок керівництво СРСР і УСРР затвердило велику кількість рішень щодо удосконалення ідеологічного впливу на суспільство агітації та пропаганди. Засоби масової інформації, які очолювали віддані партійці, їх сумлінно виконували. У суспільстві не існувало свободи слова, але існували засоби масової інформації, які діяли в інтересах влади.

Особливу увагу у роки перших п'ятирічок радянські газети та журнали приділяли популяризації рекордних досягнень окремих працівників різних галузей народного господарства, а також надзвичайним обсягам виробництва, які нібито демонстрували підприємства-новобудови. Ідея та організація цієї загальносоюзної агітаційно-пропагандистської кампанії належала особисто Сталіну [407, с.187, 323, 324]. Саме через статті у «Правді», «Комсомольській правді», «Вістях», «Комуністі» населення довідалось про рекордні досягнення у трудовій діяльності шахтарів О. Стаханова та М. Ізотова, трактористки П. Ангеліної та інших. Ідеалізм та ентузіазм стаханових і ангеліних використовувався Сталіним і сталінцями для маніпулювання свідомістю мільйонів радянських людей. Сталін, демонструючи свою наближеність до народу, проводив у 1930-х рр. всесоюзні з'їзди робітників та колгоспників, які прославили себе і свої підприємства виробничими досягненнями. Кожний крок вождя, кожна його зустріч з простою людиною широко висвітлювались у центральних газетах [264].

Московські центральні газети, журнали та друкована продукція агітаційно-пропагандистського змісту у 1920-х – 1930-х рр. у величезних обсягах поширювались у радянській Україні. Керівництво КП(б)У та УСРР будували свою роботу в ідеологічній сфері, враховуючи цю обставину. Центральні друковані органи ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому республіки постійно передруковували постанови та директиви московського партійно-державного центру, розлого роз'яснювали їх населенню республіки, висвітлювали їх стан виконання. Треба підкреслити, що майже завжди передрук постанов і директив ЦК партії, Раднаркому та ЦВК СРСР супроводжувався перекладом їх українською мовою. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що видання українською мовою партійних газет, науково-марксистської літератури, творів В.І. Леніна та більшовицьких керівників, обов'язковий переклад усіх постанов і рішень центральних партійних і державних установ СРСР українською мовою є одним із головних напрямків національно-культурної реформи в УСРР [20, арк.51-52]. Головним

редактором видання українською мовою зібрання творів В.І. Леніна постановою політбюро ЦК КП(б)У від 14 січня 1925 року було призначено М.О. Скрипника [20, арк.6]. Робота щодо видання творів В.І. Леніна тривала практично весь період 1920-х – 1930-х рр. На початку 1937 року постановою політбюро ЦК КП(б)У відповідальними за редагування окремих томів ленінського зібрання творів були призначені члени політбюро і ЦК КП(б)У: М.М. Попов, П.П. Любченко, В.П. Затонський, І.Ю. Кулик. 1937 рік пережив лише один О.Г. Шліхтер, але переклад був здійснений [55, арк.47].

Система керівництва питаннями агітації та пропаганди з боку комуністичної влади в Україні формувалась й удосконалювалась упродовж усього періоду 1920-х – 1930-х рр. На вершині цієї системи були члени політбюро ЦК КП(б)У, серед яких один, за розподілом обов'язків, був куратором питань агітації та пропаганди, роботи з друкованими виданнями і видавництвами. Фактично це був член політбюро ЦК КП(б)У, який відповідав за роботу з пресою у поточному режимі. Наприклад, згідно з розподілом обов'язків між членами політбюро ЦК КП(б)У, затвердженого відповідною постановою від 12 жовтня 1923 року, такі обов'язки були покладені на Д.З. Мануїльського [17, арк.120]. До речі, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 23 травня того ж року Д.З. Мануїльський був призначений першим, тобто головним редактором центральної республіканської партійної газети «Коммунист». Тобто, як член політбюро ЦК КП(б)У Мануїльський повинен був контролювати себе як головного редактора партійної газети «Коммунист». Але це рішення було вимушеним: треба було терміново підвищувати якість змісту та матеріалів «Коммунисту». А головне – газета повинна була контролюватись прихильниками Сталіна, а не Троцького [17, арк.55].

У період 1922-1923 рр. відбулось розмежування компетенції та функцій у межах владного тандему «партійні комітети – виконкоми рад». Ідеологічні питання, включаючи агітацію та пропаганду, стали компетенцією виключно партійних комітетів усіх рівнів. Але у 1920-х – 1930-х рр. у радянській Україні неодноразово здійснювались спроби створювати в уряді та ВУЦВК

підрозділи, які б відповідали за роботу із засобами масової інформації і видавництвами. Так, у 1930 році у структурі Раднаркому УСРР був створений Комітет у справах друку. Його функції: керівництво пресою та поліграфічно-видавничою справою. Комітет пропрацював три роки, але його існування було не до вподоби профільним структурам ЦК КП(б)У. Тому у 1933 році на засіданні політбюро ЦК КП (б) У комітет було ліквідовано. Цікавою була аргументація: Комітет не виконує свої функції, тому що в УСРР сформувався дефіцит паперу для друку [30, арк.20]. Партія міцно тримала в своїх руках пресу і поліграфічно-видавничий комплекс.

Однією із важливих механізмів контролю більшовиків над настроями людей в СРСР була система цензури. Вона охопила духовне життя суспільства, всю ідеологічну сферу: літературу, мистецтво, науку, культуру, газети та журнали, кіно, радіомовлення тощо. У 1920-х рр. цензура перебувала в стадії становлення і ще не була такою всеохоплюючою (тотальною), як у 1930-х рр. Певний лібералізм цензури у 1920-х рр. дав можливість значною мірою реалізувати себе цілому поколінню творчих людей, яких стимулювали до творчості революційні події. Поступовий, але невідворотній наступ цензури змушував людей мистецтва, культури та літератури поступатись своїми поглядами, принципами, пристосовуватись до умов тоталітарного режиму. Але було чимало таких, які не змогли це зробити. Вже опублікований значний обсяг документів, який дозволяє вивчати політичну цензуру в СРСР як систему й один із головних проявів тоталітаризму [375]

Обмеження щодо свободи слова почалося з перших днів існування комуністичної влади в Росії, а потім вона була ліквідована зовсім. Ленін і верхівка більшовицької партії вважали, що будь-який прояв опозиційності до їх влади у друкованих виданнях є проявом контрреволюційним та потребує жорстокої відповіді. Почалось тотальне переслідування та закриття опозиційних видань. Більшовики відновили цивільну цензуру, наділивши її правом попереднього контролю та каральних функцій.

Спочатку функції цивільної цензури виконував політичний відділ Державного видавництва РРФСР, пізніше Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт) наркомату освіти, а також Головний комітет по контролю за репертуаром (Головрепертком).

Поступово створювалася «залізна завіса» між комуністичною державою та іншим світом. Вже наприкінці громадянської війни у радянській Росії почали вводитись обмеження на свободу листування та свободу пересування. Була затверджена процедура виїзду громадян за кордон, коли вирішальне слово належало органам держбезпеки, а в окремих випадках політбюро ЦК РКП(б). Голова ВЧК Ф.Е. Держинський вважав, що виїзд за кордон навіть для лікування діячів літератури та мистецтва створює умови для «посилення лав наших ворогів» [359, с.15].

Цивільна цензура РРФСР безпосередньо та у поточному режимі співпрацювала з ВЧК-ОДПУ. На початку 1920-х рр. у структурах органів держбезпеки були створені спеціальні підрозділи, які опікувались справами інтелігенції та наукової еліти. Активно працював відділ політичного контролю, який контролював виконання цензурного режиму, спостерігав за діяльністю цензорів, забезпечував виконання їх розпоряджень, здійснював перлюстрацію поштово-телеграфної кореспонденції. Не менш активно діяли четверте і п'яте відділення секретно-політичного відділу ВЧК-ОДПУ, які збирали агентурні відомості й організовували мережу секретних працівників у середовищі мистецької та наукової інтелігенції. Велика кількість керівників і працівників органів держбезпеки у 1920-х – 1930-х рр. мали дружні стосунки з відомими письменниками, поетами, драматургами, діячами мистецтва та артистичною богемою. Тут можна згадати про наближеність до родини М. Горького і до самого письменника керівників ОДПУ Г.Г. Ягоди та Я.С. Агранова, дружбу чекіста-терориста Я.Г. Блюмкіна з С. Єсеніним і поетами-імаженістами. Маловідомим є факт багаторічних дружніх стосунків харківського високопоставленого чекіста В.М. Горожанина-Кудельського з поетом В.В. Маяковським [820, с.312-319].

Верхівка КП(б)У ретельно застосовувала досвід РРФСР і ЦК РКП(б) щодо впровадження політико-ідеологічної цензури в УСРР. Як і в радянській Росії, органи цивільної цензури в УСРР були створена у структурі наркомату освіти. Вона мала назву дещо відмінну від свого аналогу в РРФСР – Центральне управління у справах преси. (Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УСРР було створено у 1946 році. З 1966 року воно мало назву Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УСРР).

Центральне управління у справах преси Наркомату освіти постійно доповідало про результати своєї роботи відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У та відповідним структурам держбезпеки. У 1930 році у результаті реорганізації апарату ЦК КП(б)У в його структурі з'явилися два відділи, з якими співпрацювала політико-ідеологічна цензура: відділ агітації та масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ. Структурні підрозділи Центрального управління у справах преси наркомату освіти створювались в усіх губернських й окружних центрах, а в 1930-х рр. в областях та великих містах радянської України [836, с.161-163].

Політичним куратором органів цензури в УСРР була комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією ЦК КП(б)У, створена в жовтні 1922 року. Спочатку її очолював секретар ЦК КП(б)У і член політбюро ЦК С.В. Косіор та після його від'їзду для партійної роботи в Сибіру комісію очолив член політбюро ЦК В.П. Затонський. До цієї політичної комісії обов'язково входив голова ДПУ УСРР. Спочатку це був В.М. Манцев, а згодом – В.А. Балицький [569, с.28].

У травні 1922 року було запроваджено цензуру видовищ («з метою встановлення дійсного систематичного та регулярного контролю всіх видів публічних видовищ та зборів, а також демонстрацій мистецтва...»). Для цього на територію України рішенням Головополітосвіти УСРР розповсюджувались дії відповідних наказів Головополітосвіти наркомату освіти РСФРР. Згідно з цим рішенням заборонялась демонстрація творів антирадянського, релігійно-містичного, аморального і, головне, націоналістичного змісту. Навесні 1923

року з метою контролю за діяльністю у сфері видавництва був створений Головний репертуарний комітет.

Перехід до політики українізації супроводжувався посиленням більшовицького контролю за засобами друку. Згідно з резолюцією VII Всеукраїнської конференції КП(б)У від 10 квітня 1923 року особливі завдання та надії номенклатурна еліта УСРР пов'язувала у вирішенні цього питання з Центральним управлінням у справах друку (ЦУД). Резолюція партійної конференції констатувала: «Апарат ЦУД ще не досить зміцнів і потребує працівників і широкої громадської підтримки». Тому резолюція доручала партійним комітетам: «Враховуючи всю вагу роботи ЦУД, треба всіляко його підтримувати, зміцнити його місцеві апарати, у першу чергу в прикордонних центрах, куди контрреволюційна еміграція направляє свої численні видання». У цій резолюції прямо вказувалось, що партія створила Центральне управління друку в першу чергу для боротьби з буржуазною ідеологією [381, с.197].

В умовах непу діяльність партійних органів, органів ДПУ та цензури щодо посилення всебічного контролю за засобами друку була багатовекторною, бо в республіці існували приватні торгівля та друкарні, інші недержавні засоби друку і видавництва (наприклад, видавництво соціально-економічного відділення Всеукраїнської Академії наук). Тому згідно з уже згадуваною резолюцією VII Всеукраїнської конференції КП(б)У плани всіх видавництв повинні були перевірятися відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. У губерніях плани видавництв перевірялися відповідними відділами губкомів і окружкомів КП(б)У [381, с.197, 198].

Вже в першій половині 1920-х рр. з публічних бібліотек, книжкових складів, магазинів регулярно почала вилучатись «ідеологічно шкідлива література». Право займатись книжковою торгівлею надавалось органами влади тільки особам, що мали спеціальну довідку про політичну благонадійність. За вказівкою ЦК КП(б)У в 1923 році функції Центрального управління у справах друку були значно розширені з метою «політичного

контролю книжкового ринку і бібліотек». До цієї справи постійно залучались також і представники держбезпеки [569, с.29].

Політико-ідеологічна цензура, органи держбезпеки та їх куратори з апарату більшовицької партії у 1920-х – 1930-х рр. створили величезну та досить ефективну систему вилучення з обігу друкованих видань, які містили будь-яку інформацію, направлену проти пануючого режиму. Складались величезні переліки заборонених газет, журналів, статей і книг. У 1930-х рр., особливо у роки Великого терору 1936-1937 рр., ці переліки досягли гігантських розмірів. Знищувалась будь-яка згадка про «ворогів народу». В окрему галузь контролю за суспільно-громадською думкою сформувалась система бібліотечних відділів видань спеціального зберігання, відома кожному радянському інтелектуалу як «спецхран» [542]. Стосовно друкованих видань постійно розширювалось поняття державної та військової таємниці. В умовах масових репресій і боротьби з «ворогами народу» другої половини 1930-х рр. маніпулювання поняттями «військова та державна таємниця» стало фабулою багатьох сфальсифікованих «справ». У знаряддя переслідування та збору компрометуючих відомостей на мільйони радянських людей були перетворені різноманітні архіви тоталітарної держави [586].

5.2. Освіта як знаряддя ідеологічного контролю

В більшовицьких планах утвердження в суспільстві комуністичної ідеології особливе місце відводилося системі освіти. Ставилося завдання встановлення повного контролю над вищими і середніми навчальними закладами. Це було запорукою «правильного» виховання молоді. Значні зусилля спрямовувались на створення умов для лояльного ставлення педагогічних працівників до радянської влади [578, с.122-129]. Підписаний 29 грудня 1919 р. текст звернення Всеукрревкому до вчителів із закликом взяти участь у будівництві нової, радянської школи, підписаний

Г.І. Петровським, Д.З. Мануїльським, К.Д. Тараненком та В.П. Затонським, підтверджує вищевикладену тезу. У зверненні, між іншим, говорилося: «Пам'ятаючи, що вчитель України є культурний мозок села, пам'ятаючи, що вчитель України є син робітника чи ремісника міста, або бідняка та середняка-селянина, капіталістичними умовами примушений зробити свою працю ремеслом, школу – місцем виховання та організації куркулів, попів та інших елементів контрреволюції, які стоять на захисті інтересів пануючого класу – буржуазії, радянська влада, очолюючи відродження національної школи на трудовому принципі, звертається до вчительства із закликом – зробити українську трудову школу центром виховання робітників та селянської бідноти як дійсно реальних революційних сил. На вас, товариші, лежить обов'язок: відтворити українську культуру, надати школі характер вихователя кристальних класових борців для подальшого проведення революції, обґрунтованої на класовій боротьбі, і національне відродження працюючих України перевести в міцну зброю революції» [382, с.130-131].

Але більшовицька верхівка України добре розуміла, що одними лише закликами взяти під контроль всі заклади початкової, середньої та вищої освіти неможливо. Тому перед відновленням Народним Комісаріатом освіти більшовицька влада поставила такі основні завдання: 1) встановити контроль над змістом навчальних планів, програм, у цілому діяльності закладів освіти всіх типів; 2) встановити всебічний контроль над діяльністю педагогічних кадрів, їх політичними та професійними поглядами і настроями, організувати процес їх підготовки, перепідготовки та перевиховання на засадах ідеології більшовизму; 3) організувати висування на керівні посади в закладах освіти всіх типів, у першу чергу, членів КП(б)У та педагогів лояльних до радянської влади; 4) організувати процес відновлення та розвитку мережі загальноосвітніх закладів, зміцнення їхньої матеріальної бази, забезпечення фінансуванням і всім необхідним для навчання, включаючи підручники та посібники; 5) забезпечити викладання основ наук рідною для учнів і студентів мовою, сприяти розвитку української мови та мови національних

меншин [381, с.125-128]. У резолюції ВУЦВК за доповіддю народного комісаріату освіти, прийнятій на III сесії V скликання 23 липня 1921 року, говорилося: «ВУЦВК вважає, що в теперішній час Наркомос має зайняти серед наркоматів першорядне місце» [381, с.126].

Керівництво УСРР у 1920-х – 1930-х рр. висувало зі своїх лав на посаду наркома освіти таких непересічних особистостей, як колишніх лідерів боротьбистів, а потім більшовиків: Г.Ф. Гринька і О.Я. Шумського (обіймали посаду наркома освіти відповідно у 1920–1922 рр. і 1924–1927 рр.), В.П. Затонського (у 1922–1924 рр. і 1933–1937 рр.) та М.О. Скрипника (у 1927–1933 рр.). Це були часи, коли наркоми освіти входили офіційно до вищого політичного керівництва УСРР, поєднуючи свої посади з обов'язками членів політбюро ЦК КП(б)У (В.П. Затонський і М.О. Скрипник) та оргбюро ЦК КП(б)У (О.Я. Шумський). Г.Ф. Гринько досяг «лише» посади члена ЦК КП(б)У [251, с.376-380].

Відомим реформатором освіти в Україні в 1920-х рр. був Я.П. Ряппо. У 1920 р. він переходить від меншовиків до КП(б)У. Після роботи в 1920 році губернським воєнкомом і керівником освіти в Миколаєві він у січні 1921 року призначається на посаду заступника наркома освіти УСРР. Паралельно в 1920-х рр. ін обіймав посади керівника Головнауки, державного науково-методичного комітету і Ради національних меншин.

Треба підкреслити, що Я.П. Ряппо, а під його впливом і нарком Г.Ф. Гринько, були прибічниками так званої «американської моделі освіти», що базувалася на ідеях прагматизму. Вони намагались реалізувати в радянській Україні таку модель освіти, що принципово відрізнялась від моделі, впровадженої наркоматом освіти РСФРР у радянській Росії. Більше того, погляди, а головне дії Г.Ф. Гринька та Я.П. Ряппо в 1920–1922 рр. багато в чому суперечили положенням програми РКП(б) 1919 року. Перша загальноукраїнська нарада з питань народної освіти 25 березня 1920 року вирішила, що в основу організації навчання дітей і молоді слід покласти не дев'ятирічну загальноосвітню школу (як у РСФРР), а семирічну, після якої

молодь навчатиметься у професійно-технічних закладах, технікумах, інститутах і академіях. За цією моделлю освіти молодь України повинна була отримати ранню професійну підготовку (починаючи з 15-річного віку). Передбачалося створення великої мережі професійних шкіл для поєднання загальної освіти зі спеціальною освітою і підготовкою, збереглася професійна наступність у навчанні (від школи ФЗУ до інституту) завдяки системі профільних вертикалей [632].

Ця модель освіти в УСРР була збережена та розвивалась протягом усіх 1920-х рр. Більшовицька верхівка України і наступні наркоми освіти - В.П. Затонський, О.Я. Шумський та М.О. Скрипник її підтримували. Тільки на початку 1930-х рр., українська модель освіти була зруйнована і відбувся процес уніфікації освітньої мережі та змісту її діяльності на засадах моделі освіти РСФРР. Я.П. Ряппо не поділяв цих тенденцій. Ще в березні 1929 року, уже позбавлений своєї посади в наркоматі освіти, він відкидав необхідність і можливість уніфікації системи освіти на зразок російської моделі, запропонувавши у разі такої уніфікації будувати російську систему за українським зразком, тим більше, що в Наркоматі освіти РСФРР фахівці визнавали переваги української моделі та її адекватність соціально-економічним умовам розвитку країни. Але погляди і переконання щодо моделі освіти М.О. Скрипника та Я.П. Ряппо мали значно меншу вагу, ніж наміри Й.В. Сталіна та А.В. Луначарського уніфікувати розвиток освітніх закладів за російським зразком [597].

Помилковою була реформа вищої школи в Україні, ініціатором якої був Я.П. Ряппо. Посилаючись на досвід французької революції, під час якої якобінці в 1792 році ліквідували всі 22 університети, бо вони були центрами опозиції їхньої влади, Я.П. Ряппо запропонував аналогічний захід в Україні. У 1921 році ця пропозиція була підтримана політичним керівництвом УСРР, було затверджено відповідне рішення ЦК КП(б)У й університети були ліквідовані. На їхній базі були створені спеціалізовані вищі навчальні заклади соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування.

Я.П. Ряппо пізніше писав, що університети ліквідувалися з метою усунення «цитаделей ворожої буржуазно-кадетської професури, щоб не повторювати досвіду РРФСР 1918–1920 рр., коли професура гальмувала і саботувала реформу». Але не тільки це штовхало більшовицьке керівництво до такого кроку. Класичні університети не вписувались до тієї моделі освіти, яку запропонували Г.Ф. Гринько та Я.П. Ряппо. Останній з цього приводу писав: «Це був раціональний і якнайкоротший шлях для подолання наслідків боротьби з корпоративними, консервативними традиціями університетів і для того, щоб повернути професорів і доцентів обличчям до життя, покласти край безглуздому відсиджуванню і саботажеві» [597, с.70]. (Після ліквідації університетів в УСРР було створено 42 інститути та 145 технікумів) [569, с.57].

На початку 1930-х рр. університети в УСРР були поновлені. Але за змістом своєї діяльності, статутними засадами і змістом навчання це були нові радянські університети [48, арк.54-55]. Їх підпорядкованість радянській владі була стовідсотковою.

У 1930-х рр. університети в УСРР співіснували з інститутами та технікумами. Система вищої та спеціальної освіти працювала з великим навантаженням готуючи кадри модернізованій радянській промисловості та сільському господарству. У період з 1921 по 1938 рр. вищі навчальні заклади та технікуми республіки підготували близько 400,0 тисяч фахівців, але рівень їх загальної та професійної освіти ще не був високим [622, с.94].

Треба зауважити, що функції Наркомату освіти були досить широкими і не можуть бути порівняні з обсягом функцій аналогічного органу в Україні після Другої світової війни. Слід також враховувати, що в період 1919–1922 рр. наркомат освіти УСРР діяв як самостійний і не був об'єднаний з Наркоматом освіти РСФРР [16, арк.67, 76].

Спочатку створений у 1919 році Народний комісаріат освіти згідно із затвердженим положенням декретом Раднаркому УСРР від 6 червня 1919 року повинен був опікуватись діяльністю всіх культурно-освітніх закладів та

закладів, що займались соціальним вихованням дітей і молоді на теренах республіки. З цією метою і була створена структура підрозділів наркомату освіти, яка повинна була охопити все коло завдань, поставлених більшовицькою елітою. Перелік відділів і підрозділів визначався в Положенні про наркомат освіти, і до нього в 1919 році увійшли: відділи соціального виховання, шкільний, позашкільний, вищої школи, мистецтва, організаційно-інструкторський, загальний і постачання [381, с.52-53].

Пізніше, після повернення радянської влади в Україну в 1920 році, діяльність Наркомату освіти на чолі з Г.Ф. Гриньком не тільки була відновлена, але й почався швидкий процес збільшення обсягу повноважень цього наркомату, у першу чергу його контрольних і розпорядчих функцій. Для цього було декілька причин, але головна полягала в палкому бажанні більшовицької верхівки встановити свій контроль над суспільством і монополізувати соціально-культурну сферу. Можна стверджувати, що більшовицьке керівництво з перших днів нового повернення в Україну розпочало широкомасштабний наступ у соціально-культурній та ідеологічній сферах. На значне збільшення розпорядчих і контрольних функцій наркомату освіти в 1920–1922 рр. також суттєво вплинув процес націоналізації освітніх, культурних і мистецьких закладів республіки, загального одержавлення тієї сфери, якою він опікувався.

Тому не дивно, що в 1920 році у структурі Наркомату освіти почали з'являтися нові важливі підрозділи. 10 серпня 1920 року декретом Раднаркому УСРР був утворений у складі наркомату Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, який повинен був опікуватись розвитком мережі професійно-технічних і спеціально-наукових інститутів, шкіл, курсів та інших закладів, «що забезпечують усі галузі радянського будівництва потрібною кваліфікованою силою». 14 грудня 1920 року в складі наркомату освіти був створений Головний політико-освітній комітет. Керівництво КП(б)У пов'язувало з існуванням та діяльністю цієї структури можливість реалізації комплексу питань і заходів з політико-

соціального виховання населення республіки в необхідному для більшовиків дусі [381, с.68, 81-83].

Низка рішень ЦК КП(б)У та уряду УСРР у 1920–1921 рр. була направлена на створення місцевих апаратів керівництва культурно-освітньою сферою в губернських центрах і повітах. До роботи в органах управління освітою та культурою залучались сотні членів КП(б)У, тисячі робітників і членів комітетів незаможних селян. До 15 листопада 1921 року місцеві апарати управління освітою та культурою були сформовані в усіх губерніях і повітах. У них працювало близько 8000 працівників. Цікаво, що в губернських відділах освіти члени КП(б)У становили від 4 до 20% кількісного складу, а члени комітетів незалежних селян – від 25 до 100% працівників волосних відділів народної освіти [843, с.154].

Суттєвою ознакою кадрової політики верхівки КП(б)У стосовно вищих навчальних закладів було намагання утвердити домінування вчених-марксистів над своїми колегами «старої» дореволюційної школи. Партійне керівництво підтримувало і всіляко просувало по кар'єрній драбині групу вчених і викладачів харківських та київських вищих навчальних закладів, серед яких виділявся своєю партійною і суспільно-громадською активністю історик М.І. Яворський. Курси історії України, створені Яворським на засадах марксизму, упродовж 1920-х рр. широко використовувалися викладачами вузів і вчителями у навчальному процесі. М.І. Яворський полемізував не тільки з українськими дослідниками «старої» школи М.С. Грушевським, І.П. Крип'якевичем та іншими, але із московською школою істориків-марксистів на чолі з М.М. Покровським. Незабаром Яворського почали критикувати за націоналістичні тенденції у дослідженнях, а потім у 1929 р. заарештували згідно зі сфабрикованими обвинуваченнями [569, с.185]. На Соловках, у концтаборі, М.І. Яворський пройшов через великі страждання. Він відкрито та публічно критикував Сталіна і сталінський режим, як ворожий до України та українців. Тому його загибель у роки Великого терору була запрограмованою [569, с.200].

Але тенденція всілякої підтримки з боку комуністичної влади тих науковців і викладачів, які декларували свій перехід на позиції більшовизму впродовж 1920-х – 1930-х рр. тільки зміцнювалась.

Різні точки зору на подальший розвиток освіти та культури в Україні в умовах панування більшовицької еліти стали предметом гарячої дискусії в 1922 році на жовтневому пленумі ЦК КП(б)У. Виступи на пленумі та його рішення були антиукраїнськими. Хоча і визнавалась в УСРР рівноправність української та російської мов, але підкреслювалось, що українська народна школа залишається цитаделлю українського буржуазного націоналізму. Також підкреслювалось, що наркомом освіти на той час не була виконана директива ЦК РКП(б) від грудня 1919 року про витіснення української контрреволюції з культурно-національного життя республіки [381, с.150-151].

Зняття Г.Ф. Гринька з посади наркома освіти та стан справ у культурно-освітній сфері широко і гостро обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1922 року. У директивах пленуму від 17 жовтня визначалося за доцільне провести політичну перевірку всіх завідувачів губернськими відділами освіти та всього вчительства України. Оргбюро ЦК КП(б)У та губкомам партії було доручено терміново направити на інспекторські посади в наркоматі освіти та губернські відділи освіти перевірених членів партії [381, с.153]. На пленумі ряд виступаючих засудили великодержавні проросійські прояви в політиці Х.Г. Раковського і Д.З. Лебедя, хоча суттєвих наслідків це не мало. У закритому листі Й.В. Сталіну Д.З. Лебідь доповідав ЦК РКП(б), що наркомат освіти УСРР до жовтневого пленуму ЦК КП(б)У мав ухил у бік українізації, а тепер лінія виправлена зняттям Гринька з посади наркома. У цьому ж листі Лебідь визнавав, що зняття Гринька та інші заходи ЦК КП(б)У оцінюються українською частиною партійного загалу як результат «політики Москви» в Україні [651, с.103].

У дійсності, на початку 1920-х рр., в умовах, які об'єктивно можна назвати найтяжчими, учителі шкіл усіх типів і професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів продовжували виконувати свої професійні обов'язки, намагаючись зберегти шкільні установи, університети та інститути й дати дітям і молоді необхідні знання. В.В. Масненко та І.Ф. Шаров в одній зі своїх статей наводять такий факт: у 1922–1923 рр. 600 шкіл у різних губерніях УСРР (з кількістю у кожній школі понад 1000 учнів) не увійшли для фінансування до жодного бюджету, але всі вони працювали, хоча вчителі цих шкіл цілий рік не отримували заробітну плату [651, с.103]. Що стосується переходу переважної більшості вчительства на бік нової влади і підтримки більшовицької ідеології, то в першій половині 1920-х рр. цього ще не відбулось. Тому не можна погодитися з висновками істориків радянських часів І.Д. Золотоверхим та С.К. Гутянським, що основна маса педагогів перейшла на бік радянської влади в 1920 році. Але насправді більшість педагогічної та викладацької громадськості в 1920-х рр. зайняла позицію політичного нейтралітету й частково почала визнавати більшовицьку владу тільки після початку українізації та призначення наркомом освіти УСРР О.Я. Шумського [636, с.179-182].

Тут треба звернути увагу на те, що в 1920-х рр. освітяни України піднімали питання про деполітизацію школи. По всій республіці розгорнулася пропаганда цієї ідеї. У Полтаві навіть відбулася представницька публічна дискусія, що тривала кілька днів. Але більшовицьке керівництво не могло допустити деполітизації школи. Більше того, воно було зацікавлене в подальшій політизації всього, що мало відношення до освіти, вбачаючи в системі середньої та вищої освіти могутній важіль впливу на населення і зміцнення своєї влади. Тому протягом 1920-х рр. у сферах освіти, науки і культури постійно відбувалась гостра ідеологічна боротьба між прибічниками українізації та советізації. Вона точилась як всередині номенклатурної еліти УСРР, так і безпосередньо в педагогічних колективах та в закладах культури і закінчилась не на користь прибічників українізації.

Але рішення XII з'їзду РКП(б) фактично визнали правоту О.Я. Шумського і Г.Ф. Гринька.

Треба також враховувати те, якими методами і засобами нова влада України добивалась від дореволюційного, у масі своїй негативно налаштованого до неї вчительства виконання своїх розпоряджень. Так, 19 лютого 1921 року була затверджена постанова Раднаркому УСРР «Про облік культурно-освітніх працівників», що фактично впроваджувала тотальний облік і контроль з боку комуністичної держави за працівниками освіти і культури. Трохи раніше, 13 лютого декретом уряду УСРР для педагогічних працівників вводилась обов'язкова шкільна повинність. Вона включала в себе шестимісячні курси, «з метою засвоєння обов'язкового мінімуму політичної і педагогічної грамоти». Їх пройшло до 1925 року понад 40 тисяч педагогів, яких на цих курсах намагались обернути в більшовицьку віру [381, с.89].

Не менш директивною за змістом і методами реалізації була добре відома постанова Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 року «Про боротьбу з неписьменністю». До революції в Україні 76% населення віком від 9 до 49 років було неписьменним. Були безграмотними майже 80% селян (серед них 90% – жінки). Усі вони згідно з постановою уряду зобов'язувались «учитись письму на українській, російській або якійсь іншій мові». Контроль над виконанням цього декрету більшовицька еліта залишила за собою, утворивши постійну нараду з представників ЦК КП(б)У, жінвідділу, ЦК Комуністичної спілки молоді і п'ятьох представників від Південного бюро ВЦРПС [381, с.120-121].

Надалі тенденція директивного командування з боку держави закладами освіти всіх типів і культури тільки посилювалась. Номенклатурна еліта УСРР монополізувала право формування і впровадження соціального замовлення для культурно-освітньої сфери, перетворивши його в партійно-радянське замовлення та наказ до виконання. Про це свідчить зміст кодексу законів про народну освіту, введений у дію постановою ВУЦВК від 22

листопада 1922 року. У параграфі третьому цього кодексу прямо сказано: «Завдання органів виконання й освіти – бути зряддям диктатури пролетаріату зі знищення класового суспільства та створення нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих мас із метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства» [381, с.155-156].

Керівництво КП(б)У вважало справу освіти однією з найважливіших у своїй діяльності. Виховання нових поколінь лояльних до влади було стратегічною метою.

5.3. Контроль літературно-мистецької і наукової еліти

Контрольна діяльність апарату КП(б)У, органів держбезпеки та державної цензури направлялась настановами вождів більшовизму, які на початку 1920-х рр. поділили всіх більш-менш відомих і помітних своїми досягненнями вчених, митців, літераторів та поетів на «своїх» і «чужих». Між ними виділили прошарок «попутників», яких треба було виховувати і перевиховувати в дусі більшовизму. Що ж стосується «чужих», антирадянськи налаштованих представників науки, культури, літературно-мистецької еліти, то на думку В.І. Леніна, їм слід протидіяти.

Вже в 1920 році почалась конкретна й цілеспрямована боротьба проти «чужих» із середовища української інтелігенції. Ця боротьба велась із застосуванням усіх можливих засобів репресій, цькування і тиску з боку партійного апарату, більшовицької преси та органів держбезпеки. 5 вересня 1922 року керівник ОДПУ Ф.Е. Держинський у записці на ім'я свого заступника у зв'язку з необхідністю виконання вказівок В.І. Леніна щодо пильного ставлення до антирадянської інтелігенції писав: «Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильне вислання активної антирадянської інтелігенції за кордон. Потрібно всю інтелігенцію розбити на

групи. Приблизно: 1) белетристи; 2) публіцисти і політики; 3) економісти; 4) техніки; 5) професори та викладачі і т.д. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа» [559, с.96].

Як і повсюду в СРСР, в Україні органи ЧК-ДПУ всіх «чужих» представників наукової, творчої і культурної еліти України брали на особливий контроль, заводили на них справу-формуляр та встановлювали за ними ретельне і всебічне спостереження. Так, 24 березня 1924 року аналогічна справа-формуляр як на контрреволюційного діяча була заведена на видатного українського історика та політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського. За постановою помічника уповноваженого першої групи контррозвідки Київського губернського відділу ДПУ Еймонтова Г.С. він був віднесений до категорії «неблагонадійних», які належали, на думку ДПУ, до «групи української контрреволюції лівого забарвлення» [837, с.133].

Аналогічні справи-формуляри були заведені в 1920-ті рр. ДПУ УСРР з відома ЦК КП(б)У на таких відомих діячів української науки і культури, як С. Єфремов, А. Кримський, М. Василенко, М. Хвильовий, О. Довженко, В. Сосюра, О. Вишня-Губенко та інших. Усі діячі науки і культури, віднесені більшовицькою елітою до категорії «чужих» або «попутників», постійно знаходились під загрозою репресій або переслідувань. У історичній, мемуарній і біографічній літературі наведено безліч фактів, які підтверджують цю думку. Вони досить глибоко вивчені та проаналізовані вітчизняними істориками. Але дискусія серед істориків і дослідників персоналій наукової та культурної еліти 1920-х – 1930-х рр. з приводу питання: кого більшовицька еліта і партійно-радянський апарат вважали «своїм», а кого «чужим» – триває. І, мабуть, ще довго будуть тривати дебати, які проходять, наприклад, навколо особи одного з найталановитіших поетів України В.М. Сосюри. У 1927 році член політбюро ЦК КП(б)У В.П. Затонський вимагав від своїх колег по політбюро «розправитись ножем»

із В.М. Сосюрою за його «контрреволюційні» вірші. Від репресій молодого поета врятував секретар ЦК з ідеологічних питань П.П. Любченко, хоча сам узяв найактивнішу участь у цькуванні та переслідуванні О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва, С. Єфремова [322, с.103].

Щоб зрозуміти методологію поділу більшовицькими вождями діячів наукової та творчої інтелігенції Росії й Україні на «своїх» та «чужих», необхідно ознайомитися з відповідними роботами і листуванням з цього питання В.І. Леніна, Л.Д. Троцького, М.І. Бухаріна, Й.В. Сталіна, Г.О. Зинов'єва, А.В. Луначарського та інших більшовицьких діячів. Серед цих робіт виділяється робота 1923 року Л.Д. Троцького «Література і революція» і цикл статей М.І. Бухаріна, опублікованих у 1932 році окремим збірником. Сталін у 1920-ті рр. публічно не висловлював свої погляди з питань культури, літератури та мистецтва, але є багато свідчень того, що він постійно переглядав твори сучасників-літераторів, багато читав, добре знав стан справ у таких науках, як історія, філософія, соціологія. Його особисте втручання в 1932 році у справи суспільних наук у СРСР почалось саме з історії.

Поділ літературно-мистецької та наукової еліти на «своїх», «чужих» і «попутників» широко застосовувався в радянській Україні цього періоду. Це призвело до того, що частина «чужих» українських літераторів і митців на початку і впродовж 1920-х рр. емігрували з УСРР за кордон: літератори – О. Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, В. Винниченко; видатні музичні діячі, педагоги, артисти – В. Горовіц, Г. Нейхауз, Б. Яворський, М. Пекеліс, П. Синиця та інші. Багато митців, які вбачали в діях більшовицької еліти у сфері культури ворожість до всього українського, народного, тимчасово відійшли від активної творчості: літератори – Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Олена Пчілка, композитор М. Радзівський та інші. Але певна кількість представників творчої інтелігенції України з довірою поставилась до ідеологічних постулатів більшовиків, із захопленням і великою надією на національне відродження сприйняла революцію, прославляла та палко

відстоювала її ідеали. Серед них – літератори: В. Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, В. Сосюра, В. Поліщук, М. Семенко, М. Йогансен, Є. Плужник, М. Бажан, П. Тичина, Остап Губенко-Вишня, Ю. Смолич; художники: М. Бойчук, М. Бурачек, брати Федір і Василь Кричевські; діячі театру: Л. Курбас, Г. Юра, Ф. Левицький; композитори: Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович, П. Демуцький та інші [846, с.95-96].

Але те, що вони з радістю сприйняли революцію в Україні та перемогу в громадянській війні більшовиків, не означало, що комуністична еліта всіх їх визнала за «своїх». Незабаром всі вони зазнали могутнього тиску з боку партійно-чекістського апарату, який був спрямований на повне підкорення літературно-мистецької та наукової інтелігенції України.

Про те, що більшовицьке керівництво України також поділяло літературно-мистецьку і наукову еліту на «своїх», «чужих» та «попутників», є багато документів і свідчень учасників подій. Розглянемо, наприклад, доповідь на зборах комуністичного осередку Народного комісаріату освіти 25 листопада 1926 року наркома совіти О.Я. Шумського – безумовно, одного з найяскравіших та проукраїнськи налаштованих представників більшовицької еліти України. Його погляди на авторитетних і визнаних літераторів та митців України, на розвиток літературного і культурного процесу після жовтня 1917 року в республіці багато в чому повторювали вищезазначену схему: «свої», «чужі» та «попутники». Так, у своїй доповіді О.Я. Шумський констатує, що талановитий та загально визнаний поет М.Г. Хвильовий перейшов до антибільшовицького табору і став «чужим». «Він у полеміці, – говорив у доповіді О.Я. Шумський, – й шуканнях шляхів розвитку української культури несподівано став побіч українського націоналістичного табору і своєю формулою «від Москви на Європу» дав йому політичне гасло. А отстоювання тов. Хвильовим своєї помилкової позиції приводить до того, що за нього починають чіплятися й вихвалювати його навіть такі фашистські зубри, як Д. Донцов. Така вже доля всякої опозиції проти лінії партії» [391, с.88].

У цій доповіді О.Я. Шумський намагався підкреслити еволюцію до контрреволюційного табору академіка М.С. Грушевського, поета М.Д. Рильського, літературознавців і вчених М.К. Зерова, С.О. Єфремова, О.М. Могилянського. О.Я. Шумський закликав до боротьби з їхній впливом на суспільство, особливо на молодь [391, с.90-92, 93-95, 96-97].

Поява таких настроїв серед вождів більшовизму з переходом до непу була не випадковою. Вони боялись, що плюралізм в економіці та відносинах власності, який допускався в умовах непу, призведе до розвитку плюралізму в сфері ідеології. З цим вони погодитись не могли, тому що це означало б ослаблення їхньої влади. Компартійно-радянська верхівка до того ж боялась тієї частини інтелігенції, яка була, або могла бути, носієм національно-патріотичних настроїв і переконань у республіці. Але діяла більшовицька верхівка по відношенню до інтелігенції не тільки «батогом», а й «пряником».

31 жовтня 1921 року, за аналогією з відповідним комітетом у РСФФР, був започаткований Всеукраїнський комітет сприяння вченим. Метою створення комітету було сприяння «найбільш успішному проведенню в життя всіх заходів, спрямованих на забезпечення матеріального і правового становища наукових працівників», а також піклування «про належне забезпечення працівників науки в разі інвалідності і старості і сімей в разі їх смерті» [391, с.202-203]. Трохи раніше, 30 серпня 1921 року, була затверджена важлива для наукових працівників постанова Раднаркому УСРР про поліпшення їхнього стану. За цією постановою наукові працівники повинні були забезпечуватись академічним пайком у повному розмірі (100% норми) [381, с.129-130]. Тоді ж, у 1921 році, більшовицькою елітою була продовжена практика призначення персональних пенсій та індивідуальних привілеїв і норм забезпечення для окремих діячів науки, які проявили свою лояльність до радянської влади.

Але не дивлячись на велику кількість прикладів, які підкреслюють зусилля більшовицького керівництва, привернути на свій бік наукову та літературно-мистецьку еліту України, реальний стан її існування в 1920–

1922 рр. був жахливим. За свідченням такого компетентного мемуариста як Н.Д. Полонська-Василенко, навіть академіки зі світовим і європейським авторитетом, члени Всеукраїнської Академії наук потерпали в Києві від злиднів, бідності та недоїдання [311, с.21-25].

Ще гіршими були умови існування рядових педагогічних працівників, лікарів, працівників інших установ народного комісаріату освіти. У зв'язку з переходом до госпрозрахунку в умовах нової економічної політики з 1921 року шкільні установи були зняті з державного фінансування. Якщо в 1921 році на освіту витрачалось 10,4% державного бюджету, то наприкінці 1922 року – лише 3%. Тільки в 1923 році почалося переведення шкіл всіх типів на фінансування з місцевих бюджетів. Усе це безпосередньо впливало на матеріальне становище педагогічних працівників. У 1921–1922 рр. величезна заборгованість Наркомату освіти перед вчителями заробітної плати, її нерегулярна виплата в 1922/23 році призвели до справжніх злиднів і фактів голоду серед працівників освіти. Особливо потерпали вчителі в південних губерніях під час масового голоду 1921–1923 рр. Наприклад, у 1922 році частина вчителів, які не мали достатньої кількості харчів у такому великому місті, як Катеринослав, досягла 69%, – були випадки, коли вчителі гинули від голодної смерті. Подібний жахливий стан учительства спостерігався і в інших містах. У середньому вчитель отримував заробітну плату на місяць у розмірі 6,4 крб., ще нижчою була заробітна плата у вчителів договірних шкіл – 4 крб. на місяць. Це призводило до масових страйків вчителів і незадоволення більшовицькою владою. Ці явища були типовими в 1921–1923 рр. [651, с.100]. Але цим, по суті своїй, економічним акціям влада приписувала політичний характер (шукала прояви впливу контрреволюційних партій) і жорстоко придушувала.

У складних умовах у 1920-х – 1930-х рр. існувала започаткована в 1918 році Всеукраїнська Академія Наук у Києві, яка 1921 р. згідно постанови уряду потрапила до безпосереднього управління з боку Народного комісаріату освіти УСРР. Так, рада Академії в 1920–1930-х рр. складалась з

усіх дійсних її членів, а також представників від наркомату освіти УСРР. Нарком освіти затверджував і склад Президії Академії, хоча Президент Академії, його заступник та вчений секретар, які саме й утворювали цю Президію, обирались зі складу дійсних членів Академії таємним голосуванням. З цієї постанови Раднаркому УСРР почався цілеспрямований наступ на автономію Академії, її права і свободи [381, с.123-195].

І все ж, до початку 1927 року відносини між Академією та наркоматом освіти були відносно толерантними, хоча виконуючи настанови ЦК КП(б)У, нарком освіти О.Я. Шумський поступово посилював контроль над діяльністю академіків. З приходом на посаду наркома освіти М.О. Скрипника тиск на Академію та політика обмеження її самостійності значно посилювались. Микола Олексійович Скрипник як палкий комуніст не довіряв більшості академіків, вважав їх ворогами радянської влади. Він навіть видав наказ, щоб склад академіків після виборів затверджував Наркомат освіти. З боку апарату наркомату освіти УРСР розпочалась практика просування до складу академіків членів партії – відомих керівних і наукових діячів УСРР (першими були С.Ю. Семковський, М.І. Яворський, О.Г. Шліхтер). З 1928 року контроль став всебічним і стосувався всіх академіків без винятку [311, с.53-54].

З 1929 року проти академіків розпочались репресії та каральні заходи. С. Єфремов, А. Ніковський та інші працівники академії були заарештовані та засуджені у справі «Спілки визволення України». Зник із Всеукраїнської академії наук історик-марксист М. Яворський. Його було заарештовано та засуджено на Соловки, де він і загинув. Підозріло швидко та непередбачено помер М.С. Грушевський. У роки Великого терору особовий склад академії зазнав нових втрат, але академіки продовжували демонструвати науково-організаційну автономію, яка завжди турбувала ЦК КП(б)У та органи держбезпеки. Більшовизація Всеукраїнської академії йшла складно та повільно. У 1931 році із 79 академіків членами КП(б)У було лише 8. Упродовж 1930-х рр. їхня кількість збільшувалась дуже повільно. Академія

відрізнялась своїм вільнодумством і інакомисленням у роки формування та зміцнення тоталітарної влади. Але верхівка КП(б)У академію терпіла та сприяла її розвитку, розуміючи, що сам факт її існування був виграшним і корисним для УСРР.

Пізніше ВУАН була перейменована в Академію Наук УСРР і стала, по суті, структурною одиницею Академії Наук СРСР.

Розподіл діячів культури, мистецтв, літераторів та поетів на «чужих», «своїх» і «попутників» та ідеологічний тиск на них із боку влади не вирішував усього комплексу питань, необхідних для встановлення тотального контролю над ними. Більшовицька еліта республіки в 1920-х рр. підтримувала процес об'єднання прокомуністично налаштованих діячів мистецтва навіть «попутників», у лояльні до більшовиків спілки та творчі об'єднання.

На цей час більшість антибільшовицьки зорієнтованих літераторів або перебувала в еміграції, або зазнала репресій і переслідувань. Особливо переслідувались ті, які брали участь у політичній і збройній боротьбі проти більшовизму. Не могло бути й мови про існування в 1920-х рр. в УСРР опозиційних та антирадянські налаштованих творчих спілок. Серед спілок і угруповань літературної інтелігенції в Україні в 1920-ті рр. найбільшими були: «Гарт», «Плуг», «ВУСПП», «Молодняк», «УкрЛЕФ», «ВАПЛІТЕ», «Неокласики», «Маркс» та інші. Номенклатурна еліта України намагалась через структури ЦК КП(б)У контролювати діяльність і певні процеси всередині кожної творчої спілки, декларуючи своє керівництво розвитком літератури та мистецтва взагалі, але не виділяючи будь-яку з прокомуністичних творчих спілок. Такі підходи були сформовані ЦК КП(б)У в партійних документах цього періоду: у постановках політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року «Про українські художні угруповання» та від 15 травня 1927 року «Політика партії в справі української художньої літератури». Вважалось, що політика ЦК КП(б)У адекватно відповідає бажанням і вимогам творчої інтелігенції республіки та реаліям, які виникли в

суспільстві в результаті непу й українізації. Ця політика стосовно спілок та об'єднань прокомуністично налаштованих поетів і письменників і тих майстрів пера, які потрапили у функціонерів ЦК партії до категорії «попутників», не була винаходом більшовицької еліти України, а багато в чому повторювала ті засади, що проголошували для всієї РКП(б) політичні вожді СРСР. Вони сформулювали свої погляди та думки щодо організації партійно-радянського контролю в спеціальній резолюції ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури» [381, с.279-281, 292-296, 351-356].

У 1932 році Й.В. Сталін та його прибічники в політбюро ЦК ВКП(б) вирішили змінити підхід до творчих спілок і об'єднань письменників та поетів, а потім й інших митців. З метою повного і всебічного контролю за літературно-мистецькою елітою були ліквідовані всі угруповання та спілки творчої інтелігенції в національних республіках. Тоді ж створювались єдині загальносоюзні спілки радянських письменників, композиторів, художників тощо [381, с.573].

В Україні була утворена Республіканська спілка радянських письменників як структурний підрозділ Всесоюзної спілки письменників, але в реальному житті її діяльністю керував партійно-радянський апарат. Навіть постать першого голови цієї Республіканської спілки свідчить про це. Ним був обраний з 1934 року відомий партійний діяч Іван Юліанович Кулик. Не позбавлена здібностей та незвичайна за особистою долею людина, І.Ю. Кулик весь час у 1920–1930-х рр. намагався поєднати активну партійну діяльність з літературною. І.Ю. Кулик – активний учасник революції та громадянської війни. Він був у 1921–1922 рр. секретарем Кам'янець-Подільського повіткому КП(б)У, редагував газету «Червона правда» у 1922–1923 рр., працював радянським консулом у Канаді у 1924–1926 рр.) Його літературна творчість невідома сучасному читачеві та маловідома мовознавцям, але І.Ю. Кулик увійшов в історію української літератури, у першу чергу, як представник більшовицького керівництва на

літературному «фронті». Тільки такому діячу ЦК КП(б)У міг доручити доповідь про українську радянську літературу на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників у Москві в 1934 році [809, с.128-130].

У 1920-х – 1930-х рр. Сталін особисто був непогано обізнаний із творчістю українських літераторів, серед яких, з різних причин, виділяв М. Хвильового, О. Корнійчука, О. Довженка, П. Тичину. 12 лютого 1929 року Сталін зустрічався з літераторами радянської України у Москві в приміщенні ЦК ВКП(б). Збереглась непрява стенограма цієї зустрічі, яка засвідчує бажання Сталіну мати українську інтелігенцію, її авторитетних представників на своєму боці. Але незабаром виявилось, що у 1930-х рр. більшість учасників зустрічі згідно із сфабрикованими справами були проголошені «ворогами народу», тобто сталінського режиму, і репресовані. М. Хвильовий у 1933 році, зрозумівши всю трагедію українського народу під час колективізації та голодомору, зневірившись у комуністичній владі закінчив життя самогубством. Його поховання нагадувало акцію протесту національної інтелігенції проти режиму.

Загибель М. Хвильового та М. Скрипника у 1933 році через самогубство мала колосальний вплив на українську частину більшовицької партії. Стало зрозумілим, що сталінський режим буде всіляко протидіяти появі в республіці авторитетних діячів, здатних згуртувати навколо себе саме українців. КП(б)У почала втрачати соціальну базу підтримки. Це викликало роздратування і гнів московських можновладців, бажання комуністичної влади не тільки усунути націонал-комуністичних лідерів із політичної та культурно-мистецької арени, але й знищити їх фізично. Невипадково, мабуть, під час терору 1930-х рр. загинула половина складу (14 осіб) літературного угруповання ВАПЛІТе (Вільна академія пролетарської літератури), на чолі якого стояв М.Г. Хвильовий. Про можливість сприйняття творчості Хвильового, як ворожої до російського більшовизму, Сталін попереджав поета та верхівку КП(б)У у своєму листі до них ще у 1926 році. Ідеологічна

«крамола» жорстоко викорінювалась правлячим режимом. Інакомислення було просто заборонено та переслідувалось [568, с.68].

Проголошення великої кількості літераторів та інтелектуалів України «ворогами народу» і «контрреволюціонерами» спонукало більшовицьку верхівку до масового вилучення із бібліотек та торгівельних закладів друкованої продукції всього періоду 1920-х – 1930-х рр. Питання про організацію цієї акції розглядалось 2 серпня 1937 року на секретаріаті ЦК КП(б)У. Було доручено комісії у складі Сідерського, Гусєва, Кулика, Хвилі та Водовозенка перевірити, яким чином організовано в УСРР масове вилучення «ворожої» літератури [56, с.140]. Результати вилучення літератури з бібліотек і торгової мережі під час Великого терору були жахливими. Із пам'яті народу була спроба викреслити сотні прізвищ талановитих українців. Цей процес продовжувався практично до розпаду СРСР у 1991 році [209].

У 1920-х – 1930-х рр. активний розвиток у СРСР отримало кіно. Сталін і верхівка партії добре розуміли його можливості для ідеологічної роботи. Для мільйонів малоосвічених людей, особливо селян, перегляд кінострічки був справжньою подією, потрясінням засад світогляду. Тому політбюро ЦК партії й особисто Сталін контролювали весь процес створення та розбудови радянської кіноіндустрії. Вона не мала альтернативи та була позбавлена конкуренції. Долю багатьох кінострічок вирішував Сталін особисто [504, с.202-231].

Для перегляду кінострічок членами політбюро ЦК у Кремлі була влаштована спеціальна зала. Члени політбюро збирались тут найчастіше після своїх засідань. Сталін намагався переглянути абсолютно всі художні кінофільми, створені радянськими режисерами. Тільки після його схвального відгуку кінострічки йшли у масовий прокат. Питання виділення державних коштів для подальшого розвитку інфраструктури кіновиробництва, системи і мережі кінопрокату теж вирішувалось дуже обмеженим колом більшовицьких керівників на чолі зі Сталіним. Більшовицький вождь особисто слідкував, щоб кінострічки мали відповідне ідеологічне

навантаження. Відсутність цього навантаження могла спричинити заборону показу творів навіть відомих і заслужених режисерів [359, с.96-98].

7 червня 1933 року оргбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову, згідно з якою Головне управління кінопромисловості не мало право самостійно розпочинати виробництво кінострічки без відповідної санкції ЦК партії. Культурно-пропагандистський відділ ЦК був зобов'язаний організувати рецензування сценаріїв кінофільмів спеціальною комісією із комуністів. 9 вересня 1933 року оргбюро ЦК ВКП(б) знову повертається до проблем кіновиробництва. У 1933 році було вирішено сконцентруватись на виробництві невеликої кількості кінострічок, перелік яких мав запропонувати культурно-пропагандистський відділ ЦК ВКП(б) [359, 203].

Своє ставлення до кіно Й.В. Сталін досить відверто висловив у привітанні працівникам радянської кінематографії, у зв'язку з її п'ятнадцятиріччям 11 січня 1935 року. Сталін писав: «Кіно в руках радянської влади має величезну, неоціненну силу. Маючи виняткові можливості духовного впливу на маси, кіно допомагає робітничому класу і його партії виховувати трудящих у дусі соціалізму, організовувати маси на боротьбу за соціалізм, підвищувати їх культуру і політичну боєздатність» [359, с.251, 252].

У 1920-х – 1930-х рр. у СРСР була створена низка кінофільмів, які були визнані не тільки вождями більшовизму, але і народом. Серед українських режисерів виділявся своєю творчістю О. Довженко. Виділяв його і Сталін. Тому контроль за Довженком, як за будь-яким талановитим українцем, був особливий. Треба підкреслити, що О. Довженко мав дуже складні, малоприємні для кінорежисера стосунки з компартійно-радянською елітою УСРР. Нарком освіти республіки М.О. Скрипник у 1932 році, оцінюючи нову роботу Довженка «Іван» звинуватив його у фашизмі. Довженко змушений був виїхати із Харкова до Москви і шукати захисту особисто у Сталіна. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) дав високу оцінку кінострічці «Іван» і захистив українського кінодраматурга. Зробив він це тому, що вважав

Довженка «своїм», тобто корисним і лояльним до комуністичної влади. Добре відомо, що після перегляду на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1928 року кінострічки «Арсенал» Сталін сказав: «Справжня революційна романтика» [504, с.210].

Сталін і Довженко у 1930-х рр. неодноразово зустрічались. Був період, коли здавалось, що Довженко став фаворитом більшовицького вождя. Мав місце навіть факт нічної прогулянки кінорежисера і Сталіна вулицями Старого Арбату, під час якої Довженко відверто розповідав про тяжке життя простих людей. Але головного Сталін ніколи не забував: Довженко повинен працювати на державу і ВКП(б). Тому під час нагородження у ЦВК СРСР Довженка орденом Леніна Сталін сказав: «За ним борг – «Український Чапаєв» [649, с.52-53].

Українським Чапаєвим вважався у догмах радянської пропаганди М. Щорс – герой громадянської війни, червоний командир. Довгі чотири роки О. Довженко знімав фільм про Щорса. Сталін залишився задоволений, а кінострічка мала довгий прокатний вік у СРСР. Опубліковані документи та листи О. Довженка до Сталіна свідчать про те, що робота над «Щорсом» виявилась для українського кінодраматурга дуже складною. Сценарій кінострічки викликав гостру критику з боку керівництва кіновідомства. Довженко був змушений захищатись від могутніх критиків і знову шукати підтримки у Сталіна. Сталін підтримав Довженка, але особисто відреагував на сценарій «Щорса», після чого фільм і був зроблений [359, с.343-344].

О. Довженко відчував матеріальну підтримку своєї діяльності як і всі діячі літератури, мистецтва і науки, яких комуністична влада вважала «своїми». У березні 1939 р. за кінострічку «Щорс» український кінорежисер отримав чималу у ті часи премію – 100 тисяч рублів, а ще раніше, у 1935 році, Сталін подарував йому автомобіль.

О. Довженко добре знав і що таке сталінська милість, і що таке сталінський гнів: у листопаді 1943 року партійним рішенням була заборонена

кіноповість Довженка «Україна в огні». У Сталіна виник сумнів з приводу лояльності Довженка до влади [359, с.500-501].

Використання кіно більшовицькою владою з метою посилення свого ідеологічного домінування виявилось могутнім важелем впливу на населення СРСР і радянської України в 1920-х – 1930-х рр. і пізніше. В Україні було створено кіностудії у Харкові, Києві та Одесі, які знаходились під жорстким контролем ЦК КП(б)У. Окрім художніх кінофільмів випускалась щорічно велика кількість агітаційних і документальних стрічок. В умовах відсутності альтернативи кіновиробництво на державних студіях фактично виконувало соціальне замовлення партійної верхівки. Кіномитці змушені були працювати за тими правилами та нормами, які їм встановлювали ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. У 1930-х рр. кіномитці були об'єднані в окрему всесоюзну спілку, що ще більше організаційно зміцнило контроль у сфері кіномистецтва. Партійність творів у кіно контролювалась так само ретельно як і в літературі [649, с.111-132].

Кіномистецтво в УСРР у 1920-х рр. розвивалось бурхливо. Але більшість кінострічок мала яскраво сформульовану ідеологічну замовленість. Події громадянської війни висвітлювались в фільмах «Два дні» режисера Г. Стабового і «Нічний візник» Г. Тасіна. Режисер П. Чардинін поставив фільм «Тарас Шевченко», який користувався успіхом навіть за кордоном УСРР і СРСР. Уже згадуваний О. Довженко підтвердив свій талант у 1920-х рр. створенням кінофільмів «Звенигора», «Арсенал», «Земля» [622, с.99].

Для роботи у кіноіндустрії в Україні у 1920-х – 1930-х рр. залучались талановиті люди неординарного життєвого шляху. Так писав сценарії до фільмів і знімав кінострічки відомий повстанський ватажок, націонал-комуніст Юрко Тютюнник. Аналогічною справою опікувався, у вільний від роботи час, один із керівників ДПУ-НКВС УСРР В.М. Горожанин-Кудельський, який товаришував з поетом В.В. Маяковським. Горожанин і Маяковський разом, у 1927 році, відпочиваючи в Ялті написали кіносценарій до фільму «Інженер д'Арси», про те як англійці на початку ХХ століття

захопили нафту в Персії (Ірані). Тоді ж у 1927 році Маяковський присвятив Горожанину та чекістам свій вірш «Солдати Дзержинського», який декламували на всіх заходах, присвячених десятиріччю ЧК – надзвичайної комісії.

З появою звукового кіно на початку 1930-х рр. кіномистецтво вступило у якісно новий етап свого розвитку. Першими звуковими кінофільмами в Україні були: документальний «Симфонія Донбасу» Д. Ветрова і художній – «Фронт» О. Соловйова. Окрім кінострічки «Щорс», О. Довженко разом із Ю. Солнцевою поставив художньо-документальні фільми «Визволення» й «Північна Буковина» – про події осені 1939 року в Західній Україні. Усього впродовж 1929-1937 рр. в УСРР було знято близько 170 фільмів різних жанрів [795, с.158].

*

* *

Тоталітарний режим в СРСР створив могутню завершену систему контролю більшовицької партії над суспільством. Сформована у 1920-х – 1930-х рр. система агітаційно-пропагандистського контролю дозволила політичній еліті суттєво впливати на свідомість окремої особистості та всього суспільства. Панування правлячої партії у друкованих виданнях, театрах, кінематографії, літературі та мистецтві, ізоляція від іншого світу створили ситуацію контрольованого інформування населення. Формулювання та визначення політики в ідеологічній сфері виявилось важливим завданням для комуністичного режиму. Не менш важливим завданням була підготовка та розподіл більшовицьких кадрів, здатних працювати в ідеологічній сфері, а також виховання в необхідному для режиму напрямку підростаючого покоління. Тому наркомат освіти УСРР у 1920-х – 1930-х рр. вважався одним із головних не лише державних, але й політико-ідеологічних інституцій.

Література, мистецтво, кіно були потрібні тоталітарному режиму, як засоби агітації та пропаганди, ретрансляції ідей більшовизму у суспільство.

Більшовицька еліта вимагала від літераторів, діячів культури та мистецтва не тільки стовідсоткової лояльності у їх творчості, але її віддзеркалення цієї лояльності у їх творчості. В радянській Україні особлива увага у 1920-х-1930-х рр. приділялась пропаганді та агітації, створенню нових літературних, драматургічних, художніх і кінематографічних творів українською мовою, але виключно на засадах більшовицької ідеології. Це створювало атмосферу кар'єризму та політичної кон'юнктури у творчому середовищі. Одночасно, діячі культури та митці, які відстоювали свободу творчості, підтримували ідеї національного відродження, заперечували свавілля цензури та інституцій ідеологічного контролю зазнали переслідувань та репресій з боку влади. Більшість з них загинула від терору у 1930-х рр.

РОЗДІЛ 6. «ПОЗАДЕРЖАВНІ» ФОРМУВАННЯ, СПІЛКИ ТА ОБ'ЄДНАННЯ

6.1. Профспілки у системі комуністичної влади в УСРР

Ленін і більшовики постійно підкреслювали, що революція Жовтня 1917 року та захоплення влади ними здійснювались заради інтересів робітничого класу, згідно з його вимогами і суспільно-політичними побажаннями. Верхівка більшовицької партії в 1920-х – 1930-х рр. постійно декларувала свій особливий світогляд, побудований на основі вчення Маркса-Енгельса, де роль пролетаріату у комуністичному суспільстві визначалась як домінуюча. Але практика побудови комуністичної держави та суспільства вже у 1918 році висвітлили і сформулювала цілу низку проблемних питань, які виникли в стосунках між більшовицькою владою та тим класом, заради якого, нібито, Ленін і його соратники захопили владу у величезній країні. Найголовнішими серед цих проблем були: повна дезорганізація виробництва; закриття підприємств і позбавлення робітників їх робочих місць, як наслідок цього декласування та деморалізація значної частини робітників дожовтневої доби. Якщо у 1913 році у ценовій промисловості робітників було 2598 тис. осіб, то у 1921 році їх стало 1228 тис. осіб. Обсяги виробництва зменшились до 20% у порівнянні з 1913 роком, а ефективність праці впала до 45% від довоєнного і дореволюційного періоду. Комуністична влада мілітаризувала більшість промислових підприємств і постійно застосовувала до робітників методи примусової мобілізації. Вітчизняними та закордонними дослідниками доведено, що робітники в СРСР у 1920-х – 1930-х рр. мали життєвий рівень нижче за той, який існував за часів царату, умови праці і техніки безпеки суттєво погіршились [546].

До 1927 року проблеми життєвого рівня робітників у СРСР і УСРР відкрито визнавались у публіцистичній та спеціальній літературі, про засоби

і шляхи вирішення цих проблем відкрито дискутували та партійних і профспілкових форумах більшовицькі керівники [242; 243; 245]. Але після 1927 року у радянських друкованих виданнях, у роботі всіх структур агітації і пропаганди, згідно з розпорядженням ЦК ВКП(б), ця тема була «закрита». Під час проведення сталінської модернізації порушення питання про підвищення заробітної плати, покращення умов роботи і побуту у контексті порівняння з дореволюційним періодом існування робітників вважалось відкритою «контрреволюцією» та переслідувалось. У суспільстві всіма засобами агітації та пропаганди укорінялась теза Сталіна про те, що «реальна заробітна плата у нас все ж таки неухильно збільшується кожний рік» [221, с.297].

У 1920-х – 1930-х рр. незадоволення робітників промислових підприємств комуністичною владою в СРСР і в УСРР мало різні форми, включаючи багатотисячні страйки. За офіційними даними в УСРР у 1922 році відбулось 80 страйків, причому більшість з них (45) – на державних підприємствах. У 1924 році в СРСР відбулось 267 страйків, в яких брали участь 42,0 тисячі робітників, а в 1925 році – 196 страйків і 34,0 тисячі робітників. Із 9 найбільших страйків 1926 року 5 відбулися в Україні. У 1920-х рр. робітничі страйки в УСРР відбувались систематично, але в 1930-х рр. страйкарів відкрито переслідували партійні, профспілкові органи та органи ДПУ-НКВС [670].

Особливо дратувала робітників демагогія представників владних структур з приводу соціальної рівності в СРСР та привілейованого стану пролетаріату у комуністичній державі. Забороняючи страйки робітників, більшовицька влада постійно опікувалась добробутом і заробітною платою своїх представників у центрі та на місцях. У липні 1922 року оргбюро ЦК РКП(б) затвердило постанову «Про покращення побуту активних партпрацівників». Згідно з цією постановою мінімальна посадова ставка партпрацівника, який керував партійним осередком на підприємстві або на селі становила 300 рублів, для членів ЦКК, секретарів губкомів – 430 рублів.

Приблизно такими ж були посадові ставки комуністів, які працювали у радянських, профспілкових і господарських органах. До цього партійний працівник, родина якого складалась із трьох осіб мав збільшення посадової ставки на 50% і ще на 50% – «за роботу у позаслужбовий час». Відрахування із заробітної плати працівників були мінімальними, а робітнику у цей час сплачували всі затвержені податки у повному обсязі. Середня заробітна плата робітників у промисловості влітку 1922 року складала біля 10 рублів на місяць. Але на відміну від партпрацівників, радянських, профспілкових, господарських функціонерів, чекістів і міліціонерів робітники не мали додатково таких привілеїв як продовольчий пайок, безкоштовне житло, одяг, медичне обслуговування, а інколи і персональний транспорт. Робітники порівнювали свій матеріальний стан із добробутом функціонерів влади та не приховували своє незадоволення [722, с.3].

Наявність гострих проблем у стосунках між комуністичною владою та робітничим класом турбувала верхівку партії, тому дискусія у лавах партії з приводу ролі і місця профспілок у політичній системі комуністичної держави була гострою та розпочалась фактично вже у 1917 році. Існували різні точки зору з цього питання. Вони враховували наявність дискусії не тільки серед керівників РКП(б), але й необхідність подолання опору в самих профспілках з боку меншовиків, які мали там до 1920 року сильні позиції. Перемогла ленінська точка зору, яка полягала у тому, що профспілки повинні підтримувати політику комуністичної влади [813, с.95-98].

Перемога ленінської точки зору не означала визнання незалежності профспілок від партійних рішень. Навпаки Ленін виступав за посилення впливу комуністичних фракцій у профспілках, їх активізації з питань підтримки політики побудови комунізму прискореними темпами, так званого «воєнного комунізму». Для керованості профспілковим рухом передбачалась централізація його керівництва та посилення верхівки нових радянських профспілок перевіреними більшовиками. На чолі виконкому ВЦСПС, згідно з рішенням ЦК більшовицької партії, у 1918 році були призначені

Г.О. Зинов'єв (короткий період) і М.П. Томський. Останній очолював радянські профспілки в СРСР до 1929 року [495, с.62-65].

Зростання незадоволення робітників діями комуністичної влади стимулювало подальшу дискусію серед верхівки РКП(б) щодо ролі та місця профспілок у комуністичній державі. Не всі керівники та впливові члени ЦК РКП(б) поділяли ленінський погляд на профспілки, як на передавальний пас політичних директив від влади до широких мас населення, особливо сконцентрованого у великих виробничих об'єднаннях. Ленін виходив з того, що членство у профспілках значно ширше, ніж у РКП(б), але особливо підкреслював роль партії у керівництві профспілками. Представники «Робітничої опозиції» в РКП(б) (О.Г. Шляпніков, О.М. Колонтай, О.С. Кисельов, М.О. Кубяк, І.І. Кутузов, С.П. Медведєв, Ю.Х. Лутовінов, І.М. Перепечко та інші) вбачали у ленінській позиції відхід від Маркса, недовіру до робітничого класу і бажання Леніна та ЦК РКП(б) узурпувати владу. «Робітнича опозиція» у 1920-1922 рр. завдала Леніну та ЦК РКП(б) серйозного клопоту, тому що в її лавах було багато авторитетних більшовиків-підпільників, які відстоювали «чистого» Маркса та висували популістські лозунги привабливі для простих партійців. Але звинувативши керівників «Робочої опозиції» в «анархо-синдикалізмі» Ленін виграв цей поєдинок, перетягнувши на свій бік більшість ЦК партії [740].

Одночасно ленінська позиція щодо ролі та місця профспілок у політичній системі комуністичної держави зазнала публічної критики «зліва». Це був серйозний удар, тому що очолив прихильників повного одержавлення профспілок, їх безпосереднього підпорядкування партійним органам, відміну виборності та введення призначень партійними структурами ватажків профспілок усіх рівнів член політбюро ЦК РКП(б), друга людина у партії Л.Д. Троцький. Підтримав його голова ВЧК Ф.Е. Держинський, а в УСРР голова Раднаркому республіки Х.Г. Раковський [840, с.18].

Дискусія про профспілки охопила всю верхівку РКП(б). Її підсумок підвів X з'їзд РКП(б). Платформа Леніна з доповненнями та поправками

Троцького була підтримана з'їздом: 336 делегатів були за ленінську резолюцію з'їзду, 50 делегатів підтримали резолюцію Троцького і 18 делегатів були солідарні з Шляпніковим і «Робочою опозицією» [840, с.19].

Досить гострою була дискусія про профспілки і в КП(б)У. У профспілках УСРР великий вплив у цей період мали меншовики. Суттєвим було й те, що опозицію в ЦК РКП(б) до платформи Леніна очолив Троцький, а в Україні Раковський. Чекісти республіки знали і про позицію Ф.Е. Дзержинського з цього питання. Він підтримав Л.Д. Троцького. Тому розгортання партійної дискусії в КП(б)У лише ускладнювало процес більшовизації профспілок і радикалізувало настрої частини верхівки КП(б)У до них. Січневий 1921 р. пленум ЦК КП(б)У розпочав дискусію про роль і місце профспілок у комуністичній державі. 15 січня 1921 року питання про дискусію розглянуло та конкретизувало політбюро ЦК КП(б)У. Було вирішено провести дискусії на закритих партійних зборах, пленумах партійних комітетів губерній і повітів [755, с.34-35].

Прихильники ленінської платформи у дискусії про профспілки у верхівці КП(б)У (Г.І. Петровський, М.Ф. Фрунзе, В.М. Молотов, Д.З. Мануїльський, В.Я. Чубар, М.І. Іванов) намагались вжити всіх заходів для поширення серед партійного загалу роботи Леніна «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки Троцького і Бухаріна». Було надруковано 10000 екземплярів цієї роботи і через парткоми централізовано поширено. Дискусія виявила, що прихильники ленінської платформи в Україні не мали в своїх лавах авторитетних теоретиків і переконливих партійних публіцистів. Тому масово розповсюджувались роботи та виступи Леніна і Зинов'єва.

Дискусія про профспілки в КП(б)У завершилась перемогою ленінсько-зинов'євської платформи. Вона торкнулась усіх губернських і повітових осередків КП(б)У, дала змогу знову проявити себе прихильникам угруповання «демократичного централізму» та «робітничої опозиції». Дискусія привернула увагу верхівки КП(б)У до ситуації в профспілках

України. Більшовицькі керівники зрозуміли, що їхній вплив у профспілках продовжує залишатись немонополічним. Репресії проти меншовицьких функціонерів у профспілках у 1921-1922 рр. були одним із наслідків дискусії в КП(б)У. 3 березня 1921 року зазнали розгрому та репресій з боку чекістів меншовицькі осередки в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуці, Житомирі, в усьому Донецькому басейні (Бахмут, Юзівка, Маріуполь, Таганрог, Кадіївка, Алчевськ). Були кинуті у в'язниці сотні соціал-демократів, а меншовицькі організації – заборонені.

4 червня 1921 року політбюро ЦК РКП(б) дало нову директиву ЧК: посилити боротьбу проти соціал-демократів [356, с.464]. Паралельно доручалось агітаційно-пропагандистським органам партії остаточно ліквідувати вплив меншовиків у профспілках, радах усіх рівнів і в кооперативному русі. Наголошувалось, що особливу увагу слід приділити профспілкам хіміків, друкарів, радянських службовців і харчовиків. Остаточно вплив меншовиків у профспілках УСРР був усунутий після ліквідації та саморозпуску меншовицьких осередків за допомогою ДПУ у 1923-1924 рр. [669, с.44-46].

Місце профспілок у політичній системі було значною мірою визначено завершенням формування однопартійної диктатури. Ленін і верхівка РКП(б) продовжували заперечували постулату меншовиків про «нейтральність» профспілок і все зробили для того, щоб провести їх більшовизацію. Разом з тим, гостро критикуючи меншовицьке гасло «нейтральності» профспілок Ленін виступав проти їх тотального одержавлення. Його переконаність у своїй правоті зміцнювалась введенням непу і дозволом влади на часткове повернення приватної власності та ринкових стосунків. Але вже в ленінський період існування комуністичної держави збільшовизовані профспілки були ближчими до влади та керівників наркоматів і державних підприємств, ніж до пролетаріату. Домінування та тотальне підпорядкування суспільства державі формувало феномен так званих «державних інтересів», які

нав'язувались профспілковим діячам через їх членство у більшовицькій партії [487, с.49-57].

Після дискусії про профспілки організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. Тепер профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом. Ця реорганізація проводилась з однією метою: за нової організаційної структури партійні органи мали більше можливостей для контролю та впливу у профспілках. Усі працюючі на одному підприємстві або в державній установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. Наприкінці 1921 року в Україні було створено 24 галузеві спілки – металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі та лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури, радянських установ та інші [601, с.263].

Як і більшовицька партія галузеві спілки створювалися на засадах централізації управління ними, тобто кожна галузева спілка жорстко підпорядковувалась відповідному ЦК. Формально незалежна УСРР наприкінці 1922 року мала досить оригінальну організаційну структуру профспілок, коли Південне бюро ЦК підпорядковувалось ВЦСПС у Москві, але мало у кожній спілці в УСРР свій ЦК або уповноваженого ЦК з обмеженими функціями та обсягом повноважень. Для більшовицької верхівки у Москві важливим було безпосереднє підпорядкування Південного бюро ЦК галузевих профспілок (пізніше Укрпрофрада) ВЦСПС. Тому не є випадковим той факт, що керівництво профспілок в УСРР у 1920-х рр. послідовно заперечувало розгортання процесів українізації як безпосередньо в профспілковому житті, так і щодо всього комплексу суспільно-політичних заходів [218, с.192-193; 445, с.191-203; 80, арк.90].

1921 рік був роком не тільки конструювання галузевих профспілок в УСРР, але й роком створення міжгалузевих територіальних органів: губернських рад профспілок, повітових і районних бюро. В УСРР функції керівного профспілкового органу виконувало Південбюро ВЦРПС. «Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову

спілок, – пише С.В. Кульчицький, – Південбюро ВЦРПС у березні 1921 року прийняло рішення про тимчасову заборону всеукраїнських з'їздів і конференцій» [601, с.264].

На початку 1922 року політбюро ЦК КП(б)У вже настільки було впевнено в своїх можливостях контролювати профспілковий рух в Україні, що дало санкцію на проведення у Харкові Всеукраїнської конференції, делегати якої представляли 24 галузеві спілки і 1300 тис. членів профспілок. Було вирішено відновити принцип добровільного членства, перекресливши досвід «воєнного комунізму», коли всі, хто працював на державних підприємствах і в установах, що фінансуються з бюджету, обов'язково зараховувались до профспілок з відрахуванням членських внесків із заробітної плати. Пізніше, у роки нового комуністичного штурму, тобто у роки перших п'ятирічок, індустріалізації, Сталін і сталінці поновлять принцип обов'язкового та колективного членства промислових працівників і державних службовців у профспілках. Окрім самофінансування профспілок та фінансування окремих важливих соціальних програм, це мало за мету поширення владного контролю на виробничу сферу. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У особливу увагу приділяли створенню механізмів контролю за керівниками профспілок великих підприємств [48, арк.15-17].

Всеукраїнська профспілкова конференція у січні 1922 року вперше обрала керівництво Південного бюро ВЦРПС. Раніше склад його президії визначався профспілковим всеросійським центром. Очолив профспілки республіки відомий більшовик Ф.Я. Угаров, який ще до революції працював у спілці металістів Петербурга, а потім у 1913-1914 рр. був членом правління. Спілки текстильників. З 1920 року Угаров був головою Київської губернської ради профспілок, членом бюро Київського губкому КП(б)У і членом ЦК партії. Він мав складні стосунки із головою Раднаркому УСРР Х.Г. Раковським і частиною членів ЦК КП(б)У після дискусії про профспілки, коли активно підтримував ленінсько-зинов'євську «платформу 10-ти». Але вирішальне значення для обрання Ф.Я. Угарова головою

профспілок УСРР мали його давні товариські стосунки з керівником російських профспілок, а потім і профспілок СРСР М.П. Томським. М.П. Томський виділяв і всіляко підтримував Ф.Я. Угарова [495, с.199, 217, 277].

Після обрання головою Південного бюро ВЦРПС 23 травня 1922 року на пленумі ЦК КП(б)У Ф.Я. Угаров був введений до складу членів політбюро ЦК. Членом політбюро ЦК КП(б)У Ф.Я. Угаров перебував до кінця 1925 року, коли відбулось його переміщення із України в Ленінград [251, с.376-377].

Утворення СРСР суттєво вплинуло на організаційну побудову профспілок УСРР. Південне бюро було перейменовано в Українське бюро ВЦРПС у 1923 році та розширені його права, як республіканської інституції у складі федерації. Але залежність республіканських профспілок від ЦК КП(б)У і місцевих губкомів партії лише збільшувалась [171, с.31, 155-157]. Централізована структура профспілок УСРР створювала умови для тотального контролю за їх діяльністю з боку ЦК КП(б)У та місцевих парткомів.

Згідно з розподілом обов'язків серед членів політбюро ЦК КП(б)У у 1920-х – 1930-х рр. один із членів політбюро обов'язково відповідав за партійно-радянське керівництво діяльністю профспілок. Наприклад, 12 жовтня 1923 року новообраний склад політбюро ЦК затвердив розподіл обов'язків між його членами. Логічним було те, що відповідальним за профспілковий рух в УСРР і вирішення питань робітництва було призначено голову Південного бюро ВЦРПС Ф.Я. Угарова [17, арк.120]. Аналогічним був підхід у партійних комітетах губерній і повітів, а пізніше й округів, коли голови місцевих профспілкових об'єднань «обирались» до складу бюро губкомів, окружкомів і повіткомів КП(б)У. І на центральному республіканському, і на місцевому рівні парткоми КП(б)У за допомогою контролю за ключовими керівниками профспілок, контролювали всю централізовану структуру профспілкових організацій. Партійні інстанції

докладали цілеспрямовані зусилля для того, щоб заміщувати всі ключові посади в профспілках членами більшовицької партії. У перші місяці 1921 року ЦК КП(б)У мобілізував на керівну роботу в профспілках 506 комуністів, а губкоми КП(б)У – 200 членів партії. Тоді ЦК РКП(б) направив для роботи у профспілках УСРР 623 комуністи [601, с.265].

З 1921 року розпочався процес інтеграції профспілкових керівників УСРР до номенклатурної еліти республіки. Механізм партійної номенклатури передбачав обов'язкове узгодження з ЦК КП(б)У та його відділами кандидатур для призначення на посади членів і кандидатів у члени президії Південного бюро профспілок та голів ЦК галузевих профспілок, а також кандидатури на посади голови та членів колегії Південного бюро центрального комітету профспілки транспортників [523, с.46-47]. Відповідно губкоми, повітками та райкоми КП(б)У включали місцевих профспілкових керівників до своєї номенклатури [95].

Механізм номенклатури дав можливість керівництву партії надійно вмонтувати керівників профспілок центрального, республіканського та місцевого рівнів до номенклатурної еліти країни. Керівництво ВЦРПС та його республіканських і місцевих структур свою службу на користь більшовицької партії ставило вище за боротьбу за інтереси робітництва в СРСР. Як і на всю номенклатурну еліту, на керівництво профспілок поширювались чисельні привілеї, які в 1920-х – 1930-х рр. мали значний обсяг. Згідно із затвердженою ЦК партії номенклатурою у 1925 році, до компетенції ЦК ВКП(б) та його відділів належало призначення 426 керівників ВЦРПС і галузевих профспілок.

Зрозуміло, що дуже швидко номенклатурний механізм зробив фікцією виборність керівних посад у профспілках. Виборні процедури проводились, але результат їх заздалегідь визначався в ЦК ВКП(б) або в місцевому парткомі [585, с.28]. В УСРР 12 серпня 1925 року була затверджена постанова секретаріату ЦК КП(б)У, яка конкретизувала для парткомів усіх рівнів номенклатурний механізм. Серед тих, кого обов'язково треба було

призначати або «обирати» тільки після погодження з ЦК КП(б)У та місцевими парткомами були керівники Укрпрофради, галузевих ЦК профспілок та їх місцевих структур [46, арк.152].

У 1920-х – 1930-х рр. керівники ВУПРС, галузевих профспілок та їх місцевих структур завжди включались до номенклатури ЦК КП(б)У, губкомів, окружкомів і райкомів партії. Так, у період з 1 січня 1927 року до 1 лютого 1929 року, до номенклатури ЦК КП(б)У було включено 126 профспілкових керівників республіки, що складало 5,8% від загальної кількості діючого номенклатурного переліку. (Всього в номенклатурі ЦК КП(б)У було 2175 посад) [65, арк.26]. До номенклатури ЦК КП(б)У у 1927-1929 рр. входили: весь склад Президії ВУПРС, завідувачі відділами ВУПРС, голови ВУКів, секретарі ВУКів, інструктори ВУПРС і ВУКів, голови окружних рад профспілок, голови Дорпрофспілок [65, арк.42].

Цікавою була характеристика керівників профспілок радянської України, що увійшли до номенклатури ЦК КП(б)У у цей період. Станом на 1 січня 1927 року серед них 36,3% були українцями, 37,2% – росіяни, 22,1% – євреї, 4,4% – представники інших національностей. У 1929 році українців у профспілковому керівництві було 40,8%, росіян – 40,8%, євреїв – 16%, представників інших національностей – 2,4%. Не дивлячись на всі чистки високим у цей період залишався серед них відсоток вихідців із інших політичних партій: 36,3% у 1927 році і 28,0% у 1929 році. І це не дивлячись на систематичні суворі партійні чистки профспілкового апарату [65, арк.26-27]. Як не дивно, але за два роки, не дивлячись на цілеспрямовану більшовизацію профспілок, кількість членів КП(б)У серед керівного складу профспілок УСРР зменшилась на 0,8% [65, арк.27].

У 1920-х рр. в Україні ще мали місце випадки, коли профспілкові активісти виштовхували із керівних посад призначенців ЦК партії і ВЦРПС. Так сталось у 1921 році із М.І. Івановим, що посідав посаду голови Південного ВЦРПС і був членом політбюро ЦК КП(б)У. Проти нього повстав профспілковий актив республіки, який не зміг погодитись із

диктаторськими «замашками» і відвертим хамством креатури ЦК РКП(б) і ВЦРПС. Профспілкові діячі відмовились працювати під керівництвом Іванова, політбюро ЦК КП(б)У змушене було ініціювати його заміну й усунення з України. Після чого головою Південного ВЦРПС було призначено члена президії ВЦРПС із Москви А. Гольцмана, а секретарем Л. Немченка. Але вони змогли протриматись лише до січня 1922 року, коли знову була дозволена процедура виборів голови профспілок УСРР. Одразу був обраний добре відомий й авторитетний у профспілковому більшовицькому активі Ф.Я. Угаров [522, с.219].

У подальшому боротьба за вищі посади в профспілках УСРР стала можливою лише за дозволом або при участі ЦК КП(б)У та його функціонерів. Вона мала особливо гострий зміст, коли Сталін і сталінці утверджували своє панування в СРСР і ВКП(б). Генеральний секретар ЦК КП(б)У з 1925 року Л.М. Каганович жорстоко та послідовно насаджував сталінський політичний курс в УСРР, але отримав опонента в особі голови ВУРПС і члена політбюро ЦК КП(б)У А.Ф. Радченка. Кагановича підтримали керівники регіональних рад профспілок, відомі більшовики І.О. Акулов і О.В. Горбачов, які теж конфліктували із А.Ф. Радченком. У жовтні 1927 року Радченка було позбавлено посади керівника профспілок за ініціативою політбюро ЦК КП(б)У.

Основа для обвинувачень на адресу голови ВУРПС містилась у листі голів ВУКів металістів і гірників О. Горбачова та І. Акулова до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Л.М. Каганович зробив значні зусилля для того, щоб наступником А.Ф. Радченка був голова Всеукраїнської спілки гірників І.О. Акулов. З листопада 1927 року Акулов виконував обов'язки голови ВУРПС [878, с.17-18]. 16 березня 1928 року пленум ЦК партії звільнив А.Ф. Радченка від обов'язків члена політбюро ЦК КП(б)У і обрав до нового складу політбюро І.О. Акулова [251, с.378].

Після усунення М.П. Томського із керівництва профспілок у травні 1929 року, його посаду посів відданий сталінець М.М. Шверник, а членом

президії ВЦРПС став І.О. Акулов. Одночасно Акулов став і заступником наркома РСІ СРСР [511, с.100-104]. Керівником профспілок УСРР політбюро ЦК КП(б)У висунуло колишнього керівника Луганського окружного комітету КП(б)У М.Є. Чувиріна. Він протримався на цій посаді до початку 1936 року, був членом політбюро ЦК КП(б)У, відомим партійцем, сумлінним виконавцем директив Сталіна і ЦК партії. Його пов'язували дружні стосунки з керівником КП(б)У С.В. Косіором і головою ВУЦВК Г.І. Петровським. Але це не врятувало Чувиріна, коли навесні 1936 року органи НКВС сфабрикували так звану «справу УРПС». М.Є. Чувирін і ще двоє членів президії УРПС К. Гулий та І. Виростков були відсторонені від керівництва профспілками УСРР та виведені зі складу вищих партійних органів [522, с.227].

Після усунення з керівництва профспілками М.П. Томського та його прихильників процес одержавлення профспілок набув неабиякого розмаху. Це було багато в чому пов'язано з початком нового комуністичного штурму. Сталін і сталінці розуміли, що ліквідація профспілок неможлива у зв'язку із традиційністю та масовістю цих громадських об'єднань робітництва. Окрім того, було зрозуміло, що за умов диктатури партійної олігархії та панування однопартійної системи саме профспілки мають вагомий вплив на всю масу робітників, вони були тим «передавальним пасом» від партії до маси, який дозволяв радянській владі уникати відповідальності за всі проблеми та негаразди у стосунках між владою і народом.

Тому Й.В. Сталін, В.М. Молотов і Л.М. Каганович, за підтримки голови ВЦРПС М.М. Шверніка обрали інший шлях одержавлення профспілок: з одного боку вони почали з початку 1930-х рр. передавати профспілкам функції державного управління, а з іншого боку забезпечили всебічний партійно-державний контроль за діяльністю профспілок. Почався процес активного висунення профспілкових керівників до складу партійних, державних, радянських, контролюючих і інспектуючих органів. Наприклад, до складу ВУЦВК упродовж багатьох років рішеннями політбюро ЦК

КП(б)У обов'язково з кожної губернії, а пізніше області, висувався один керівник місцевого профоргану [16, арк.103]. Аналогічно до складу союзного ЦВК від УСРР обов'язково висувався та затверджувався рішенням політбюро ЦК КП(б)У керівник УРПС [18, арк.11].

Тут треба зауважити, що радянські профспілки у 1920-х – 1930-х рр. отримували від комуністичної держави суттєву матеріальну та фінансову підтримку. Профспілкам у власність та користування передавалось націоналізоване майно, яке до 1917 року належало приватним особам, а також надавалась фінансова допомога для розгортання діяльності. Практика фінансової допомоги профспілкам із державного бюджету була започаткована Леніним і ЦК РКП(б) ще в 1918-1920 рр. За весь 1919 рік весь прибуток ВЦРПС складав 20,0 млн. рублів, а членські внески складали тільки 4,286 млн. рублів, тобто із державного бюджету було передано керівництву профспілок 15,714 рублів. На початку 1920 р. профспілки отримали державну субсидію у розмірі 10,0 рублів. У листопаді 1920 року оргбюро ЦК РКП(б) затвердило рішення про виділення з державного бюджету ВЦРПС ще 100 млн. рублів для розвитку діяльності профспілок.

Для порівняння: членські внески всіх ЦК профспілок в 1920 році складали у бюджеті ВЦРПС лише 16,725 млн. рублів. У подальшому, упродовж 1920-х – 1930-х рр., державна фінансова та майнова допомога профспілкам лише збільшувалась. Розширення переліку та змісту державних функцій, які виконували профспілки потребувало зростання виконавчого апарату ВЦРПС, галузевих ЦК, місцевих об'єднань профспілок. І це зростання вимагало значного фінансування [495, с.75].

У ленінські часи була започаткована система різноманітних привілеїв для верхівки більшовицької партії у центрі та на місцях. Керівники ВЦРПС і профспілок УСРР не тільки були включені у цю систему привілеїв, але й брали активну участь у її створенні та легалізації. Підкреслена близькість профспілкових керівників до робітництва не виключала їх привілейованийий спосіб життя [664]. У партійних архівах України залишились

неопублікованими цікаві документи, що свідчать про безпринципність і безконтрольність у справах привілеїв номенклатурної еліти, включаючи профспілкових керівників. Наприклад, 31 березня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У затверджує «оригінальне» рішення: надати із держбюджету УСРР фінансову допомогу керівництву та працівникам ЦК КП(б)У – 4,5 млрд. рублів, наркомату продовольства – 4,0 млрд. рублів, наркомату землеробства – 2,5 млрд. рублів, наркомату торгівлі – 1,5 млрд. рублів, наркомату охорони здоров'я – 700 млн. рублів, наркомату освіти – 500 млн. рублів, наркомату праці та соціального захисту – 300 млн. рублів, наркомату шляхів сполучення – 1,0 млрд. рублів, ВУНК – держбезпеці – 3,0 млрд. рублів, апарату Раднаркому – 250 млн. рублів. «Незалежні» профспілкові керівники отримали із держбюджету 200 млн. рублів матеріальної допомоги одноразово [15, арк.61].

Одним із головних дискусійних питань на початку нового комуністичного штурму та реалізації відповідної моделі модернізації індустрії було питання про пошук необхідних фінансових і матеріальних ресурсів. Одним із головних джерел вирішення цього завдання були внутрішні запозичення. Об'єктивно кажучи, комуністична влада вирішила, що працююче населення повинно поділитись заробітною платою з державою. ВЦРПС і ради профспілок союзних республік відіграли велику роль у реалізації цієї партійної директиви. На перше запозичення для індустріалізації у 1927 році (термін повернення був 10 років) було підписано за півроку в СРСР 6,0 млн. осіб. (П'ята частина в Україні). Враховуючи те, що станом на 1 жовтня 1926 року членів профспілок у СРСР було 9541,2 тисяч, а в УСРР – 1862,0 тисячі, то можна уявити собі який мобілізуючий потенціал мав у 1920-х – 1930-х рр. партійний і профспілковий апарати [458, с.15].

У серпні 1928 року було започатковано друге запозичення для індустріалізації в СРСР. ВЦРПС і профспілки знову були залучені ЦК ВКП(б) до реалізації цієї непопулярної справи серед працюючих, а головне

серед робітництва. Уже за перші 10 днів (!) серпня 1928 року галузеві ЦК профспілок виконали план запозичення на 70-80%, а у вересні друге запозичення було завершено. Колективна підписка становила 90-95% від загального обсягу запозичення. Профспілки підтвердили партійну тезу про те, що вони здатні організувати та контролювати кожного працюючого на індивідуальному рівні [458, с.13].

VII з'їзд профспілок показав, що верхівка ВКП(б) покладає на профспілки особливі завдання у період форсованої індустріалізації. Профспілки повинні були впливати на кожного робітника, знати його настрої, проводити партійну лінію у робітничому середовищі. У зв'язку з тим, що кількість робітників на початку 1930-х рр. швидко збільшувалась, особливо в радянській Україні, за рахунок селянства, профспілки зобов'язані були проводити виховну роботу, опікуватись культурно-просвітницькою роботою, контролювати умови охорони праці та побуту робітників. У робітників пасивність профспілок викликала протест [81, арк.160-161].

Окремим партійним завданням профспілкам було впровадження ідеологічного міфу про те, що робітництво в СРСР і УСРР повинно мати якесь унікальне ставлення до праці – комуністичне. Стаханівський рух, рух за раціоналізацію виробництва, економію сировини та ресурсів, збереження промислового обладнання були ідеологічними та соціально-економічними складовими цього міфу [400, с.476-478, 494-497]. Розмах виховної роботи профспілок у дусі ідеологічних постулатів Сталіна та ЦК ВКП неможливо оцінити, якщо не говорити про те, що за роки першої п'ятирічки індустріалізації кількість робітників та інженерно-технічних працівників збільшилась у СРСР на 10,5 млн. осіб, а частка робітників і службовців у складі всього дорослого населення виросла з 17,6% у 1928 році до 45,7% у 1937 році [708].

Сталін і сталінці у 1930-х рр. активно продовжували процес одержавлення профспілок. У 1933 році наркомат праці СРСР був об'єднаний з ВЦРПС. Профспілкам були передані функції соціального страхування та

контролю за дотриманням трудового законодавства. ВЦРПС було передано мережу будинків відпочинку та санаторіїв загальносоюзного значення. Саме з цього періоду організація оздоровлення робітництва та службовців стало функцією та обов'язком профспілок. Оздоровленням номенклатурної еліти опікувався ЦК КП(б)У [17, арк.47, 154]. Тоді ж у 1933 році наркомат праці був ліквідований і в УСРР, а його функції були делеговані республіканським профспілкам [239, с.7-8].

У 1934 році Сталін і Каганович ініціювали реформу організаційної структури профспілок для того, щоб наблизити профспілкових бюрократів до робітництва та колективізованого селянства, послабити їх залишки самостійності. Для підготовки реформи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з Л.М. Кагановичем. Мова йшла про ліквідацію великих галузевих профспілок і створення величезної мережі «спеціалізованих» профспілок. Долю профспілок у СРСР вирішував ЦК ВКП(б) й особисто Сталін. 29 серпня 1934 року політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову про реформування організаційної структури радянських профспілок. Згідно з цією постановою, замість існуючих 47 галузевих профспілок були сформовані 154 галузевих профспілки на чолі з відповідними ЦК [407, с.486].

В Україні реформа профспілок у 1934 році проходила з великими проблемами. Голова ВЦРПС М.Є. Чувирін, якого керівник КП(б)У С.В. Косіор разом із М.М. Шверніком повернули навесні 1933 року до керівництва профспілками УСРР (півроку в 1932-1933 рр. ВЦРПС керував К.Л. Сухомлин), мав низку конфліктів з керівниками окремих галузевих ЦК. Чувирін не був і авторитетною фігурою в політбюро та ЦК КП(б)У, особливо серед його української частини.

Тому реформа 1934 року лише загострила конфлікти в середовищі керівників профспілок УСРР. Політбюро ЦК КП(б)У декілька разів розглядало перебіг подій, пов'язаних із кардинальними змінами в організаційній структурі профспілок, у зміні змісту їх діяльності. Досить швидко замість 45 галузевих профспілок в УСРР було створено 112, які

налічували у своїх лавах 3367 тисяч членів – робітників і службовців [458, с.161]. Найбільшими були профспілки металістів, гірників і залізничників. В основу розукрупнення був покладений виробничо-територіальний принцип. Була суттєво скорочена середня ланка профорганізацій: замість 386 міських і районних профрад залишилось 46. штати облпрофрад в УСРР скоротились з 368 до 195 осіб [683, с.417].

Ліквідація наркомату праці УСРР у 1933 році та передача більшості його державних функцій профспілкам не тільки сприяла їх подальшому процесу одержавлення, але й підвищила обсяг відповідальності за вирішення конкретних проблем соціального захисту населення та організації виробництва. Фактично профспілки в апараті влади доповнювали партійно-радянський тандем. Керівництво КП(б)У в Україні намагалось у 1930-х рр.. наблизити керівництво профспілок до робітництва і з метою перекладання на них частини відповідальності за незадовільний рівень життя працюючого населення, його мінімальний добробут. Сталіну не хотілось, щоб незадоволення робітників і службовців спрямувалось проти більшовицької партії, її функціонерів і керівників усіх рівнів.

Тому великим обсягом виконавчих і розпорядчих функцій, відповідно і відповідальності за їх виконання, наділялись виконкоми місцевих рад, наркомати та їх місцеві структури, господарські органи, профспілки і навіть громадські організації. Партія та її апарат залишали за собою право тотального політичного та ідеологічного контролю за суспільством та право призначення і звільнення керівних кадрів. Діяльність механізму номенклатури добре відчули на собі профспілки УСРР, коли секретаріат і відділи ЦК КП(б)У у 1934 році швидко підібрали та затвердили кандидатури нових керівників ЦК галузевих спілок. Прихильників Томського в керівництві профспілок України не залишилось жодного.

Треба підкреслити, що верхівка більшовицької партії добре розуміла, що особливої уваги потребують профспілки та громадські організації Сходу та Півдня України, де в роки перших п'ятирічок відбувався бурхливий

розвиток промисловості: будувались і починали працювати нові підприємства металургії, машинобудування, хімічної та оборонної галузей; формувались нові та поповнювались старі виробничі колективи, у першу чергу за рахунок селян і переселенців із різних регіонів СРСР. Тому Донбас і Південь України забезпечувались найбільш перевіреними більшовицькими кадрами, здатними працювати в місцевих партійних, радянських і профспілкових організацій. Так, за вказівкою ЦК КП(б)У, у травні 1928 року ВУРПС відрядила для роботи в Донбасі 25 працівників центрального апарату [587, с.47]. У жовтні 1930 року ВУРПС знову відряджає 150 працівників центрального апарату в Донбас для організації нової системи загальношахтних і шахтних комітетів профспілок. Згідно з рішеннями оргбюро ЦК КП(б)У від 15 березня, 1 липня і 30 серпня 1930 року в Донбасі було створено 346 нових шахткомів, які посилили контроль за робітниками та їх комуністичним вихованням [807].

Дослідження американського історика Г. Куромія, присвячене соціально-політичному розвитку Донбасу у 1870-х – 1990-х рр., свідчить про постійну напругу в регіоні, яка існувала у 1920-х – 1930-х рр. у стосунках між владою, господарськими органами, профспілками з одного боку та робітниками з іншого боку. Можна стверджувати, що політична еліта СРСР і УСРР постійно тримала Донбас під особливим контролем, з метою запобігання робітничих страйків і повстань [624, с.177-358].

Важливими напрямками діяльності профспілок УСРР у 1920-х – 1930-х рр. були культурно-освітній і медично-оздоровчий. Передані у користування профспілкам санаторії та оздоровчо-лікувальні заклади стали основою для подальшого розвитку цього напрямку їх діяльності. Не маючи будь-якого досвіду у цій справі, постійно долаючи проблеми з фінансуванням і пошуком необхідних фахівців, ВУРПС мала реальні труднощі в організації оздоровлення членів профспілок. Держава виділяла для подальшого розвитку оздоровчої сфери профспілкам щорічні цільові субсидії. Це було суттєвим додатком до фондів соціального страхування, які теж зростали. Наприкінці

другої п'ятирічки індустріалізації бюджет соціального страхування збільшився в СРСР з 4,8 до 9,1 мільярдів рублів. Витрати на соціальне забезпечення та соціальне страхування за другу п'ятирічку у порівнянні з першою збільшились в 3 рази [400, с.761]. Але рівень життя робітників і службовців залишався дуже низьким, а умови праці та життя дуже складними. Про це свідчить унікальний щоденник кадрового робітника великого підприємства О. Манькова [297].

Можна згадати, що карткова система на продукти харчування проіснувала до жовтня 1935 року, а на промислові товари до 1 січня 1936 року. Після ліквідації карткової системи відбулось підвищення роздрібних цін на продукти харчування, включаючи хліб та борошно. Збільшення розмірів заробітної плати і пенсій у 1935 році було компенсацією, у першу чергу працюючому населенню [374, с.287-288].

Культурно-просвітницька діяльність профспілок УСРР була в 1920-х – 1930-х рр. надзвичайно активною. Це пояснювалось не тільки великою кількістю партійних директив з цього приводу, але й реальним завзяттям профспілкових керівників і активістів. Особливо профспілки відзначились під час проведення в УСРР кампанії з ліквідації неписьменності. (У 1920 році із 26,0 млн. населення республіки 12,4 млн. було неписьменним). П'ять представників Південного бюро ВЦРПС увійшло до складу спеціальної партійно-урядової комісії, яка очолила боротьбу з неписьменністю. Було встановлено сесією ВУЦВК, що остаточний термін ліквідації неписьменності до початку 1927 року, а серед членів профспілок до 1 травня 1925 року. Поставлена мета не була реалізована у певному обсязі, але зроблено профспілками у цьому сенсі було багато. Починаючи з 1929 року на ліквідацію неписьменності профспілки УСРР витрачали 15% своїх культурно-просвітницьких фондів, що забезпечило навчання 25% неписьменних у республіці [445, с.191-195].

Значну увагу ВУРПС приділяла розвитку професійно-технічної освіти. У структурі ВУРПС було створено підвідділ профосвіти, який щоденно

опікувався цими питаннями. Представники профспілок входили до всіх партійно-радянських структур у Харкові і на місцях, які опікувались підготовкою робочої сили для підприємств республіки [445, с.195-197].

Остаточне одержавлення профспілок у 1930-х рр. значно зменшило їх авторитет серед працюючого населення і, у першу чергу, серед робітників та службовців. У суспільстві формувалось переконання, що профспілки існують та працюють не як громадська організація робітництва, а як елемент політико-державного управління. Не змінило таке ставлення до профспілок з боку суспільства впровадження в 1936 році нової Конституції СРСР, а в 1937 році Конституції УРСР. Затверджена конституційна норма про громадський статус профспілок не мала практичної реалізації, тому що реально профспілки виконували державні функції. Заборона страйків та інших проявів масового незадоволення економічним і соціальним станом працюючих, перетворювало профспілки на підприємствах у структурний підрозділ адміністрації.

Номенклатурний механізм підбору, призначення та звільнення керівників позбавляв профспілки демократизму й авторитету серед робітників і службовців. Позитивним у Конституції СРСР 1936 року і Конституції УРСР 1937 року було скасування обмежень щодо вступу у профспілки за соціальним походженням і станом. Кількість членів профспілок у СРСР у 1937 році складала 22156 тисяч осіб і вона постійно збільшувалась, але Сталін і сталінці не мали підстав турбуватись: профспілки були надійно вмонтовані в механізми тоталітарної влади та політичну систему і знаходились під надійним партійним контролем. Можливо саме цим пояснюється певна лояльність Сталіна і керівництва НКВС до профспілкового керівництва центру та союзних республік у роки Великого терору [511, с.102-103]. Але кількість репресованих місцевих профспілкових діячів була великою, в першу чергу тому, що вони входили до складу обласних, міських і районних парткомів [495, с.256, 257].

Ленін мріяв про те, щоб радянські профспілки стали школою комунізму для пролетаріату Росії, але особисто доклав багато зусиль, щоб перетворити їх у складову тоталітарного механізму. Сталін і сталінці довели цю справу до логічного завершення. Одержавлення профспілок досягло у 1930-х рр. вищого ступеню. Радянські профспілки активно втрачали ознаки масової громадської організації робітництва, яка формулює та захищає інтереси найманих працівників. Вони перетворились у передавальний «пас» від більшовицької влади до широких верств суспільства засад політичного курсу, що реалізовувався в 1920-х – 1930-х рр.

6.2. Структури та механізми контролю щодо селянства

Утвердження більшовицької влади на селі в Україні у 1920-х – 1930-х рр. відбувалось надзвичайно складно. Українські селяни не розуміли і не сприймали ідеологію комунізму. Вони бажали землі і волі. Насильницькі методи утвердження радянської влади в Україні, окупаційний її зміст у 1918-1922 рр. викликали активний, озброєний супротив з боку селянства. Чисельні селянські повстання у 1919 році тимчасово перекреслили можливість існування більшовицької влади в Україні. Ленін і керівництво РКП(б) змушені були змінити своє ставлення до українського селянства, визнавши необхідність мирного співіснування з ним, як умову існування радянської влади в Україні. Тому формулювання нової політики з селянського питання, яке було безпосередньо пов'язане з національним питанням, було одним із головних завдань ЦК РКП(б) напередодні третьої військово-чекістської спроби підкорення України [800, с.237-253].

Відсутність реальної соціально-політичної опори на селі не давало можливості більшовицькому керівництву, для укорінення своєї влади, застосувати безпосередньо напрацьовану модель управлінського тандему «партійний комітет – рада та її виконком». По-перше, тому що у 1920-х рр. кількість членів КП(б)У на селі була дуже малою, а партійні осередки слабкі

й неавторитетні, а по-друге, тому що більшовицька влада не була переконана у підконтрольності сільських рад, де значно переважали позапартійні депутати. В умовах нової економічної політики та панування приватної власності і ринкових відносин в аграрному секторі, селянин, особливо заможний, і теоретично, і практично розглядався керівництвом більшовицької партії як реальний опонент у боротьбі за владу. За цих умов, будь-які вибори на селі до органів місцевої влади викликали реальне її занепокоєння. Проблема контролю над багатомільйонною масою селянства залишалась однією із найактуальніших для номенклатурної еліти республіки впродовж всього періоду комуністичної революції 1918-1938 рр. [810].

Необхідність організації системи контролю за багатомільйонним селянством спонукало радянську владу до створення на селі додаткових, надзвичайних владних структур, які виступали у ролі провідника та виконавця директив більшовицького керівництва.

Першою такою структурою і за часом, і за змістом своєї діяльності були комітети бідноти, досвід створення яких, був поширений в Україну із РРФСР.

Їх створення згідно з «Тимчасовим положенням про організацію робітничо-селянської влади на місцях», що було затверджене Тимчасовим Робітничо-селянським урядом України 29 листопада 1918 року, мало за мету поширення більшовицької влади на українське село. Організацією й адміністративною діяльністю комітетів бідноти в Україні керували повітові революційні комітети на чолі з осередком КП(б)У. Сільські комітети бідноти обирались у складі трьох осіб із числа найбідніших жителів села, які користувались виборчим правом згідно з радянськими засадами права і Конституцією УСРР. Повітовий комітет бідноти обирався у складі 6–7 осіб на повітовому з'їзді представників усіх сіл (1 представник від 200 виборців) [436, с.30].

Повітові комітети бідноти підпорядковувались безпосередньо продовольчим органам уряду УСРР і ця обставина в 1918–1919 рр. відіграла

свою роль: українські селяни розглядали комітети бідноти як адміністративну структуру, що конкретно займалась ненависною продрозкладкою. Більшовицьке керівництво України юридично закріпивши тимчасовий статус комітетів бідноти у травні 1919 року не відмовилось від них до подій, пов'язаних з денікінським наступом, тому що не мало бажаної підтримки у сільських радах. Вітчизняні дослідники радянської доби Н.Д. Березовчук і Г.В. Бондаренко вважали, що в 1918–1919 рр. в Україні було створено 15110 комітетів бідноти (у Волинській губернії – 2000 комітетів, у Катеринославській – 1000, у Київській – 1600, у Подільській – 2260, у Полтавській – 2300, у Таврійській – 450, у Харківській – 1500, у Херсонській – 1500, у Чернігівській – 2500). В.Г. Ісакова вважала, що їх було набагато менше – 7160 [562, с.129]. Але для нас головним є те, що саме комітети бідноти розглядались більшовицьким керівництвом України в 1918–1920 рр. як основний важіль, за допомогою якого вони намагались політично опанувати українське село і зміцнити там свою владу [1, арк.4].

Утворення комітетів бідноти сприяло процесам перенесення громадянського протистояння до кожного села. До складу комбідів могла обиратися лише сільська біднота. Одразу виникла ситуація, коли адміністративна влада на селі опинилась у руках частини бідноти, а економічне панування залишилось у заможного селянства. Безправними перед радянською владою опинились селяни-середняки. А їх на селі була більшість.

Страждаючи від продрозверстки та свавілля своїх односельців із комбідів, селяни-середняки, разом із заможними селянами, охоче ставали під прапори Н. Махна, М. Григор'єва та інших повстанських ватажків. Зрозумівши хибність свого ставлення до селянства, особливо до середнього, керівництво КП(б)У з травня 1919 року намагалось упорядкувати законодавчі засади діяльності комбідів. Але було пізно. Негативне ставлення до діяльності комітетів бідноти стало масовим і практично посилювало повстанські настрої в українському селі [435, с.114-116].

Повернення більшовицької влади на багнетах Червоної армії в 1920 році відразу ж поставило питання про її взаємовідносини з українським селянством і створення адміністративних органів цієї влади на селі. Серед більшовицької верхівки України в 1920 році існувало критичне ставлення до досвіду комітетів бідноти в 1918–1919 рр., тому що вони налаштували проти себе та проти більшовицької влади не тільки заможних селян, але й більшу частину середняків і навіть напівсередняків.

Представники більшовицької верхівки республіки розуміли, що середняки в союзі із заможними селянами – це та сила, яку буде важко підкорити. Тому в керівництві УСРР навесні 1920 року сильними були настрої проти відновлення комітетів бідноти в тому вигляді, у якому вони існували в 1918–1919 рр.: тоді до участі в їхній діяльності залучались тільки сільські пролетарі та селяни-бідняки.

Обговорення питання про створення осередків своєї влади на селі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У в березні 1920 року свідчило про наявність у більшовицькому керівництві різних точок зору на дану проблему. Згадуючи полеміку навколо цього питання на IV конференції КП(б)У, Г.І. Петровський у 1927 році писав: «Одна частина конференції, спираючись на Конституцію, доводила, що на селі не треба створювати ніяких організацій бідноти, бо Конституція забезпечує правильну організацію радянської влади. Друга частина партії, спираючись на гіркий досвід куркульської диктатури на селі, указувала, що сама Конституція ще не достатньо забезпечує розвиток радянської влади на селі тому, що це не є пролетарське місто – там занадто мало свідомих сил, і ворожий елемент на селі ще надто дужий. Тому треба провести комбіновану політичну й класову лінію серед селянства, яка б насамперед закріпляла для партії та радянської влади базу серед селянської бідноти, щоб потім, спираючись на останню, можна було створити вже міцні ради на селі, здатні будувати соціалізм» [300, с.13-14].

На цій партконференції перемогла друга точка зору. У пункті 14 резолюції IV Всеукраїнської конференції КП(б)У стосовно роботи на селі було записано: «Зважаючи на факт, що необхідно зараз же створити на селі тверду опору як для проведення радянських законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян і про хлібну розверстку, так і для захисту інтересів бідноти та середняка, конференція вважає найважливішим завданням партії створення бойових класових організацій, які б об'єднували всі пролетарські та напівпролетарські елементи на селі, а саме: а) професійних організацій сільськогосподарських робітників, зайнятих на цукрових заводах, а також в інших галузях сільськогосподарської промисловості й у радянських господарствах; б) організація спілок малоземельних і безземельних селян» [379, с.6]. Уже 15 квітня того ж року на пленумі ЦК КП(б)У було вирішено внести корективи в останнє речення резолюції про роботу на селі: «замість союзів назвати комітети незаможних селян» [379, с.7]. Таким чином, повернення до назви – комітети бідноти – не відбулося.

Дискусія про шляхи створення комітетів незаможних селян не закінчилась на IV партійній конференції КП(б)У. Упродовж квітня 1920 року політбюро ЦК КП(б)У неодноразово обговорювало питання, пов'язані з визначенням форм, методів і змісту роботи організацій бідноти, а також з їх назвою. 29 квітня 1920 року політбюро ЦК КП(б)У обговорило проект закону про комітети незаможних селян, підготовлений комісією, яка була створена при Раднаркомі УСРР за рішенням Центрального комітету партії. Більшістю голосів цей проект був схвалений і прийнятий за основу.

Приймаючи рішення навесні 1920 року про створення комітетів незаможних селян, більшовицька верхівка врахувала не тільки соціальну структуру українського села, але і його антикомуністичні настрої. Вона добре знала та розуміла, що не зможе через механізм вільних та демократичних виборів швидко оволодіти сільськими радами, тому що політичний і моральний авторитет заможної частини українського села був значно вищим.

З точки зору більшовицького керівництва України, комітети незаможних селян повинні були не тільки стати провідниками більшовицької політики на селі, засобом розколу села за класовими ознаками, але і в значному обсязі виконувати адміністративні, господарські та інші функції управління. Тобто, комітети незаможних селян розглядалися більшовицьким керівництвом як могутній засіб завоювання та зміцнення своєї влади на селі.

9 травня 1920 року ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили Закон про комітети незаможних селян. Зміст цього закону й інструкція до нього свідчать, що комітети незаможних селян на рівні волості та конкретного села наділялись значним обсягом владних повноважень. Вони мали право складати перелік заможних господарств, контролювати й обмежувати участь представників цих господарств у виборах та громадянському житті волості та села; контролювати всю діяльність рад відповідного рівня, волосних виконкомів та їх відділів; виявляти та брати на облік надлишкову землю і реманент у заможних селян, брати участь у передачі цієї землі безземельним і малоземельним селянам; фактично контролювати дії волосних земельних відділів щодо перерозподілу та розподілу між селянами ділянок лісу, обсягів хмизу та дров, племінного молодняка і т.д.; допомагати продовольчим органам «справедливо й успішно проводити розкладку хліба, продуктів і фуражу, сповіщаючи продовольчих агентів про заможних хазяїв», брати участь у розподілі між незаможниками тих 10-25% від загального обсягу заготовленої сільгосппродукції, що залишались державою у волості та селі. Комітети незаможних селян наділялись й іншими правами, які фактично створювали умови для діяльності цих комітетів як паралельних органів влади на селі [379, с.7-14].

До складу сільських і волосних комітетів селян згідно із Законом від 9 травня 1920 року мали право ввійти: «а) селяни, які на підставі земельного закону повинні наділятися землею в першу чергу; б) ті, хто через незаможність звільняються від хлібної розкладки; в) ті, хто на підставі того ж закону за відсутністю насіння й харчів одержують їх із волосного

продовольчого фонду; г) ті селяни, які опріч сільського господарства, що не забезпечує їхніх потреб, примушені жити з наймів» [379, с.7-8]. Не мали право бути членами комітетів незаможних селян всі ті, хто згідно з радянською Конституцією був позбавлений виборчих прав: «колишні поміщики і вартові, куркулі, спекулянти, крамарі, власники фабрик і заводів та різних промислових підприємств, контрреволюціонери і всі, хто визискують людську працю». Тобто, середняки отримали право вступу до комітетів незаможних селян [379, с.8].

Для керівництва комітетами незаможних селян утворювалась відповідна президія, яка складалася з трьох осіб у селах і п'ятьох – у волостях. Президія обирала зі своїх членів голову і скарбника. Фактично це був постійнодіючий апарат управління комітетами незаможних селян, на який спиралась партійні комітети різного рівня до ЦК КП(б)У включно. Заробітна плата членам президій комнезамів виплачувалася з державного та місцевого бюджетів на рівні заробітних плат членів волосних і сільських виконкомів, за рахунок коштів народного комісаріату продовольчих справ через народний комісаріат внутрішніх справ [379, с.9].

У зв'язку з тим, що компартійно-радянська еліта намагалась міцно тримати в руках усі створені нею важелі влади, швидко була створена розгалужена, чисельна і бюрократична по суті система управління комітетами незаможних селян у республіці.

Про масштаби бюрократизму цієї системи свідчить величезний архів центральних і місцевих органів керівництва комнезамами в 1923–1933 рр., який зберігся [360]. На вершині цієї бюрократичної структури знаходилась Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян, створена в жовтні 1920 року. (У 1923 році вона отримала назву Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян.) Беззмінним головою керівних органів КНС упродовж 1920–1933 рр. був один із найвідоміших і впливових представників більшовицької еліти Г.І. Петровський.

Комітети незаможних селян активно створювалися в Україні партійними та радянськими активістами ще влітку 1920 року в губерніях, захоплених Червоною армією [379, с.40-54]. До грудня 1920 року згідно з довідкою Наркомату внутрішніх справ УСРР було створено 9599 комітетів незаможних селян. По губерніях ця кількість мала такий вигляд: Донецька – 1484 комітети, Катеринославська – 464, Київська – 1271, Кременчуцька – 783, Миколаївська – 756, Одеська – 1322, Подільська – 327, Полтавська – 1237, Харківська – 1190, Чернігівська – 765, в Олександрівській губернії до створення комітетів приступили тільки у зв'язку з бойовими діями на її території [379, с.100-105]. На 1 січня 1921 року в Україні було близько 10800 комітетів незаможних селян та їх створення продовжувалось. Вони охоплювали 1557,3 тис. селян, переважно безземельних і малоземельних [608, с.148].

З 1 вересня 1921 року до 1 квітня 1922 року в комітетах незаможних селян України всіх рівнів та в їхніх керівних органах була проведена перша велика чистка лав. Особлива увага приділялась середнякам, які теж були членами КНС. У результаті цієї чистки з КНС було виключено 348085 членів, а в другій половині 1922 року, під час другої загальнореспубліканської чистки, додатково ще 112947 членів КНС [168, с.56]. Про розміри та наслідки для комітетів незаможних селян республіки цих чисток можна говорити, якщо врахувати, що на 1 жовтня 1921 року в лавах КНС усього було 1357333 членів. Тобто, у результаті чистки тільки до квітня 1922 року із загальної кількості членів комітетів незаможних селян було виключено 25,6% членів. (У січні–травні 1923 року була третя чистка КНС, під час якої було виключено ще 379287 членів КНС.)

Комітети незаможних селян у 1920–1921 рр., до введення непу і після початку реалізації цієї політики в Україні, мали різні завдання, різні напрямки діяльності й обсяги владних та інших повноважень. Характеризуючи діяльність комнезамів з травня 1920 до травня 1921 року, секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор виділяв такі напрямки цієї діяльності:

здійснення продрозкладки, поділ селян на «своїх» і «чужих» для влади, роззброєння заможних селян, відібрання у них частини землі та реманенту, боротьба з повстансько-партизанським рухом селян (більшовики називали цей рух політичним бандитизмом), контроль над діяльністю сільських рад і виконкомів волосних рад, виконання гужової повинності, організація та підтримка закладів освіти, охорони здоров'я і культури на селі та інші.

С.В. Косіор не випадково виділив роль комітетів незаможних селян у боротьбі з повстансько-партизанським антибільшовицьким рухом у 1920–1921 рр. Діяльність комнезамів зміцнила у більшовицького керівництва надію на те, що воно зможе опанувати та взяти під контроль українське село. Для боротьби з повстансько-партизанським рухом було дозволено та рекомендовано комнезамам створювати свої озброєні загони незаможників, які брали безпосередню участь у боях проти повстанців.

За неповними даними Наркомату внутрішніх справ УСРР на 1 березня 1922 року в цій боротьбі брало участь 56017 членів КНС, які були організовані в 730 загонів. За великі заслуги перед комуністичною владою у справі боротьби з повстансько-партизанським рухом у 1921 році V Всеукраїнський з'їзд рад нагородив Червоним прапором ВУЦВК 49 комнезамів. Багато членів КНС одержали ордени Трудового Червоного Прапора, 750 незаможників були премійовані годинниками [379, с.22].

Кадровий склад керівних органів комітетів незаможників різного рівня формувався, у першу чергу, з осіб, які були віддані більшовицькій владі та підтвердили цю відданість або в лавах Червоної армії під час громадянської війни, або участю у боротьбі проти повстанців в Україні. Серед них було багато демобілізованих бійців, яких партійні комітети направляли керувати комнезамами далеко від рідних міст або безпосередньо за місцем проживання. Про практику таких призначень існує багато спогадів колишніх керівників сільських і волосних комнезамів [300, с.176-179, 195-202, 205-213]. Також є багато свідчень сучасників подій про масове направлення для роботи в керівних органах комнезамів робітників із міст і, у першу чергу,

комуністів. ЦК КП(б)У і губкоми партії вважали, що робітники-комуністи зможуть активно та послідовно реалізувати більшовицьку політику на селі, хоча їм і бракувало елементарних знань сільського життя. Для підготовки кадрів для комнезамів були влаштовані спеціальні центральні, губернські та повітові курси. За короткий час із міст на село було направлено 10576 осіб, із них 1323 були членами КП(б)У. Окрім цього, 6356 осіб було мобілізовано в Полтавській, Одеській та Катеринославській губерніях [152, с.3].

Перехід до політики непу викликав серед керівництва УСРР нову дискусію щодо ролі та місця комітетів незаможних селян у нових політичних і соціально-економічних умовах на селі. Їх існування та діяльність у тому вигляді, у якому вони були започатковані законом від 9 травня 1920 року, суперечило новій економічній політиці більшовицької верхівки. Г.І. Петровський свідчить, що в 1921–1922 рр. серед частини більшовицького керівництва України існували ліквідаційні настрої щодо комнезамів як паралельної структури влади на селі.

Крім того, окремі представники цього керівництва вважали, що комнезами треба ліквідувати, тому що головні позиції в них швидко захоплювали селяни-середняки, які із-за своїх приватновласницьких настроїв можуть повернути їх проти більшовицької влади [300, с.34]. Але Г.І. Петровському та Х.Г. Раковському вдалось переконати більшовицький загаль, що і в умовах непу комнезами треба зберегти, але їх треба реформувати й адаптувати до нових умов. Більша частина більшовицької номенклатури України погодилася з цим, тому що в 1921–1922 рр. ще невпевнено почувала себе в українському селі, вважала його ворожим до нової влади і не бажала втрачати такий важіль влади на селі, як керовані та контрольовані комнезами. (В УСРР на 13 травня 1922 року, за офіційною інформацією, було 1920 повітових та 10000 сільських комітетів незаможних селян) [379, с.256].

Новий зміст існування та діяльності комітетів незаможних селян обговорювався і формулювався впродовж усього 1921 року і в першій

половині 1922 року. Тобто, це не було зроблено одночасно. І це зрозуміло, тому що неп взагалі був кардинально новою справою для більшовицької еліти і партійно-радянського апарату республіки. Основні напрямки діяльності комнезамів в умовах непу ЦК КП(б)У сформулював у спеціальній резолюції від 30 вересня 1921 року. Ця резолюція мала перелік нових підходів до організації діяльності комнезамів. Так, вона проголосила, що селяни-середняки більше не мали права бути членами комнезамів. Це пояснювалось тим, що «в комнезамах уже відбулося певне розшарування та з їхнього середовища виділяється середняк». Тому ЦК КП(б)У вирішив «провести в комнезамах сувору чистку, залишаючи в них лише напівпролетарські елементи» [608, с.147].

19 жовтня 1921 року ЦК КП(б)У на основі вищерозглянутої резолюції надсилає всім партійним комітетам республіки циркуляр про зміцнення комнезамів. Він детально конкретизував ставлення до них в умовах непу з боку більшовицької верхівки: «У зв'язку з найвідповідальнішою роботою по проведенню продподатку, землепорядкування, оволодіння кооперацією та шкільною мережею нам необхідно мати яскраво виявлену групу в сільському населенні, на яку в цій роботі можна було б опертися та з якої можна відбирати найбільш відданих радвладі селян для тих чи інших завдань, тим більше, що комосередки є далеко не у всіх селах» [379, с.150-151].

Цей циркуляр свідчить, що політичне керівництво УСРР вирішило, з одного боку, підтримати комнезами в умовах непу як свою політичну і соціально-економічну опору на селі та важіль впливу, а з іншого – зменшити обсяг їх адміністративно-розпорядчих функцій. Для того, щоб існували матеріальні стимули для бідноти бути членом КНС, виділялось 15% від загального фонду продовольчого податку в Україні [379, с.151].

Пільговим умовам існування комнезамів більшовицьке керівництво приділяло в умовах непу особливу увагу. На це була направлена постанова Раднаркому УСРР про продовольче постачання комнезамів від 7 червня 1921 року. Вона передбачала перелік пільг для членів комнезамів:

«1. Забезпечення сільського населення, крім незаможних, новими видами предметів промисловості в порядку планового чи позапланового державного постачання припинити. 2. Відпуск необхідних селянству предметів промисловості, включаючи сюди і весь сільськогосподарський реманент, вільний від безпосередніх потреб наркомзему, проводити виключно в обмін на продукти сільського господарства. 3. Селянство, яке дійсно об'єднане комітетом незаможних і яке не має предметів сільськогосподарських продуктів, постачати предметами промисловості з коштів держави в плановому та позаплановому порядку: а) у порядку плановому постачати незаможне селянство сіллю і часом за такими нормами: сіллю по 1 ф. на їдока в місяць; часом на час освітлюваного сезону (з 1 жовтня по 1 квітня) – по 2 ф. на місяць на кожне господарство; б) в порядку позапланового постачання комнезами, які беруть на себе разом із сільською кооперацією зобов'язання поставки продуктів у порядку товарообміну та фактично виконавши його повністю і в строк, користуються правом скидки для них із вартості відпущених по зобов'язанню товарів у розмірі від 5 до 10%...»[379, с.143].

Постанова Раднаркому, затверджена 9 серпня 1922 року, а через рік розширена декретом ВУЦВК, про права, пільги та переваги, надані незаможному селянству, яке організується в сільськогосподарські колективи (комуни, артілі, товариства) для спільного обробітку землі мале велике значення. Об'єктивно цей декрет був направлений на реалізацію ідеологічного постулату більшовиків про колективізацію села як одну з головних умов переходу до комунізму. Комітети незаможних селян повинні були стати тими організаційними осередками, через які мала б у 1920-х рр., за задумом керівництва УСРР, іти колективізація села [496, с.57, 58].

У 1923 році ВУЦВК за дорученням ЦК КП(б)У декілька разів приймав постанови про пільги комнезамам (17 січня, 2 травня, 10 травня, 5 грудня) [379, с.177-180, 184-194]. Треба виділити постанову ВУЦВК від 5 грудня 1923 року, що мала великий за обсягом перелік пільг для незаможних селян і

комітетів, які їх об'єднували (пільги у справах землеустрою, кредиту, лісового господарства, оренди майна, в освітній справі, у справі фінансових пільг, організації сільськогосподарських колективів і в будівництві, у справі охорони лісу, господарського будівництва, податкових справах, відомства державного контролю, юстиції, у справах Червоної армії) [379, с.184-194].

Результати дискусії серед більшовицького загалу України щодо долі комнезамів знайшли своє відображення у новому законі про них. 27 травня 1922 року цей закон був затверджений ВУЦВК. Його положення визначали засади діяльності комнезамів на весь період непу, хоча окремі з них переглядались і змінювались пізніше [379, с.157-167].

Одним з основних політичних завдань, яке ставило керівництво УСРР перед комнезамами всіх рівнів у період непу, було оволодіння сільськими радами. Більшовики в Україні до 1923 року не змогли оволодіти більшістю в цих радах, тому на перевиборах у сільські ради в 1924 році вони покладали надію не тільки на сільські осередки КП(б)У, а й на підконтрольні їм комітети незаможних селян. Комнезамами на перевиборах 1924 року частково виправдали надії більшовицької еліти. Якщо до перевиборів 1924 року членів КНС у сільських радах було 57–58 тисяч, то після виборів їх там було вже 101792 осіб, що становило 49% від загальної кількості обраних до сільських рад депутатів в Україні [379, с.315]. По губерніях ці показники відрізнялись, що свідчило про різний рівень впливу комнезамів. Це підтверджує таблиця 1, складена нами на основі доповіді Президії ВЦКНС про свою діяльність за період з 1921 по 1923 рік від 20 березня 1924 року [379, с.315-316]

Таблиця 1

Губернії	Усього обрано до сільських рад у 1924 році	З них членів КНС	% до загальної кількості депутатів сільрад
Волинська	15156	8447	55,7
Донецька	20032	6582	32,9

Катеринославська	25111	9818	39,0
Київська	34691	20959	60,4
Одеська	24373	12884	52,9
Подільська	25082	16537	65,9
Полтавська	29354	15177	51,7
Харківська	19475	6561	33,7
Чернігівська	14286	4827	33,8
Усього	207560	101792	49,0

З наведених даних зрозуміло, що найбільше комнезами мали вплив у сільських радах у Подільській, Київській і Волинській губерніях. Значно меншим цей вплив був у Донецькій, Катеринославській, Харківській і Чернігівській губерніях, що відповідає показникам соціальної структури села, тому що саме в цих губерніях кількість заможних та середняцьких господарств була найбільшою.

Висновки за результатами виборів 1924 року до сільських рад були зроблені ЦК КП(б)У досить конкретні: по-перше, ставка на комітети незаможних селян себе виправдала, тому необхідно утворити КНС всюди, де існує сільська рада (тобто, кількість сільських КНС у республіці повинна відповідати кількості сільрад); по-друге, треба зміцнити кадровий склад керівництва сільських КНС і надати йому заробітну плату на рівні голів та працівників апарату сільрад за рахунок місцевих бюджетів. Ця лінія була проведена на IV Всеукраїнському з'їзді незаможних селян 24–29 червня 1924 року головою ЦК КНС Г.І. Петровським, що знайшло своє місце у відповідній резолюції [379, с.334].

Дійсно, у 1924–1925 рр. апарати сільських і районних КНС були значно зміцнені. Їх працівники почали отримувати регулярно заробітну плату за рахунок коштів місцевих бюджетів. Як свідчать статистичні відомості ВЦ КНС, складені в березні 1925 року, заробітна плата голови районного та сільського КНС становила: у Волинській губернії – 35–45 крб. і 8 крб.

відповідно; у Подільській губернії – 30 крб. і 12 крб. відповідно; у Полтавській губернії – 37 крб. 50 коп. і 19 крб. 96 коп. відповідно; у Чернігівській губернії – 30 крб. і 13 крб. 50 коп. Це дорівнювало показникам заробітної плати керівників районних і сільських рад [379, с.354].

Кількість комітетів незаможних селян станом на 1 липня 1925 року наблизилась до кількості сільських рад в Україні і становила 8238 одиниць, тоді як сільських рад у 41 окрузі УСРР і автономній республіці радянської Молдавії було 9062 одиниці [379, с.357].

Цікавим є питання про кількість членів КНС в УСРР у 1921–1925 рр. Коливання цієї кількості досить рельєфно відбивають результати політики більшовицької еліти УСРР стосовно свого важеля влади на селі в цей період – комітетів незаможних селян.

Найбільшій чисельності комітети незаможних селян досягли восени 1921 року, а саме – 1357330 осіб, коли до складу КНС мали право входити не тільки сільські бідняки, але й середняки. Після того, як законодавство щодо засад існування КНС було змінено і представники середняцьких господарств втратили право входити до складу КНС, відбулась згадувана чистка лав КНС, яка проходила з кінця 1921 до 1 квітня 1922 року. Після цієї чистки в організаціях КНС в Україні залишилось 1009248 осіб. Але спеціальними комісіями, провідну роль у яких грали представники парткомів КП(б)У різного рівня, було визначено, що перша чистка КНС не дала бажаних наслідків: багато середняків і навіть заможних селян лишилось в організаціях КНС. Та частина більшовицької еліти УСРР, яка боялась перетворення КНС у знаряддя боротьби куркулів і середняків проти її влади, настояла на проведенні нової чистки лав КНС. Отже, 1 квітня 1922 року вона не була припинена і продовжувалась до вересня цього ж року. Усього за весь період чистки КНС з кінця 1921 і до кінця 1922 року з лав цієї організації було вичищено 461032 осіб, або 35% колишньої кількості членів. Наприкінці 1922 року в комітетах незаможних селян усіх рівнів залишилось 896305 осіб [397, с.309-310].

Надання великих пільг КНС під час реалізації політики непу в Україні вимагало від партійно-радянського керівництва перегляду складу всіх користувачів цих пільг. Це поєднувалося з політикою економії коштів державного та місцевих бюджетів, яка проводилась разом із започаткуванням непу. Перегляд складу КНС із цих позицій підштовхнув компартійно-радянську еліту до нової чистки лав цих організацій. Вона почалась у січні і закінчилась у травні 1923 року. До складу всіх комісій з чистки згідно з циркуляром ЦК КП(б)У були включені робітники-комуністи, які переглянули весь склад комітетів незаможних селян. Вони без жалю та вагання вичищали з лав комітетів незаможних селян не тільки середняків і заможних селян, але й тих хто гальмував і дискредитував роботу цієї важливої для більшовиків організації: нероб, демагогів, п'яниць і самогонників, карних злочинців. Таких виявилось дуже багато, і всі вони вимагали пільгового постачання й утримання за рахунок держави. Під час цієї третьої чистки було вичищено з організації КНС 379287 осіб, або 27,8% від їх загальної кількості [397, с.309-310].

На 1 жовтня 1923 року у складі КНС залишилось 582876 осіб. З них лише 22891 особа (4% від загальної кількості членів КНС) були членами КП(б)У, а 559985 (96%) – позапартійними. Цікаво, що 350489 членів КНС, або 60,1%, вважались письменними, а 232887 із них, або 39,9%, були неписьменними. Серед членів комітетів незаможних селян було лише 93521 жінка, або 16% від загального складу. Найбільшими були організації КНС у Подільській, Одеській та Київській губерніях (відповідно 128163, 106363 і 80417 осіб); найменшою була кількість членів КНС у Чернігівській, Катеринославській і Харківській губерніях (відповідно 16817, 37769 та 33379 осіб) [397, с.311].

Після закінчення в травні 1923 року третьої чистки кількість членів КНС почала збільшуватись, але приймали тепер до комітетів незаможних селян дуже прискіпливо. У період з травня до 1 жовтня 1923 року було прийнято 66862 особи і організація збільшилась на 12,9%. На 1 грудня 1923

року членами КНС було 631818 незаможників. ВЦКНС у своїй доповіді про діяльність у 1921–1923 рр. констатувала: «До цього часу до організації КНС втягнуто бідняцького селянства дуже небагато, усього лише на 30–32%» [397, с.309, 312].

На 1 липня 1925 року, за даними офіційної статистики ЦК КНС, членів комітетів незаможних селян по всій Україні було 115730 осіб. Ця кількість склалась із членів КНС у 41 адміністративно-територіальному окрузі, автономній республіці Молдавії та тих 50 тисяч членів КНС із розформованих округів, які були передані по округах: Уманському, Харківському, Чернігівському, Білоцерківському, Черкаському, Мелітопольському, Кременчуцькому [397, с.357].

З середини 1925 року більшовицьке керівництво почало переглядати засади політики непу і конкретно посилювати державне втручання в розвиток економіки села. Це було пов'язано з тими проблемами, з якими воно зіштовхнулось у період непу: «ножиці цін» між сільськогосподарською і промисловою продукцією, знецінення грошей, невідповідність темпів розвитку промисловості та сільського господарства, труднощі хлібозаготівлі та інші. Тому було вирішено, що жорстка централізація органів влади дійде до кожного району, до кожного села. Більшовицьке керівництво вирішило, що воно настільки зміцнило свою владу, що не потребує існування паралельних структур на селі. Це питання обговорювалось на пленумі ЦК КП(б)У 23–25 липня 1925 року. Було вирішено змінити основні засади діяльності КНС. Їх позбавили адміністративних функцій та перетворили в масову громадську організацію на селі. Більшовицька еліта не хотіла просто ліквідувати КНС як такі, які виконали свою роль у зміцненні її влади: вона не могла відштовхнути від себе селянську бідноту. Постановою IV пленуму ВЦ КНС, що відбувся 18–20 серпня 1925 року, почався процес перетворення комітетів незаможних селян у громадську організацію. Одночасно з цим, ЦК КП(б)У докладав значних зусиль для кадрового зміцнення партійних і радянських структур сільських районів [91, арк.74, 91].

У період із серпня 1925 до 8 березня 1933 року комітети незаможних селян діяли як громадська організація на селі. У постанові ВУЦВК від 8 березня 1933 року про ліквідацію комітетів незаможних селян про причини такого рішення пояснювалось: «...тепер основні маси незаможних селян разом із середняками ввійшли до колгоспів... За допомогою пролетарської держави, спираючись на величезні досягнення соціалістичної індустрії, здійснюючи постанови партії про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, борючись справді за більшовицький провід колгоспами, усі колгоспники, у тому числі незаможні, мають усі підстави стати заможними і разом з робітниками проводити надалі боротьбу за краще життя» [379, с.396].

Перехід комітетів незаможних селян у статус громадської організації відразу ж змінив і ставлення до неї на селі. У травні 1926 року ЦК КНС повинен був визнати, що за один рік втратив 56,5% усього складу комітетів незаможних селян [379, с.406]. У доповіді ВЦКНС про підсумки реорганізації КНС в Україні підкреслювалось, що до початку реорганізації було 9388 сільських комітетів незаможних селян з кількістю 1297747 членів, а після проведення реорганізації залишилось лише 585360 членів (кількість організацій 10088) [397, с.414]. Надалі вплив і значення цієї громадської організації тільки зменшувались, а діяльність формалізувалась і бюрократизувалась. У 1933 році діяльність КНС була припинена. Після колективізації вони стали непотрібними для більшовицької влади.

Історія утворення, існування і діяльності комітетів незаможних селян в Україні, на наш погляд, потребує нового, сучасного поглибленого дослідження з точки зору оцінки цього важеля влади, який компартійно-радянська еліта утворила і використала, а потім від якої сама ж відмовилась в умовах розвитку тоталітарної держави.

Додаткові, надзвичайні невиборні органи – політвідділи МТС – були створені на селі більшовицькою владою і під час реалізації політики позбавлення селян приватної власності, тобто їх колективізації та утворення колгоспного ладу. Політвідділи машинно-тракторних станцій утворювались

згідно з рішенням січневого 1933 року пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), як надзвичайні органи більшовицької партії. Вони мали повноваження політичних, господарських і каральних органів. Політвідділи МТС проіснували лише два роки, але залишили після себе глибоку пам'ять у селян, яка пройшла через декілька поколінь.

Більшовицька партія підійшла до старту модернізаційних процесів методом нового комуністичного штурму, маючи досить слабкі позиції в українському селі.

Представництво селян у КП(б)У починалось з малої кількості членів партії. У листопаді 1920 р. в УСРР нараховувалось 1333 сільських партійних осередків з кількістю 10500 комуністів. Розповсюдженою була практика, коли один осередок об'єднував комуністів кількох сіл, а в багатьох селах взагалі не було членів партії [496, с.56].

Цікаво, що фактично кількість селян у КП(б)У у 1920-х рр. постійно збільшувалась, але їх відсоток зменшувався. На 1 січня 1924 р. у партії було селян 14140 осіб або 24,8% від загальної кількості членів КП(б)У станом на 1 січня 1926 р. їх вже було 30047 осіб або 19,8% від усього складу Компартії України. У січня 1929 р. селян у партії було 40273 особи або 17,4%. Цей показник змінився тільки станом на 1 січня 1932 року, після двох років інтенсивного прийому селян до КП(б)У: 108252 особи або 21,8% від загальної кількості [256, с.5].

Масове створення колгоспів, бажання їх всебічного контролювання спонукало керівництво більшовицької партії до переходу від територіального принципу організації партосередків до виробничого. Цей процес прискорився після затвердження ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. «Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах». Якщо у січні 1930 р. у селах України діяло 2910 територіальних партійних осередків, в яких налічувалось 40,0 тис. членів КП(б)У, то наприкінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7017, а членів партії в них – до 112 тисяч. Серед цих осередків до виробничих відносилися 5965, з них у колгоспах – 4767, у радгоспах – 911. Але колгоспів у 1931 році

було 32150, що у 7,5 разів перевищувало кількість партійних осередків. Тобто, керівні органи КП(б)У ще не могли дотягнутись до кожного села, використовуючи лише власний апарат. Тому стрімке утворення політичних відділів МТС, з надзвичайними повноваженнями, було природним для комуністичної влади. Їй треба було швидко зміцнити або створити нові політичні структури своєї влади на селі в умовах опору селянства колективізації [613, с.7].

Сталін і сталіні покладали на МТС великі надії. Розгортання мережі МТС відбувалося швидко. У жовтні 1929 р. в УСРР налічувалося 34 МТС (у стадії організації), 23 міжколгоспних і кооперативних та 14 таких же машинно-тракторних колон, організованих на базі МТС. Різниця між колонами і станціями була суто кількісна: у колоні налічувалося від 10 до 25 тракторів, у МТС – понад 25. Наприкінці 1932 р. в УСРР діяло вже 594 МТС з 25630 тракторами. У зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2%), переважно великих. МТС обслуговували 76,9% орних земель українських колгоспів [617, с.173-174].

Наприкінці 1932 р. в УСРР розпочався процес створення у складі МТС і радгоспів політичних відділів. Основне завдання цих відділів, згідно з рішеннями січневого 1933 р. пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), полягало в тому, щоб перетворити МТС і радгоспи у центри як господарсько-технічного, так і політичного та організаційного керівництва й впливу на широкі колгоспні маси. Таким чином, в умовах голодомору та безладдя на селі в 1932-1933 рр. в Україні додатково створювались владні структури з надзвичайними повноваженнями.

У штаті політвідділу МТС було шість осіб: начальник, два заступники (з партійно-масової роботи та взаємодії з ОДПУ), помічники, що опікувались комсомолом і жіночими питаннями, редактор багатотиражної газети. Належність одного із заступників до органів держбезпеки приховувалась офіційно, навіть у партійних документах. Але наділення політвідділів МТС

каральними функціями вимагало кадрового й організаційного забезпечення. Партиїців масово мобілізували для роботи на селі [48, арк.19-20, 54].

Політичні відділи МТС і радгоспів не підпорядковувались райкомам партії та місцевим радам, на території яких вони працювали. Начальники політвідділів МТС і радгоспів призначались на свої посади безпосередньо ЦК ВКП(б), згідно з поданням перших секретарів союзних республік, обкомів і крайкомів партії. Кандидатура заступника з ОДПУ узгоджувалась ще і з центральною установою цього відомства. Таким чином, на початку 1933 р. на селі існувало два центри партійно-політичної та виробничо-господарської діяльності: політвідділи МТС і місцеві райкоми КП(б)У. Ця ситуація відразу сформувала низку конфліктів, яка існувала весь період діяльності політвідділів МТС і радгоспів [541, с.44-45].

Процес створення політичних відділів МТС і радгоспів в УСРР був швидким. Уже 5 січня 1933 року секретар ЦК КП(б)У М.М. Хатаєвич доповідав на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про те, що в політвідділах МТС і радгоспів працюють 163 начальники, 43 їхні заступники з партійно-масової роботи і 197 помічників з комсомольської роботи. Комплектування політвідділів в Україні далі проходило таким чином: на 1 квітня 1933 р. з 590 МТС політвідділи мали 375 або 63,2%; на 1 травня 1933 р. їх було вже 505 або 83,3%; на 1 серпня 1933 р. з 646 МТС політвідділи мали 545 або 84,3%; на 5 січня 1934 р. з 655 МТС політвідділи мали 645 або 98,4% [850, с.36].

Керівництво більшовицької партії особливу увагу приділяло підбору та призначенню кадрів на відповідальні посади у політвідділи МТС. Начальників політвідділів мали підбирати із числа відомих і перевірених партійних працівників – колишніх секретарів окружних та районних партійних організацій, голів окружних КК – РСІ, секретарів фабричних і заводських парткомітетів, які закінчили Свердловський університет, Інститут червоної професури, місцеві партійні вузи. Пропозиції обкомів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П.П. Постишевим. Остаточо

керівників політвідділів МТС і радгоспів затверджував ЦК ВКП(б) [617, с.372].

Надзвичайний статус політвідділів МТС і радгоспів багато у чому був сформований недовірою Сталіна та сталінців до партійних керівників районної ланки, особливо в УСРР. Їх звинувачували у потаємному саботажі хлібозаготівель та безжально вичищали із партії у 1933-1934 рр. За 10 місяців 1933 р. в УСРР змінилося 236 секретарів райкомів партії і 240 райвиконкомів. Це був справжній розгром місцевої номенклатурної еліти, здійснений після призначення П.П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Як згадував колишній працівник одного із політвідділів МТС В.П. Орел, Постишев оперативно реагував на негативну інформацію від начальників політвідділів МТС проти місцевих секретарів райкомів партії. Особливо ніхто не розбирався: секретарів райкомів карати безжально [301, с.127].

Політичні відділи МТС і радгоспів відіграли непересічну роль у проведенні сталінської колективізації сільського господарства. Це були неконституційні органи влади на селі, які директивно реалізовували задуми політичного керівництва СРСР і УСРР. Їх діяльність була досить короткою, але ефективною, з точки зору вирішення завдання остаточного підкорення селянства компартійною владою.

6.3. Комсомол та інші масові добровільні об'єднання

Однією із найбільш масових і впливових формально самодіяльних організацій у СРСР був комсомол – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ). Ленін і верхівка більшовицької партії постійно декларували позапартійний статус комсомолу, його масовість, як молодіжної організації, та самодіяльність. Але разом із тим керівництво більшовицької партії завжди підкреслювало комуністичну сутність комсомолу, його підконтрольність більшовицькій партії.

Сталін приділяв багато уваги визначенню ролі та місця комсомолу у політичній системі СРСР. Він підтримував наміри та дії молодих і амбітних керівників комсомолу, направлені на те, щоб ВЛКСМ була єдиною молодіжною організацією в країні. Сталін особисто вписав у проект Статуту ВЛКСМ, підготовлений до X з'їзду спілки молоді, тезу про позапартійний статус організації. Одночасно керівництво всієї ієрархії комсомольських керівних органів підпало під контроль відповідних партійних комітетів [596, с.68].

Сталін і сталінці поставили хрест на амбіціях групи комсомольських керівників 1920-х рр. на чолі з одним із фундаторів комсомолу Л. Шацкіним досягти рівноправ'я у стосунках між партією і ВЛКСМ. Л. Шацкін був одним із перших зацькованих, репресованих і знищених комсомольських керівників [697, с.28].

Комсомол був заснований у жовтні 1918 року. У його створенні брали активну участь В.І. Ленін, М.І. Бухарін, А.В. Луначарський, Н.К. Крупська. Верхівка РКП(б) розуміла, що молодь є найактивнішим учасником революційних подій. Громадянська війна, що палала, вимагала від більшовицької влади консолідації всіх сил, які підтримували її подальше існування. Створення молодіжної прокомуністичної організації надавало Леніну і ЦК РКП(б) нові можливості впливу на суспільство та підвищувало мобілізаційні можливості влади. Делегати I Всеросійського з'їзду спілок робітничої та селянської молоді, який відбувся у Москві 29 жовтня – 4 листопада 1918 року, які затвердили рішення про створення РКСМ, представляли 22 тис. членів нової спілки молоді [417, с.5].

Незабаром комсомол став справді масовою організацією молоді. Цьому сприяла репресивно-каральна політика комуністичної держави стосовно інших молодіжних організацій, які не визнавали комсомол. Уже через рік після створення, у жовтні 1919 року, у лавах комсомолу було 96,0 тисяч членів. Стосовно загальної кількості молоді це була невелика кількість, тому перші комсомольці відчували свій особливий статус. Вони були переконані у

майбутній перемозі світової революції і готові були боротись за свої переконання зі зброєю в руках. Більшість із перших комсомольців загинула у роки громадянської війни [417, с.9].

Комсомол відіграв велику роль у подіях громадянської війни. Його вплив на молодь швидко поширювався. У суспільстві зміцнювалось переконання, що комсомольці це молоді прихильники більшовизму та кадровий ресурс партійних комітетів. У жовтні 1921 року в комсомолі було 400,0 тисяч членів [470, с.39]. Але оцінюючи цю цифру треба врахувати, що це було 1% стосовно всієї молоді, яка проживала у межах радянської договірної федерації [786, с.180].

Наприкінці 1921 року відбулись дві події, які сприяли суттєвому зменшенню кількості членів комсомолу. По-перше, ЦК РКП(б) затвердив і реалізував рішення про чистку партії та комсомолу. Чистка була жорсткою і торкнулась практично всіх молодих людей непролетарського походження. А по-друге, розпочалась нова економічна політика, що відразу позбавило робочих місць сотні тисяч молодих людей. Комсомол не зміг протистояти валу звільнень і серед частини його членів настало розчарування. Із молодіжної комуністичної спілки виходили молоді робітники, що відразу вплинуло на авторитет комсомольських ватажків. Станом на жовтень 1922 року в комсомолі залишилось 260,0 тисяч членів [595, с.9].

У подальшому відбувалось систематичне зростання лав комсомолу. Цьому сприяла низка заходів ЦК РКП(б) і Раднаркому, з метою підтримки молодого робітництва. Комуністична влада була реально стурбована зростанням нелояльності до неї з боку молодих робітників, а також розмахом кримінальних проявів, проституції та пияцтва [627]. У січні 1923 року в лавах комсомолу було 304,0 тисячі членів. У січні 1924 року – 501,0 тисяча членів, а ще через рік, у січні 1925 року, у комсомолі було 1141,0 тисяча членів [470, с.39].

Для влади було важливим, що збільшився прошарок робітничої молоді у лавах ВЛКСМ: 28,2% у жовтні 1922 року і 40,1% у січні 1924 року [786, с.167].

Ленінський призов був не тільки до РКП(б), але й до комсомолу. Це сприяло подальшому збільшенню кількості членів ВЛКСМ. У 1928 році їх було 2,0 млн., а через чотири роки, у 1932 році, кількість членів комсомолу досягла 5,4 млн. осіб. Збільшилось у ВЛКСМ і партійне представництво: у 1928 році у комсомолі було 183 тисячі партійців, а у 1932 році 229 тисяч [470, с.40-41].

У період 1933-1937 рр. кількість комсомольців зменшилась у порівнянні з 1932 роком. У 1933 році їх було 4,5 млн., у 1934 році – 3,7 млн., у 1935 році – 3,5 млн., у 1936 році – 3,9 млн., у 1937 році – 4,3 млн. [697, с.96]. Ця динаміка пояснювалась атмосферою, яка формувалась серед керівного складу ЦК ВЛКСМ. Керівник ЦК ВЛКСМ О.В. Косарев, який наполегливо виконував директиви Сталіна та самовіддано йому служив, разом із номенклатурою комсомолу всіх рівнів, зробили все для того, щоб комсомольські комітети були зосереджені на пошуку «ворогів народу» у власних лавах, а не на збільшенні кількості комсомольців [880, с.161-166]. Після Великого терору кількість членів ВЛКСМ швидко зростає. Сталін почав формувати комсомол не пов'язаний із революцією та громадянською війною. Це був комсомол, який ідеологічно був вихований на засадах сталінізму і культу особи Сталіна. У 1938-1940 рр. кількість комсомольців зросла з 4,8 до 10,3 млн. осіб [697, с.96].

Комсомол в Україні, як республіканська спілка молоді (КСМУ) активно формувався з 1920 року. Велику роль у цьому відіграв II з'їзд КСМУ, який відбувся в травні 1920 року. На цьому з'їзді активісти комсомолу, маючи підтримку ЦК КП(б)У і ЦК РКСМ одразу заявили про свої наміри в молодіжному русі України резолюцією: «Рух робітничо-селянської молоді повинен бути єдиним і комуністичним. Його єдиною формою є Комуністична спілка Молоді» [723, с.312].

Налаштованість комсомольців УСРР на боротьбу за монополію була не випадковою. На початку 1920-х рр. молодь в Україні знаходилась під впливом різноманітних політичних і громадських молодіжних організацій. Особливо багато їх було в українському селі. У 1920-1921 рр. таких позапартійних селянських спілок було декілька [737, с.7-8].

Складно було конкурувати КСМУ з молодіжними осередками УКП-боротьбистів (КЮС) і Євкомолу, який об'єднував єврейську молодь. Ці організації теж виступали під комуністичними гаслами, але не мали наміру підпорядковуватись московському РКСМ, на відміну від КСМУ. Але КЮС припинила свою діяльність після саморозпуску УКП-боротьбистів у квітні 1920 року, Євкомол увійшов до складу РКСМ у січні 1923 року, а решта конкурентів комсомолу була ліквідована не без допомоги органів держбезпеки. Найдовше тримались молодіжні прихильники УКП і сіоністів [737, с.31-41, 49].

Станом на початок 1921 року у лавах КСМУ нараховувалось 55,0 тисяч членів, із них членів КП(б)У було 600 осіб, тобто менше 1% [143, с.35]. Комуністична спілка молоді України була організаційно слабкою, розколотою на фракційні групи. Тривала дискусія між тими, хто виступав за масовий прийом молоді до КСМУ з подальшим її комуністичним вихованням і перевихованням і тими, хто виступав проти прийому до комсомолу вихідців із середнього та заможного селянства, інтелігенції, службовців. Намагання зробити комсомол не масовою, а класовою організацією було властиво окремим комсомольським керівникам упродовж всього періоду 1920-х – 1930-х рр. Саме за такими пильнували партійні функціонери, які опікувались комсомолом та його керівними кадрами, тому що серед керівного складу комсомолу було багато прихильників Л.Д. Троцького і М.І. Бухаріна [736].

До 1921 року взаємини між КСМУ і КП(б)У не були конкретно визначені. Це створило ілюзію в окремих комсомольських функціонерів з приводу можливої самостійності та рівноправ'я стосовно КП(б)У. З травня 1920 року з цього приводу в КСМУ розпочалась гостра дискусія.

Прихильники підпорядкування комсомолу КП(б)У постійно апелювали до партійних інстанцій. За ходом дискусії уважно спостерігали в ЦК РКСМ. Кінець дискусії поклав III з'їзд КСМУ у травні 1921 року, який засудив прихильників «рівноправності» Лібермана та Лейканда (Донецький губком КСМУ) і вирішив, що спілка повинна підпорядковуватись керівництву КП(б)У [723, с.312].

Компартія України вимагала від керівництва КСМУ перетворення в дійсно масову організацію. Тому збільшенню кількості членів комсомолу приділялась особлива увага. Але посилювались і класові вимоги до діючих і потенційних членів КСМУ. На початку 1922 року і без того малочисельна організація комсомолу України пережила чистку, унаслідок якої було виключено 17% членів КСМУ [496, с.84].

3 травня 1922 року розпочалось кількісне зростання комсомолу. До травня 1924 року, тобто за два роки, склад комсомолу України змінився з 35,0 тисяч членів до 107,8 тисяч, а робітничий прошарок відповідно з 37,7% до 58,9%. У 1924 році у дні ленінського призову до лав комсомолу республіки вступило 44,0 тисячі осіб [563, с.170]. Одночасно посилювався і партійний вплив у КСМУ: у період з березня 1921 року по березень 1922 року на комсомольську роботу було направлено 977 комуністів [138, с.7].

Період з вересня 1924 року до вересня 1925 року був проривним щодо масовості у КСМУ. Кількість членів за один рік зросла у 2,5 рази. Станом на 1 січня 1926 року в лавах КСМУ перебувало 297,643 тисячі членів, а ще через півтора роки, тобто станом на 1 липня 1927 року їх було 390,078 тисяч осіб (з урахуванням 13755 кандидатів у члени КСМУ). Зрозуміло, що за півтора роки кількість членів комсомолу України збільшилась на 26,4% [153, с.10].

Під час проведення модернізації промисловості та колективізації сільського господарства лави КСМУ зростали надшвидкими темпами. Сталін і верхівка ВКП(б) намагались збільшити та розширити суспільно-політичну базу режиму. Кількість членів КСМУ у період з 1928 по 1933 рр. виросла більше, ніж у 2,5 рази. Особливо швидко зростала кількість комсомольських

осередків на селі. Їх кількість перевищувала у 2,8 рази кількість партійних осередків. Комсомол був активним провідником партійних директив під час колективізації [735].

Період з 1933 по 1938 рр. був складним і трагічним для комсомолу України. Безперервно відбувались чистки, перереєстрації членів КСМУ, їх переслідування та репресування. На основі сучасних досліджень можна стверджувати, що номенклатурна еліта КСМУ й актив комсомолу стали об'єктом цілеспрямованого переслідування в роки Великого терору [792, с.11].

На початку 1920-х рр. в українському комсомолі гострі дискусії тривали не тільки з приводу «класовості» та «масовості» КСМУ. Не менш гострою була дискусія з приводу бажання значної частини керівництва КСМУ та місцевих функціонерів мати рівноправні стосунки з РКСМ. Вони не бажали підпорядковуватись ЦК РКСМ і намагались закріпити цю норму у статутних документах КСМУ. Така позиція частини членів ЦК КСМУ була пов'язана зі створенням Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, куди на їх думку комсомол України мав право вступити так само як і РКСМ. Усе ж таки більшість активу КСМУ та його керівництво складала молоді люди, більшість з яких були революційними романтиками й ідеалістами. Вони не визнавали бюрократичної ієрархії в комсомолі та виступали за демократизм і рівноправ'я в його лавах. Дискусія з приводу самостійності КСМУ затягнулась і закінчилась втручанням у цю справу політбюро ЦК КП(б)У. ЦК РКСМ відрядив в Україну С.І. Ігната, який ще в 1917 році очолював Спілку соціалістичної робітничої молоді, воював під час громадянської війни, був підпільником в Одесі, пройшов катування і тюрму. Йому вдалось за підтримки керівництва ЦК КП(б)У примусити ЦК КСМУ подолати самостійницькі настрої та узгодити підпорядкування ЦК комсомолу України ЦК РКСМ [157, с.297].

Треба підкреслити, що у 1920-х – 1930-х рр. комсомолом України, як і ЦК ВЛКСМ, керували люди молоді, малоосвічені, але амбітні та енергійні.

Більшість із них були членами більшовицької партії, але не перевищували комсомольський статутний вік. Вони брали участь у громадянській війні, вірили у класову боротьбу, ненавиділи буржуазію й інтелігенцію, підтверджуючи своє пролетарське походження. Мали непересічні організаторські здібності, користувались авторитетом серед рядових комсомольців. Ось як, наприклад, характеризує В.Ф. Васютіна, який керував КСМУ з грудня 1922 року до липня 1923 року, один із небагатьох, хто пережив Великий терор із керівників ВЛКСМ О.І. Мільчаков: «Гарний організатор, людина кмітлива від народження, він завжди знаходив ключ до серця молодого робітника, добре знав його потреби, розумів його психологію» [299, с.68]. В.Ф. Васютін на роботі в ЦК КСМУ, на комсомольських зборах і заходах ходив у формі українського «червоного козака», з хвацько одягнутою папахою, підкреслюючи цим, що комсомол України здійснював шефство над кавалерійським корпусом червоного козацтва, яким командував герой громадянської війни В.М. Примаков [880, с.55-57].

Підпорядкований партійному керівництву та партійній бюрократії на місцях комсомол виконував у 1920-х – 1930-х рр. не тільки виховну і контролюючу функцію стосовно молоді, але й активно залучався до багатьох суспільно-політичних і соціально-економічних акцій верхівки партії. Оцінюючи роль комсомолу у цих акціях треба враховувати, що у лавах ВЛКСМ станом на 1 січня 1936 року було лише 15% від загальної кількості молоді. В Україні цей відсоток був ще нижчим [786, с.180].

Непересічним був внесок комсомолу у перемогу більшовицької влади та партії під час громадянської війни. Переважна більшість комсомольців зі зброєю в руках воювала в лавах Червоної армії. Серед тих, хто загинув, воюючи на боці більшовиків, було багато молодих людей, які зв'язали своє життя з комсомолом. Багато комсомольців працювали у складі надзвичайних комісій. Чекістські кадри були дуже молодими, радикально налаштованими, безжальними стосовно тих, кого РКП(б) призначав ворогом комуністичної

держави. Певна частина комсомольців працювала в державних установах, на залізниці. Комсомольські мобілізації були звичайною справою. Яким чином вони відбувались в Україні відверто описав у своєму творі «Як гартувалась сталь» загальновідомий у радянські часи М. Островський. Внесок комсомолу у перемогу більшовицької влади під час громадянської війни комуністична держава і ЦК ВКП(б) оцінили у 1928 році: ВЛКСМ було нагороджено орденом бойового Червоного прапору [417, с.11-12].

Комсомол вийшов із громадянської війни мілітаризованою організацією. Велика частина комсомольців була готова продовжувати озброєну боротьбу за перемогу світової комуністичної революції. Але Ленін і ЦК РКП(б) в умовах непу сформулювали для комсомолу інше завдання: виховання та перевиховання молоді на комуністичних засадах, відданість владі. Монополізм комсомолу, як молодіжної структури, лише посилював відповідальність керівництва комсомолу та його функціонерів за виконання поставленого завдання. Секретар ЦК РКСМ О.Л. Ривкин у своєму виступі на X з'їзді РКП(б) у 1921 році говорив: «Комуністичне виховання розуміється як підготовка робітничої молоді, яка входить до складу нашої організації» [129, с.706].

Демілітаризація комсомолу та перебудова його змісту і форм діяльності в умовах непу викликали в його лавах серйозні проблеми: молодь була дезорієнтована та значною мірою позбавлена привабливого комуністичного ідеалу. Серед керівництва РКСМ і КСМУ були активні діячі (В.О. Дунаєвський), які виступали за визнання необхідності одержавлення комсомолу. В.О. Дунаєвський та його прихильники перемогли у дискусії з цього приводу на IV з'їзді РКСМ у вересні 1921 року [169, с.178]. Але Ленін, Луначарський, Бухарін і Зинов'єв засудили «дунаєвщину» і запропонували інший варіант стратегії реорганізації комсомолу: відмовитись від одержавлення комсомолу, а вплив на молодь забезпечити за рахунок швидкого зростання чисельності РКСМ. Одержавлення комсомолу відбулось через включення його кадрової політики як складової механізму

номенклатури, а також формування матеріальної та фінансової бази діяльності ВЛКСМ за рахунок коштів держбюджету.

Особливості функціонування механізму номенклатури стосовно комсомолу в 1920-х – 1930-х рр. продовжують залишатись маловивченими. Але не викликає сумніву, що керівні посади в комсомолі були включені у механізм номенклатури від самого початку його утвердження. Без санкції партійних інстанцій не могло відбутись призначення на відповідну посаду будь-якого комсомольського керівника. Демократичні засади комсомолу швидко згортались уже в першій половині 1920-х рр. Так, влітку 1923 року, у супереччю рішенню бюро КСМУ, політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову про призначення керівником комсомолу УСРР Д. Гуревича. Аналогічні випадки постійно мали місце на місцевому рівні. У 1930-х рр. демократії в комсомолі і стосовно комсомолу з боку партії просто не існувало. Комсомол перетворився з громадської організації молоді в одержавлену масову структуру для виховання молоді та контролю за нею. Окрім включення комсомольських керівних кадрів у механізм партійної номенклатури, велику роль відігравала безпосередньо комсомольська номенклатура, створена за аналогом з партійною номенклатурою [522, с.228-233].

Комсомол був причетним до таких важливих суспільно-політичних і соціально-економічних акцій комуністичної держави у 1920-х рр. як ліквідація неписьменності, переслідування церкви та священнослужителів, боротьба з безпритульністю, безробіттям молоді, комунізація школи та вищих навчальних закладів. В УСРР комсомол приділяв у цей час велику увагу придушенню повстанського руху та реалізації політики XII з'їзду РКП(б) на теренах національно-культурної реформи.

Українізація в лавах ЛКСМУ відбувалась не без дискусій та вирішення проблемних питань, але набагато краще, ніж в їхніх старших товаришів із КП(б)У. Про збільшення частки українців серед членів комсомолу України після XII з'їзду РКП(б) та проголошення партією проведення політики коренізації в союзних республіках свідчить таблиця 2 [493, с.27]

Таблиця 2

Дата	українців	росіян	євреїв	інших
Станом на 1.01.1924 р.	50,9%	29,2%	16,4%	3,5%
Станом на 1.01.1926 р.	63,0%	19,2%	13,8%	4,0%
Станом на 1.01.1928 р.	63,4%	18,9%	14,3%	3,2%
Станом на 1.10.1928 р.	66,1%	14,8%	15,1%	4,0%

Абсолютна кількість членів ЛКСМУ на 1 жовтня 1928 року становила 368281 особа, а частка серед них українців – 243434 особи, або 66,1%, що свідчило про цілеспрямовану роботу ЦК комсомолу республіки та комсомольських функціонерів усіх рівнів щодо прийому до лав ЛКСМУ української молоді у 1924-1928 рр. [493, с.28]. Треба враховувати, що збільшення частки українців у лавах ЛКСМУ відбувалось одночасно зі значним збільшенням загальної кількості комсомольців. Так, станом на 1 квітня 1924 року в ЛКСМУ було всього 67004 особи, серед яких українців – 33687 осіб (50,9%), росіян 19340 осіб (29,2%), євреїв – 10835 (16,4%), поляків – 649 осіб (1,0%), представників інших національностей – 1627 осіб (2,5%). До 1928 року кількість українців у ЛКСМУ збільшилась у 7 разів, росіян – у 3 рази, євреїв – у 4 рази, поляків – у 6 разів. Звідси зрозуміло, що у 1924-1928 рр. прийом до ЛКСМУ росіян, євреїв, поляків і представників інших національностей продовжувався, але з набагато меншою інтенсивністю, ніж прийом українців [153, с.10-11].

Швидке зростання відсотку українців серед членів ЛКСМУ в 1923-1928 рр., а також серед комсомольських активістів і функціонерів вимагає конкретного роз'яснення. По-перше, комсомольська молодь набагато краще, ніж члени КП(б)У, сприймала ідею опанування української мови. До того ж, (по-друге), Молодь більш загострено відчула привабливість володіння

українською мовою у справі реалізації власного соціального ставлення. Так, здорова соціальна мобілізація виступала своєрідним критерієм ефективності та результативності українізаторського курсу. Це ілюструє таблиця 3, що свідчить про стрімкий ріст кількості та частки українців серед активістів ЛКСМУ в 1924-1925 рр. [650, с.225]

Таблиця 3

Рік	Українців (%)	Росіян (%)	Євреїв (%)
1924 р.	19,1	16,3	61,1
1925 р.	60,9	12,5	18,3

Українізація комсомолу продовжувалась і в 1930-х рр. Це було пов'язано, у першу чергу, з активною участю комсомолу в колективізації сільського господарства, у примусовому позбавленні селян власності та в репресивно-каральній політиці комуністичної влади на селі. Комсомольські осередки на селі на 90-95% складались із українців, їх було значно більше, ніж партійних осередків. Сільські комсомольські активісти виділялись у переслідуванні своїх односельців, реалізації політики так званого розкуркулення. Не є випадковим той факт, що генеральний секретар ЛКСМУ С.І. Андрєєв за активу участь комсомолу у новому комуністичному штурмі отримав у голодному 1933 році орден Леніна [880, с.27]. Молоді кар'єристи із комсомолу швидко усвідомлювали, які можливості та які привілеї відкриваються у разі включення до номенклатури сільськогосподарських кадрів ЦК КП(б)У [49, арк.60-65].

Продовження українізації комсомолу в 1930-х рр., навіть усупереч українофобських поглядів керівника ЛКСМУ С.І. Андрєєва та його оточення, було пов'язано з виконанням комсомольськими керівними структурами частини адміністративних і господарських функцій у роки перших індустріальних п'ятирічок. Необхідно було працювати з величезною кількістю сільської української молоді, яка була залучена на промислові об'єкти УСРР. Комсомол відповідав за набір молоді на виробництво та

новобудови, а також за комуністичне виховання та перевиховання молодих робітників. Наприкінці листопада 1929 року бюро ЦК ЛКСМУ затвердило постанову про комсомольську мобілізацію у Донбас 10 тисяч членів спілки. Тоді ж за ініціативи ЦК ВЛКСМ до Донбасу почала прибувати молодь з інших республік і регіонів СРСР. До 1933 року за комсомольськими мобілізаціями в Донбас прибуло 45,8 тисяч осіб, у тому числі 33,0 тисячі з України. А всього в 1929-1937 рр. на роботу в шахтах було мобілізовано комсомолом більше ніж 100 тисяч молоді (20% усіх працюючих у галузі). За ініціативи Харківської організації ЛКСМУ на будівництво тракторного заводу (а одночасно і танкового виробництва) було направлено 1,8 тисяч юнаків і дівчат. На будівництво Сталінградського тракторного заводу ЛКСМУ надіслав 1,0 тисячу осіб. Велика кількість комсомольців була мобілізована на будівництво Дніпрогесу, «Запоріжсталі» та алюмінієвого заводу в Запоріжжі, металургійних комбінатів у Дніпродзержинську і Маріуполі, Луганського паровозобудівного заводу та Краматорського машинобудівельного підприємства. Наприклад, у Краматорську на будівництві машинобудівного заводу працювало 7,0 тисяч комсомольців. Молоді робітники, більшість з яких були вихідцями з українського села, де панував голод, терор і безлад, у надлюдських умовах праці та життя будували і налагоджували промислові велетні, які формували основу модернізованої радянської економіки. Комсомол допоміг Сталіну та керівництву СРСР задіяти величезний мобілізаційний ресурс, який складала молодь, заради втілення амбітного плану будівництва великої держави [734, с.341-342].

Сталін і сталінці з великою підозрою ставились до керівників комсомолу. Вони добре знали, що значна їх частина свого часу підтримувала Л.Д. Троцького, Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва, М.І. Бухаріна. Керівництво СРСР й особисто Сталіна дратувала амбітність і слабка керованість керівництва ВЛКСМ. Генеральний секретар ЦК комсомолу з березня 1929 року до листопада 1938 року О.В. Косарєв страждав відвертим вождізмом і

самозакоханістю. Без сумніву в трагічній долі Косарева та керівництва ЦК ВЛКСМ велику роль відіграло бажання Сталіна і сталінського політбюро мати стовідсотково лояльний стосовно ВКП(б) комсомол на чолі з вихованцями сталінського апарату та непричетними до подій революції і громадянської війни. Не обійшлося і без інтриг проти Косарева на владному олімпі. У керівництві ВКП(б) О.В. Косарєв не мав могутніх політичних союзників і залежав від ставлення до нього Сталіна [502].

В Україні керівництво ЛКСМУ масово знищувалось у роки Великого терору в контексті ліквідації номенклатурної еліти, тобто на рік раніше, ніж керівництво ЦК ВЛКСМ у Москві. Генеральний секретар комсомолу О.В. Косарєв особисто допомагав партії та НКВС «розібратись» із «ворогами народу» у комсомолі в Україні. На IV пленумі ЦК ВЛКСМ у Москві 21 серпня 1937 року він охарактеризував уже заарештованих керівників комсомолу України, як учасників троцькістсько-правої групи молоді, яка очолювалась Андрєєвим і Клінковим. За версією Косарева керівники ЦК ЛКСМУ були безпосередньо зв'язані з заарештованим на той час колишнім керівником НКВС УСРР В.А. Балицьким і колишнім командувачем військовим округом в Україні та членом політбюро ЦК КП(б)У Й.Е. Якіром [792, с.25]. На пленумі ЦК ЛКСМУ 22-25 липня 1937 року було затверджено рішення про розпуск ЦК комсомолу республіки як такий, що не виправдав довіри комсомольців республіки. 26 членів ЦК ЛКСМУ було оголошено «ворогами народу». Керував розправою над комсомольським активом особисто на пленумі керівник КП(б)У С.В. Косіор.

Упродовж 1937-1938 рр. в Україні було знищено практично всіх керівників і членів ЦК ЛКСМУ, керівників місцевих осередків комсомолу. Призначений на посаду очільника КП(б)У в лютому 1938 року М.С. Хрущов був вражений переліком репресованих і знищених перших і других секретарів ЦК ЛКСМУ, редакторів «Комсомольця України», завідувачів оргвідділом ЦК комсомолу й обласних перших секретарів ЛКСМУ. Після ознайомлення з цим переліком, а це було влітку 1943 року, Хрущов сказав:

«Ні за що погубили людей», правда «забувши», що першого секретаря ЦК ЛКСМУ С.І. Усенка заарештували восени 1938 року з його відома [648, с.647].

Формуючи новий апарат радянської влади в Україні, Хрущов побачив дефіцит не тільки партійних і радянських керівників усіх рівнів, але реальну проблему комсомольських кадрів. Знищення С.І. Усенка та його «команди» в ЦК ЛКСМУ практично зруйнувало залишки керівної структури комсомолу республіки. Новому першому секретарю ЦК комсомолу України Ф.І. Наседкіну разом із малопідготовленими людьми в апараті ЦК необхідно було практично відновити систему керівництва молодіжною спілкою республіки. Це виявилось досить складною справою, тому що репресії продовжувались. Але підтримка Хрущова та ЦК КП(б)У зробили свою справу [880, с.254].

Після Великого терору комсомол перетворився у глибоко бюрократизовану структуру. Від участі в роботі комсомолу були насильницькі відсторонені десятки тисяч комсомольських активістів і молодіжних керівників. На керівні посади у комсомольських комітетах усіх рівнів, особливо у ЦК ВЛКСМ та в ЦК комсомолу союзних республік почали масово призначати партійців некомсомольського віку. Переважна більшість з них були сумлінними виконавцями партійних директив. Вони ніяк не були причетні до періоду зародження та становлення комсомолу, не брали участі у комсомольських дискусіях 1920-х – 1930-х рр. Їх стовідсоткова відданість Сталіну особисто та сталінському ЦК партії вражала сучасників фанатизмом і безальтернативністю. Важко було уявити собі після 1938 року, щоб хтось із керівників комсомолу СРСР або УРСР так відкрито і сміливо дискутував із партійно-радянським керівництвом, як це робили у 1920-х – 1930-х рр. фундатори радянського комсомолу Л. Шацкін, В. Дунаєвський, Е. Цетлін або О. Ривкін. Жоден із новопризначених не користувався у молоді такою популярністю як генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарєв, який міг собі дозволити у жорстокому 1937 році в приміщенні ЦК ВКП(б), у присутності

інших московських можновладців нецензурною лайкою висловити своє незадоволення поведінкою та ганебними вчинками сталінського фаворита Л.З. Мехліса. Для М.О. Михайлова, який посів посаду репресованого Косарева, така популярність серед молоді й така смілива поведінка стосовно представників вищого партійного керівництва країни були недосяжні, хоча він прокерував ВЛКСМ з листопада 1938 року до жовтня 1952 року, тобто чотирнадцять років і пішов на підвищення секретарем ЦК КПРС [880, с.235-239].

Тотального контролю з боку комуністичної влади зазнав у 1920-х – 1930-х рр. не тільки комсомол, але й переважна більшість громадських і добровільних спілок та об'єднань різноманітного спрямування, які існували до 1917 року або виникли в радянський період. Щодо цих формувань у більшовицької партії існувала відпрацьована стратегія дій. По-перше, це комунізація тих громадських і добровільних спілок та об'єднань, які існували та функціонували до 1917 року. Якщо спілка або об'єднання чинили опір комунізації як, наприклад, «Просвіта» в Україні, то їх діяльність просто заборонялась владою, а активісти переслідувались органами держбезпеки і проголошувались «буржуазними націоналістами». У разі комунізації громадської або добровільної спілки вона перетворювалась у допоміжну структуру партійно-радянського керівництва. Так сталось, наприклад, із сільськогосподарською кооперацією в УСРР у 1920-х рр. Цю комунізовану спілку очолював майбутній голова Раднаркому УСРР та член політбюро ЦК КП(б)У П.П. Любченко [16, арк.87]. Усе керівництво кооперативної спілки «Сільгоспгосподарь» входило до складу номенклатури ЦК КП(б)У [65, арк.26].

По-друге, це створення самою комуністичною державою «позадержавних» формувань. Керівництво цими «позадержавними» спілками та об'єднаннями здійснювали партійно-радянські структури влади. Але для більш ефективного впливу частина громадських і добровільних спілок та об'єднань була «закріплена» за структурою партійних комітетів, а частина за

радянськими органами у центрі та на місцях. Окремі «позадержавні» формування підпорядковувались і фінансувались одержавленими профспілками та комсомолом. Наприклад, спортивні товариства «Спартак» та «Авангард» були профспілковими, а піонерська дитяча організація підпорядковувалась структурно комсомолу. Для керівництва «позадержавними» формуваннями 8 січня 1928 року було створено Раду республіканських громадських організацій при ВУЦВК. Право на існування будь-якої спілки або об'єднання визначала радянська влада, самодіяльність громадян жорстоко переслідувалась. Такий підхід був жорстко закріплений відповідними законодавчими актами, що визначали правовий статус «позадержавних» формувань в УСРР. «Усі сфери громадської діяльності були розділені між державою, партією та групою лояльних до режиму одержавлених організацій», – стверджує М.С. Дорошко [522, с.234].

«Позадержавні» формування виявились для влади універсальним і дієвим засобом «колективізації» людей творчих професій: літераторів, музикантів, художників, архітекторів. Створення в 1930-х рр. спілок із представників цих професій відбулось під особистим контролем Сталіна за безпосередньою участю його оточення. Творчі спілки відразу потрапили під контроль відповідних відділів ЦК ВКП(б), а їх республіканське відділення під контроль ЦК КП(б)У. Органи держбезпеки з перших днів існування творчих спілок мали «своїх» людей у їх керівництві та широку агентуру серед членів об'єднань. Через творчі спілки влада не тільки контролювала настрої творчої інтелігенції, але й формувала ці настрої [504, с.162-177].

Цікаво, що існували й існують громадські та добровільні об'єднання і формування, які з часів царату практично у незмінному вигляді пережили радянський період. Це наукові товариства – географічні, астрономічні, медичні, педагогічні, хімічні, фізичні та інші. До цього переліку можна було б додати Червоний Хрест, але його існування в СРСР було досить формальним, у зв'язку з тим, що Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) відмовились підписати відповідну міжнародну конвенцію [583, с.163]. Хоча опубліковані

документи свідчать про постійну увагу Сталіна і політбюро ЦК ВКП(б) до питань діяльності наукових товариств, але все ж таки втручання партійно-радянського апарату у змістовну, професійну складову діяльності наукових добровільних товариств було епізодичним і малосуттєвим. Пізніше, у 1940-х рр. – на початку 1950-х рр. Сталін особисто втручався в змістовні проблеми філософії, філології, економічних наук та історії. Постраждала і біологічна наука, де свою волю та погляди науковій спільноті нав'язав тимчасово сталінський ставленик академік Т.Д. Лисенко [282, с.238-270].

Після 1934 року «позадержавні» формування в СРСР і УСРР зазнали перманентної чистки. Велика кількість цих організацій була заборонена владою й органами НКВС. Припинила своє існування навіть спілка старих більшовиків. Сталін не бажав терпіти об'єднання людей, які добре знали марксизм і пам'ятали ленінську добу більшовицької партії. Формально спілка старих більшовиків самоліквідувалась 15 травня 1935 року, але насправді це відбулось згідно з побажанням Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) [584].

Ініціаторами припинення діяльності того чи іншого «позадержавного» об'єднання або формування не обов'язково були партійні, радянські органи або органи держбезпеки. Не менш агресивно вів себе і комсомол. Комсомольські керівники палко вітали та підтримували у 1934 році весь процес створення Спілки письменників СРСР і УСРР. Найбільше керівництво ЛКСМУ критикувало погляди та творчість М. Хвильового. Навіть після його самогубства в 1933 році М. Хвильовий ще багато років був об'єктом критики на комсомольських форумах. ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ постійно дратувала у 1920-х – 1930-х рр. велика кількість літературних об'єднань в УСРР, які демонстрували свою творчу й організаційну незалежність від офіційних інстанцій. Тому не випадковим є той факт, що з 1929 року Всеукраїнська спілка комсомольських письменників «Молодняк» (П. Усенко, І. Гончаренко, А. Клочья) постійно ініціювала створення єдиної Всеукраїнської федерації революційних радянських письменників – прообраз сталінської спілки письменників на чолі з М. Горьким [288, с.277].

Жахливим прикладом ліквідації громадського об'єднання у більшовицькому розумінні цього поняття стала розправа над учасниками з'їзду кобзарів і лірників у 1934 році в Харкові. У ЦК КП(б)У була сформульована теза, озвучена на пленумі Всеукраїнської спілки працівників мистецтва, згідно з якою кобза і бандура вважались за «класово ворожими» інструментами. Завідувач культурно-просвітницьким відділом ЦК КП(б)У М.М. Кіллерог публічно твердив, що кобза і бандура «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики». Тоді в 1934 році заарештували практично весь з'їзд кобзарів і лірників, серед учасників якого було багато людей похилого віку та інвалідів (незрячі). Мистецтво кобзарів і лірників отримало тавро «скрипниківщини», після чого більшість заарештованих учасників з'їзду були репресовані та загинули. Для верхівки КП(б)У вони становили небезпеку, тому що оспівували традиції та героїв визвольної боротьби українського народу. «Націоналістичний ухил» шукали у будь-якій «позадержавній» спілці або формуванні. Спеціалізувався на такому пошуку завідувач відділу ЦК КП(б)У М.М. Кіллерог [69].

Вплив «позадержавних» об'єднань і формувань на механізм функціонування комуністичної держави та суспільство в СРСР і УСРР у 1920-х – 1930-х рр. продовжує залишатись малодослідженою темою. Відомо, що через творчі спілки, спортивні товариства, наукові об'єднання та інші «позадержавні» формування здійснювався не тільки контроль з боку держави за активною самодіяльною частиною населення, але й відбувався розподіл пільг і привілеїв, вирішувались питання закордонних відряджень, дозволів на фінансування та публікацію літературного доробку, наукових досліджень, навіть дозволів на виконання того чи іншого музичного твору. Підтримка радянської влади, величезні накладі опублікованих творів, активна діяльність у «позадержавних» структурах зробила невелику групу діячів науки, мистецтва та літератури людьми заможними і впливовими. Наприклад, в письменницьких колах Києва було добре відомо, що письменник О.Є. Корнійчук є легальним мільйонером і багатою, у

матеріальному сенсі цього поняття, людиною. Не менше матеріальної уваги від влади отримав і О.П. Довженко. Але за своє комфортне та заможне життя обмежена група сталінських фаворитів у мистецтві, науці та літературі заплатила дорогу ціну: відсутністю свободи творчості, тотальною цензурою, закритістю від світового наукового та гуманітарного простору [791, с.552-569; 288, с.176-190].

*

* *

«Позадержавні» об'єднання в УСРР нараховували у своєму складі в 1920-1930-х рр. мільйони осіб. Формально вони були цілком незалежними від держави. Їх існування і діяльність створювали ілюзію бурхливого громадського життя в Україні. Насправді, усі вони були жорстко підпорядковані більшовицькій партії і державним структурам. Серед цих об'єднань виділялися профспілки і комсомол. Ленін, Сталін і верхівка більшовицької партії постійно декларували їх позапартійний статус, але разом із тим завжди підкреслювали комуністичну сутність профспілок і комсомолу. Хоча по відношенню до інших самодіяльних спілок (спортивних, оборонних, Червоного Хреста, географічних, астрономічних, медичних, педагогічних та інших товариств), такі заяви звучали рідше, але це не змінювало їх цілком залежного від влади характеру. «Позадержавні» структури були жорстко інтегровані в політичну систему СРСР і УСРР у 1920-х – 1930-х рр. Вони відігравали роль «передавального пасу» від більшовицької партії до суспільства, розширювали та зміцнювали соціальну базу пануючого комуністичного режиму.

Керівники профспілок, комсомолу ті інших «позадержавних» об'єднань були вмонтовані в номенклатурний механізм партійних комітетів. На республіканському рівні вони були включені у номенклатуру ЦК КП(б)У та його вищих органів (політбюро, оргбюро, секретаріат). Керівники цих спілок та об'єднань обов'язково були членами партії і зобов'язані були реалізовувати партійні директиви та постанови у своїй діяльності. Звіти

керівників профспілок, комсомолу, різноманітних спілок та об'єднань систематично заслуховували партійні комітети всіх рівнів, різними засобами залучали «позадержавні» формування до участі у спроваджені політичних рішень органів влади.

У 1930-х рр. на профспілки та комсомол була перекладена низка функцій державного управління, організації виробництва, соціального захисту, виховної роботи, контролю за особистим життям громадян. Вони все більше виступали у стосунках із суспільством як структури, що допомагають владі здійснювати тотальний контроль.

ВИСНОВКИ

Автор на основі комплексного дослідження отримав науково обґрунтовані результати, які вперше в українській історіографії в сукупності і цілісно розкривають реальний зміст, особливості, механізми та умови формування і функціонування політичної системи радянської України 1920–1930-х рр.

Політична система радянської України формувалась більшовицькою владою в першу чергу з метою встановлення всебічного контролю над суспільством. В.І. Ленін та верхівка більшовицької партії були добре обізнані з непопулярністю ідеології більшовизму в Україні. Переважна більшість суспільства її не сприймала, а національна інтелігенція та багатомільйонне селянство були налаштовані вороже. Саме цим пояснюється розмах повстанського руху проти більшовиків в Україні у часи революції та громадянської війни. Для насадження та укорінення своєї влади більшовицьке керівництво розгорнуло широкомасштабний терор проти своїх політичних опонентів, задіяло весь арсенал засобів агітації та пропаганди, соціальної демагогії та популізму. Той факт, що для встановлення свого панування в Україні більшовикам у 1918–1920 рр. необхідно було тричі здійснювати військове вторгнення на українські терени з території РСФРР свідчить про запеклий і непересічний опір українців більшовицькій диктатурі.

Про структуру політичної системи УРСР в 1920-1930-ті роки ХХ ст. вже писали, і дискусія про її реальні складові не може вважатись закінченою. В Україні найбільш аргументованою є позиція С.В. Кульчицького. Головні висновки С.В. Кульчицького: Ленінський лозунг про те, що саме ради всіх рівнів повинні стати органами державного управління у пролетарській державі – комуні у радянських республіках реалізований не був; від рад більшовицька диктатура залишила тільки оболонку, а реальна влада сконцентрувалась у тандемі: більшовицькі партійні комітети – виконавчі

органи рад; партійні комітети у відповідності із адміністративно – територіальним поділом утворили ієрархію у вигляді піраміди, на вершині якої знаходився директивний центр – керівні органи партії. Ця ієрархія партійних комітетів створила основу для підпорядкування радянських республік керівництву СРСР; декларативна демократизація політичної системи згідно «сталінської» Конституції 1936 року була нейтралізована жорстокими репресіями 1937 – 1938 рр.

Однопартійна диктатура була фундаментом для формування політичної системи радянської України. КП(б)У ніколи не була самостійною політичною партією. З моменту свого започаткування у липні 1918 р. вона була важливим структурним підрозділом РКП(б)–ВКП(б), який був міцно вмонтований в організаційну ієрархію партії.

КП(б)У та її керівництво формувалось з трьох суспільно-політичних джерел. Перше джерело складали більшовики, які народились і вирости в Україні, політична діяльність яких також була пов'язана з утвердженням радянської влади на українській землі.

Друге джерело формували більшовицькі діячі, відряджені в Україну з радянської Росії. Вони не були знайомі з українськими реаліями, ігнорували національні та соціальні прагнення українців.

Третє суспільно-політичне джерело наповнення КП(б)У утворили вихідці з 16 політичних партій, що діяли в Україні у 1918-1925 рр. Об'єднання в лавах КП(б)У у 1920–1930-х рр. багатьох колишніх політичних опонентів визначало специфіку компартійно-радянської еліти України. Українці масово почали вступати в КП(б)У під час реалізації політики коренізації у 1920-х рр.

Ленін і керівництво РКП(б) з початку комуністичної революції намагались повністю контролювати ради всіх рівнів, вибудовувати таку політичну систему, в якій демократично обрані ради замінювались жорстокою ієрархією владного тандему партійні комітети – виконкоми рад. У період громадянської війни, і це добре ілюструється на прикладі подій в

Україні, виконками рад у цьому тандемі фактично заміщались директивно утвореними (не обраними) революційними комітетами.

Відомо, що ревкоми підпорядковувались як Всеукраїнському ревкому, так і вказівкам ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, а також місцевим більшовицьким партійним комітетам, хоча певний вплив на владу наприкінці 1919 р. і на початку 1920 р. ще мали партійні структури УКП-боротьбистів і УПЛСР-борбистів. Їх представники входили до складу ревкомів.

Політбюро, оргбюро та секретаріат ЦК РКП(б) формували середовище політичної еліти СРСР. Комуністична влада, яка декларувала свій глибоко класовий, пролетарський зміст, швидко еволюціонувала до стану закритої касты, нової «червоної» олігархії, яка культивувала вождизм, як один із головних постулатів ідеологічного забезпечення свого панування. Обмежене коло керівників на чолі з В.І. Леніним швидко відокремилось не тільки від того класу, заради якого нібито була здійснена революція – пролетаріату, але й від партії, яка привела їх до влади.

Партійні з'їзди, конференції, пленуми ЦК все більше перетворювались у заходи, які повинні були «освятити», легітимізувати ті рішення, які попередньо відпрацювала вузька група більшовицьких керманічів. І якщо у 1920-х рр. на з'їздах РКП(б), партійних конференціях, пленумах ЦК ще мали місце прояви внутрішньопартійної демократії, то у 1930-х рр. вищі та місцеві партійні форуми все більше перетворювались у ритуальні заходи. Аналогічною була і роль рад усіх рівнів. Існувала реальна розбіжність між продекларованою у Конституції політичною системою і діючими інституціями влади, які здійснювали державне управління, не маючи легального статусу, законодавчих повноважень і будь-якого обсягу відповідальності перед суспільством. Така політична система мала можливість з'явитись і еволюціонувати тільки в умовах всебічного зміцнення однопартійної диктатури.

Державні органи насилля і примусу забезпечили у 1920–1930-х рр. утвердження радянської влади в Україні масовим терором, переслідуванням,

цькуванням всіх опонентів більшовицької диктатури. Була створена розгалужена система секретних інформаторів в усіх верствах суспільства, які систематично доповідали керівництву партії та органів держбезпеки про існуючі в суспільстві настрої, діяльність конкретних людей, політичних і громадських угруповань.

Функціонувала система цивільної цензури, яка допомагала контролювати ідеологічну сферу партійним комітетам і органам держбезпеки. Постійно фабрикувались політичні «справи» проти відомих і авторитетних у суспільстві діячів культури, науки і освіти, мистецтва, що створювало серед національної інтелігенції настрої краху і песимізму. На селі у 1920–1930-х рр. провідниками більшовицької політики надійно виступали надзвичайні тимчасові структури влади, які плідно співпрацювали з місцевими партійними комітетами та органами держбезпеки.

Зміст Конституцій УСРР, як аналогічних Конституцій СРСР і РСФФР, свідчить про те, що більшовицька верхівка під час конструювання вищих органів влади у московському союзному центрі та у національних республіках намагалась довести власному народові та міжнародній спільноті радянський зміст існуючої влади. Керманічі Компартії добре розуміли, що ради всіх рівнів, які виникли у 1917 році, притягували до себе значну частину суспільства своїм демократизмом і можливістю існування певних форм народовладдя. Перекреслення у конструюванні державних органів влади в СРСР, і конкретно в УСРР, радянської складової означало б для РКП(б) – ВКП(б) та їх філій у національних республіках визнання того факту, що комуністична влада віддзеркалює та захищає інтереси лише певного елітарного прошарку. За умов існування комуністичної влади 1920-х – 1930-х рр. це було небезпечно: більшовики в Україні це зрозуміли ще у 1919 році, намагаючись залучити ради всіх рівнів для зміцнення своїх позицій.

Початок конструювання найвищих органів влади та управління УСРР було закладено у республіканській Конституції 1919 року. Не проводячи чіткого розмежування між найвищими органами державної влади та

державного управління, Конституція 1919 р. проголошувала, що органами центральної влади в Україні є: а) Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; б) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад; в) Рада народних комісарів (ст.7). Відповідно до ст. 14 Конституції УСРР 1919 року завідування окремими галузями державного управління покладалося на особливі відділи ВУЦВК – народні Комісаріати.

Політична система УСРР у 1919-1922 рр. і пізніше, не була винаходом ЦК КП(б)У. Вона формувалась і розвивалась як віддзеркалення політичної системи РСФРР. Тому розбіжність між «фасадною» політичною системою продекларованою у Конституції УСРР 1919 року, та реально функціонуючою політичною системою була вражаючою.

Політична система радянської України у 1920-х – 1930-х рр. мала одну важливу ознаку: реальний зміст політичної системи, її складові, механізми функціонування зовсім не відповідали продекларованим положенням республіканських Конституцій 1919, 1925 і 1937 рр. Головна невідповідність полягала у тому, що у перелічених конституціях радянської України не було навіть згадки про реального носія влади – більшовицьку партію та її керівні органи. Такий стан речей був досить дивним: політична партія, яка перемогла у боротьбі за владу, сформувала режим однопартійної диктатури, продовжувала створювати враження, що вона діє як законспірована організація революціонерів. Хоча всі в Україні знали, що влада належить більшовикам. Ця особливість радянської влади привернула увагу сучасних дослідників. Російський історик І.В. Павлова пише з цього приводу: «Комуністична влада до останніх днів свого існування діяла в ситуації надзвичайної секретності, здійснюючи свою політику утаємничено не тільки від народу, але й від власної партії».

На наш погляд, відсутність згадки у Конституціях радянської України, як і в аналогічних Конституціях РСФРР і СРСР, про диктаторську роль більшовицької партії у політичній системі була всебічно прорахованим кроком. Політична еліта СРСР і УСРР таким чином намагалась приховати

важливі факти: по-перше, розбіжність між продекларованою теорією та практикою побудови комуністичної держави і суспільства; по-друге, реальне існування владної ієрархії партійних структур більшовицької партії, яка зв'язала в єдину систему державного управління всю територію СРСР. Владна ієрархія партійних комітетів відповідала адміністративно-територіальному поділу та була механізмом панування в тандемі з виконавчими органами рад певного рівня. По-третє, приховувалась унітарна сутність комуністичної держави, її глибоко централізована практика керівництва, елітарна відірваність від народу. Усе це разом свідчило і про трансформацію поглядів більшовицьких керівників на шляхи та методи побудови так званої пролетарської держави, і про наявність реальної, функціонуючої політичної системи, яка приховувалась за декларативним фасадом радянських конституцій. В Україні ця політична система формувалась у 1919-1920 рр. і більш-менш ефективно почала діяти з початку 1921 року.

Як і в радянській Росії, так і в радянській Україні з 1919 року відбувались два одночасних процеси: посилення ролі політбюро й оргбюро ЦК КП(б)У в партійно-радянському управлінні та концентрація реальної влади у вузького кола більшовицьких керівників (Х.Г. Раковський, Г.І. Петровський, Д.З. Мануїльський, М.О. Скрипник, Д.З. Лебідь, М.В. Фрунзе, В.П. Затонський, С.В. Косіор, В.Я. Чубар, Ф.Я. Кон, Ф.Я. Угаров, Е.Й. Квірінг і деякі інші). Це вузьке коло більшовицьких діячів України формувало номенклатурну еліту УСРР першої половини 1920-х рр.

На наш погляд, органи держбезпеки, армія, судова система, прокуратура, міліція, разом із закладами позбавлення волі утворювали єдину складову частину у політичній системі і СРСР, і радянської України. Ця єдина складова формувалась і жорстко контролювалась вищим партійним керівництвом. Але без примусу та насилля вся політична система СРСР та радянських республік функціонувати б не змогла.

Більшовицька влада була анонімною владою. Ленін і верхівка партії не бажали легалізувати своє панівне становище згадкою у відповідних статтях Конституції РСФРР і УСРР. Функціонуюча жорстка ієрархія партійних комітетів дозволяла більшовицькому керівництву здійснювати грандіозний соціальний експеримент побудови комуністичного суспільства, але уникати відповідальності за трагічні наслідки своєї внутрішньої та зовнішньої політики та багатомільйонні людські втрати. Рішення вищих інстанцій більшовицької партії легалізувались через відповідні постанови та декрети рад всіх рівнів, Раднаркому СРСР та радянських республік, наркоматів та інших структур виконавчої влади. Партійні директиви були обов'язковими для керівників і працівників держбезпеки, армії, міліції, прокуратури, суду та ГУЛАГу. Ними керувались партійці, що працювали у профспілках, комітетах бідноти та незаможних селян, комсомолі, в усіх «позадержавних» спілках і об'єднаннях. Але офіційно керівництву цих об'єднань заборонялось у своїх рішеннях і діях посилались на вимоги і зміст партійних директив.

Реальна і всеосяжна влада більшовицької еліти над Україною не була зафіксована в жодному законодавчому акті, але це не завадило більшовицьким керівникам на чолі з В.І. Леніним, а пізніше і Й.В. Сталіним, сформувати та зміцнити в СРСР і в Україні в 1920–1930-х рр. один із найбільш жорстоких і довготривалих тоталітарних режимів у новітній історії людства. Політична система, яка сім десятків років тримала у своїх лещатах суспільство та народи, які проживали на одній шостій території планети, потребує не тільки всебічного вивчення, але й глибинного переосмислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**І. ДЖЕРЕЛА****1. Архівні документи і матеріали***Центральний державний архів громадських об'єднань України***Ф.1: Центральний комітет Комуністичної партії України**

1. Ф.1. — Оп.1. — Спр.42: Стенограмма V конференции КП(б)У (часть 1). 17 ноября 1920 — 22 ноября 1920 г. — 244 арк.
2. Ф.1 — Оп.1. — Спр.43: Стенограмма V конференции КП(б)У (часть 2). 17 ноября 1920 — 22 ноября 1920). — 246 арк.
3. Ф.1. — Оп.1. — Спр.99: Стенограмма VII конференции КП(б)У (правленный экз., часть III). 4 апреля 1923 г. — 10 апреля 1923 г. — 155 арк.
4. Ф.1. — Оп.1. — Спр.118: Стенограмма VIII конференции КП(б)У (2-й экз., правленный). 12 мая — 16 мая 1924 г. — 383 арк.
5. Ф.1. — Оп.1. — Спр.228: Стенограмма X съезда КП(б)У (2-й экз.). Часть 1. 20 ноября 1927 — 29 ноября 1927 г. — 278 арк.
6. Ф.1. — Оп.1. — Спр.336: Стенограмма XI съезда КП(б)У (часть 1). 5 июня 1930 г. — 15 июня 1930 г. — 363 арк.
7. Ф.1. — Оп.1. — Спр.379: Стенограмма III Всеукраинской конференции КП(б)У (неполный, правленный экз.). 6 июля 1932 г. — 9 июня 1932 г.) — 252 арк.
8. Ф.1. — Оп.1. — Спр.429: Стенограмма XII съезда КП(б)У (1-й экз.). 18 января. — 23 января 1934 г. — 409 арк.
9. Ф.1. — Оп.1. — Спр.487: Стенограммы XIII съезда КП(б)У (1-й экз., часть 1). 27 мая — 3 июля 1937 г. — 323 арк.
10. Ф.1. — Оп.1. — Спр.535: Стенограмма пленума ЦК КП(б)У (2-й экз.). 29 августа — 30 августа 1937 г. — 203 арк.

11. Ф.1. — Оп.6. — Спр.1: Протоколы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1-й экз.). 16 апреля — 8 сентября 1919 г. — 99 арк.
12. Ф.1. — Оп.6. — Спр.7: Протоколы №№ 1-64, 1-10 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, бюро состава наличных членов ЦК КП(б)У (1-й экз.). 15 апреля — 18 декабря 1920 г. — 124 арк.
13. Ф.1. — Оп.6. — Спр.13: Протоколы № 5, 6, 11-62 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1-й экз.). 2 января — 30 июня 1921 г. — 125 арк.
14. Ф.1. — Оп.6. — Спр.16: Протоколы №63-11, 1, 2, 3б заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 1 июля — 27 декабря 1921 г. — 113 арк.
15. Ф.1. — Оп.6. — Спр.29: Протоколы № 1-56 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 1 января — 29 июня 1922 г. — 101 арк.
16. Ф.1. — Оп.6. — Спр.30: Протоколы № 57-101 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 4 июля — 22 декабря 1922 г. — 109 арк.
17. Ф.1. — Оп.6. — Спр.40: Протоколы № 102-120 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 29 января — 24 апреля 1923 г; протоколы № 1-48 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 27 апреля — 31 декабря 1923 г. — 169 арк.
18. Ф.1. — Оп.6. — Спр.48: Протоколы № 49-71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 2 января — 27 июня 1924 г. — 95 арк.
19. Ф.1. — Оп.6. — Спр.49: Протоколы № 1-46 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 4 июля — 29 декабря 1924 г. — 108 арк.
20. Ф.1. — Оп.6. — Спр.58: Протоколы № 47-78 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 7 января — 29 мая 1925 г. — 96 арк.
21. Ф.1. — Оп.6. — Спр.235: Протоколы № 61-62а, 63-71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 8 января — 9 апреля 1932 г. — 175 арк.
22. Ф.1. — Оп.6. — Спр.236: Протоколы №№72-80а, 81 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 25 апреля — 5 августа 1932 г. — 255 арк.
23. Ф.1. — Оп.6. — Спр.237: Протоколы №№ 82-91 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 22 августа — 18 ноября 1932 г. — 231 арк.

24. Ф.1. — Оп.6. — Спр.238: Протоколы №№ 92-96а, 97 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 29 ноября — 30 декабря 1932 г. — 209 арк.
25. Ф.1. — Оп.6. — Спр.265: Материалы к протоколам №№ 88-89 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 29 октября — 5 ноября 1932 г. — 232 арк.
26. Ф.1. — Оп.6. — Спр.281: Протоколы №№ 98-104 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 3 января — 23 февраля 1933 г. — 221 арк.
27. Ф.1. — Оп.6. — Спр.282: Протоколы №№ 105-113 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 4 марта — 23 апреля 1933 г. — 217 арк.
28. Ф.1. — Оп.6. — Спр.283: Протоколы №№ 114-118 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 17 мая — 26 июня 1933 г. — 158 арк.
29. Ф.1. — Оп.6. — Спр.284: Протоколы №№ 119-132 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 3 июля — 27 августа 1933 г. — 320 арк.
30. Ф.1. — Оп.6. — Спр.288: Лист Чубаря Косіору щодо організації комітету у справах друку при РНК. — 14 арк.
31. Ф.1. — Оп.6. — Спр.338: Протоколы №№ 145-146, 1-5 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 4 января — 29 марта 1934 г. — 208 арк.
32. Ф.1. — Оп.6. — Спр.339: Протоколы №№ 6-12 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 3 апреля — 15 июня 1934 г. — 190 арк.
33. Ф.1. — Оп.6. — Спр.340: Протоколы №№ 13-17 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 14 июля — 25 сентября 1934 г. — 236 арк.
34. Ф.1. — Оп.6. — Спр.341: Протоколы №№ 18-26 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 4 октября — 22 декабря 1934 г. — 210 арк.
35. Ф.1. — Оп.6. — Спр.373: Протоколы №№ 27-36 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 5 января — 23 марта 1935 г. — 161 арк.
36. Ф.1. — Оп.6. — Спр.374: Протоколы №№ 37-42 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 8 апреля — 23 июня 1935 г. — 228 арк.
37. Ф.1. — Оп.6. — Спр.375: Протоколы №№ 43-49 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 13 июля — 20 сентября 1935 г. — 225 арк.
38. Ф.1. — Оп.6. — Спр.376: Протоколы №№ 49-52 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 3 октября — 19 декабря 1935 г. — 215 арк.

39. Ф.1. — Оп.6. — Спр.407: Протоколы №№ 53-57 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 31 января – 26 марта 1936 г. — 227 арк.
40. Ф.1. — Оп.6. — Спр.408: Протоколы №№ 58-62 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 13 апреля – 29 июня 1936 г. — 235 арк.
41. Ф.1. — Оп.6. — Спр.409: Протоколы №№ 63-71 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 17 июля – 29 сентября 1936 г. — 238 арк.
42. Ф.1. — Оп.6. — Спр.410: Протоколы №№ 72-76 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 15 октября — 17 декабря 1936 г. — 164 арк.
43. Ф.1. — Оп.6. — Спр.438: Протоколы №№ 77-85 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 16 января — 28 марта 1937 г. — 78 арк.
44. Ф.1. — Оп.6. — Спр.439: Протоколы №№ 86-90, №№ 1-2 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 14 апреля — 19 июня 1937 г. — 175 арк.
45. Ф.1. — Оп.6. — Спр.440: Протоколы №№ 3-6 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. 29 июля – 27 сентября 1937 г. — 165 арк.
46. Ф.1. — Оп.7. — Спр.50: Протоколы №№ 46-124 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 18 ноября 1924 – 7 сентября 1925 г. — 204 арк.
47. Ф.1. — Оп.7. — Спр.296: Протоколы №№ 131-134 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 29 января – 10 февраля 1933 г. — 210 арк.
48. Ф.1. — Оп.7. — Спр.297: Протоколы №№ 135-140 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 21 февраля – 8 апреля 1933 г. — 210 арк.
49. Ф.1. — Оп.7. — Спр.298: Протоколы №№ 141-146 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 22 марта – 27 мая 1933 г. — 192 арк.
50. Ф.1. — Оп.7. — Спр.299: Протоколы №№ 147-150 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 13 июня — 5 июля 1933 г. — 194 арк.

51. Ф.1. — Оп.7. — Спр.300: Протоколы №№ 151-156 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. 7 августа — 26 сентября 1933 г. — 193 арк.
52. Ф.1. — Оп.7. — Спр.301: Протокол № 158 засідання Секретаріату ЦК КП(б)У з 28 жовтня 1933 р. — 63 арк.
53. Ф.1. — Оп.7. — Спр.344: Питання вирішені опитом Секретаріату ЦК КП(б)У з 19 лютого — 147 арк.
54. Ф.1. — Оп.7. — Спр.421: Протоколы №№ 57, 59-63 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (протокол № 58 относится к 1935 г.). 25 февраля — 4 марта 1936 г. — 216 арк.
55. Ф.1. — Оп.7. — Спр.459: Питання вирішені опитом Секретаріату ЦК КП(б)У з 26 січня 1937 р. — 92 арк.
56. Ф.1. — Оп.7. — Спр.460: Протоколи засідань Секретаріату ЦК КП(б)У та питання вирішені опитом з 20 квітня 1937 р. — 164 арк.
57. Ф.1. — Оп.7. — Спр.461: Протоколи № 8-11 постанови Оргбюро ЦК КП(б)У 16 листопада 1937 р. — 124 арк.
58. Ф.1. — Оп.7. — Спр.498: Протокол № 18 постанови Секретаріату ЦК КП(б)У 5 лютого 1938 р. — 72 арк.
59. Ф.1. — Оп.20. — Спр.101: Протокол совместного заседания представителей ЦК КП(б)У и ЦК УКП(боротьбистов) об организации Всеукраинского Ревкома. Соглашения между ЦК КП(б)У и ЦК УКП(боротьбистов) о сотрудничестве в Всеукраинском Ревкоме. Тезисы ЦК КП(б)У о принятии партии боротьбистов в III Интернационал (10.10. – 12.12.1919 г.). — 9 арк.
60. Ф.1. — Оп.20. — Спр.159: Блакитний В. С чего начинать «украинизацию» Украины. Письмо в ЦК КП(б)У от 29 августа 1920 г. — 71 арк.
61. Ф.1. — Оп.20. — Спр.200: Переписка ЦК КП(б)У с губкомами (январь-февраль 1920 года). — 198 арк.
62. Ф.1. — Оп.20. — Спр.330: Общее число организаций и членов КПУ по данным ЦК КПУ на 15 марта 1920 года. Таблица. — 34 арк.

63. Ф.1. — Оп.20. — Спр.1317: Сводки о состоянии партийной организации Украины к VI конференции КП(б)У. Статистическая сводка о составе партийной организации Украины. — 12 арк.
64. Ф.1. — Оп.20. — Спр.1659: Справочник ЦК КП(б)У для членов и кандидатов в члены ЦК, ЦКК КП(б)У и народных комиссариатов Украины. — 48 арк.
65. Ф.1. — Оп.20. — Спр.2895: Докладная записка, справка о количестве и распределении по отраслям народного хозяйства ответственных работников, входящих в распределительную и учетную номенклатуру ЦК КП(б)У по состоянию на 01.02.1929 г. — 46 арк.

Ф.16: Чернігівський губернський комітет Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). 1920 р.

66. Ф.16. — Оп.1. — Спр.1: Инструкция Секретариата ЦК борбистов Черниговского губпарткому (20.01.1920). — 8 арк.

Ф.39: Інститут політичних досліджень ЦК КПУ

67. Ф.39. — Оп.4. — Спр.24: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Буценко Афанасий Иванович. — 2 арк.
68. Ф.39. — Оп.4. — Спр.46: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Гринько Григорий Федорович. — 2 арк.
69. Ф.39. — Оп.4. — Спр.84: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Киллерог Михаил Маркович. — 3 арк.
70. Ф.39. — Оп.4. — Спр.114: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Лапчинский Георгий Петрович. — 23 арк.

71. Ф.39. — Оп.4. — Спр.124: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Любченко Панас Петрович. — 12 арк.
72. Ф.39. — Оп.4. — Спр.127: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Магидов Борис Иосифович. — 2 арк.
73. Ф.39. — Оп.4. — Спр.161: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Попов Николай Николаевич. — 10 арк.
74. Ф.39. — Оп.4. — Спр.204: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Тараненко Корней Семенович. — 2 арк.
75. Ф.39. — Оп.4. — Спр.207: Коллекция документов о видных деятелях партии и государства и участниках гражданской и отечественной войн. Терлецкий Евгений Петрович. — 5 арк.

Ф.43: Центральний комітет та місцеві організації Української Комуністичної партії (боротьбістів)

- 76.Ф.43. — Оп.1. — Спр.66: Информация Екатеринославского губкома боротьбистов в ЦК УКП (февраль 1920). — 8 арк.

Ф.57: Колекція документів з історії Комуністичної партії України

- 77.Ф.57. — Оп.2. — Спр.259: Постановление ЦК КП(б)У по вопросу об отношении к боротьбистам. 11 февраля 1920 г. — 72 арк.
- 78.Ф.57. — Оп.2. — Спр.461: Фотокопия Стаття В. Блакитного «Комуністична партія України і шлях її зміцнення» (Коммунист. 1920. — № 258. — 17 ноября). — 2 арк.
- 79.Ф.57. — Оп.2. — Спр.470: Переписка ЦК КП(б)У с губкоматами о взаимоотношениях с боротьбистами и условиях приема. — 206 арк.

*Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України*

Ф.1: Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

80. Ф.1. — Оп.2. — Спр.2225: Відомості про українізацію центральних установ УСРР (таблиця). — 67 арк.
81. Ф.1. — Оп.7. — Спр.145: Переписка. Лист робітників Херсонського заводу сільгоспмашинобудування Г.І. Петровському. 3 липня 1931 р. — 182 арк.

Ф.2: Рада Народних Комісарів УРСР

82. Ф.2. — Оп.1. — Спр.42: Переписка. Телеграма НКВД УССР Советам и парткомам о необходимости организации Комбедов.— 102 арк.

**Ф.2360: Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком).
Харків**

83. Ф.2360. — Оп.1. — Спр.1: Циркуляри ЦК КП(б)У об організації партійної роботи (копії). Переписка с УК РКП, совнаркомом РСФСР и УК КП(б)У о перемещении ответработников и финансировании губревкомов. 27 декабря 1919 г. — 18 февраля 1920 г. — 39 арк.
84. Ф.2360. — Оп.1. — Спр.3: Протоколы и выписки из протоколов заседаний Всеукраинского революционного комитета. 22 декабря 1919 г. — 19 февраля 1920 г. — 202 арк.
85. Ф.2360. — Оп.1. — Спр.6: Циркуляры Всеукраинского революционного комитета. Копии. 09.01. — 16.02.1920 г.— 34 арк.
86. Ф.2360. — Оп.1. — Спр.12: Телеграмма. Записка Южфронта т.Сталину, Серебрякову, Владимирову. Копия Всеукрревком Мануильскому. Москва. Копия УКР КП. Вл.Затонский. 6 января 1920 года.— 2 арк.

87. Ф.2360. — Оп.1. — Спр.18: Заявление членов ВУРК тов.Петровского и Мануильского 7 января 1920 года.— 5 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. П-1: Запорізький окружний комітет КП(б)У

88. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.34: Отчеты о работе Запорожского окружкома КП(б)У с 1 апреля 1924 г. по 1 марта 1925 г. и окрисполкома, материалы о состоянии Запорожской парторганизации, информационный отчет Бердянского окружкома КП(б)У за май-июнь, сентябрь 1924 г., выводы комиссии по обследованию низового аппарата. — 297 арк.
89. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.129: Закрытые письма ЦК КП(б)У, партийная жизнь, нет Ильича, итоги дискуссии на Украине, вовлечение в партию, о съездах советов, меньшевики и утописты. Политсостояние Запорожского округа, доклад политотдела Запорожского червонного казачества, доклад Бердянского ОКК, работа президиума Запорожского ОИК. — 38 с.
90. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.238: Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У Екатеринославского губкома. — 38 арк.
91. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.239: Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У Екатеринославского губкома Запорожскому окружному комитету КП(б)У. — 175 арк.
92. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.333: Информационно-статистические бюллетени ЦК КП(б)У. — 175 арк.
93. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.488: Информационные бюллетени ЦК КП(б)У хлебозаготовки, беспартийные конференции крестьян, обзор белогвардийской прессы, перевыборы сельсоветов, работа парторганизации. — 250 с.
94. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.493: Итоги роста Украинской парторганизации — 17 арк.

95. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.507: Списки номенклатурных партийных работников Вознесенского, Гуляйпольского, Жеребецкого, Ореховского, Пологовского, Покровского, Саржевского и Токмакского районов. — 15 арк.
96. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.524: Циркуляры ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У. — 427 арк.
97. Ф.П-1. — Оп.1. — Спр.525: Резолюция ЦК КП(б)У об украинизации. — 4 арк.

**Ф.157: Запорізький міський комітет КП(б)У м. Запоріжжя
Дніпропетровської області**

98. Ф.157. — Оп.1. — Спр.367: Директивы ЦК ВКП(б) ЦК КП(б)У по вопросам хлебозаготовок, перестройки колхозных ячеек, переселенцах, снабжения населения и др. — 84 арк.
99. Ф.157. — Оп.1. — Спр.380: Протоколы бюро горкома КП(б)У. — 270 арк.
100. Ф.157. — Оп.1. — Спр.384: Протоколы секретариата горкома КП(б)У. — 287 арк.
101. Ф.157. — Оп.1. — Спр.432: Списки по номенклатурным работникам и партактивам. — 10 арк.
102. Ф.157. — Оп.1. — Спр.751: Списки участников троцкистской оппозиции. — 11 арк.
103. Ф.157. — Оп.1. — Спр.755: Компрометирующие материалы на членов и кандидатов партии А-Ц. — 267 с.

Російський державний архів соціально-політичної історії

Ф.17: Центральний комітет ЦК КПСС (1898, 1903-1991)

104. Ф.17. — Оп.7. — Спр.123: Справка статотдела ЦК: низовой партактив на 1-е августа 1926 г. — Арк.1-7.

105. Ф.17. — Оп.7. — Спр.186: Состав ответственных работников ЦК нацкомпартий, крайкомов и обкомов по партстажу и принадлежности к другим партиям. — 102 арк.
106. Ф.17. — Оп.7. — Спр.186: Статистическая справка учетного отдела ЦК ВКП(б) о составе работников партийных комитетов (ЦК нацкомпартий, крайкомов, обкомов, горкомов и горрайкомов, райкомов, парткомов на предприятиях, в совхозах и МТС). — Октябрь-ноябрь 1932 г. — 112 арк.
107. Ф.17. — Оп.7. — Спр.186: Статистическая справка учетного отдела ЦК ВКП(б): Состав работников парткомов на 1-е января 1933 г. обкомов, крайкомов, ЦК нацкомпартий, горкомов, райкомов, парткомов на предприятиях, в совхозах и МТС. — 130 арк.
108. Ф.17. — Оп.7. — Спр.467: Состав коммунистов участвовавших в оппозициях и антипартийных группировках. По материалам обмена партийных документов 1936 г., поступившим в ЦК ВКП(б) до 1 ноября 1937 г. Таблица 1, 2. — 14 арк.
109. Ф.17. — Оп.7. — Спр.469: Распределение коммунистов-выходцев из других политических партий по роду занятий в момент обмена партдокументов. — 26 арк.
110. Ф.17. — Оп.7. — Спр.469: Распределение руководящих работников-коммунистов, выходцев из других политических партий по учреждениям и организациям. — 18 арк.
111. Ф.17. — Оп.7. — Спр.469: Состав членов и кандидатов ВКП(б) выходцев из других политических партий. По материалам обмена партдокументов 1936 г., поступившим в ЦК ВКП(б) до 1 ноября 1937 г. Таблица 1, 2. — 10 арк.
112. Ф.17. — Оп.7. — Спр.523: Выходцы из других политических партий в составе членов и кандидатов КП(б)У.— 26 арк.
113. Ф.17. — Оп.7. — Спр.523: Данные по Украинской партийной республиканской организации на 1 ноября 1937 г. (по материалам обмена партдокументов 1936 гг.). — 24 арк.

Ф. 386: Мехлис Лев Захарович (1889–1953)

114. Ф.386. — Оп.1. — Спр.1: Л.3. Мехлис. — Арк.1-14.

115. Ф.386. — Оп.1. — Спр.3: Л.3. Мехлис. — Арк.1-24.

2. Опубліковані документи і матеріали**2.1. Нормативно-розпорядча та організаційно-звітна документація партійно-державних органів**

116. Бюллетени V Всеукраинской конференции КП(б)У. — Харьков, 1920. — № 4. — 46 с.

117. Бюллетни VI Всеукраинской конференции КП(б)У. 10-13 декабря 1921 года. — Харьков: ЦК КПУ, 1921. — 124 с.

118. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенограф. отчет. — М. : Госполитиздат, 1939. — 740 с.

119. 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р. — Харків: Видання Оргвідділу ВУЦВК, 1924. — 204 с.

120. Восьмой съезд профсоюзов СССР: Стенограф. отчет. — М., 1928. — Бюллетень № 10. — 46 с.

121. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М. : Политиздат, 1959. — 602 с.

122. Годовой отчет Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины к VIII Всеукраинской Партконференции. Апрель 1923 г. — Апрель 1924 г. — Харьков : Б.м.в., 1924. — 120 с.

123. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М. : Политиздат, 1968. — 904 с.

124. Двенадцатый съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. — М. : Политиздат, 1968. — 926 с.

125. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6-12 декабря 1925 г. Стенографический отчет. — Харьков : Пролетарий, 1926. — 395 с.
126. Девятый съезд РКП(б), март-апрель 1920 года. Протоколы. — М. : Госполитиздат, 1960. — 668 с.
127. IX Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Стенографічний звіт. — Харків : Видання Оргвідділу ВУЦВК, 1925. — 413 с.
128. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20-29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт. — Харків : Державне видавництво України, 1928. — 619 с.
129. Десятый съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1963. — 915 с.
130. Діяльність робітничо-селянського Уряду України. Звіт X Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків : Видання Секретаріату ВУЦВК та УС РНК УСРР, 1927. — 190 с.
131. Друга конференція КП(б)У. 9-14 квітня 1929 р.: Стенографічний звіт. — Харків : Держвидав України, 1929. — 214 с.
132. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. — Харків : Видання НКЮ УСРР, 1923. — 1930.
133. Звіт робітничо-селянського Уряду України за 1923-1924 рік до дев'ятого з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків : Видання ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. — 310 с.
134. Звіт ЦК КП(б)У і його відділів за період з VI по VII Всеукраїнську партконференцію (грудень-березень 1923 р.). — Харків : Партвидав, 1923. — 143 с.
135. Из отчетного доклада первого секретаря ЦК КП(б)У Н.С. Хрущева XIV съезду КП(б)У. 13 июня 1938 г. // Политическое руководство Украины. 1938-1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур,

- Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — М.: РОССПЭН, 2006. — С.41-44.
136. Історія КП(б)У в матеріалах і документах. — К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1934. — Вип. 2. — 167 с.
137. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917-1936. — К. : Партвидав, 1937. — 524 с.
138. Кампанія закрєплення результатів перевірки и сближення с партией. — Харьков : ЦК КП(б)У, 1922. — 52 с.
139. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. Збірник документів і матеріалів. — К. : Держполітвидав УРСР, 1958. — 752 с.
140. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Упоряд.: Ю.В. Бабко [та ін] : В 2 т. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1976. — Т. 1 : 1918–1942. — 998 с.
141. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 478 с.
142. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського Уряду України за 1924-1925 рік. — Харків : Видання Організаційно-інформаційного відділу УС РНК УСРР, 1926. — 48 с.
143. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. — К. : «Молодь», 1969. — 701 с.
144. Меморандум Української комуністичної партії (боротьбистів) Виконавчому Комітетові Комінтерну // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін та ін. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч.1. — С. 537-539.
145. Меморандум Української Комуністичної Партії Конгресові III Комуністичного Інтернаціоналізму // Документи українського комунізму. — Нью-Йорк: Пролог, 1962. — С.45-66.

146. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Стенографічний звіт. — Харків : Видання Оргвідділу ВУЦВК, 1929. — 769 с.
147. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків : Державне видавництво України, 1930. — 773 с.
148. Основные итоги работы правительства УССР за 1927 и 1928 годы (Отчетные данные за период от X Всеукраинского съезда Советов). — Харьков : Издание Секретариата ВУЦИК и Управления делами СНК УССР, 1928. — 114 с.
149. Отчет Екатеринославского губкома КП(б)У к 13-й губпартконференции. — Катеринослав, 1925. — 38 с.
150. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 г.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1-2. — С.317-383.
151. Отчет Центрального управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. — Харьков : Б.м., 1921. — 34 с.
152. Отчет ЦК КП(б)У к V Всеукраинской партийной конференции // Коммунист (Харьков). Приложение. — 1920. — №5. — С.3-11.
153. Отчет ЦКК КП(б)У — НК РКИ УССР X съезду КП(б)У. — Харьков: Издание ЦКК — НК РКИ УССР, 1927. — 102 с.
154. Положение о рабоче-крестьянской милиции. Постановление СНК СССР 25 мая 1931 г. // Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. — К.: Генеза, 1999. — Т.2 : 1926-1945. — С.119-123.
155. Проект Конституції УРСР. Доповідь тов. П.П. Любченка на Надзвичайному XIV Українському з'їзді Рад // Вісті. — 1937. — № 22(4912) — 27 січня. — С.1-4.
156. Пятнадцатый съезд ВКП(б). 2-19 декабря 1927 г. Стенограф. отчет. — М. : Госполитиздат, 1962. — Ч.1. — 842 с.; Ч.2. — 874 с.

157. Пятый съезд РКСМ. Стенографический отчет. — М.-Л. : ЦК РКСМ, 1927. — 237 с.
158. Руководящие кадры РКП (большевиков) и их распределение. — М.— Л. : Госиздат, 1925. — 176 с.
159. Сборник отчетов Народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при СНК УССР и центральных учреждений Украины за 1920 год. — Х. : Всеукргосиздат, 1921. — 286 с.
160. Седьмой Всеукраинский съезд Советов. 10-14 февраля 1922 г. Стенографический отчет. — Харьков : Издательство Управления делами ВУЦИК, 1922. — 95 с.
161. Склад Редакційної Комісії для встановлення остаточного тексту Конституції УРСР // Вісті. — 1937. — № 24(4914) — 2 січня. — С.1.
162. Съезды Советов Советских Социалистических республик. Сборник документов 1917-1922 гг. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. — Т. I. — 836 с.
163. Съезды Советов Советских Социалистических республик. Сборник документов 1917-1922 гг. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. — Т. II. — 616 с.
164. Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик. — Сб. док. 1922-1936 гг. — М.: Гос. издательство юиридческой литературы, 1960. — Т. III. — 400 с.
165. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. — Харків : Б.м.в., 1932. — 278 с.
166. XII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 25 лютого — 4 березня 1931 р. Стенографічний звіт. — Харків : Видання Оргвідділу ВУЦВК, 1931. — 466 с.
167. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17-23 березня 1920 р. Стенограма. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — 528 с.

168. IV з'їзд незаможних селян України. Стенографічний звіт, вид. Оргвідділу ВУЦВК. — Харків, 1924. — 45 с.
169. IV съезд РКСМ. 21-28 сентября 1921 г. Стенографический отчет. — М.; Л., 1925. — 148 с.
170. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве. 9-12 июня 1923. — М. : Бюро секретариата ЦК РКП(б), 1923. — 255 с.
171. Четвертый Всероссийский съезд профессиональных союзов. 17-25 мая 1921 г.: Стенограф. отчет. (Работы пленума и секций). — М.: ВЦСПС, 1921. — 234 с.
172. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. — М.; Л. : Государственное издательство, 1926. — 1054 с.

2.2. Твори діячів комуністичної партії

173. Автобиография Г.Е. Зиновьева // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 7. — С.58-60
174. Артем (Ф.А. Сергеев). Статьи, речи, письма / Артем (Ф.А. Сергеев). — М. : Политиздат, 1983. — 351 с.
175. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е. Бош. — М. : Б.м., 1919. — 55 с.
176. Бухарин Н.И. Борьба за кадры: Речи и статьи / Н.И. Бухарин. — М.; Л. : Госиздат, 1926. — 350 с.
177. Бухарин Н.И. На подступах к Октябрю / Н.И. Бухарин. — М.; Л.: Госиздат, 1926. — 186 с.
178. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Н.И. Бухарин. — М. : Политиздат, 1989. — 512 с.
179. Буценко А. Советское строительство на Украине / А. Буценко. — Харьков : Книгоспілка, 1928. — 86 с.

180. Буценко А.І. О расколе УСДРП (1917-1918) / А.І. Буценко // Літопис революції. — 1923. — № 4. — С.121-123.
181. Буценко А.І. Радянське будівництво на Україні / А.І. Буценко. — Харків: Книгоспілка, 1927. — 79 с.
182. Владимир Ильич Ленин // Биографическая хроника. — М.: Политиздат, 1977. — Т.8. — С.236, 444.
183. Ворошилов К.Е. Рассказы о жизни. Воспоминания / К.Е. Ворошилов. — М. : Политиздат, 1975. — Кн. 1. — 312 с.
184. Десять заповідей. Інструкція агітаторам комуністам на Україні: Промова народного комісара т. Троцького // Київ. — 1997. — № 12. — С.114-117.
185. Затонський В. До матеріалів про другий Всеукраїнський з'їзд рад / В. Затонський // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. — Б.м. : Державне видавництво України, 1928. — № 2. — С.238-249.
186. Затонський В.П. До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (листопад 1918 р.) / В.П. Затонський // Український історичний журнал. — 1989. — № 5. — С.115-123.
187. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В.П. Затонський. — Харків : Український робітник, 1934. — 84 с.
188. Из речи тов. Зиновьева (Заключительное слово тов. Зиновьева на общегородском совещании представителей фабрик и заводов в Петрограде 13 апреля 1921 г.) // Вестник агитации и пропаганды, двухнедельный орган ЦК ВКП(б). — 1921. — № 11-12. — С.15-23.
189. Квириг Э.И. Избранные речи и статьи / Э.И. Квириг. — К. : Издательство политической литературы Украины, 1988. — 344 с.
190. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор ; упоряд. А.Д. Ярошенко (керівник), І.І. Гончарук, М.Б. Погребінський,

- А.А. Соловйова; Ін-т історії партії при ЦК КПУ – філіал Ін-ту маркс.-лен. при ЦК КПРС. — К., 1968. — 560 с.
191. Лапчинський Г.Ф. Національна політика КП(б)У та помилки її колишніх противників / Г.Ф. Лапчинський // Комуніст. — 1926. — 21, 22 грудня.
192. Ленин В.И. Полное собрание починений: в 55 т. / В.И. Ленин. — М. : Госполитиздат, 1958-1965. — Т. 1-55.
193. Ленин В.И. Принципиальные положения к вопросу о войне / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1969. — Т.30. — С. 212-222.
194. Ленин В.И. Государство и революция / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. : В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1962. — Т. 33. — С.1-120.
195. Ленин В.И. Выступления против поправки Бухарина к резолюции о программе партии 8 марта / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1962. — Т.36. — С.65-66.
196. Ленин В.И. Тезисы и доклады о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата 4 марта / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1963. — Т.37. — С.491-509.
197. Ленин В.И. Доклад об отношении пролетариата к мелкобуржуазной демократии // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М.: Изд-во полит. литературы, 1963. — Т.37. — С.207-224.
198. Ленин В.И. Речь при открытии съезда 18 марта / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1963. — Т.38. — С.127-130.
199. Ленин В.И. Успехи и трудности Советской власти / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1963. — Т.38. — С.39-73.
200. Ленин В.И. О «двойном» подчинении и законности / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1964. — Т.45. — С.197-201.

201. Ленин В.И. Телеграмма Х.Г.Раковскому / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М.: Изд-во полит. литературы, 1965. — Т.50. — С.291.
202. Ленин В.И. Телеграмма Х.Г.Раковскому / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1965. — Т.50. — С.282-283.
203. Ленин В.И. А.М.Жарко // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М. : Изд-во полит. литературы, 1965. — Т.50. — С.231-232.
204. Ленин В.И. Речь к солдатам на митинге в Измайловском полку 10(23) апреля 1917 г. / В.И. Ленин // Полн. собр. соч.: В 55 т. — М.: Изд-во полит. литературы, 1962. —Т.31. — С.187-189.
205. Луначарский А.В. Просвещение и революция / А.В. Луначарский. — М. : Госиздат, 1924. — 105 с.
206. Любченко П.П. До Всеукраїнської конференції / П.П. Любченко // Боротьба. — 1920. — № 37. — 17 лютого.
207. Мазлах С. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною / С. Мазлах, В. Шахрай. — Нью-Йорк : Видавництво Пролог, 1967. — 303 с.
208. Мазуренко Ю. До питання про переведення українського діловодства в органах НКЮ // Вестник советской юстиции. — 1929. — № 9, 10. — С.625-635.
209. Мишанич О. Українська література під забороною: 1937-1990 / О. Мишанич // Літературна Україна. — 1994. — 18 серпня.
210. Петровський Г.І. Вибрані статті і промови / Г.І. Петровський. — К. : Політвидав України, 1974. — 415 с.
211. Петровский Г.И. Советы в период гражданской войны и в мирном строительстве / Г.И. Петровский. — К. : Госиздат Украины, 1927. — 78 с.
212. Попов Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины / Н. Попов. — Х. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1929. — 339 с.
213. Постышев П. Советская Украина — несокрушимый форпост великого СССР. Из речи на объединенном пленуме ЦК и ЦКК

- КП(б)У 11 ноября 1933 года / П. Постышев. — Харьков : Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. — 30 с.
214. Постышев П.П. Итоги XIV съезда ВКП(б) / П.П. Постышев // Киевский пролетарий. — 1926. — 5 января.
215. Примітка і підкреслювання В. Леніна на листі Ф. Дзержинського з Харкова. 26/VI 1920 р. // В.И. Ленин и ВЧК: Сб. документов (1917-1922 гг.). 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1987. — С.333.
216. Свердлов Я.М. Избранные произведения / Я.М. Свердлов. — М. : Политиздат, 1976. — 367 с.
217. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур / М. Скрипник. — Харків : Держ. вид-во України, 1928. — 25 с.
218. Скрипник М.О. Вибрані твори / М.О. Скрипник ; упоряд.: І.Ф. Курас (кер.) та інші. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 617 с.
219. Скрыпник Н.А. Два года деятельности прокуратуры УССР: Отчетный доклад прокурора республики на 4-й сессии ВУЦИКа VIII созыва / Н.А. Скрыпник. — Харьков : Госиздат, 1925. — С.5-19.
220. Скрыпник Н.А. Предисловие / Н.А. Скрыпник // Эрде Д. Революция на Укарине. — Харьков : Госиздат УССР, 1927. — С.6-8.
221. Сталин И.В. Сочинения: В 13 т. / И.В. Сталин. — М.: ОГИЗ, 1946-1951. — Т. 1-13.
222. Сталин И.В. Сочинения. (14, 15 и 16 тома) / И.В. Сталин. — М. : Писатель, 1997. — 327 с.
223. Сталин И. Статьи и речи об Украине. Сборник / И.В. Сталин. — К.: Партиздат ЦККП(б)У, 1936. — 246 с.
224. Троцкий Л.Д. Дневники и письма / Л. Троцкий; под ред. Ю.Г. Фельштинского; Предисл. А.А. Авторханова. — М. : Из-во гуманит. лит-ры, 1994. — 256 с.
225. Троцкий Л.Д. К истории русской революции / Л. Троцкий. — М.: Политиздат, 1990. — 447 с.
226. Троцкий Л. Мысли о партии / Л. Троцкий // Двадцать пять лет РКП (большеви́ков): 1898-1923. — Тверь: «Октябрь», 1923. — С.105-129.

227. Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии: В 2-х т. / Л. Троцкий. — М. : Книга, 1990. — Т. 1. — 327 с.; Т. 2. — 350 с.
228. Троцкий Л.Д. Литература и революция / Л. Троцкий. — М. : Политиздат, 1991. — 400 с.
229. Троцкий Л. Перманентная революция: [сб.] / Л. Троцкий. — М.: АСТ, 2005. — 570 с.
230. Троцкий Л.Д. Портреты революционеров. Сборник / Л. Троцкий ; ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. — М. : Московский рабочий, 1991. — 365 с.
231. Троцкий Л. Сталин / Л. Троцкий ; под ред. Ю.Г. Фельштинского. — М.: «ТЕРРА» - «TERRA», 1990. — Т.2. — 304 с.
232. Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: поправки и дополнения к литературе эпигонов / Л.Д. Троцкий. — М. : Наука, 1990. — 336 с.
233. Троцкий Лев / Авт.-сост. Л. Михальчук. — М. : Харвест, 1998. — 224 с.
234. Хвиля А.А. До розв'язання національного питання на Україні / А.А. Хвиля. — Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1930. — 87 с.
235. Хвиля А. Зрадники / А. Хвиля // Більшовик України. — 1928. — № 7. — С.8-9.
236. Чубар В.Я. Вибрані статті і промови / В.Я. Чубар ; упоряд. Т.М. Кольяк; Ін-т історії партії при ЦК КПУ – філіал Ін-ту маркс.-лен. при ЦК КПРС. — К., 1972. — 624 с.
237. Чубарь В.Я. Из выступления на I Всеукраинском съезде учителей / В.Я. Чубарь // Советская педагогика. — 1989. — № 8. — С.120-122.
238. Шахрай О. Открытое письмо тов. Ауссему / О. Шахрай // Летопись революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине. — Б.м.: Государственное издательство Украины, 1925. — № 4(13). — С.182-187.

239. Шверник Н. О задачах ВЦСПС и профессиональных союзов в связи с передачей им функций Наркомтруда / Н. Шверник. — М. : ВЦСПС, 1933. — 47 с.
240. Шлихтер А. Из итогов XIV съезда ВКП(б) / А. Шлихтер. — Харьков : Пролетарий, 1926. — 96 с.
241. Яковлев А. Боротьбисты / А. Яковлев // Правда. — 1920. — № 69. — 30 марта.

2.3. Статистичні видання

242. Бюджети робітників і службовців в 1925 році: Статистика України. — Харків: ЦСУ УСРР, 1925. — Т.3. — Вип.1. — № 155. — 110 с.
243. Бюджети робітників і службовців в 1926 році: Статистика України. — Харків: ЦСУ УСРР, 1926. — Вип.2. — № 167. — 182 с.
244. Бюджети робітників і службовців в 1928-1929 рр.: Поточні щомісячні бюджети робітників за 1928 — 29 р. — Харків: Господарство України, 1930. — № 192. — Вип. 2. — VI. — 41 с.
245. Бюджети робітників і службовців в листопаді 1927 року: Статистика України. — Харків: ЦСУ УСРР 1927. — Вип. 3. — № 168. — 83 с.
246. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 года на Украине. — Харьков : Статистический отдел ЦК КП(б)У, 1922. — 40 с.
247. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Состав РКП(б) по итогам предварительной разработки. — М. : Издательское отделение ЦК РКП, 1923. — Вып. 4. — 50 с.
248. Два роки п'ятирічки УСРР. Матеріали до звіту Уряду XII з'їздові Рад. — Харків : Видання Секретаріату ВУЦВК та УС РНК УСРР, 1931. — 264 с.
249. Два роки роботи Уряду УСРР. 1926/1927 — 1927/1928. Матеріали до звіту Уряду одинадцятому з'їздові Рад. — Харків : Видання Секретаріату ВУЦВК та УС РНК УСРР, 1929. — 227 с.

250. Итоги партработы на Украине за 1923 г.: Справочник. — Харьков : Изд-во ЦК КП(б)У, 1924. — 54 с.
251. Керівні партійні і державні органи УСРР (Інформаційно-довідкові матеріали). Підготував І.М. Шевчук // Про минуле — заради майбутнього / Упорядник Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та інші. — К. : Видавництво при Київ. ун-ті, 1989. — С.372-406.
252. КП(б)У в цифрах. — Харків : Пролетарій, 1925. — 174 с.
253. Партия в цифровом освещении. Материалы по статистике личного состава партии ЦК ВКП(б). Статистический отдел. — М. ; Л. : Госиздат, 1926. — Вып. 2. — 112 с.
254. Підсумки партперепису 1927 р. — Харків: Пролетар, 1928. — 180 с.
255. Радянський апарат УСРР: Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р.: Статистика України. — Харків : Господарство України, 1929. — № 188. — 194 с.
256. Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. — Харків : Партвидав «Пролетар», 1932. — 63 с.
257. Україна в цифрах. 1927. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 117 с.
258. Україна: Статистичний щорічник за 1929 рік. — Харків : Держвидав, 1929. — 88 с.
259. Україна: статистичний щорічник. — Харків : ЦСУ УСРР, 1925. — 218 с.
260. Україна: статистичний щорічник. — Харків : ЦСУ УСРР, 1926. — 415 с.
261. Україна: статистичний щорічник. — Харків : ЦСУ УСРР, 1928. — 387 с.
262. Україна: статистичний щорічник. — Харків : ЦСУ УСРР, 1929. — 242 с.

2.4. Спогади, щоденники, листи

263. Алексеев И. Из воспоминаний левого эсера (Подпольная работа на Украине) / И. Алексеев. — М., 1922. — 52 с.

264. Ангелина П. «Мечта увидеть Сталина». Неопубликованный дневник знатной трактористки / П. Ангелина // Донбас. — 1991. — № 4. — С.140-150.
265. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) / П. Аршинов. — Запорожье : Дикое поле, 1995. — 248 с.
266. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Б. Бажанов. — М. : СП «Софинта», Информ.-реклам. центр «Инфодизайн», 1990. — 319 с.
267. Беседовский Г.З. На путях к термидору / Г.З. Беседовский. — М. : Современник, 1997. — 464 с.
268. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1957. — 584 с.
269. Бош Е.Б. Год борьбы. — 2-е издание с приложением биографических писем автора / Е.Б. Бош. — К. : Издательство политической литературы Украины, 1990. — 447 с.
270. Буревой К. Распад 1918-1922 / К. Буревой. — М. : Новая Москва, 1923. — 137 с.
271. В предчувствии перелома. Последние письма и записки Ф.Э. Дзержинского // Коммунист. — 1989. — № 8. — С.79-88.
272. Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / Н. Валентинов (Н. Вольский) ; сост. и автор вступ.ст. С.С. Волк. — М. : Современник, 1991. — 367 с.
273. Викторов Б.А. Без грифа «секретно». Записки военного прокурора / Б.А. Викторов. — М. : Юрид. лит-ра, 1990. — 335 с.
274. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції 1917 – грудень 1919 рр.) / В. Винниченко В. [Репринтне відтворення видання 1920 року]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. — Ч.2. — 328 с.

275. Височенко А. СССР без маски / А. Височенко. — Вінніпег : Накладом і друком Нового шляху. — 1952. — 196 с.
276. Волин С. Меншевики на Україні (1917-1921) / С. Волин ; под ред. Ю.Г. Фельштинського. — Б.м. : Chalidze Publication, 1990. — 106 с.
277. Гинзбург С.З. О прошлом — для будущего / С.З. Гинзбург — М. : Политиздат, 1983. — 320 с.
278. Гронский И.М. Из прошлого... Воспоминания / И.М. Гронский. — М. : Известия, 1991. — 365 с.
279. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) / Д. Дорошенко. — Мюнхен : Українське видавництво, 1969. — 542 с.
280. Драма утопического создания. Из переписки А.М. Горького и И.В. Сталина // Литературная газета. — 1997. — 27 августа (№35).
281. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929 / С.О. Єфремов. — К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. — 848 с.
282. Жданов Ю.А. Взгляд в прошлое: воспоминания очевидца / Ю.А. Жданов. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. — 448 с.
283. Засядько А.Ф. Биографический очерк. Воспоминания. Документы к 90-летию со дня рождения. Сост.: Сурай Н.С. (руков. группы) и др. — К. : УкрНИИпроект, 2000. — 156 с.
284. Затонський В.П. Спогади про Перший з'їзд КП(б)У / В.П. Затонський. — К. : Держполітвидав України, 1958. — 138 с.
285. Затонський В.П. Уривки з спогадів про українську революцію / В.П. Затонський // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. — Б.м. : Державне видавництво України, 1929. — № 4(37). — С.139-172.
286. Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского государственного работника / Л.М. Каганович. — М. : Вагриус, 1997. — 573 с.
287. Костенко В.С. Двадцять зустрічей з М.С. Хрущовим / В.С. Костенко // Маршрутами історії / Упоряд. Ю.І. Шаповал; Ред.кол.:

- Ф.М. Рудич, І.Ф. Курас та інші. — К.: Політвидав України, 1990. — С.642-653.
288. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Г. Костюк. — Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. — Кн. 1. — 743 с.
289. Кривицкий В.Г. «Я был агентом Сталина». Записки советского разведчика / В.Г. Кривицкий ; пер. с англ. — М. : «ТЕРРА» - «TERRA», 1991. — 334 с.
290. Кропоткин П.А. Справедливость и нравственность (публичная лекция, прочитанная в Анкотском братстве и в Лондонском этическом обществе) / П.А. Кропоткин — М. ; Пг., 1921. — 20 с.
291. Куманев Г.А. Две беседы с Л.М. Кагановичем / Г.А. Куманев // Новая и новейшая история. — 1999. — № 2. — С.113-116.
292. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні: ЦВКУ і Народний Секретаріат / Г. Лапчинський // Літопис революції на Україні. — Б.м. : Державне видавництво України. — 1928. — № 1. — С.159-166.
293. Лапчинський Г.Ф. Боротьба за Київ, січень 1918 р. / Г.Ф. Лапчинський // Літопис революції. — 1928. — № 2. — С.209-219.
294. Луначарский А.В. Как мы заняли Министерство народного просвещения / А.В. Луначарский // На путях к высшей школе. — 1927. — С.4-8.
295. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. — К. : Темпора, 2003. — 608 с.
296. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. / І. Майстренко. — Едмонтон : Канадський інститут Українських Студій Альбертський Університет, 1985. — 416 с.

297. Маньков А.Г. Из дневника рядового человека (1933-1934 гг.) / А.Г. Маньков // Звезда (Санкт-Петербург). — 1994. — № 5. — С.137-170.
298. Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления / А. Мартынов. — М. ; Пг. : Госиздат, 1923. — 76 с.
299. Мильчаков А. Первое десятилетие. Записки ветерана комсомола А. Мильчаков. — М. : Из-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1965. — 270 с.
300. Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України / Упорядники: М.Д.Березовчук, Т.М.Колішер, П.К.Стоян, В.В.Сухарев. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1971. — 315 с.
301. Орел В.П. У важкі 30-ті / В.П. Орел // Український історичний журнал. — 1989. — № 2. — С.121-127.
302. Павлов П. Разгром Совнаркома Украины / П. Павлов // Париж: Изд. Росс. народного движения «Народная правда». — 1949. — № 4. — С.16-18.
303. Переписка Г.И. Петровского с донбасскими и екатеринославскими рабочими (1913-1914) // Летопись революции. — 1926. — № 5. — С.131-151.
304. Петровський Г.І. Великі роки / Г.І. Петровський. — К. : Молодь, 1957. — 157 с.
305. Петровський Г.І. З революційного минулого / Г.І. Петровський. — К. : Держполітвидав УРСР, 1958. — 147 с.
306. Писатель и вождь: Переписка М.А. Шолохова с И.В. Сталиным. 1931-1950-е годы: Сборник документов из личного архива И.В. Сталина / Сост. Ю. Мурин. — М.: Раритет, 1997. — 159 с.
307. Письма В.Г. Короленко Х.Г. Раковскому // Вопросы истории. — 1990. — № 10. — С.3-39.
308. Письма во власть. 1928-1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост.

- А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 528 с.
309. Письма Н.И. Бухарина В.И. Ленину (1915 г.) // Вопросы истории. — 1994. — № 3. — С.19-27.
310. Письмо историка М.С. Грушевского В.М. Молотову. Публ. подготовил Е.Н. Никитин // Отечественные архивы. — 1998. — № 3. — С.94-98.
311. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н.Д. Полонська-Василенко. — К. : Наукова думка, 1993. — 480 с.
312. Пятницкий В.И. Заговор против Сталина / В.И. Пятницкий. — М. : Современник, 1998. — 478 с.
313. Раковський Х.Г. Ілліч і Україна / Х.Г. Раковський // Український історичний журнал. — 1989. — № 4. — С.111-116.
314. Рафес М.Г. Два года революции на Украине (эволюция и раскол «Бунда») / М.Г. Рафес. — М.: Государственное издательство, 1920. — 170 с.
315. Революция на Украине: по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев; Ред. Н.Н. Попова. — Библ. репринтных изд. — К.: Политиздат, 1990. — 436 с.
316. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси / Ю. Самброс. — Б.м. : Сучасність, 1988. — 417 с.
317. Сахаров А.Д. Воспоминания: В 2 т. / А.Д. Сахаров. — М. : «Права человека», 1996. — Т.2. — С. 449-459.
318. Семененко Олександр. Харків, Харків... Видання друге. — Б.м.: Сучасність, 1977. — 240 с.
319. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. / Павло Скоропадський ; голов. ред. Я. Пеленський. — К. : Філадельфія: АТ «Книга», 1995. — 493 с.
320. Смолич Ю. Мої сучасники. Літературно-портретні нариси / Ю. Смолич. — Харків : Вид-во «Радянський письменник», 1978. — 376 с.

321. Советское руководство. Переписка: 1928-1941 гг. / Сост. А.В. Квашонкин, Л.М. Кошелева, Л.А. Роговая, О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 1999. – 519 с.
322. Сосюра В.М. Третя рота. Роман / В.М. Сосюра ; упоряд. тексту, авт. післямови С. Гальченко. – К. : Український письменник, 1997. – 350 с.
323. Судоплатов П. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля / П.А. Судоплатов. — М. : ТОО «Гея», 1996. — 510 с.
324. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П.А. Судоплатов. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. — 688 с.
325. Суровцева Н. Спогади / Н. Суровцева. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 432 с.
326. Терехов Р.Я. Так начиналась борьба. Из воспоминаний / Р.Я. Терехов. – Сталино : Обл. из-во, 1957. – 104 с.
327. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. — М. : Вагриус, 1997. — 511 с.
328. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания) / Н.С. Хрущев. — М. : ИИК «Московские новости», 1999. — Кн. 1. — 846 с.
329. Чуев Ф.И. Каганович. Шепилов / Ф.И. Чуев. — М. : Олма-ПРЕСС, 2001. — 383 с.
330. Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф.И. Чуев. — М.: Олма- ПРЕСС, 1999. — 736 с.
331. Шаповал М. Більшовизм і Україна / М. Шаповал. — Прага : Вільна спілка, 1926. — 132 с.
332. Шліхтер О. Продовольча справа за років громадянської війни. — Харків: Пролетар, 1932. — 351 с.
333. Шолохов и Сталин. Переписка начала 30-х годов // Вопросы истории. — 1994. — № 3. — С.3-25.
334. Шрейдер М.П. НКВД изнутри: Записки чекиста / М.П. Шрейдер. — М. : Возвращение, 1995. — 256 с.

335. Штейберг И.З. Нравственный лик революции / И.З. Штейберг. — Берлин, 1923. — 96 с.

2.5. Періодична преса

336. Агитатор. Орган Агитпропа ЦК КП(б)У, Харьковского окрпаркома и УПП НКП. 1926-1927, 1929, 1930 гг.
337. Боротьба. Орган ЦК Української комуністичної партії. — 1919-1920 рр.
338. Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР. 1928 г.
339. Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР. 1926-1927 рр.
340. Бюллетень ЦКК ВКП(б) и народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции СССР и РСФСР. 1929 г.
341. Вісті. Орган ВУЦВК. — 1921-1925 рр., 1927-1929 рр.
342. Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. — 1920-1922 р.
343. Комсомольская правда. Орган ЦК ВЛКСМ. — 1925-1927 рр., 1930-1933 рр., 1936-1938 рр.
344. Комуніст. Орган ЦК КП(б)У. — 1923-1930 рр., 1933-1937 рр.
345. Красное Запорожье. Орган окружного комитета КП(б)У и окрпрофсовета. 1924-1929 гг.
346. Молодой незаможник. Газета селянської молодіж Чернігівщини. 1923 г.
347. Молодой рабочий. Орган Центрального Харьковского комитета КСМУ. 1924 г.
348. Правда. Орган ЦК ВКП(б). — 1926-1929 рр., 1933-1938 рр.
349. Радянське село. Орган ЦК КП(б)У. 1928 р.
350. Червоне село. Орган Запорізького губвиконкому. 1921 р.

2.6. Археографічні публікації

351. Артем на Украине. Документы и материалы. — Харьков: Книжное издательство, 1961. — 327 с.

352. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927: В 4 т. — М. : Изд. центр «Терра», 1990. — Т. 3. — 256 с.
353. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. — К. : Издательство политической литературы Украины, 1962. — 687 с.
354. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 — июль 1918 гг.): Сб. документов и материалов / Рук. кол. сост. П.Л. Варгатюк. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 801 с.
355. Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. Сборник документов / Составители: А.В. Квашонкин, О.В. Хлевнюк, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 423 с.
356. В.И. Ленин и ВЧК (1917-1922). Сборник документов и материалов. — М.: Политиздат, 1975. — 679 с.
357. В.І. Ленін про Україну. У двох томах. — Ч.ІІ. 1917-1922. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. — 760 с.
358. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в 3-х томах. — т.2. — К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. — 998 с.
359. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) — ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917-1953. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. — М.: МФД, 2002. — 872 с.
360. Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян. Опис документальних матеріалів фонду Р-257. Крайні дати документальних матеріалів 1920—1933 рр. — Харків: Харківське обласне видавництво, 1957. — 200 с.

361. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація Божка О. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С.41-47.
362. Гулаг: Главное управление лагерей. 1918-1960. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. — М.: МФД, 2002. — 888 с.
363. Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1975. — Т. VII. — 676 с.
364. Декреты Советской власти. — Т. III — 17 марта — 10 июня 1918. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. — 686 с.
365. Декреты Советской власти. — Том III — 11 июля — 9 ноября 1918. — М.: Издательство политической литературы, 1964. — 624 с.
366. Декреты Советской власти.— 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М.: Гос. издательство политической литературы, 1957. — Т. I. — 626 с.
367. Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. — 1993. — № 1. — С.39-150.
368. Документи з папки-формуляра О.П. Довженка. Підготував до друку В. Попик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1-2. — С.235-280.
369. Документи про підготовку у проведення судового процесу над членами Спілки визволення України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науково-публіцистичний журнал. — 1995. — № ½. — С.373-396.
370. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). Ред.-упор. П.П. Бачинський. — К.: Друкарня журналу «Охорона праці», 1999. — 640 с.
371. Документи українського Комунізму. Вступна стаття Івана Майстренка. — Нью-Йорк: Дослідно-видавниче об'єднання Пролог, 1962. — 232 с.

372. Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С.24-36; 1991. — № 3. — С.16-25.
373. Индустриализация СССР (1929-1932 гг.). [Сборник]. Документы и материалы. — М.: Наука, 1970. — 635 с.
374. Индустриализация СССР. 1933-1937 гг. [Сборник]. Документы и материалы. — М.: Наука, 1971. — 656 с.
375. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: РОССПЭН, 1997.
376. История советской прокуратуры в важнейших документах. — М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. — 533 с.
377. История советской прокуратуры в важнейших документах. Под ред. и с предисловием зам. Генерального Прокурора СССР К.А. Мокичева. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1952. — 584 с.
378. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. — Ред. кол. изд: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, Ю.А. Ватлин (отв.ред.), М.С. Астахова та інші. — М.: МФД, 2000. — Т.1. — 495 с.; Т.2. — 719 с.; Т.3. — 663 с.; Т.4. — 767 с.; Т.5. — 703 с.
379. Комітети незаможних селян України (1920—1933): Зб. документів і матеріалів. — К.: Видавництво «Наукова думка», 1968. — 640 с.
380. Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии / Публ. док. и предисл. Комментар. Ю.Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского // Вопросы истории. — 2001. — № 7. — С.3-34; 2001. — № 9. — С.10-36.
381. Культурне будівництво в Український РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917—1959. Збірник документів. — т.1. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1959. — 881 с.

382. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927: 36. документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1979. — 524 с.
383. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891-1922. — М.: РОССПЭН, 1999. — 670 с.
384. Литературный фронт. История политической цензуры, 1932-1946 гг. Сборник документов. — М.: РОССПЭН, 1994. — 424 с.
385. Лубянка. Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. — М.: МФД, 2003. — 912 с.
386. Максудов С. Документи з архіву ОДПУ 1921-1922 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С.100-111.
387. Матеріали февральсько-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1994. — № 1, 2, 6, 8, 10, 12
388. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. — Б.м. : Державне видавництво України, 1928. — № 3. — С.254-260.
389. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. — К.: Генеза, 1997. — Т.2.: 1926-1945. — 1999. — 407 с.
390. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сборник документов и материалов. — К.: Издательство политической литературы Украины, 1971. — 390 с.
391. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. — У 2-х ч. / Упорядник О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 2. — 704 с.
392. О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. — М.: Политиздат, 1989. — 271 с.

393. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. Предисловие С.В. Журавлева и А.К. Соколова. — М.: РОССПЭН, 1998. — 357 с.
394. Папакін Г.В., Папакіна Т.П. Архівні джерела про діяльність агітпоїзда імені В.І. Леніна на Україні в 1919 р. // Архіви України. — 1981. — № 4. — С.19-24.
395. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925—1936 гг. Сборник документов. Сост. Л. Кошелева, В. Лельчук, В. Наумов, О. Наумов, Л. Роговая, О. Хлевнюк. — М.: «Россия Молодая», 1995. — 303 с.
396. Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 960 с.
397. Пристайко В. Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») / В. Пристайко, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науково-публіцистичний журнал. — 1995. — № 1/2. — С.190-198.
398. Про минуле — заради майбутнього / Упорядник Ю.І. Шаповал; Ред.кол.: І.Ф. Курас та ін. — К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — 408 с.
399. Провинциальная Чека: Сб. статей и материалов. — Харьков: спецвыпуск журнала «Клио», 1994. — 121 с.
400. Профсоюзы СССР. Документы и материалы. — В 2-х т. — М.: Политиздат, 1963. — Т.1. — 635 с.; Т.2. — 867 с.
401. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. — 1082 с.
402. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. — 483 с.

403. РКП(б): Внутрипартийная борьба в двадцатые годы: Документы и материалы. 1923 г. / Отв. сост. В.П. Вилкова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 464 с.
404. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Березень 1917 — березень 1921 рр. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. — 757 с.
405. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3. 1930-1934 гг. Кн.1. 1930-1931 / Под ред. Береловича, В. Данилова. — М.: РОССПЭН, 2003. — 864 с.
406. Сталин: в воспоминаниях современников и документах эпохи / Сост. Лобанов М.М. — М.: Алгоритм, 2008. — 672 с.
407. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. — М.: РОССПЭН, 2001. — 798 с.
408. Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов. — Авт. И.В. Павлова. — М.: АИРО-XX, 1995. — 340 с.
409. Стенограмма заседания Политбюро ЦК ВКП(б) по вопросу «О постановке партийной пропаганды в печати в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)» 11 и 12 октября 1938 г. // Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) 1923-1938 гг. — В 3-х тт. — Т.3. Ред.кол. тома: Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая, О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 2007. — С.677-772.
410. 1922 год. Что было государственной и военной тайной в РСФСР. Подготовка текста к публикации Г.А. Куренкова // Отечественные архивы. — 1993. — № 6. — С.80-86.
411. 1928 год. Поездка И.В. Сталина в Сибирь. Документы и материалы // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С.193-204.
412. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5-ти тт. — Т.2. Ноябрь 1929 — декабрь

1930. — Ред. кол.: Н. Ивницкий (отв.ред.), В. Виноградов, Л. Виола, В. Данилов и др. — М.: РОССПЭН, 2000. — 927 с.
413. Узник Лубянки: Тюремные рукописи Н.И. Бухарина. Кн.1. — М.: Аиро-XX, 2008. — 1010 с.
414. Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / [Упоряд. Ф. Зубанич]. — К.: Просвіта, 1998. — 783 с.

II. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографії і статті

415. Авторханов А. Технология власти / А. Авторханов. — М. : СП «Слово» – Центр «Новый мир», 1991. — 638 с.
416. Александренко Г. В. Радянський державний устрій / Г. В. Александренко. — Харків : Державне видавництво «Пролетар», 1931. — 176 с.
417. Алексеев Е. П. Ленинский комсомол на защите социалистического Отечества / Е. П. Алексеев. — М. : Знание, 1988. — 62 с.
418. Алексенцев А. И. К вопросу и численности Продармии / А. И. Алексенцев // История СССР. — 1986. — № 2. — С. 155-166.
419. Андреюк Г. П. Выдвиженчество и его роль в формировании интеллигенции (1921-1932 гг.) / Г. П. Андреюк // Из истории советской интеллигенции. — М. : Мысль, 1966. — С. 5-38.
420. Андрухов Н. Р. Выборные партийные органы и их аппарат / Н. Р. Андрухов // Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 2. — С. 56-66.
421. Антошкин Д. Краткий очерк профессионального движения в России / Д. Антошкин. Изд. 3-е, испр., доп. — М. : Госиздат, 1928. — 172 с.
422. Архірейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. /

- Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К. : Сфера, 2003. — № 1 (20). — С. 19-49.
423. Бабиченко Л. Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы / Л. Г. Бабиченко // Новая и новейшая история. — 1994. — № 2 — С. 125-157.
424. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. / Б. М. Бабій — К. : АН УРСР. Сектор державного права, 1956. — 168 с.
425. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. / Б. М. Бабій. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — 384 с.
426. Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. / Ю. В. Бабко. — Львів : Видавництво Львівського університету, 1971. — 180 с.
427. Бажан О. Війна проти власного народу / О. Бажан, В. Войналович // Літературна Україна. — 1993. — 29 липня.
428. Бакулін В. І. Л. Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917-1923 рр.) / В. І. Бакулін, Ю. А. Горбань // Український історичний журнал. — 1990. — № 3. — С. 26-36.
429. Басманов М. И. Сотрудничество и борьба: из опыта отношений КПСС с непролетарскими партиями / М. И. Басманов, К. В. Гусев, В. А. Полушкина. — М. : Наука, 1988. — 381 с.
430. Бачинский П. П. Эммануил Ионович Квиринг / П. П. Бачинский, А. А. Сергиенко. — К. : Издательство политической литературы, 1989. — 199 с.
431. Бачинський Д. В. Громадсько-політична дискусія щодо змісту політики українізації (1920-ті рр.) / Д. В. Бачинський // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : Зб. ст. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. — Вип. 6. — С. 204-218.

432. Беда А. М. Советская политическая культура через призму МВД: От «московского патриотизма» к идее «Большого Отечества» (1946-1958) / А. М. Беда. — М. : Издательство объединения «Мосгорархив», 2002. — 272 с.
433. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. Реприн. воспр. изд. YMCA-PRESS, 1955. — М. : Наука, 1990. — 224 с.
434. Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі / М. Березовчук. — К. : Політвидав України, 1976. — 149 с.
435. Березовчук М. Д. Комітети бідноти України / М. Д. Березовчук // Український історичний журнал. — 1964. — № 5. — С. 114-116.
436. Березовчук Н.Д. Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине / Н. Д. Березовчук, Г. В. Бондаренко. — К : Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. — 113 с.
437. Берия: конец карьеры / Сост. и общ. ред. В.Ф. Некрасова. — М. : Политиздат, 1991. — 416 с.
438. Берхин И. Б. К истории создания первой Советской Конституции / И. Б. Берхин // История СССР. — 1986. — № 3. — С. 128-134.
439. Берхин И. Б. Так что же такое «военный коммунизм»? / И. Б. Берхин // История СССР. — 1990. — № 3. — С. 131-141.
440. Бикова Т. Радянiзацiя Криму (кiнець 1920-1921 рр.) / Т. Бикова // Проблеми iсторiї України: факти, судження, пошуки. Мiжвiдомчий збiрник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — Вип. 8. — С. 135-152.
441. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г. Білас. — К. : Генеза, 1994. — Кн. 1. — 424 с.; Кн. 2. — 684 с.
442. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. — К. : Основи, 1994. — 168 с.

443. Бойко М. К. Г. І. Петровський у радянському будівництві на Україні (1919-1920 рр.) / М. К. Бойко // Український історичний журнал. — 1979. — № 11. — С. 80-87.
444. Бойко Ю. Шлях нації / Ю. Бойко. — Париж; Київ; Львів: «Українське слово», 1992. — 157 с.
445. Бондарчук П. М. Роль профспілок УСРР в «українізації освіти (1920-ті роки) / П. М. Бондарчук // України ХХ століття: культура, ідеологія, політика : Зб. ст. — К. : Ін-т історії НАНУ, 2002. — Вип. 6. — С. 191-203.
446. Борисов В. І. З історії перших продзагонів на Україні (листопад 1917 — квітень 1918 рр.) / В. І. Борисов // Український історичний журнал. — 1986. — № 11. — С. 75-80.
447. Боффа Дж. История Советского Союза / пер. с итальянского: В 2 т. — М. : Междунар. отношения, 1990. — Т. 1. — 612 с.; Т. 2. — 594 с.
448. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / О. Бриндак. — Одеса : Астропринт, 1998. — 184 с.
449. Бровкин В. Н. Культура новой элиты, 1921-1925 гг. / В. Н. Бровкин // Вопросы истории. — 2004. — № 8. — С. 83-98.
450. Бубрика М. Робота з персоналом в органах прокуратури за радянських часів. Історико-правовий аналіз / М. Бубрика // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005. — № 6. — С. 98-104.
451. Бугай Н. Ф. Ревкомы. Научно-популярный очерк / Н. Ф. Бугай. — М. : Политиздат, 1981. — 175 с.
452. Бугай Н. Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы. 1918-1921 / Н. Ф. Бугай. — М. : Наука, 1990. — 318 с.
453. Булдаков В. П. «Военный коммунизм»: идеология и общественное развитие / В. П. Булдаков, В. В. Кабанов // Вопросы истории. — 1990. — № 3. — С. 40-58.

454. Бурганов А. Х. Была ли возможность создания демократического правительства после Октябрьской революции? / А. Х. Бурганов // Отечественная история. — 1993. — № 5. — С. 26-38.
455. Бурлака С. І. Українізація і партапарат / С. І. Бурлака // Трибуна. — 1991. — № 5. — С. 28-29.
456. Бутник-Сиверский Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны (1918-1920) / Б. С. Бутник-Сиверский. — М. : Госполитиздат, 1960. — 696 с.
457. Ваксберг А. И. Царица доказательств. Вышинский и его жертвы / А. И. Ваксберг. — М. : Олма-Пресс, 1992. — 410 с.
458. Валов А. М. Советские профсоюзы в годы индустриализации (1926-1937) / А. М. Валов, И. А. Гараевская. — М. : Профиздат, 1987. — 254 с.
459. Варгатюк П. Л. Донецько-Криворізька Радянська республіка в оцінці В.І. Леніна / П. Л. Варгатюк // Український історичний журнал. — 1988. — № 4. — С. 33-44.
460. Васильев В. 30-е годы на Украине / В. Васильев // Коммунист. — 1990. — № 17 (ноябрь). — С. 77-82.
461. Васильев В. Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р. / В. Ю. Васильев // Український історичний журнал. — 2006. — № 5(470). — С. 155-172.
462. Васильев В. Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. / В. Ю. Васильев // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2009. — Вип. 2. — С. 90-100.
463. Велидов А. Похождения террориста. Одиссея Якова Блюмкина / А. Велидов. — М. : Современник, 1998. — 272 с.
464. Велидов А. С. На пути к террору / А. С. Велидов // Вопросы истории. — 2002. — № 6. — С. 87-118.

465. Вєрба І. А. М. І. Калінін. Епізоди біографії / І. А. Вєрба, Л. О. Гусарова // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 10. — С. 100-105.
466. Вєрстюк В. Ф. Становлення радянської влади / В. Ф. Вєрстюк // Історія України: нове бачення: У 2 т. — К. : Генеза, 1995. — Т. 2. — С. 144-172.
467. Вєрт Н. Історія Советського господарства. 1900-1991 / Н. Вєрт; пер. с фр. 2-е изд. — М. : ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 1998. — 559 с.
468. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Ю. Виговський. — К. : Генеза, 2005. — 312 с.
469. Виноградская С. П. ВУЦИК в первые годы Советской власти (1917-1920) / С. П. Виноградская, А. И. Рогожин. — Харьков : Вища школа, 1977. — 141 с.
470. ВЛКСМ. Наглядное пособие. — М. : Политиздат, 1985. — 169 с.
471. Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі / М. Волін. — 2-е вид., перероб. і доп. — Харків : Партвидав, 1931. — 276 с.
472. Волковинський В. М. Християн Раковський. Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. — К. : Політвидав України, 1990. — 266 с.
473. Волкогонов Д. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. / Д. Волкогонов. — М. : Новости, 1996. — Кн. 1. — 622 с.; Кн. 2. — 702 с.
474. Волкогонов Д. А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция / Д. А. Волкогонов // Вопросы истории. — 1990. — № 3. — С. 3-16.
475. Восленский М. Номенклатура / М. Восленский. — М. : Захаров, 2005. — 640 с.
476. Вронська Т. В. Радянська паспортна система / Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 33-43.

477. Гаврилов А. Ф. Рославльский концентрационный лагерь принудительных работ / А. Ф. Гаврилов // Вопросы истории. — 2001. — № 8. — С. 170-178.
478. Гамрецький Ю. М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил / Ю. М. Гамрецький // Український історичний журнал. — 1987. — № 11. — С. 64-79.
479. Ганжа О. І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921-1923 рр. / О. І. Ганжа // Український історичний журнал. — 1987. — № 5. — С. 109-117.
480. Генис В. Л. Первая Конная армия: за кулисами славы / В. Л. Генис // Вопросы истории. — 1994. — № 12. — С. 64-77.
481. Гишинский А. Состояние КП(б)У к пятилетию Октябрьской революции / А. Гишинский // Октябрьская революция: первое пятилетие. — Харьков : Госиздат, 1922. — С. 167-183.
482. Гимпельсон Е. Г. «Орабочивание» советского государственного аппарата: иллюзии и реальность / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. — 2000. — № 5. — С. 38-46.
483. Гимпельсон Е. Г. Влияние гражданской войны на формирование советской политической системы / Е. Г. Гимпельсон // История СССР. — 1989. — № 5. — С. 3-19.
484. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформ / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 29-43.
485. Гимпельсон Е. Г. Путь к однопартийной диктатуре / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. — 1994. — № 4-5. — С. 94-110.
486. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы. 1917-1920 гг. / Е. Г. Гимпельсон. — М. : Институт Российской истории РАН, 1998. — 259 с.
487. Гимпельсон Е. Г. Формирование советской политической системы: 1917-1923 гг. / Е. Г. Гимпельсон. — М. : Наука, 1995. — 232 с.

488. Гинцберг Л. И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов. По материалам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б) / Л. И. Гинцберг // Вопросы истории. — 1999. — № 10. — С. 119-126.
489. Голанд Ю. Политика и экономика: Очерки общественной борьбы 20-х годов / Ю. Голанд // Знания. — 1990. — № 3. — С. 116-152.
490. Голишков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Изд. 2-е, испр. и доп. / Д. Л. Голишков. — М. : Политиздат, 1978. — Кн. 1. — 99 с.
491. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / Ред. рада: В. А. Смолій (голова), І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Дж. Мейс, Р. Я. Пиріг. — К. : Наукова думка, 2003. — 888 с.
492. Голуб А. І. Маловідома сторінка історії катеринославських есерів-борьбистів / А. І. Голуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. XVII. — С. 234-237.
493. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. — Харків: Держвидав України, 1929. — 60 с.
494. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О. В. Гонтар // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 125-130.
495. Горелов О. И. Цугцванг Михаила Томского. Штрихи к портрету / О. И. Горелов. — М. : РОССПЭН, 2000. — 288 с.
496. Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921-1925 рр.) / В. П. Горшков. — К. : Вид. об'єднання «Вища школа», вид-во при КДУ, 1973. — 203 с.
497. Гошуляк І. Л. До питання про роль В. І. Леніна у зміцненні Компартії України (1918-1920 рр.) / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. — 1989. — № 4. — С. 29-41.

498. Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. — С. 36-46.
499. Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях / А. Грациози. — М. : АИРО-XX, 1997. — 199 с.
500. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Грациози ; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 2001. — 96 с.
501. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / П. Грегори, пер. с англ. И. Кузнецова, А. Макаревича. — 2-е изд. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2008. — 400 с.
502. Грехов В. Н. Расправа с руководством комсомола в 1937-1938 годах / В.Н. Грехов // Вопросы истории. — 1990. — № 11. — С. 136-145.
503. Греченко В. А. І. К. Дашковський: нарис політичної діяльності / В. А. Греченко // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 87-94.
504. Громов Е. С. Сталин: искусство и власть / Е. С. Громов. — М. : Эксмо, 2003. — 544 с.
505. Громова І. Діяльність комісії 50-ти при ВУЦВК (з історії радянського будівництва на Україні в 1919 р.) / І. Громова // Радянське право. — 1972. — № 8. — С. 31-35.
506. Громова І. А. До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України / І. А. Громова // Український історичний журнал. — 1988. — № 4. — С. 100-113.
507. Гросул В. Я. Х. Г. Раковский – революционер, дипломат, публицист / В. Я. Гросул // Новая и новейшая история. — 1988. — № 6. — С. 37-52.
508. Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917-1920 рр.) / П. П. Гудзенко. — К. : Вид-во «Наукова думка», 1965. — 300 с.

509. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционализма к контрреволюции. (Исторический очерк) / К. В. Гусев. — М. : Мысль, 1975. — 383 с.
510. Гусев К. В. Эсеровская богородица / К. В. Гусев. — М. : Луч, 1992. — 160 с.
511. Гусейнов Э. Весьма неоднозначный Н. М. Шверник / Э. Гусейнов // Советские профсоюзы. — 1990. — № 13-14. — С. 100-104.
512. Гусєв В. І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.) / В. І. Гусєв. — К. : Асоціація «Україно», 1996. — 132 с.
513. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К. : Либідь, 1991. — 342 с.
514. Данилов В. П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) / В. П. Данилов // Вопросы истории. — 2003. — № 10. — С. 117-128.
515. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. — 1990. — № 8. — С. 55-64.
516. Держалюк Н. С. Трагедия социалистической идеи / Н. С. Держалюк. — К. : Інститут історії АН України, 1993. — 113 с.
517. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. — М. : Новости. — 1992. — 540 с.
518. Дмитрієнко М. В. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М. В. Дмитрієнко // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 68-78.
519. Дорошкевич В. Я. Встановлення радянської влади на Україні (листопад 1917 — березень 1918 р.) / В. Я. Дорошкевич // Україна в сучасному світі : Матеріали Наукової конференції РАУ. — К., 15-16 червня 1990. — С. 58-72.
520. Дорошко М. Партійні чистки як засіб ліквідації опозиції в КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ ст. / М. Дорошко // Проблеми історії України :

- Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7: Спеціальний. — К. : Інститут історії України НАНУ, Центр дослідження геноциду українського народу, 2003. — С. 124-132.
521. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія / М. С. Дорошко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. — 154 с.
522. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М. С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 368 с.
523. Дорошко М. С. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М. С. Дорошко, В. Ф. Колесник // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 40-50.
524. Дорошко Н. Был ли большевистский режим в Украине оккупационным? / Н. Дорошко // Зеркало недели. — 2007. — № 41(670). — С. 22.
525. Драма российской истории: большевики и революция / Под. ред. академ. А. Н. Яковлева. — М. : Новый хронограф, 2002. — 450 с.
526. Дробижев В. З. Роль рабочего класса СССР в формировании командных кадров социалистической промышленности (1917-1936) / В. З. Дробижев // История СССР. — 1961. — № 4. — С. 55-75.
527. Ежов В. А. Рабочие Петрограда в борьбе за установление советской власти на Украине (ноябрь 1917 — январь 1918 гг.) / В. А. Ежов // Из истории первых лет советской власти. — Л. : Лениздат, 1959. — С. 60-69.
528. Емельянов Ю. В. Троцкий: мифы и личность / Ю. В. Емельянов. — М. : Вече, 2003. — 480 с.
529. Епшлбом Енн Історія Гулагу / Е. Епшлбом ; пер з англ. А. Іщенка. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянської академії», 2006. — 511 с.

530. Ерхов Г. П. Строительство и развитие фабрично-заводских партийных ячеек (1921-1930 гг.) / Г. П. Ерхов // Вопросы истории КПСС. — 1974. — № 4. — С. 77-86.
531. Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919 рр.) / Г. Г. Єфіменко. — К. : Інститут історії України, 2008. — 230 с.
532. Єфіменко Г. Г. Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918-1919 рр.) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 83-100.
533. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938) / Г. Г. Єфіменко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с.
534. Животко А. Нарис історії української преси. Курс лекцій / А. Животко. — Подєбради : УТГІ, 1937. — 112 с.
535. Жуков Ю. Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933-1937 гг. / Ю. Н. Жуков. — М. : Вагриус, 2008. — 512 с.
536. Жуков Ю. Н. Репрессии и Конституция 1936 года / Ю. Н. Жуков // Вопросы истории. — 2002. — № 1. — С. 3-26.
537. Замятина Т. Иосиф Сталин: «Виновных судить ускоренно. Приговор — расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов / Т. Замятина // Известия. — 1992. — 11 июня.
538. Звягинцев А. Г. От первого прокурора России до последнего прокурора Союза / А. Г. Звягинцев, Ю. Г. Орлов. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 382 с.
539. Зеленин И. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 28-42.
540. Зеленин И. Е. Осуществление политики «Ликвидации кулачества как класса» (осень 1930-1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 31-49.

541. Зеленин И. Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 гг.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 42-61.
542. Зеленов М. В. Спецхран и историческая наука в Советской России в 1920-1930-е годы / И. Е. Зеленин // Отечественная история. — 2000. — № 2. — С. 129-141.
543. Земсков В. Н. Судьба кулацкой ссылки (1934-1954 гг.) / В. Н. Земсков // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 118-143.
544. Зинухов А. Комендант Саенко. Провинциальная Чека : Сб. статей и материалов / А. Зинухов. — Харьков : спецвыпуск журнала «Клио», 1994. — С. 32-47.
545. Зільберштейн Н. Прокуратура і цивільний процес / Н. Зільберштейн // Вісник радянської юстиції. — 1923. — № 7. — С. 177-189.
546. Иванов Ю. М. Положение рабочих России в 20-х — начале 30-х годов / Ю. М. Иванов // Вопросы истории. — 1998. — № 5. — С. 28-43.
547. Игрицкий Ю. И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на западе / Ю. И. Игрицкий // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 172-190.
548. Игрицкий Ю. И. Снова о тоталитаризме / Ю. И. Игрицкий // Отечественная история. — 1993. — № 1. — С. 3-18.
549. Из истории взаимоотношений чрезвычайных комиссий и революционных трибуналов. Публикация документов и предисловие К.И. Букова // Вопросы истории. — 1990. — № 7. — С. 155-163.
550. Из истории милиции Советской Украины. — К. : Наукова думка, 1965. — 400 с.
551. Измозик В. С. Политический контроль в Советской России. 1918-1928 годы / В. С. Измозик // Вопросы истории. — 1997. — № 7. — С. 32-52.

552. Ильина И. Н. Партноменклатура: формы и методы секретного руководства / И. Н. Ильина // СССР и холодная война. Под ред. В.С. Лельчука, Е.И. Пивовара. — М. : Мосгорархив, 1995. — С. 269-285.
553. Инквизитор: сталинский прокурор Вышинский : Сб. ст. и док. / Сост. и общ. ред. О.Е. Куфтина. — М. : Из-во «Республика», 1992. — 384 с.
554. Ирошников М. П. Рожденное Октябрем: Очерки истории становления Советского государства / М. П. Ирошников — М.: Наука, 1987. — 256 с.
555. Ирошников М. П. Создание Советского центрального государственного аппарата. Совет народных комиссаров и народные комиссариаты. Октябрь 1917 г. — Январь 1918 г. / М. П. Ирошников — М.-Л. : Изд-во «Наука», 1966. — 296 с.
556. Искендеров А. А. Очерк истории советского общества / А. А. Искендеров // Вопросы истории. — 2003. — № 2. — С. 73-98.
557. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. — М. : Изд-во ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. — 378 с.
558. Иваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В. В. Иваненко. — Дніпропетровськ : «АРТ-ПРЕС», 2003. — 332 с.
559. Иваненко В. В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В. В. Иваненко, А. І. Голуб, О. А. Удод. — К. : Генеза, 1997. — 208 с.
560. Ігнатович Є. В. Російський Комунізм і Україна / Є. В. Ігнатович. — К. : Український Центр духовної культури, 2003. — 192 с.
561. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні / В. Іжевський. — Харків : Червоний шлях, 1924. — 80 с.
562. Ісакова Т. В. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918 — серпень 1919 рр.) / Т. В. Ісакова // Вісник Київського університету. — 1966. — № 7. — С. 124-131.

563. Історія Ленінської Комуністичної Спілки молоді України. — К. : Політвидав України, 1968. — 598 с.
564. Історія Української РСР : У 8 т, 10 кн. / Ред. кол. М.І. Супруненко (відп. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 1977. — Т.5 : Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). — 592 с.
565. Калита В. Д. Створення першого уряду радянської України / В. Д. Калита // Український історичний журнал. — 1971. — № 4. — С. 67-74.
566. Калмакан І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження / І. Калмакан, О. Бриндах. — Одеса : АстроПринт, 1997. — 289 с.
567. Карр Э. История Советской России: Пер. с англ. / Эдвард Карр; Предисл. А.П. Ненарокова. — Кн.1, Т. 1-2: Большевицкая революция 1917-1923. — М. : Прогресс, 1990. — 763 с.
568. Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г. Касьянов, В. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1991. — 96 с.
569. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30 років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. — К. : Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Альбертського ун-ту, 1992. — 176 с.
570. Киридон П. В. К вопросу о внутрипартийной демократии 20-х годов / П. В. Киридон, В. П. Шевчук // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 9. — С. 97-105.
571. Кічий І. В. 70-річчя утворення Всеукрревкому / І. В. Кічий // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 136-141.
572. Ключева З. И. Идеиное и организационное укрепление Коммунистической партии в условиях борьбы за построение социализма в СССР / З. И. Ключева. — М. : Мысль, 1970. — 312 с.
573. Коган Л. А. Военный коммунизм: утопия и реальность / Л. А. Коган // Вопросы истории. — 1998. — № 2. — С. 122-134.

574. Кокін С. А. Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УСРР (1920-1922 рр.) / С. А. Кокін // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції, 15-16 вересня 1994 р. / під ред. П. П. Панченка. — К., 1998. — С. 223-240.
575. Кокін С. А. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920-1924 / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. — К. : Інститут історії України НАН України. — 58 с.
576. Колесников Б. Нариси історії професійного руху на Україні / Б. Колесников. — Харків : Український робітник, 1927. — 178 с.
577. Колісник М. К. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні (1919-1920) / М. К. Колісник. — Х. : Вид-во Харківського університету, 1958. — 203 с.
578. Комладзе В. С. З історії становлення центрального апарату управління професійною освітою на Україні (1917-1920 рр.) / В. С. Комладзе // Педагогіка. — 1977. — Вип. 16. — С. 122-129.
579. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест ; пер. з англ. — К. : Либідь, 1993. — 384 с.
580. Конквест Р. Культ личности – ничто по сравнению с террором и фальсификацией / Р. Конквест // Известия. — 1990. — 19 мая.
581. Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945-1991) / А.Б. Коновалов. — Кемеров: Кузбассвузиздат, 2006. — 636 с.
582. Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском / Ф. Конт. — М. : Международные отношения, 1991. — 396 с.
583. Коржихина Т. П. Общественные организации в политической системе страны. Из истории добровольных обществ в первое десятилетие Советской власти / Т. П. Коржихина // История СССР. — 1990. — № 5. — С. 161-165.

584. Коржихина Т. П. Общество старых большевиков (1922-1935) / Т. П. Коржихина // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 11. — С. 50-65.
585. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. — 1997. — № 7. — С. 25-38.
586. Корнеев В. Е. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 — начало 1940-х гг.) / В. Е. Корнеев, О. Н. Копылов // Отечественные архивы. — 1992. — № 3. — С. 13-24.
587. Коровина М. Н. Борьба за улучшение благосостояния рабочего класса (1921-1925 гг.) / М. Н. Коровина, Т. Ф. Коган // Вопросы истории. — 1961. — № 9. — С. 41-50.
588. Костинська Н. С. До питання про формування державного апарату на Україні / Н. С. Костинська // Український історичний журнал. — 1988. — № 6. — С. 111-115.
589. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника / Г. Костюк. — К. : Вид-во «Смолоскип», 1995. — 508 с.
590. Коэн С. Большевизм и сталинизм / С. Коэн // Вопросы философии. — 1989. — № 7. — С. 46-72.
591. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938. / С. Коэнж; пер. с англ. — М. : Из-во Прогресс, 1992. — 574 с.
592. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко / Б. Кравченко. — К. : Основи, 1997. — 423 с.
593. Краус Т. Советский термидор. Духовные предпосылки сталинского поворота (1917-1928) / Т. Краус. — Будапешт : Венгерский институт русистики, 1997. — 252 с.
594. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. — К. : «ARC-UKRAINE», 1996. — 793 с.

595. Криворученко В. Комсомол и перестройка: уроки истории / В. Криворученко // Молодой Коммунист. — 1987. — № 2. — С. 9-12.
596. Криворученко В. Под прессом культа / В. Криворученко // Молодой коммунист. — 1990. — № 2. — С. 73-83.
597. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 66-80.
598. Кулик І. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України / І. Кулик, М. Яворський. — Харків : Держвидав України, 1923. — Ч. 1. — 70 с.
599. Куликов В. ГПУ — ОГПУ 1922-1934 / В. Куликов // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 1. — С. 36-41.
600. Кульчицкий С. Сколько нас погибло от голодомора 1933 года? / С. Кульчицкий // Зеркало недели. — 2002. — № 45(420). — 23 ноября. — С. 21-22.
601. Кульчицкий С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицкий. — К. : Основи, 1996. — 396 с.
602. Кульчицкий С. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. Кульчицкий. — К. : Наш час, 2008. — 79 с.
603. Кульчицкий С. Таємниця тридцять сьомого року / С. Кульчицкий // Історія України. — 2001. — жовтень. — № 37. — С. 5-6.
604. Кульчицкий С. Як вирішувалось «українське питання». Чи була Радянська Україна у 1917-1922 рр. незалежною? / С. Кульчицкий // Політика і час. — 1994. — № 9. — С. 57-63; 1994. — № 10. — С. 69-74; 1994. — № 11. — С. 66-72; 1994. — № 12. — С. 64-70.
605. Кульчицкий С. В. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України: факти, судження, пошуки / С. В. Кульчицкий // Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 17. — К. : Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 438-449.

606. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. — К. : Наш час, 2007. — 427 с.
607. Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року / С. В. Кульчицький. Препринт № 9(21). — К., 1990. — 89 с.
608. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / С. В. Кульчицький. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 141-155.
609. Кульчицький С. В. Концепція «Кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 3-16.
610. Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1989. — № 8. — С. 88-93.
611. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 31-49.
612. Кульчицький С. В. Становлення радянської політичної системи / С. В. Кульчицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2008. — Вип. XXIII. — С. 4-37.
613. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.
614. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. — К. : НАН України; Ін-т історії України, 1995. — 203 с.
615. Кульчицький С. В. УССР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії /

- С. В. Кульчицкий. — К. : Інститут історії України НАН України, 1993. — 142 с.
616. Кульчицький С. В. XX з'їзд КПРС — переламний пункт в історії радянського комунізму / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 106-129.
617. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицкий. — К. : Вид-во «Україна», 1991. — 431 с.
618. Кульчицький С. В. Партиїно-радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 3-15.
619. Кульчицький С. В. Громадське суспільство в радянській гамівній сорочці / С. В. Кульчицкий // День. — 2008 — 17 вересня (№ 166); 2008. — 18 вересня (№ 167); 2008. — 19 вересня (№ 168).
620. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас. — К. : Наукова думка, 1978. — 316 с.
621. Курицын В. М. 1937 год в истории Советского государства / В. М. Курицын // Советское государство и право. — 1988. — № 2. — С. 109-119.
622. Курносков Ю. О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр. / Ю. О. Курносков // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 93-99.
623. Курносков Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму / Ю. О. Курносков // Український історичний журнал. — 1991. — № 12. — С. 3-18; 1992. — № 1. — С. 3-18.
624. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. Передмова Г. Немирі. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. — 510 с.

625. Кучемко Н. М. Из опыта партийного руководства правоохранительными органами (1921-1925 гг.) / Н. М. Кучемко // Вопросы истории КПСС. — 1986. — № 3. — С. 54-65.
626. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Анталогія 1917-1933 / Ю. Лавріненко. — Париж, 1959. — 985 с.
627. Лебина Н. Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х годов / Н. Б. Лебина // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 30-42.
628. Левин М. Советский век / Моше Левин: [пер. с англ. В. Новикова и Н. Копелянской]. — М. : Европа, 2008. — 675 с.
629. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма: Индустриальное общество и социалистическое государство / Лейн Дэвид; И. Беяева (пер. с англ.), С. Иващенко (пер. с англ.). — К.: Институт социологии НАНУ; Харьков: Харьковский нац. универ. им. В.Н. Каразина, 2006. — 256 с.
630. Леонов С.В. Рождение советской империи: государство и идеология 1917-1922 гг. / С.В. Леонов. — М. : Диалог, 1997. — 356 с.
631. Леонов С. В. Советская государственность: замыслы и действительность (1917-1920 гг.) / С. В. Леонов // Вопросы истории. — 1990. — № 12. — С. 29-46.
632. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. / В. В. Липинський // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 3-14.
633. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.) / В. М. Литвин. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — 488 с.
634. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В. М. Литвин. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. — 512 с.

635. Литвинова Г. И. Революционные комитеты в годы гражданской войны / Г. И. Литвинова. — М. : «Юридическая литература, 1974. — 152 с.
636. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. — Т. 1. (1917-1943 рр.). Монографія / І. Л. Лікарчук. — К. : Видавець Ешке О.М., 2002. — 328 с.
637. Лозицький В. Микола Хвильовий / В. Лозицький // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 4. — С. 52-60.
638. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991) / В. С. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 368 с.
639. Ломов Г. И. В дни бури и натиска / Г. И. Ломов // Вопросы истории КПСС. — 1987. — № 11. — С. 101-114.
640. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918-1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис ; под ред. Н.М. Голушко. — Харьков : Основа, 1990. — 344 с.
641. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. — Мюнхен : Сучасність, 1978. — 224 с.
642. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Частина друга / І. Майстренко. — Мюнхен : Сучасність, 1969. — 107 с.
643. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. — Мюнхен : Сучасність, 1979. — 232 с.
644. Малашко А. М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР / А. М. Малашко. — Минск : Издательство БГУ им. Ленина, 1969. — 322 с.
645. Малик Я. Українська Комуністична партія / Я. Малик // Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальн. навч. закл. / За загал. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К. : Генеза, 2001. — С. 921-922.

646. Маля М.. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917-1991. / Мартін Маля ; пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленка. — К. : Видавництво «Мегатайп», 2000. — 608 с.
647. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. — Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1985. — 144 с.
648. Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред.кол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та інші. — К. : Політвидав України, 1990. — 655 с.
649. Марьямов Г. Кремлевский цензор / Г. Марьямов. — М. : Вагриус, 1992. — 157 с.
650. Масненко В. В. Між колоніальною адміністрацією та національною елітою: українізація Компартії, державних органів, комсомолу в 20-х рр. / В. В. Масненко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. — Вип. 4. — К., 2001. — С. 218-244.
651. Масненко В. В., Шаров І. Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В. В. Масненко, І. Ф. Шаров // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. — С. 100-104.
652. Маше М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. – 1917-1991 / Маше Мартін, А.Д. Гриценко (пер. з англ.). — К.: Мегатайп, 2000. — 607 с.
653. Медведев Р. О Сталине и сталинизме / Р. Медведев. — М. : Прогресс, 1990. — 488 с.
654. Медведев Р. А. О соотношении цели и средств в социалистической революции / Р. А. Медведев // Вопросы философии. — 1988. — № 8. — С. 166-173.
655. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.) / Дж. Мейс // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 34-48.

656. Мельгунов С. П. Красный террор в России / С. П. Мельгунов. — Симферополь : Таврия, 1991. — 256 с.
657. Мельниченко В. Ю. Был ли Х.Г. Раковский конфедералистом? / В. Ю. Мельниченко // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 7. — С. 112-124.
658. Мельниченко В. Ю. I з'їзд КП(б)У: історія і сучасність / В. Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. — 1988. — № 7. — С. 27-41.
659. Мельниченко В. Ю. Раковский против Сталина / В. Ю. Мельниченко. — М. : Знание, 1991. — 64 с.
660. Мельниченко В. Ю. Раковський проти Сталіна / В. Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. — 1989. — № 12. — С. 27-36.
661. Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919-1920 рр.) / В. Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. — 1989. — № 3. — С. 34-45.
662. Мерль Ст. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. Ожидание и реальность / Ст. Мерль // Отечественная история. — 1998. — № 1. — С. 97-117.
663. Мерль Ш. Голод 1932-1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С.49-61.
664. Метьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве / М. Метьюз // Вопросы истории. — 1992. — № 2-3. — С. 45-61.
665. Минаков С. Т. Советская военная элита 20-х годов / С. Т. Минаков. — Орел : «Орелиздат», 2000. — 560 с.
666. Михайленко П. Відновлення НКВС України та його реорганізація у повоєнний період (1934 — перша половина 1941 рр.) / П. Михайленко // Міліція України. — 2005. — № 6. — С. 24-28.

667. Михайлов В. История Коммунистической партии Украины в самом сжатом очерке / В. Михайлов. — Харьков : ДВУ, 1925. — 92 с.
668. Млечин Л. М. Русская армия между Троцким и Сталиным / Л. М. Млечин. — М. : ЗАО Центрополиграф, 2002. — 494 с.
669. Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. — 1993. — № 2-3. — С. 37-48.
670. Мовчан О. М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 12-21; 1999. — № 1. — С. 31-41.
671. Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О. М. Мовчан. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 277 с.
672. Мовчан О. М., Реєнт О. П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917-1922) / О. М. Мовчан, О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 8-25.
673. Моргун В. За що боровся Раковський: Розповідь про гірку долю батька і сина Раковських: говорять документи, історики, свідки / В. Моргун // Прапор. — 1989. — № 3. — С. 127-140.
674. Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя / Эдгар Морен, пер. с франц. А.В. Карлова и М.А. Чешкова. — М. : РГГУ, 1995. — 218 с.
675. Морозов В. А. Владимир Петрович Затонский / В. А. Морозов. — К. : Издательство политической литературы Украины, 1988. — 157 с.
676. Морозов С. К. Некоторые вопросы партийного руководства советами в 1918-1920 гг. / С. К. Морозов // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 9. — С. 49-61.
677. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету

- Запорізького національного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2008. — Вип. XXIII. — С. 38-49.
678. Мохов В.П. Номенклатура: социальная группа или социальный институт? / В.П. Мохов // Социология. — 2007. — № 1. — С. 73-88.
679. Мохов В.П. Элитизм и история: проблемы изучения советских региональных элит / В.П. Мохов ; Перм. гос. тех. ун-т. — Пермь, 2000. — 204 с.
680. Мурашко Г. П. К дискуссии о типах тоталитаризма / Г. П. Мурашко // Вопросы истории. — 2001. — № 8. — С. 107-112.
681. Мэтьюз М. Ограничения свободы проживания и передвижения в России (до 1932 года) / М. Мэтьюз // Вопросы истории. — 1994. — № 4. — С. 27-37.
682. Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній війні України 1917-1956 рр. / В. Наддніпрянець. — Нью-Йорк – Торонто – Сідней : б.в., 1983. — 151 с.
683. Нариси історії Комуністичної партії України. — К. : Політвидав України, 1977. — 762 с.
684. Наумов Л. А. Сталин и НКВД / Л. А. Наумов. — М. : Яуза; Эксмо, 2007. — 544 с.
685. Наумов С. О. Про чисельність рад, ревкомів і комбідів на Лівобережній Україні в 1919 р. / С. О. Наумов // Український історичний журнал. — 1986. — № 11. — С. 89-98.
686. Никулин В.В. Власть и общество в 20-е годы. Политический режим в период нэпа. Становление и функционирование (1921-1929 гг.). — Санкт-Петербург: Нестор, 1997. — 194 с.
687. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР / В. Нікольський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — №214 (13-15). — С. 103-112.
688. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 74-89.

689. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні 1937 р.
/ В. М. Нікольський // Український історичний журнал. — 2005. —
№ 2. — С. 141-161.
690. О'Коннор Тимоти. Анатолий Васильевич Луначарский /
Т. О'Коннор // Вопросы истории. — 1993. — № 10. — С. 28-46.
691. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934):
історико-юридичний аналіз. Монографія / В. Т. Окіпнюк. — К. : НА
СБУ, 2002. — 290 с.
692. Олех Г.Л. Партийная машина РКП(б) в начале 20-х гг.: устройство и
функционирование. — Новосибирск : Из-во СО РАН, 1995. — 145 с.
693. Олійник М. М. Діяльність партійних організацій по поліпшенню
роботи держапарату у відбудовний період (1921-1925 рр.) /
М. М. Олійник // Український історичний журнал. — 1989. — № 9.
— С. 64-71.
694. Орехов М. Д. Про діяльність ЦКК — РСІ України в 1923-1925 рр. /
М. Д. Орехов // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий
науковий збірник. — К. : Вид-во Київського університету, 1967. —
— Вип. 13. — С. 47-61.
695. Осадчий Ю. Г. Проблемы большевизации профсоюзов Украины
периода гражданской войны в литературе 20-х годов /
Ю. Г. Осадчий // Вопросы общественных наук. — К., 1978. —
Вып. 34. — С. 122-127.
696. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределения и
рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 /
Е. А. Осокина. — М. : «Российская политическая энциклопедия»
(РОССПЭН), 1999. — 271 с.
697. Очерки истории ВЛКСМ. (В поисках истины). / Науч.ред.
А.А. Галаган, В.К. Криворученко, В. А. Динес. — Саратов :
Издательство Саратовского университета, 1991. — Ч. 1. — 196 с.

698. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е. дополн. — К. : Из-во политической литературы Украины, 1964. — 736 с.
699. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Рук. авт. кол. Ю.В. Бабко. — К. : Политиздат Украины, 1983. — 663 с.
700. Павлов Б. М. Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921-1925 годах / Б. М. Павлов // Вопросы истории. — 2004. — № 1. — С. 32-50.
701. Павлова И. В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность / И. В. Павлова // Вопросы истории. — 2003. — № 10. — С. 19-37.
702. Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 46-56.
703. Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализму / И. В. Павлова. — Новосибирск : Цз-во СО РАН, 2001. — 460 с.
704. Павлова И. В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е годы / И. В. Павлова // Вопросы истории. — 1998. — № 11-12. — С. 49-66.
705. Павлова И. В. Понимание сталинской эпохи и позиция историка / И. В. Павлова // Вопросы истории. — 2002. — № 10. — С. 3-18.
706. Павлова И. П. Сталинизм: становление механизма власти / И. В. Павлова. — Новосибирск : МСМС III : Сибирский хронограф, 1993. — 230 с.
707. Павлюк М. С. Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) / М. С. Павлюк // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 102-106.
708. Панченко П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці / П. П. Панченко // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 32-41.

709. Папакин Г. В. Украинский Наркомсовпроп / Г. В. Папакин // Вопросы истории. — 1984. — № 4. — С. 73-83.
710. Пашин В. П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания / В. П. Пашин, Ю. П. Свириденко. — М. : ГАСБУ, 1998. — 279 с.
711. Первый выпуск в Коммунистическом университете // Коммунист. — 1925. — 24 мая.
712. Перковський А. Л. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. — 1989. — № 8. — С. 24-36.
713. Петров С. Лева Задов — бивший чекист? / С. Петров // Комсомольская правда. — 1990. — 4 февраля.
714. Петровський Г. І. Великі роки / Г. І. Петровський. — К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957. — 158 с.
715. Петровський Г. І. З революційного минулого / Г. І. Петровський. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. — 146 с.
716. Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. — 1990. — № 7. — С. 87-99.
717. Пиріг Р. Я. Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень-жовтень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. — 1988. — № 7. — С. 41-56.
718. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924-1934) / Р. Я. Пиріг. — К. : Наукова думка, 1993. — 198 с.
719. Пирог Р. Я. Был ли И.В. Сталин членом ЦК КП(б) Украины? / Р. Я. Пиріг // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 11. — С. 118.
720. Піскун В. Одне писали, інше тримали “в умі”. Мирні переговори між українською державою та РСФРР 1918 року / В. Піскун // Політика і час. — 1994. — № 2. — С. 72-77.

721. Плотников А. Д. Коммунистические фракции в Советах (1917-1922 гг.) / А. Д. Плотников // Вопросы истории КПСС. — 1986. — № 5. — С. 43-54.
722. Подщеколдин А. 1922 год: фабрики — рабочим, привилегии — партаппарату / А. Подщеколдин // Аргументы и факты. — 1990. — № 27. — С. 3.
723. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та інші. — К. : Генеза, 2003. — Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). — 448 с.
724. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол.ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.]; НАН України; Ін-т історії України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 988 с.
725. Політичний терор і тероризм в Україні / гол.ред. В. М. Литвин., відп.ред. В. А. Смолій., кер.авт.кол. С. В. Кульчицький. — К. : Наукова думка, 2002. — 950 с.
726. Полушкина В. А. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партии борьбистов (1919-1920) / В. А. Полушкина // Из истории гражданской войны и интервенции 1917-1922. — М. : Наука, 1974. — С. 123-134.
727. Полянский А. Ежов. История «железного» сталинского наркома / А. Полянский. — М. : ЗАО «АРИА-АиФ»; Вече, 2001. — 400 с.
728. Попов В. П. Государственный террор в советской России. 1923-1953 гг. (Источники и их интерпретация) / В. П. Попов // Отечественные архивы. — 1992. — № 2. — С. 20-31.
729. Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) / В. П. Попов // Социс. — 1995. — № 8. — С. 3-11.
730. Попов Г. С точки зрения экономиста (О романе Александра Бека «Новое назначение») / Г. Попов // Наука и жизнь. — 1987. — № 4. — С. 54-65.

731. Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України / М. М. Попов. — Харків : Пролетарій, 1928. — 313 с.
732. Постышев Л. Из уходящего прошлого: воспоминания сына П.П. Постышева о сталинских репрессиях, 1937-1942 гг. // Факел. — 1989. Историко-революционный альманах. — М, 1989. — С.202-213.
733. Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. / Л. Л. Потарикіна. — К. : Вид. АН УРСР, 1957. — 156 с.
734. Прилуцький В. І. Комсомол — головний провідник більшовицького впливу на молодь України / В. І. Прилуцький // Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 8. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 331-355.
735. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. — 2002. — № 4. — С. 60-81.
736. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах тоталітарного ладу (1920-1939) / В. І. Прилуцький. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2001. — 249 с.
737. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки / В. І. Прилуцький // Історичні зошити. — К., 1993. — С. 7-8.
738. Прудович П. О семье Г. И. Петровского / П. Прудович // Минувшее. Исторический альманах. — М. : Прогресс: Феникс, 1990. — Вып. 2. — С. 358-361.
739. Пушкарев В. С. Комбеды по материалам РГАЭ / В. С. Пушкарев // Отечественные архивы. — 1992. — № 6. — С. 71-77.
740. «Рабочая оппозиция»: кто был кто. Беседа старшего научного сотрудника Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС А.В. Дмитриева и спецкора «Правды» Л. Курина // Правда. — 1989. — 4 августа.
741. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины / М. Равич-Черкасский. — К. : Государственное издательство Украины, 1923. — 248 с.

742. Радаев В. В. Власть и собственность / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан // Социологические исследования. — 1991. — № 1. — С. 50-61.
743. Ревегук В. Я. В. І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917-1921 рр. / В. Я. Ревегук // Український історичний журнал. — 1986. — № 4. — С. 55-64.
744. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів / О. П. Реєнт. — К. : Інститут історії НАН України, 1994. — 39 с.
745. Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії: навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. — К. : Школа, 2004. — 544 с.
746. Реєнт О. П. Участь робітничого класу України в боротьбі проти бюрократизму в державному апараті (1919-1920 рр.) / О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 1990. — № 6. — С. 54-60.
747. Рейнштейн Б. На пути к I конгрессу Коминтерна / Б. Рейнштейн // Ленин и международное рабочее движение. Воспоминания. Сборник. — Ленинград : Ленполитиздат, 1934. — С. 29-47.
748. Рибалка І. К. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917-1920 рр.) / І. К. Рибалка // Український історичний журнал. — 1987. — С. 38-52.
749. Рибалка І. К. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. — 1981. — № 11. — С. 21-28.
750. Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. Рубльов, М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 208-219.
751. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті рр. ХХ ст.) / О. Рубльов. — К. : Наукова думка, 1994. — 350 с.

752. Рудич Ф. М. КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? / Ф. М. Рудич // Коммунист Украины. — 1991. — № 3. — С. 73-83.
753. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко — Харьков : Фолио, 2004. — 415 с.
754. Салига Л. П. Борьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР / Л. П. Салига // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 114-124.
755. Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.) / В. М. Самофалов. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. — 378 с.
756. Санцевич А. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР / А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко. — К. : Наукова думка, 1988. — 206 с.
757. Сапун М. М. Хто і коли очолював найвищий орган державної влади Української РСР / М. М. Сапун // Комуніст України. — 1989. — № 3. — С. 75-77.
758. Свириденко Ю. П. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание / Ю. П. Свириденко, В. П. Пашин. — М. : Государственная академия сферы быта и услуг (ГАСБУ), 1995. — 171 с.
759. Сельцер Д. Г. Взлеты и падение номенклатуры. — Тамбов : ОГУП «Тамбов полиграфиздат, 2006. — 592 с.
760. Семененко В. И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная Чека : Сб. ст. и материалов. — Харьков : «КЛИО», 1994. — 121 с.
761. Семьянинов В. П. О взаимоотношении крестьянских советов и комитетов бедноты / В. П. Семьянинов // История СССР. — 1986. — № 5. — С. 127-139.

762. Сидак В. С. Революцию назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В. С. Сидак, В. А. Козенюк. — К. : Генеза, 2004. — 248 с.
763. Сидорова Л. А. Осуществление ленинской кадровой политики в профессиональном движении (1917-1925 гг.) / Л. А. Сидорова // История СССР. — 1986. — № 1. — С. 143-152.
764. Сикорский Е. А. Советская система политического контроля над населением в 1918-1920 годы / Е. А. Сикорский // Вопросы истории. — 1998. — № 5. — С. 91-100.
765. Симонов Н. С. Реформа политического строя: замыслы и реальность (1921-1923 гг.) / Н. С. Симонов // Вопросы истории КПСС. — 1991. — № 1. — С. 42-55.
766. Сироткин В. Г. Номенклатура (заметки историка) / В. Г. Сироткин // Вестник Академии наук СССР. — 1990. — № 6. — С. 12-26.
767. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — К. : Наукова думка, 2001. — 912 с.
768. Слезин А. А. «Легкая кавалерия» комсомола в системе политического контроля / А. А. Слезин // Вопросы истории. — 2001. — № 11-12. — С. 131-136.
769. Слюсаренко А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К. : Т-во «Знання» України, 1993. — 192 с.
770. Смирнов Н. Г. Высшие суды революции (Центральные революционные трибуналы. 1918-1922 гг.) / Н. Г. Смирнов. — М. : Знание, 1990. — 64 с.
771. Смирнова Т. М. «Бывшие». Штрихи к социальной политике Советской власти / Т. М. Смирнова // Отечественная история. — 2000. — № 2. — С. 37-48.
772. Смыкалин А. Довоенный период развития советской судебной системы / А. Смыкалин // Российская юстиция. — 2002. — № 6. — С. 39-42.

773. Советская милиция: история и современность, 1917-1987 / Под ред. А. А. Власова. — М. : Юридическая литература, 1987. — 336 с.
774. Соколов А. К. «Создадим единый фронт борьбы против нэпа»: (Анализ общественных настроений конца 20-х годов по письмам и откликам рядовых советских граждан) / А. К. Соколов // НЭП: завершающая стадия: Соотношение экономики и политики. — М. : Наука, 1998. — С. 114-159.
775. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. — К. : Світогляд, 2007. — 621 с.
776. Солдатенко В. Ф. Нарком Микола Скрипник (1919-1927 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 2002. — № 2. — С. 51-68.
777. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В. Ф. Солдатенко // Історія України. — 2002. — № 25-27. — Липень (281-283). — С. 17-18.
778. Соловей В. Д. Институт Красной профессуры: подготовка кадров историков партии в 20-30-е годы / В. Д. Соловей // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 12. — С. 87-96.
779. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон ; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 1998. — 464 с.
780. Сорок лет советского права. 1917-1957. — Т. 1: Период строительства социализма. — Л. : Издательство Ленинградского Университета, 1957. — 694 с.
781. Социальные сдвиги в правящих группах региональной номенклатуры 1921-1991 гг. (на материалах Пермской области и Колш-Пермяцкого автономного округа) / В.П. Мохов и др. — Пермь : Персстайм, 2008. — 329 с.
782. Ставнюк В. В. Шахрай про характер й особливості Української революції / В. Ставнюк // Вісник Київського Національного

- університету ім. Тараса Шевченка. Історія. — К., 2006. — № 82-84. — С. 78-81.
783. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко та інші. — К. : Либідь, 1990. — 488 с.
784. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. слово С.В. Кульчицького. — К. : Либідь, 1993. — 720 с.
785. Сувениров О. Ф. Репрессии в парторганизации РККА в 1937-1938 гг. / О. Ф. Сувениров // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 6. — С. 17-31.
786. Сулемов В. А. Союз молодых борцов / В. А. Сулемов. — М. : Молодая гвардия, 1982. — 399 с.
787. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1919-1920) / Н. И. Супруненко. — М. : Наука, 1966. — 455 с.
788. Сусло Д. С. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. / Д. С. Сусло. — К. : Видавництво ун-ту, 1960. — 87 с.
789. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917-1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 7. — С. 84-89.
790. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры // Звезда. — 1992. — № 9. — С.155-171.
791. Табачник Д. В. Історія української дипломатії (1917-1990 рр.): навч. посібник / Д. В. Табачник — К. : Либідь; Харків : Фоліо, 2009. — 768 с.
792. Табачник Д. В., Ростальний В. М. Комсомол України: трагічні сторінки історії / Д. В. Табачник, В. М. Ростальний. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. — 47 с.
793. Такер Р. Сталин: история и личность / Роберт Такер; пер. с англ.: [Г.П. Блябин и др.]. — М. : Весь мир, 2006. — 862 с.

794. Таранов Н. М. К вопросу о работе комиссии ЦК РКП(б) по подготовке Конституции РСФСР 1918 г. / Н. М. Таранов // Вопросы истории КПСС. — 1988. — № 1. — С. 45-60.
795. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. — К. : Політвидав України, 1985. — 191 с.
796. Тригуб П. М. Про кількість та соціальний склад рад України в грудні 1917 — квітні 1918 рр. / П. М. Тригуб // Український історичний журнал. — 1972. — № 1. — С. 71-79.
797. Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября / П. Н. Тригуб. — Одесса : Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1987. — 149 с.
798. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — 323 с.
799. Турченко Г. Ф. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) / Г. Ф. Турченко // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2003. — Вип. 10. — С. 42-53.
800. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. — 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. — К. : Генеза, 2003. — 304 с.
801. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. / В. А. Гриневич [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України; В. А. Смолій (відп. ред.). — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2. Радянський проект для України. — 528 с.
802. «Українізація» 1920–30-х років: Передумови, здобутки, уроки: Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. — 392 с.
803. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К. : Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.

804. Усенко І. Б. Знайомий і незнайомий Терлецький / І. Б. Усенко // Комуніст України. — 1990. — № 10. — С. 74-82.
805. Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалось / І. Б. Усенко // Комуніст України. — 1990. — № 2. — С. 42-53.
806. Устименко В. Державний устрій. Яким вбачався він українським партіям / В. Устименко // Віче. — 1998. — № 6. — С. 141-154.
807. Федорова Л. А. Укрепление профсоюзных организаций Донбасса (1928-1932) / Л. А. Федорова // Вопросы истории СССР. — Вып. 29. — Харьков : Вища школа, 1984. — С. 45-51.
808. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография / Редкол. А. С. Велидов и др. — 3-е изд. доп. — М. : Политиздат, 1987. — 511 с.
809. Фещенко В. Т. Іван Юліанович Кулик / В. Т. Фещенко // Український історичний журнал. — 1987. — № 1. — С. 128-130.
810. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. — 1990. — № 8. — С. 24-28.
811. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Пер. с англ. / Ш. Фицпатрик. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — 336 с.
812. Фомин П. И. Украина (экономическая характеристика) / П. И. Фомин. — Х. : Укрэкономиздат, 1923. — 112 с.
813. Формирование административно-командной системы 20-30-е годы. Сборник статей. — М. : ВО «Наука», 1992. — 240 с.
814. Фролов М. О. Василь Михайлович Еллан-Блакитний: революціонер і поет. Штрих до біографічного нарису / М. О. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 2001. — № 4(17). — С. 288-297.
815. Фролов М. О. Георгій Федорович Лапчинський у політичній еліті України 20-30-х років минулого століття: невідомі сторінки життя

- добре відомого опозиціонера / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — Вип. 9. — С. 29-35.
816. Фролов М. О. Колишній меншовик у політичній еліті СРСР. Маловідомі факти з біографії сталінського прокурора А. Я. Вишинського / М. О. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2002. — № 2(19). — С. 281-292.
817. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М. О. Фролов. — Запоріжжя : Прем'єр, 2004. — 798 с.
818. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування / М. О. Фролов. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 447 с.
819. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта України та особливості пошуку оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою радянської республіки в 20–30-х роках ХХ століття / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. XVI. — С. 185-197.
820. Фролов М. О. Наближений до еліти: політична діяльність та особиста доля В. М. Горожанина (Кудельського) / М. О. Фролов // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2003. — № 1(22). — С. 312-319.
821. Фролов М. О. Панас Петрович Любченко: Особливості компартійно-радянської кар'єри колишнього боротьбиста (1917-1937 рр.) / М. О. Фролов // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2003. — Вип. 11. — С. 19-32.
822. Фролов М. О. Роль і місце М. В. Фрунзе в політичній еліті УРСР у 1920-1924 рр.: нові факти та спостереження / М. О. Фролов //

Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник нижньої Наддніпряни. — Запоріжжя, 2004. — Вип. 12. — С. 23-41.

823. Фролов М. О. Трансформація поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави (1914-1921 рр.) / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2007. — Вип. XXI. — С. 144-156.
824. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е гг. / О. Хлевнюк. — М. : РОССПЭН, 1996. — 304 с.
825. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. — М. : Издательство «Республика», 1992. — 270 с.
826. Холявкін Ю. А. Централізація системи правоохоронних органів України в умовах зміцнення тоталітарного режиму в СРСР в 1930-і роки / Ю. А. Холявкін // Наука. Релігія. Суспільство. — 2006. — № 3. — С. 104-115.
827. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 / Пер. с англ. — М. : Вагриус, 1994. — 510 с.
828. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) / Сост. С.А. Кокин и др. Отв. ред. С.В. Кульчицкий. — К. : Наукова думка, 1989. — 232 с.
829. Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов / В. В. Цаплин // Вопросы истории. — 1991. — № 4-5. — С. 157-162.
830. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — 481 с.
831. Чердаков О. И. Место и роль прокуратуры в правоохранительной системе советского государства в период его становления и развития (1917-1936 гг.) / О. И. Чердаков // Государство и право. Российская академия наук. Институт государства и права. — 2003. — № 12. — С. 86-91.

832. Черненко А. М. Підготовка кадрів у партійних навчальних закладах УСРР (1921-1925 рр.) / А. М. Черненко, Н. М. Бикова // Український історичний журнал. — 1988. — № 9. — С. 50-60.
833. Чернявский Г. И. Х. Г. Раковский на судебном фарсе 1938 г. / Г. И. Чернявский // Новая и новейшая история. — 1990. — № 4. — С. 76-95.
834. Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917-1922 рр. / В. А. Чирко. — М. : Издательство «Мысль», 1967. — 383 с.
835. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза / Л. Шапиро. — L.: Overseas Publication Interchange Ltd, 1990. — 933 с.
836. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. — К. : Генеза, 2001. — 560 с.
837. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К. : Абрис, 1997. — 608 с.
838. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К. : Основи, 1993. — 350 с.
839. Шаповал Ю. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. — К. : Стилос, 2002. — 468 с.
840. Шаповалова Л. «Получилась... каша и кутерьма». Дискусии о профсоюзах в партии в конце 1920 — начале 1921-го годов / Л. Шаповалова // Советские профсоюзы. — 1988. — № 14. — июль. — С. 16-24.
841. Шаповалова Л. Д. Участие ВЦСПС в работе государственного аппарата в 1918-1922 гг. / Л. Д. Шаповалова // Советские архивы. — 1986. — № 3. — С. 37-41.
842. Шарпаций В. Г. М.О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927-1933 рр.) / В. Г. Шарпаций // Український історичний журнал. — 1991. — № 9. — С. 96-103.

843. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г. М Шевчук. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. — 435 с.
844. Шерман І. Л. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в період перемоги соціалістичної революції / І. Л. Шерман // Учені записки Харківського університету. Труды історичного факультету, 1957. — Т. 89. — С. 164-171.
845. Шерстюк Ф. Е. Парти́йне будівництво на Україні в 1926-1929 рр. / Ф. Е. Шерстюк. — К. : Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1960. — 281 с.
846. Шипович М. А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки / М. А. Шипович.// Український історичний журнал. — 2000. — № 1. — С. 95-101.
847. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні / М. М. Шитюк // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 128-142.
848. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков. — М. : Мысль, 1987. — 236 с.
849. Шмелев Г. И. Национализация земли в теоретических схемах большевиков и в реальности / Г. И. Шмелев // Вопросы истории. — 2003. — № 2. — С. 31-50.
850. Шостак П. В. Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933-1934 рр.) / П. В. Шостак // Український історичний журнал. — 1963. — № 6. — С. 34-44.
851. Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя і діяльності. Світогляд. Доля / О. П. Юренко // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 67-79.
852. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917-1922 рр.): Навч. посібник / Є. П. Юрійчук. — К. : ІЗМН, 1998. — 124 с.

853. Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921-1923 рр. / Л. В. Яковлева // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 42-53.
854. Якубовская С. И. Строительство союзного советского социалистического государства. 1922-1925 гг. / С. И. Якубовская. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — 400 с.
855. Якупов Н. М. Сталин и Красная Армия / Н. М. Якупов // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 170-175.
856. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. — К. : ДУХ і ЛітерА, 2003. — 767 с.
857. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Монографія / О. Н. Ярмиш. — Харків : Консум, 2001. — 288 с.
858. Яхно О. Ф. Діяльність партійних організацій України по висуванню робітників на адміністративно-господарські посади та в державний апарат у перші роки соціалістичної індустріалізації країни / О. Ф. Яхно // Наукові праці з історії КПРС. — К., 1968. — Вип. 23. — С. 40-52.
859. Christopher A. KGB: The inside story of its foreign operations from Lenin to Gorbachev / C. Andrew, O. Gordievsky. — G: Sceptre edition, 1991 — 847 p.
860. Ennker B. Die Anfänge des Lenin — kults in der Sowjetunion / B. Ennker. — Köln, Weimar, Wien, Bohlau, 1997. — 381 p.
861. Maistrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of the Ukrainian Communism / I. Maistrenko. — New York, 1954. — 325 p.
862. Mawdsley E. The Stalin years: the Soviet Union, 1929-1953 / Evan Mawdsley. — 2 nd ed. — Manchester; New York: Manchester univ. press, 2003. — 159 p.

863. Mawdsley E. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central comma. its members, 1917-1991 / Evan Mawdsley, Stephen White. – Oxford [etc.]: Oxford univ. press, 2000. – XXIII, 323 p.
864. Maxwell Bertam W. The Soviet State; a study of bolshevik rule / Bertam W. Maxwell. – Topeka, Kan. Steves Wayburn, 1934. – 383 p.
865. Merridale C. Moscow Politics and the Rise of Stalin: The Communist Party in the Capital. 1925-1932 / C. Merridale. — Macmillan Press. Houndsmill — Basingstoke — Hampshire, 1990. — 328 p.

Дисертаційні дослідження

866. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Автушенко Ірина Борисівна. — К., 2001. — 198 с.
867. Білошицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Білошицький Сергій Володимирович. — К., 2001. — 344 с.
868. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук / Малик Ярослав Йосипович. — Львів, 1997. — 495 с.
869. Марценюк Л.М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави 1918-1929 рр. (історичні аспекти проблеми) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Марценюк Лариса Миколаївна. — К., 1998. — 217 с.
870. Москаленко В.Г. Местные Советы УССР в системе тоталитарной власти : дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук. / Москаленко Василий Григорьевич. — К., 1993. — 165 с.
871. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920-1925 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня

канд. істор. наук / Остапенко Яна Михайлівна. — Дніпродзержинськ, 2000. — 221 с.

872. Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Томахів Володимир Ярославович. — Львів, 2001. — 167 с.
873. Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917-1922 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Юрійчук Євгенія Петрівна. — Чернівці, 1997. — 202 с.

Довідкові та енциклопедичні видання

874. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В.Ф. Верстюк, Т.С. Осташко. — К. : Київська нотна ф-ка, 1998. — 256 с.
875. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923-1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В.И. Ивкин. — М.: РОССПЭН, 1999. — 684 с.
876. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. — М. : Советская энциклопедия, 1989. — 832 с.
877. Довідник з історії України (А-Я). Посібн. для серед. загальноосвітн. навч. закл. / За ред. І. Підкови, Р. Шуста — 2-ге вид. доопр. і доповн. — К. : Генеза, 2002. — 633 с.
878. Залесский К. А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. — М. : Вече, 2000. — 608 с.
879. Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. Энциклопедия для биографий / Н. А. Зенькович. — М. : ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. — 767 с.

880. Зенькович Н. А. Самые румяные вожди. Энциклопедия комсомольских карьер / Н. А. Зенькович. — М. : Олма Медиа Групп, 2008. — 512 с.
881. Политбюро (Президиум) ЦК партии в 1917-1989 гг.: Персоналии. — М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1990. — 178 с.
882. Политическое руководство Украины. 1938-1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. — М. : РОССПЭН, 2006. — 544 с.
883. Реввоенсовет республики, 6 сентября 1918 г. — 28 августа 1923 г. (Биограф. очерки членов РВС). — М. : Политиздат, 1991. — 464 с.
884. Росси Ж. Справочник по Гулагу / Ж. Росси. — М. : Просвет, 1991. — 269 с.
885. Совет народных комиссаров СССР. Совет министров СССР. Кабинет министров СССР. 1923-1991. Энциклопедический справочник / Авт.-сост. С.Д. Гарнюк. — М. : Мосгорархив, 1999. — 578 с.
886. Уряди України у ХХ т.: Наук.-док. вид. / С. В. Кульчицький, Н. П. Барановська та ін.; Кабінет Міністрів України, НАН України; В.М. Литвин (відп.ред.). — К. : Наукова думка, 2001. — 608 с.